

Finmark mellom frigjøring og fred

Livsvilkår blant overvintreere fra 25. oktober 1944 til 8. mai 1945

Nina Planting Mølmann

Avhandling levert for graden philosophiae doctor – februar 2024

Innholdsfortegnelse

Del I Innledning, kilder og metode.....	1
1 Innledning.....	2
1.1 Problemstillinger.....	4
1.2 Avgrensninger.....	5
1.3 Tidligere forskning.....	6
1.3.1 Livsvilkår i Finnmark vinteren 1944/45.....	7
1.3.2 Gjenetablering av sivil administrasjon.....	10
1.3.3 Helseforhold, sykepleie og sanitet.....	13
1.4 Avhandlingens oppbygning.....	16
2 Studiens teoretiske grunnlag og kilder.....	18
2.1 Sosialhistorie og aktørperspektivet.....	18
2.2 Sivil-militært samarbeid.....	20
2.2.1 Rollekombinasjoner og beslutningsmyndighet.....	24
2.3 Komparasjon.....	26
2.3.1 Regioninndeling.....	28
2.3.2 Periodisering.....	29
2.4 Begrep som analyseverktøy.....	30
2.4.1 Livsvilkår.....	30
2.4.2 Overvintreere.....	32
2.4.3 Handlingsrom.....	33
2.5 Kilder og kildekritiske betraktninger.....	34
2.5.1 Sammenfatning av sentrale kilder.....	35
2.5.2 Privatarkiv og private samlinger.....	38
2.5.3 Rapporter, korrespondanse og referat.....	40
2.5.4 Dagbøker, brev, årbøker og aviser.....	43
2.5.5 Muntlige kilder.....	45
2.5.6 Folketellinger og etnisitet.....	46
2.5.7 Tallgrunnlaget for 1944 og 1945.....	48
2.5.8 Relevant litteratur.....	51
Del II Flukt og overlevelse.....	54
3 Befolkning og livsvilkår høsten 1944.....	56

3.1	<i>De tre regionene</i>	56
3.2	<i>Overvintre og tvangsevakuerte</i>	60
3.3	<i>Overvintre og etnisitet</i>	63
3.3.1	Frie Finnmark	65
3.3.2	Indre Finnmark	67
3.3.3	Kystregionen.....	68
3.4	<i>Bombet, brent og trangt om plassen</i>	69
3.5	<i>Helsetjenester i Finnmark</i>	74
3.5.1	Omveltninger i helsevesenet i 1944.....	76
3.5.2	Smittsomme sykdommer og epidemier	79
3.5.3	Helsevesenets status i november 1944	80
3.6	<i>Sprengte veier og minelagte landskap</i>	82
3.7	<i>Oppsummering</i>	84
4	Livsvilkårene i Frie Finnmark	85
4.1	<i>Tilflukt i gruveganger</i>	85
4.2	<i>Flukt uten forberedelser</i>	92
4.3	<i>Barnehjem på flukt</i>	100
4.4	<i>Syke, gamle og hjemløse under samme tak</i>	105
4.4.1	Sytti gamle på internat.....	105
4.4.2	Difteripasienter i isolat på overfylt sykehjem.....	106
4.4.3	Gamlehjem huset hjemløse overvintre	109
4.4.4	Pasienter i sommerfjøs.....	110
4.4.5	Adgang forbudt på tuberkulosehjem	111
4.5	<i>Sykehus i en krigssone</i>	112
4.5.1	Planer for rask respons ved evakuering av sykehus	113
4.5.2	Sovjetiske krigsfanger på sykehus.....	116
4.5.3	Sykehuspasienter i privat pleie	117
4.6	<i>Oppsummering</i>	121
5	Livsvilkårene i Indre Finnmark	123
5.1	<i>Reinsdyr som premissleverandør</i>	123
5.2	<i>Tretti mennesker i en tømmerbod</i>	130
5.3	<i>Med reinsdyr over grensen til Sverige og Finland</i>	136

5.4	<i>Oppsummering</i>	141
6	Livsvilkårene i Kystregionen	142
6.1	<i>Gamvik og Berlevåg</i>	142
6.1.1	Flukt eller tvangsevakuering?.....	145
6.1.2	Under åpen himmel med presenning og ulltepper.....	148
6.1.3	Kriseråd for fellesskapet.....	151
6.2	<i>Lebesby og Kistrand</i>	157
6.2.1	I gammer med båtovner.....	159
6.2.2	Ambulerende vakthold	163
6.3	<i>Fra byliv til skur og gammer</i>	165
6.3.1	Sørøya med beliggenhet mot ishavet.....	169
6.4	<i>Oppsummering</i>	172
Del III	Sivilmilitært samarbeid	174
7	Gjenerobringen av Norge	176
7.1	<i>Forsvarsrådets utredninger</i>	176
7.1.1	Liaisonshåndboken: innhold og funksjon.....	181
7.2	<i>Jurisdiksjonsavtale med Sovjetunionen</i>	182
7.3	<i>Den Norske Militærmisjonen til Russland</i>	184
7.3.1	Militærmisjonens mandat	186
7.4	<i>Den første konvoien til Finnmark fra Storbritannia</i>	189
7.5	<i>Oppsummering</i>	192
8	Umiddelbare tiltak og nødhjelp	194
8.1	<i>Sivil-militært samarbeid om helsetjenester i Frie Finnmark</i>	194
8.1.1	Militærmisjonen møter sivilbefolkningen	196
8.1.2	Helsepersonell og utstyr med konvoi nr. 1	197
8.1.3	Fra Forsvarets sanitet til distriktslege i Sør-Varanger	200
8.1.4	Militær enhet for bekjempelse av smittsomme sykdommer.....	206
8.2	<i>Fiskebåter med nødhjelp, våpen og fullmakter til Kystregionen</i>	211
8.2.1	Rekognosering i Kystregionen	212
8.2.2	Evakuering og beskyttelse	218
8.2.3	Vaktstyrker og arrestasjoner.....	219
8.2.4	Vakthold og transitt på Hopseidet	225

8.2.5	Skudd mot gamle med overvintre på Veidnes.....	228
8.2.6	Mottak av overvintre	230
8.3	<i>Oppsummering</i>	233
9	Forsyninger og administrasjon	236
9.1	<i>Forsyningslinjer til Finnmark</i>	236
9.2	<i>Gjenetableringen av forsyningsnemndene</i>	239
9.2.1	Forsyningsnemndenes oppgaver.....	244
9.2.2	Utfordringer knyttet til transport	247
9.3	<i>Klær, skotøy og spedbarnsutstyr</i>	250
9.4	<i>Forsyninger til Kystregionen</i>	255
9.5	<i>Forsyninger til Indre Finnmark</i>	263
9.6	<i>Forsyninger til Kystregionens vestligste del</i>	274
9.6.1	Evakuering av barn, eldre og syke fra Sørøya.....	279
9.7	<i>Oppsummering</i>	286
10	Helsetjenester	289
10.1	<i>Nytt sykehus i Kirkenes</i>	289
10.1.1	Uenighet om avgjørelser tatt i London	290
10.1.2	Poliklinikk for sivilbefolkningen	291
10.1.3	Det stilles spørsmål ved sykehusets effektivitet	292
10.2	<i>Distriktslege til Tana</i>	293
10.3	<i>Sykehus og mottak av overvintre i Vardø</i>	296
10.4	<i>Helsepersonell og sanitet fra Sverige og Storbritannia</i>	298
10.4.1	Til Indre Finnmark fra Sverige	303
10.4.2	Fra opptrening i Sverige til arbeid i Finnmark	304
10.4.3	Sykepleieres møter livet i Finnmark	307
10.4.4	Sivile sykepleiere fra Sverige	309
10.4.5	En krevende arbeidshverdag i distriktene	312
10.5	<i>Oppsummering</i>	315
11	Sentrale funn og avsluttende kommentarer	317
11.1	<i>Overvintre i den første perioden</i>	320
11.1.1	Overvintrenes handlingsrom	321
11.1.2	Helsepersonellet kompetanse og betydning	324

11.2	<i>Den andre perioden</i>	325
11.2.1	Gjenetableringen av sivil administrasjon.....	325
11.2.2	Helsetjenester i den andre perioden.....	327
11.2.3	Sivile båter i militær transport.....	330
11.3	<i>Empiri og videre forskning</i>	332
11.4	<i>Relevansen av erfaringene fra Finnmark</i>	333
	Vedlegg	335
	<i>Vedlegg nr. 1: Ordførere og lensmenn i Finnmark per 26. januar 1945.</i>	335
	<i>Vedlegg nr. 2: Leger og sanitetspersonell som ankom fra Storbritannia med konvoi nr. 1.</i>	336
	<i>Vedlegg nr. 3: Oversikt over innhold og pris på utstyrspakke for svangre og spedbarn</i>	338
	<i>Vedlegg nr. 4: Fordeling av utstyrspakker for svangre og spedbarn på kommuner.</i>	339
	Arkivkilder	341
	<i>Riksarkivet:</i>	341
	<i>Statsarkivet i Tromsø:</i>	341
	<i>Interkommunalt arkiv i Finnmark:</i>	341
	<i>Norsk hjemmefronts museum</i>	342
	<i>Gjenreisningsmuseet for Finnmark og Nord-Troms</i>	342
	<i>Grenselandsmuseet</i>	342
	<i>Institutt for Forsvarsstudier</i>	342
	<i>Privatarkiv</i>	342
	<i>NRK (Norsk rikskringkasting)</i>	342
	<i>Nettsider</i>	343
	<i>Trykte kilder, oppslagsverk og utredninger</i>	343
	<i>Aviser</i>	343
	Litteraturliste	344

Tabelliste

Tabell 3.1 Oversikt over antall totalskadde boliger, antall boliger som sto igjen og overvintre per gjenværende bolig fordelt på kommunene i Finnmark i alfabetisk rekkefølge.	71
Tabell 8.1 Antall og våpen planlagt ved kystvern på utvalgte steder i desember 1944.	220
Tabell 9.1 Oversikt over Fylkesforsyningsnemndens vurdering av hva som ble ansett for å være tilstrekkelig for det aller nødvendigste fordelt på kvinner, menn og utstyrsvarer felles for begge kjønn.	250
Tabell 10.1 Oversikt over sivile sykepleiere som ankom i februar 1945 med navn, arbeidssted og stilling.	310

Figurliste

Figur 3.1 Kart over Finnmark med inndeling i regioner	59
Figur 3.2 Den totale befolkningen i Finnmark fordelt Frie Finnmark, Kystregionen og Indre Finnmark i 1944	60
Figur 3.3 Overvintre og tvangsevakuerte i Finnmark fordelt på kommuner i synkende rekkefølge etter antall overvintre.	61
Figur 3.4: Overvintre i Finnmark fordelt på Frie Finnmark, Kystregionen og Indre Finnmark	62
Figur 3.5 Tvangsevakeuerte i Finnmark fordelt på Frie Finnmark, Kystregionen og Indre Finnmark	63
Figur 3.6 Befolkning som overvintret i det frigjorte området sett i lys av den etniske fordelingen av den totale befolkningen i Finnmark og de tre regionene.	64
Figur 3.7 Befolkning som overvintret i Frie Finnmark sett i lys av den etniske fordelingen av den totale befolkningen i de enkelte kommunene.	66
Figur 3.8 Befolkningen som overvintret i Indre Finnmark sett i lys av den etniske sammensetningen av den totale befolkningen i de to kommunene.	67
Figur 3.9 Befolkningen som overvintret i Kystregionen sett i lys av den etniske sammensetningen av den totale befolkningen i de enkelte kommunene.	68
Figur 3.10 Prosent totalskadde boliger i Finnmark fylke og de tre regionene	73
Figur 3.11 Prosentvis fordeling av de gjenværende boligene i Finnmark etter de tyske ødeleggelsene	74
Figur 3.12 Helseinstitusjoner og personell i Finnmark i november 1944	81

Figur 7.1 Oversikt over sivile og militære aktører	188
Figur 7.2 Reiserute fra Skottland til Kirkenes.....	191
Figur 9.1: Oversikt over konvoier med forsyninger til Finnmark.....	237
Figur 9.2 Tildeling av gavepakker i februar 1945 fordelt på mottakerkommuner.....	253
Figur 9.3 Forsyninger levert på Brattholmen i perioden januar til mai 1945.....	260
Figur 9.4 Kart over overvintreere vest for Kistrand i april 1945.	281

Forord

Denne doktorgraden er resultat av min arbeidsgiver, Museene for kystkultur og gjenreising i Finnmark IKS, har tatt de nasjonale føringene for museum på alvor. Forskning skal genere solid kunnskapsproduksjon i museene, og de siste femten årene har det vært en selvsagt del av vår virksomhet. Tusen takk til Museene for kystkultur og gjenreisning i Finnmark for fullfinansiering, støtte og tilrettelegging for å få dette i havn. Jeg er stolt og takknemlig for å jobbe for akkurat dette museet.

Det er mange som har bidratt med hjelp, veiledning, oppmuntring og nødhjelp underveis. Først og fremst ønsker jeg å uttrykke min inderlige takk til mine veiledere, Åshild Fause og Marianne Neerland Soleim som sa ja til å hjelpe meg da jeg trengte det aller mest. Dere inspirerer meg! Jeg vil også rette en spesiell takk til Tor Jørgen Melien.

I tillegg vil jeg takke Gunnar Hatlehol, Lillian Melien, Oddbjørn Aslaksen, og Per Kirkhus for gjennomlesning, nyttige tilbakemeldinger og språkhjelp. Takk til Gerd Eng Kielland for utforming av kart, og til Linn A. Christiansen for hjelp med grafisk design. Takk til Marion Sørensen for sene kvelder og gode samtaler på IKAF.

Min tålmodige familie med tre barn og foreldre har heiet fra sidelinja. En varm takk til Johannes, Frida, Eskil, Anne Grete og Jens Gunnar.

Calle Rosa 28.02.2024.

Nina Planting Mølmann

Del I

Innledning, kilder og metode

1 Innledning

Høsten 1944 besluttet tyske myndigheter at Finnmark og Nord-Troms skulle legges øde.¹ De sovjetiske styrkene presset på i øst, og den brente jords taktikk skulle iverksettes for å stoppe en forfølgelse av de tyske styrkene sørover. Fienden skulle komme til et landskap uten materielle og menneskelige ressurser. De skulle hverken finne husrom, ha tilgang på mat eller benytte infrastruktur. På denne måten skulle fienden svekkes militært, og tvinges til å bruke ressursene sine på å skaffe styrkene etterforsyninger i et ødelagt landskap.

Det var rundt 72 000 mennesker bosatt i det berørte området.² Befolkningen skulle tvangsevakuere sørover, bort fra hjemmene sine, lokalsamfunnene og landsdelen hvor de levde sine liv. I første omgang oppfordret tyske myndigheter befolkningen til å evakuere frivillig, angivelig for å unnsnippe faren som de sovjetiske soldatene representerte.³ Folk flest fryktet ikke sovjetiske soldater, og de ønsket ikke å forlate hjemstedene sine. Med unntak av medlemmer av Nasjonal Samling, heretter kalt NS, reiste svært få frivillig.⁴ Tyske myndigheter besluttet da å tvangsevakuere hele befolkningen.

Hendelser som medførte at livet slik de kjente det brått tok slutt, innledet vinteren 1944/45 for befolkningen i Finnmark og Nord-Troms. De sovjetiske styrkene krysset grensen til Norge den 18. oktober, slik tyskerne hadde fryktet, og etter tre dager med kamper på norsk jord var den tyske okkupasjonen av Sør-Varanger et tilbakelagt kapittel.⁵ Gjenerobringen av Norge var i gang. Den 25. oktober 1944 kunne det norske flagget heises i Sør-Varanger. Kirkenes var et bombemål for sovjetiske bombefly under krigen på grunn av den tyske tilstedeværelsen. Tyske styrker brente og sprengte deretter byen, før sovjetiske styrker tvang dem på retrett.⁶ Tre dager senere, den 28. oktober 1944, fikk befolkningen i resten av fylket ordre om å

¹ Knut Einar Eriksen, Stein-Morten Omre, Magne Skodvin, Bjarne Gran, Eirik Myhr, and Else Wiker Gullvåg. *Frigjøring*. Vol. bd. 8 av *Norge i Krig*. Oslo: Aschehoug, 1987: 39.

² Trond M.E Dancke, *Opp av ruinene : gjenreisningen av Finnmark 1945-1960*, Oslo: Gyldendal, 1986: 21.

³ Hauglid, Anders Ole, Knut Erik Jensen og Harry Westrheim, *Til befolkningen!: brannhøsten 1944: gjenreisningen etterpå Tromsø*: Universitetsforlaget, 1985: 44.

⁴ Arvid Petterson, *Deportering eller flukt. Porsanger 1944-1945*, Lakselv: Porsanger historie- og museumslag, 2014: 269.

⁵ K.A Meretskov, *Troppene går over grensen*, i *Finnmark fritt! : erindringer fra frigjøringskampene mot Hitler-armeen i nord*, Oslo: Ny Dag, 1964: 31.

⁶ Eriksen m.fl., 1987: 37.

tvangsevakuere. Befolkningen måtte i løpet av kort tid gjøre seg klar til reise uten mulighet til å berge eiendeler, eller sørge for dyrene sine. For 49 000 mennesker begynte en lang og usikker reise med ukjent varighet.⁷

Til tross for at omveltningene endret livsvilkårene dramatisk i løpet av kort tid, var det mange som unndro seg tvangsevakueringen. Rundt 23 000 mennesker valgte å bli igjen i fylket, selv om en arktisk vinter var nært forestående, og all bebyggelse skulle brennes. Det hersket stor usikkerhet rundt fremtidsutsiktene. Folk visste verken om de ville ha et sted å bo eller et livsgrunnlag da de flyktet fra tvangsevakueringen. Rundt 400 av de som unndro seg tvangsevakueringen befant seg i Nord Troms, og resten i Finnmark.⁸ Hvordan var det mulig å overvintre i et krigsherjet landskap gjennom en arktisk vinter? Dette spørsmålet danner utgangspunktet for denne studien, som søker å kaste lys over livsvilkårene til sivilbefolkningen som befant seg i Finnmark mellom frigjøringen den 25. oktober 1944 og freden 8. mai 1945.

Det geografiske undersøkelsesområdet omfatter Finnmark fylke. Fylket grenset mot Sovjetunionen i øst og Finland i sørøst, slik som det gjør i dag. Det er Norges største fylke i areal med 45755 kvadratkilometer, med en kystlinje på 3688 kilometer.⁹ Nærheten til havet har til alle tider vært viktig både i forhold til næringsvirksomhet og som transportåre. På grunn av stort areal, komplisert kystlinje og dype fjorder, er det store klimaforskjeller i fylket. Langs kysten er middeltemperaturen mellom -2 og -7 grader i den kaldeste perioden, mens det på Finnmarksvidda kan bli ned mot 45 minusgrader om vinteren. I januar blåser det vindstyrke liten kuling eller mer 30-40 prosent av tiden langs kysten.¹⁰ Det er rundt ti uker med midnattssol om sommeren og ti uker med mørketid om vinteren. De klimatiske forholdene begrenser mulighetene for å drive jordbruk, og befolkningen har alltid vært avhengig av tilførsel av forsyninger utenfra.

⁷ Se for eksempel Arvid Petterson, *Fortiet fortid : tragedien Norge aldri forsto : tvangsevakuering og overvintring i Nord-Troms og Finnmark 1944-1945*, Hammerfest: Gjenreisingsmuseet for Finnmark og Nord-Troms, 2008; Hauglid m.fl., 1985.

⁸ Dancke, 1986: 21. I denne avhandlingen ligger Danckes beregninger som er basert på kommunale oppgaver til grunn for oversikten over antall som ble tvangsevakuert og antall som overvintret.

⁹ Geir Thorsnæs, *Finnmark*, bd. 5 i Petter Henriksen (red.), *Aschehoug og Gyldendals store norske leksikon : 5 : Fav-Ga*, 4 utg., Oslo 2005: 129.

¹⁰ Thorsnæs, 2005: 130.

Finnmark har en flerkulturell befolkning, der nordmenn utgjorde 68,6%, samer 20,4% og kvener 11% ifølge Folketellingen i 1930.¹¹ Fiske og fangst var de viktigste næringene, etterfulgt av håndverk og jordbruk. Kombinasjonsbruk med fiske og jordbruk var vanlig, uavhengig av etnisitet. De fleste bodde i byer og tettsteder langs kysten, men bosetningene var spredt over et område på størrelse med Danmark.¹² I 1930 var befolkningstettheten på 1,2 personer per kvadratkilometer.

1.1 Problemstillinger

Studiens overordnede problemstilling er å utforske og beskrive livsvilkårene til sivilbefolkningen som befant seg i Finnmark fra frigjøringen av Øst-Finnmark den 25. oktober 1944 til freden i mai 1945. Tidsmessig er studien inndelt i to perioder der skillet går ved norske myndigheters ankomst i Finnmark 11. november 1944. Den første perioden setter søkelyset på livsvilkårene under oppbrudd og flukt fra hjemstedet, enten som følge av krigshandlinger etter sovjetiske styrkers frigjøring av Øst-Finnmark, eller som følge av unndragelse fra tvangsevakueringen. I den andre perioden vil livsvilkårene vurderes i forhold til endringer som har funnet sted i de ulike regionene, med en granskning av hvordan disse endringene påvirket befolkningens livsvilkår. Studien har i tillegg to underordnede problemstillinger.

1. Den militære tilstedeværelsen preget Finnmark gjennom krigsårene. Den sovjetiske frigjøringen erstattet de tyske soldatene med sovjetiske frigjøringsstyrker og norske militære og sivile myndigheter. Avhandlingen utforsker hvordan ulike former for sivil-militært samarbeid ble anvendt for å løse utfordringer som nødhjelp og forsyninger, transport og tilgang til helsetjenester. Studien belyser etableringen av samarbeidet mellom sivile og militære aktører ved ankomsten til Finnmark, organiseringen av samarbeidet og dets innvirkning på sivilbefolkningens livsvilkår
2. Etter krigshandlinger, tvangsevakuering og nedbrenning av store deler av Finnmark fylke, var sentrale deler av sivilsamfunnet oppløst og satt ut av drift. Fordi

¹¹ Statistisk sentralbyrå, *Folketellingen i Norge 1 desember 1930 : 4 : Samer og kvener : andre lands statsborgere : blinde, døvstumme, åndssvake og sinnssyke*, bd. 4, *Lapons et quaines sujets étrangers : aveugles, sourds-muets, idiots et aliénés*, Oslo 1933.

¹² Statistisk sentralbyrå, *Folketellingen i Norge 1 desember 1930 : 1 : Folkemengde og areal i rikets forskjellige deler : bebodde øier : hussamlinger på landet*, bd. 1, *Population et superficie des divisions administratives, etc*, Oslo 1932.

gjenetableringen av sivilsamfunnet utgjør et sentralt element i å sikre befolkningens livsvilkår, har studien et særskilt fokus på forhold som bidro til gjenetableringen av et sivilt samfunn. Studien undersøker derfor hvorvidt, og i så tilfelle hvordan det forberedende arbeidet utført av norske myndigheter i London, påvirket gjennomføringsprosessen i Finnmark. Studien vil undersøke hendelsene ved ankomsten til Kirkenes, men søker også å fremheve tiltak som befolkningen i Finnmark iverksatte før norske myndighetenes ankom.

1.2 Avgrensninger

Gjennomføringen av den brente jords taktikk i krigens siste måneder fikk dyptgående konsekvenser for sivilbefolkningen og samfunnene i både Finnmark og Nord-Troms. Denne studien er avgrenset til Finnmark fylke. Avgrensningen skyldes flere forhold. For det første var befolkningen i Nord-Troms administrativt underlagt fylkesmannen i Troms. Dersom Nord-Troms skulle vært inkludert i denne studien, ville det forutsatt gjennomgang av to fylkesarkiv og det lot seg av tidshensyn ikke gjøre. Dernest omfattet ordren om tvangsevakueringen av Troms kun de seks nordligste kommunene, og kun 387 av 12 481 innbyggere som overvintret. Overvintrerne utgjorde 3,1 prosent.¹³ Sist, men ikke minst så var ikke overvintrerene i Nord-Troms underlagt norsk lovlig sivil administrasjon, slik som befolkningen i Finnmark. Det foregikk heller ingen omfattende norsk militær virksomhet i forhold til rekognosering eller etablering av vaktstyrker i Nord-Troms. Av den grunn foreligger det ingen militære eller sivile rapporter som vedrører befolkningen og livsvilkårene i Nord-Troms, i motsetning til i Finnmark hvor denne type kilder er innholdsrike både i innhold og omfang.

Denne studien er avgrenset til å omhandle den delen av befolkningen som befant seg i Finnmark mellom 25. oktober 1944 og 8. mai 1945. De som tyske myndigheter lyktes å tvangsevakuere er ikke inkludert.

¹³ Kommunene som ble rammet i Troms var Kvænangen, Skjervøy, Nordreisa, Kåfjord, Lyngen og Storfjord. Se: Anders Ole Hauglid, *Gjenreisninga av Finnmark og Nord-Troms 1945-1948-1952*, Tromsø 1975: 1. Dancke, 1986: 21.

Selv om livsvilkår og helsetjenester er en vesentlig del av studien, er ikke forekomsten av sykdommer og dødelighet gransket spesifikt. Dette skyldes at det ikke foreligger kildegrunnlag til å utforme en statistisk oversikt.

Den sovjetiske tilstedeværelsen vil ikke bli undersøkt særskilt, men der det fremkommer opplysninger av betydning for denne studien vil de bli utforsket. Dette er avgrenset til hvordan norske sivile og militære myndigheter oppfattet, tolket og formidlet sovjetiske aktører, handlinger og beslutninger. Samhandling og kontakt mellom de sovjetiske styrkene og den norske sivilbefolkningen før norske myndigheter ankom er i liten grad dokumentert. Avgrensingen er valgt på bakgrunn av manglende tilgjengelighet på kilder som kan belyse dette fra sovjetisk side.

1.3 Tidligere forskning

I de senere årene har krigen i nord blitt gjenstand for økt forskning. UiT Norges Arktiske Universitet har ledet tre tverrfaglige forskningsprosjekter med fokus på krig og gjenreisning i nordområdene.¹⁴ Disse prosjektene har ført til fremvekst av ny kunnskap og nye perspektiver på krigen i nord. Det første prosjektet med søkelys på hverdagsliv og livsvilkår i nordområdene var det tverrfaglige og internasjonale forskningsprosjektet *Living the War*, med deltakere fra Norge, Finland og Russland. Dette prosjektet resulterte i en antologi med levekår, sykdommer, barndom i krig, tvangsevakuering av sinnslidende og sykepleie som tema i 2015.¹⁵ I tillegg finansierte Museene for Kystkultur og gjenreisning i Finnmark IKS to doktorgradsprosjekter som startet opp i tilknytning til *Living the War*.¹⁶ Noen år senere startet UiT – Norges arktiske Universitet i samarbeid med andre institusjoner et større nasjonalt prosjekt, *In a World of Total War: Norway 1939-45*, og et mindre prosjekt med regionalt fokus på nordområdene, *Den andre verdenskrigen i nord*, ledet fra UiT-Norges arktiske universitet. Sistnevnte prosjekt resulterte i trebindsverket *Andre verdenskrig i nord*, med

¹⁴ “Living the War in the Barents Region 1939–1945”, “In a World of Total War: Norway 1939-45” og “Den andre verdenskrigen i nord”

¹⁵ Ingunn Elstad og Åshild Fause, Living the war in the Barents region 1939–1945: living conditions, childhood, sickness and nursing. *Nordlit (online) nr. 37*, 2015. <https://doi.org/10.7557/13.3641>. [Lastet ned 31.12.2019]

¹⁶ Denne doktorgraden er det ene prosjektet. Det andre prosjektet har fokus på befolkningen som tvangsevakuerte.

historiker Fredrik Fagertun som hovedredaktør.¹⁷ Verket inkluderer bidrag fra 32 forfattere, som har forsket på ulike forhold og tema vedrørende andre verdenskrig i nord. Verket presenterer både nye problemstillinger og ny tolkning av temaer som tidligere har blitt behandlet. Det tredje bindet omhandler avslutningen av krigen, og inkluderer blant annet tema relatert til frigjøringen av Øst-Finnmark, tvangsevakuering, overvintring, landssvik og den første gjenreisningen.¹⁸ Artikler som er særlig relevante vil bli omtalt tematisk i de følgende tre delkapitlene.

Tidligere forskning er delt inn tematisk i fire deler med utgangspunkt i studiens problemstillinger.

1.3.1 Livsvilkår i Finnmark vinteren 1944/45

På 1980-tallet utga forlaget Aschehoug åttebindsverket *Norge i krig*. Dette utgjorde den første samlede forskningsbaserte fremstillingen av krigen i Norge presentert for et bredt publikum. Hendelsene rundt frigjøringen og tvangsevakueringen av Finnmark er beskrevet i tre kapitler i det åttende bindet av historikerne Knut Einar Eriksen og Terje Halvorsen.¹⁹

Et gjentakende tema i ett av kapitlene er konflikter mellom sivilbefolkningen i Finnmark og nordmenn som ankom fra Storbritannia. Disse konfliktene er delvis forklart med krigstretthet blant den lokale befolkningen.²⁰ Det argumenteres for at konfliktene begynte å deeskalere fra mars 1945, etter at norske myndigheter i London skaffet betydelige mengder forsyninger til Finnmark.²¹ Konflikten mellom representanter for militærmisjonen og lokale tjenestemenn samt samer i Indre Finnmark, angående ansvaret for innhenting og transport av forsyninger, fremheves som spesielt intens.²²

¹⁷ Fredrik Fagertun, *Andre verdenskrig i nord : 1 : Overfall og okkupasjon*, bd. 1, 2. verdenskrig i nord, Stamsund: Orkana Akademisk 2022; Bjørg Evjen, *Andre verdenskrig i nord : 2 : En annerledes hverdag*, bd. 2, samme sted; Stian Bones, *Andre verdenskrig i nord : 3 : Kampen om frihet*, bd. 3, samme sted.

¹⁸ Bones, 2022.

¹⁹ Knut Einar Eriksen og Terje Halvorsen, *Frigjøring* i Magne Skodvin (red.), *Norge i krig* 1987.

²⁰ Eriksen m.fl., 1987: 83.

²¹ Eriksen m.fl., 1987: 90.

²² Eriksen m.fl., 1987: 85.

I bind fem av verket, med tittelen *Hverdagsliv*, understreker historiker Guri Hjeltnes betydelige variasjoner i hverdagslivet i de forskjellige regionene i Norge.²³ Når det gjelder Finnmark, fokuseres det særlig på lidelsene som fulgte tvangsevakueringen og ødeleggelsene av fylket.²⁴ Boligforholdene i regionen beskrives som utilstrekkelige og dårlige allerede før krigen. Verket påpeker også hvordan militære hensyn førte til forbedringer av veier og konstruksjon av flyplasser i fylket, noe som resulterte i bedre kommunikasjon.²⁵ Imidlertid kan det påpekes at fremstillingen i dette bindet mangler et flerkulturelt perspektiv i forhold til Finnmark. Den samiske befolkningen er kun nevnt kort i en bildetekst om rekvirering av rein til tyske tropper.²⁶ Kvensk befolkning er ikke omtalt som en egen gruppe i denne delen av verket.

Historiker Arvid Petterson har i boken *Fortiet fortid* levert et betydelig bidrag til studiet av livsvilkårene for både de som overvintret og de tvangsevakuerte, utgitt i 2008.²⁷ I denne studien kartla Petterson dødsfall knyttet til tvangsevakueringen i 1944/45. Til tross for kritikk angående en utilstrekkelig systematisk bruk av kildemateriale, som hindret verket i å bli en "historiefaglig merkestein", er det anerkjent som et nyttig oppslagsverk på grunn av sine detaljerte beskrivelser og omfattende kildesamling.²⁸

Videre har Petterson skrevet to bøker som fokuserer på befolkningen som overvintret. Den første, *Altafjordens hulefolk: 1944-1945*, ble utgitt i 1981.²⁹ Den andre, *Deportering eller flukt? Porsanger 1944/45*, ble publisert i 2014.³⁰ Den sistnevnte tittelen er interessant, da den fremhever valget mellom deportering og flukt. Pettersons arbeider er i stor grad basert på intervjuer med tidsvitner gjennom flere tiår. Hans publikasjoner gir samlet innsikt i mange detaljer om befolkningens daglige liv som ikke er tilgjengelige i andre kilder. Petterson har

²³ Hjeltnes, Guri, Magne Skodvin, Bjarne Gran, Eirik Myhr, and Else Wiker Gullvåg. *Hverdagsliv*. Vol. bd. 5 av *Norge i Krig*. Oslo 1986.

²⁴ Hjeltnes m.fl., 1986: 19.

²⁵ Hjeltnes m.fl., 1986: 68.

²⁶ Hjeltnes m.fl., 1986: 250.

²⁷ Petterson, 2008.

²⁸ Fredrik Fagertun, *Anmeldelse av boken: "Fortiet fortid. Tragedien Norge aldri forsto. Tvangsevakuering og overvintring i Nord-Troms og Finnmark 1944-45"*, av Arvid Petterson, *Gjenreisningsmuseet for Finnmark og Nord-Troms*, 2008, *Heimen* bd. 46 2/2009. Trondheim: 2009.

²⁹ Arvid Petterson, *Altafjordens hulefolk: 1944-1945*, Alta: Historielaget, 1981.

³⁰ Petterson, 2014.

gjennomført intervjuer med tidsvitner over flere tiår, og inkludert store deler av Finnmark og Nord-Troms i dette arbeidet.

I 2010 fullførte Kristian Husvik Skancke sin masteroppgave om redningsoperasjonen der omtrent 500 sivile ble transportert fra Sørøya via Murmansk til Skottland i februar 1945.³¹ Skanckes avhandling har to hovedperspektiver. For det første å kartlegge de norske myndighetenes holdninger til forslaget om evakuering av Sørøya, og for det andre å plassere redningsaksjonen i en korrekt militærhistorisk kontekst. Det var omtrent 1000 sivile igjen på Sørøya som unngikk tvangsevakueringen, og bakgrunnen for redningsoperasjonene var blant annet matmangel, dårlige boligforhold og tysk tilstedeværelse i området. Selv om livsvilkårene til overvintrene på Sørøya var svært vanskelige, konkluderer Skancke med at redningsoperasjonen først og fremst var politisk motivert, og at det humanitære perspektivet kan ha påvirket aktørene uten at det var utslagsgivende. Han hevder at det fra britisk side kan ha handlet om å godgjøre norske myndigheter som etterlyste britisk innsats i Finnmark på den ene siden. På den andre siden løfter han frem at den britiske aktiviteten kunne være motivert av behovet for en motvekt til den sovjetiske tilstedeværelsen. Fra norsk militært ståsted nevner han at det var et ønske om å etablere en militær base på Sørøya, og at sivilbefolkningen var til hinder for disse planene. Det var derfor ønskelig å evakuere befolkningen bort fra området.

I trebindsverket *Andre verdenskrig i nord*, utgitt i 2022, er forhold som vedrører sivilbefolkning gjennomgående tema.³² I artikkelen *Det første frigjorte Finnmark* har historikerne Stian Bones og Nina Planting Mølmann gitt en framstilling av livsvilkårene til de som overvintret. Geografisk er det eksempler fra Øst-Finnmark, Indre Finnmark og Vest-Finnmark.³³ Kontekstuellt omfatter kapitlet også de militære forberedelsene i London, gjenetableringen av det sivile samfunnet og hjelpearbeidet som norske myndigheter utførte langs kysten. Motsetningene mellom nordmenn som kom fra London og lokalbefolkningen er

³¹ Kristian Husvik Skancke, *Redningsoperasjonen på Sørøya : bakgrunn og strategisk kontekst*, Masteroppgave, Universitetet i Tromsø, 2010.

³² Bones, 2022.

³³ Stian Bones og Nina Planting Mølmann, *Det første frigjorte Norge*, i Stian Bones (red.), *Andre verdenskrig i nord : 3 : Kampen om frihet*, bd. 3, Stamsund: Orkana Akademisk, 2022.

beskrevet, og i likhet med Eriksen og Halvorsen konkluderer Bones og Mølmann med motsetningene avtok i løpet av vinteren 1945.

Denne studien søker å avdekke regionale og lokale ulikheter og variasjoner i levekår i Finnmark vinteren 1944/45, samt å belyse hvordan livsvilkårene endret seg i løpet av undersøkelsesperioden. Ved å presentere antall overvintre, tvangsevakuerte og materielle ødeleggelser gis et bilde av geografiske forskjeller som ikke har vært presentert tidligere.

1.3.2 Gjenetablering av sivil administrasjon

Forskningen om gjenetableringen av den sivile administrasjonen kan inndeles i to hovedkategorier. Den første kategorien omfatter den strategiske planleggingsprosessen i London, mens den andre kategorien undersøker hvorvidt norske myndigheter implementerte disse planene i Finnmark.³⁴ I den første kategorien er historiker Olav Riste den mest betydningsfulle bidragsyteren gjennom tobindsverket om Londonregjeringen som ble utgitt på 1970-tallet.³⁵ Dette er et omfattende bidrag i forskningen om den øverste politiske ledelsen i London. I det andre bindet er det en egen del som retter søkelyset mot gjenerobringen av Norge. Her har Riste analysert frigjøringen av Finnmark, sett i sammenheng med prosessen rundt forberedelsene i London.³⁶ Premissene for gjenetablering av lovlig norsk kommunalt styre behandles grundig. Riste har videre utforsket hvilke tiltak norske myndigheter planla og gjennomførte i Finnmark, og diskutert dette i lys av fylkes posisjon mellom Sovjetunionen i øst og Storbritannia og USA i vest. Han konkluderer med at norske myndigheter stod overfor en rekke utfordringer i forbindelse med frigjøringen av Finnmark. Tekniske, administrative, klimatiske og geografiske forhold skapte vanskeligheter. Situasjonen ble ytterligere komplisert som et resultat av friksjon i samarbeidet innbyrdes mellom de allierte stormaktene. Dette bidro til forsinkelser og uenigheter når det gjaldt strategiske beslutninger og ressursallokering i forbindelse med frigjøringen. Norske myndigheter sto overfor en krevende situasjon.. De måtte håndtere de praktiske og tekniske aspektene ved frigjøringen, og samtidig navigere i et komplekst politisk og byråkratisk landskap.

³⁴ Med strategisk henvises det her til det øverste nivået, i dette tilfellet regjeringen i London og den øverste ledelsen i Forsvaret. Nivåtenkning blir nærmere beskrevet i kapittel 2.3.4.

³⁵ Olav Riste, "London-regjeringa": Norge i krigsalliansen 1940-1945 : 1 : 1940-1942: Prøvetid. Vol. 1. Oslo: Det Norske samlaget, 1973; Olav Riste, "London-regjeringa" : Norge i krigsalliansen 1940-1945 : 2 : 1942-1945: Vegene heim. Vol. 2. Oslo: Det Norske samlaget, 1979.

³⁶ Riste, 1979: 113-274.

Historikerne Olav L'Orange og Anders Ole Hauglid leverte de to første vitenskapelige studiene om gjenreisningen av Finnmark og Nord-Troms med sine hovedfagsoppgaver i 1975.³⁷ Begge studiene omhandlet tiden etter frigjøringen av Øst-Finnmark høsten 1944. L'Orange undersøkte forberedelsene Londonregjeringen gjorde i forbindelse med gjenreisningen og utforsket ulike norske administrative og organisatoriske organer som opererte i Finnmark etter frigjøringen av Kirkenes. Hauglid gransket etableringen av sivil administrasjon i Finnmark vinteren 1944/45. Han understreket at planene for gjenoppbygging av norsk sivil administrasjon hadde sitt utspring i Londonregjeringen fra 1943, og viste hvordan norske myndigheter implementerte disse planene i Finnmark. Hauglid koblet gjenetableringen av sivil administrasjon til den innledende fasen av gjenreisningen der grunnleggende samfunnsfunksjoner kom i drift. Da den sivile administrasjonen kom i funksjon, delegerte den ansvaret for befolkningen til lokale embetsmenn. Dette innebar at lokalsamfunnene kunne medvirke til å endre livsvilkårene i sine kommuner.

I 1989 videreførte Arvid Petterson perspektivene på gjenreisning presentert av L'Orange og Hauglid i sin masteroppgave om gjenreisningen av Porsanger.³⁸ Han belyste at sivilbefolkningen i Porsanger etablerte kontakt med både det norske militæret, norske myndigheter i London og fylkesadministrasjonen i Finnmark kort tid etter at de tyske okkupantene trakk seg tilbake. Studien retter videre søkelys på gjenetableringen av sivil administrasjon fra januar 1945. Mens L'Orange og Hauglid undersøkte en hel landsdel, konsentrerer Petterson seg om et avgrenset geografisk område. Petterson identifiserte faser i gjenreisningen av Porsanger, der den første fasen begynte i 1944 og vedvarte til etter freden 1945, uten at Petterson definerer tidsrommet nøyaktig. I denne fasen tok noen av overvinterne initiativ til å gjenetablere den sivile administrasjonen, noe han tilskrev at det var mange med erfaring fra kommunal administrasjon igjen blant overvintererne. Han løfter frem betydningen av planleggingen og forberedelsene i London i denne forbindelse, og konkluderer med at dette i kombinasjon med fylkesadministrasjonen fikk betydning for utviklingen i Porsanger.³⁹ Det er ikke spesifikt livsvilkårene han sikter til, men at det var

³⁷ L'Orange, Olav, *Plan, administrasjon og politikk. gjenreisningen av Finnmark og Nord-Troms 1944 - 1949: Troms*, Oslo: Hovedfagsoppgave, Universitetet i Oslo, 1975; Anders Ole Hauglid, *Gjenreisninga av Finnmark og Nord-Troms 1945-1948-1952*, Hovedfagsoppgave, Universitetet i Tromsø, 1975.

³⁸ Arvid Petterson, *Gjenreisninga av Porsanger 1945-1952 : Lokal eller sentral styring?*, Hovedfagsoppgave, Universitetet i Tromsø, 1989.

³⁹ Petterson, 1989: 50.

positivt at henvendelser som vedrørte gjenreisning hadde fått en adresse. Dessuten skulle den lokale arbeidsnemnden må sine retningslinjer direkte fra fylkesarbeidsnemnden. Petterson anså det som en styrke at strukturen for administrasjonen var etablert før freden med tanke på den fremtidige gjenreisningen.

I 2015 skrev Skancke en artikkel om gjenetableringen av sivil administrasjon i Finnmark.⁴⁰ I likhet med Hauglid, tar Skancke utgangspunkt i Londonregjeringens instruks for reetablering av norsk siviladministrasjon i frigjorte områder fra 1943. Artikkelen beskriver forholdene i Finnmark etter at sovjetiske styrker gikk inn i fylket og den tyske rettetten begynte. Samarbeidet mellom militære og sivile aktører for å ivareta sivilbefolkningen i Finnmark belyses, men hans arbeid er imidlertid i større grad en fremstilling av enkeltpersoners innsats enn en analyse av hvordan samarbeidet fungerte og hvilken betydning det fikk for sivilbefolkningens livsvilkår.

Den sivile administrasjonens ansvarsområde inkluderte anskaffelse og fordeling av forsyninger. I 2012 ferdigstilte historiker Christopher Mann en ny forskningsbasert utgivelse om britisk politikk og strategi i forhold til Norge under krigen.⁴¹ Han utforsket blant annet kritikken rettet mot norske myndigheter for at de ikke klarte å skaffe nok forsyninger til Finnmark. Mann konkluderte med at samarbeidet mellom Storbritannia og Norge under planleggingen av gjenerobringen, direkte resulterte i frigitte ressurser til Finnmark i denne perioden.

Tilgang på transport til, fra, og innen Finnmark vinteren 1944/45 la i stor grad premissene for både militær og sivil aktivitet, inkludert fordeling av forsyninger. Det handlet på den ene siden om transport fra Storbritannia til Finnmark, og på den andre siden transport internt i Finnmark. I tredje bind av verket *Handelsflåten i krig* av er det et avsnitt som omhandler konvoier til Murmansk.⁴² Det var få norske handelsskip som gikk i disse konvoiene. Ifølge historiker Guri Hjeltnes, ønsket Sovjetunionen å leie norske handelsskip til disse transportene,

⁴⁰ Kristian Husvik Skancke, Reetableringen av sivil administrasjon i Finnmark, 1943–1945, i *Krig og frigjøring i nord*, 2015.

⁴¹ Christopher Mann, *British Policy and Strategy towards Norway, 1941–45*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012.

⁴² Guri Hjeltnes, *Sjømann : lang vakt*, bd. 3, Oslo 1995: 325-330.

men britene sa nei. Murmanskkonvoiene har fått for liten plass i verket til at det gir innsikt problemstillinger knyttet til frakt av forsyninger til Finnmark vinteren 1944/45.

Denne studien skiller seg fra tidligere forskning på flere områder. For det første vil det bli undersøkt om, og i så tilfelle hvordan, overvintrerene organiserte seg på forskjellige steder i fylket før de fikk kontakt med norske myndigheter. Her vil det bli lagt vekt på fellesfunksjoner i samfunn av er knyttet til oppholdssted, sikkerhet og tilgang til forsyninger. For det andre vil det bli undersøkt om forberedelsene i London fikk betydning da planene skulle iverksettes. Dette vil bli gransket i lys av at norske myndigheter hadde lagt planer i forhold til en alliert frigjøring, ikke i regi av Sovjetunionen. Bidro forberedelsene til en enklere prosess i gjenetableringen av sivil administrasjon? For det tredje vil det være fokus på hvordan den sivile administrasjonen fungerte etter at den kom i drift. Her vil det være søkelys på forsyningsnemndenes ansvar, rolle og handlingsrom. Dette er ikke utforsket i tidligere studier.

1.3.3 Helseforhold, sykepleie og sanitet

Sosialmedisiner Axel Strøm var den første som undersøkte befolkningens helsetilstand og livsvilkår under krigen. Han satte søkelys på ernæring og langsiktige helsevirkninger av krigen på befolkningen, og publiserte resultatene i tre artikler utgitt mellom 1948 og 1974.⁴³ Hans konklusjon var at smittsomme sykdommer var den største helsetrusselen under krigen, og knyttet dette til ernærings situasjonen. Feil- og underernæring svekket befolkningens motstandskraft, og trangboddhet økte risikoen for smitte. Barn var mest utsatt.

Distriktslege Johan Bremer, gjorde en studie basert på egne nedtegnelser i et lite samfunn i Finnmark under krigen. Undersøkelsesperioden gikk fram til mars 1944, og han publiserte resultatene i utgivelsen *A social psychiatric investigation of a small community in Northern Norway*, i 1951.⁴⁴ Bremer konkluderte med at hver femte person over ti år viste tegn på

⁴³ Axel Strøm, Examination into the diet of Norwegian families during the war-years 1942-1945, I Vol. 214 of *Acta Medica Scandinavica*, Oslo: Centraltrykkeriet, 1948; Axel Strøm, *The influence of wartime on health conditions in Norway*. Oslo: Institute of social medicine, University of Oslo, 1954; Axel Strøm, *Krig og helse: okkupasjonstidens virkninger i lys av etterkrigstidens erfaringer*. Oslo: Aschehoug, 1974.

⁴⁴ Johan Bremer, *A social psychiatric investigation of a small community in Northern Norway*, *Acta psychiatrica et neurologica Scandinavica* bd. 62, Copenhagen, 1951.

psykisk sykdom. Ifølge Bremer var dette i liten grad knyttet til krigen. Det var en økning på to prosent i de akutte tilfellene, og ingen økning av kroniske tilfeller i løpet av krigen.

Sosialmedisiner Andres Gogstad utførte på 1990-tallet en studie over helseforholdene i Norge under krigen. Gogstad hadde en mer omfattende tilnærming til undersøkelsen av helseforholdene enn Strøm, både når det gjaldt tema og geografi. Han undersøkte hvordan helsevesenet måtte omstrukturere som en følge av krigen, og hvilke utfordringer dette medførte for å håndtere smittsomme sykdommer og psykisk helse. I 1990 publiserte han den første artikkelen om tema i Tidsskrift for Den norske legeforening.⁴⁵ Senere fulgte han opp med to bøker på samme tema.⁴⁶ Gogstad hevdet at perioden fra 1940 til 1945 enkelt kan betegnes som et utilsiktet *naturlig sosialmedisinsk eksperiment*, med forventede betydelige virkninger på folkehelsen.⁴⁷ Livsvilkårene var preget av krig, ødeleggelse, mangel på medisin, utstyr og mat og i tillegg både fysisk og mentalt stress. Gogstad påpekte sammenhengen mellom dette og nedsatt motstandskraft mot sykdommer i befolkningen. Gogstad avdekket betydelige regionale forskjeller i barnedødelighet i Norge. Disse forskjellene kan forklares av ulike faktorer, som forskjeller i livsvilkår, forekomsten av smittsomme sykdommer, tilgang til helsetjenester og krigshandlinger. Tyske rekvireringer av både rom, utstyr og personell la ekstra press på kapasiteten på sykehusene. På den positive siden løftet han frem at de fleste fylkeslegene og distriktslegene ble værende i sine stillinger gjennom krigen, og at dette skapte en stabilitet som var særlig viktig for befolkningen i denne perioden.

Gogstad gir en detaljert beskrivelse av frigjøringen av Finnmark, som inkluderer forberedelsene i Storbritannia og ankomsten til norske myndigheter i Finnmark. Han presenterer sanitetsressurser som blir sendt vis Storbritannia og Sverige, og viser eksempler på hvordan de militære legene hjalp sivilbefolkningen. I den delen som omhandler Finnmark fremkommer det mange detaljer rundt helsetjenester generelt, men informasjon fremstår som fragmentarisk. I fremstillingen av ressurser som ble tilført Finnmark, er viktige tiltak utelatt både fra det sivile helsevesenet og forsvarets sanitet. Han nevner heller ikke institusjonene

⁴⁵ Gogstad, Anders Christian, Okkupasjonsstyret og helsestellet, *Tidsskrift for Den norske legeforening* Årg. 110, nr. 30, 1990.

⁴⁶ Anders Chr Gogstad, *Helse og hakekors : helsetjeneste og helse under okkupasjonsstyret i Norge*, Bergen: Alma mater, 1991; Anders Chr Gogstad, *Slange og sverd : hjemmefront og utefront, leger og helsetjenester 1940-1945*, Bergen: Alma mater, 1995.

⁴⁷ Gogstad, 1991. Forord. Sidetall ikke angitt.

som var igjen i Sør-Varanger, Vardø, Vadsø og Tana, og hvilken betydning disse fikk for sivilbefolkningen som overvintret i dette området.

I 2015 ble det publisert flere studier knyttet til livsvilkår i Nordområdene i en antologi knyttet til prosjektet *Living the War*.⁴⁸ Nina Planting Mølmann, Ingunn Elstad og Bjarne Koster Jakobsen satte søkelys på helseforhold og livsvilkår i Finnmark under krigen.⁴⁹ Utvalgte epidemiske sykdommer og spedbarnsdødelighet er benyttet som indikatorer på levestandard. Studien har en komparativ tilnærming der Finnmark sammenliknes statistisk med Norge, Finland og Sverige. Ulikheter forklares med ulike faktorer i tråd med Strøm og Gogstads funn, men transport- og boligforhold trekkes fram som viktige årsaker til høy spedbarnsdødelighet og forekomst av epidemiske sykdommer i Finnmark. Studien viser at helsetilstanden til befolkningen i Finnmark var svekket som et resultat av krigen.

Sykepleiehistoriker Åshild Fause utforsket skjebnene til sinnslidende, og hvordan krigen forandret deres liv.⁵⁰ Hun gir den første systematiske fremstillingen av sinnslideneds forhold under evakueringen av Finnmark og Nord-Troms, og tiden etter. Fause sammenligner nazistenes politikk og tiltak mot sinnslidende i Norge med Tyskland, og hennes studie er et viktig bidrag til forståelsen av krigens og tvangsevakueringens påvirkning på denne pasientgruppen.

Sykepleierhistoriker Ingrid Immonen har forsket på sykepleiernes innsats under krigen i Finnmark. Immonens første studie inkluderte frigjøringen av Øst-Finnmark, og gir innsikt i både sykepleiernes geografiske plassering og de utfordrende forholdene de arbeidet under.⁵¹ Som en del av prosjektet intervjuet Immonen flere sykepleiere, og med dette kildegrunnlaget gir hennes forskningsrapport unik innsikt i forhold som ikke finnes beskrevet andre steder.

⁴⁸ Elstad: 2015.

⁴⁹ Nina Planting Mølmann, Bjarne K. Jacobsen og Ingunn Elstad, Infant mortality and epidemic diseases. Wartime Finnmark in a comparative perspective, *Nordlit (online) nr. 37*, 2015. <http://dx.doi.org/http://dx.doi.org/10.7557/13.3637>.

⁵⁰ Åshild Fause, The fate of the mentally ill during the Second World War (1940–1945) in Troms and Finnmark, Norway. *Nordlit (online) nr. 37*, 2015. <https://doi.org/10.7557/13.3638>. [Lastet ned 31.12.2019]

⁵¹ Ingrid Immonen, *Sykepleie i Finnmark: krig, evakuering og gjenreisning*, Alta: Høgskolen i Finnmark, Avdeling for helsefag, 1999.

Hun videreførte dette perspektivet i prosjektet *Living the War*, med en studie som belyste sykepleiernes arbeidsforhold under krigen.⁵²

I senere tid har det vært økt fokus på sykepleierens innsats under krigen. I trebindsverket om andre verdenskrig i nord, har Immonen bidratt med et kapittel om helsetjenester under krig og nazistisk okkupasjon sammen med sykepleiehistorikerne Ingunn Elstad og Åshild Fause.⁵³ Dette kapitlet gir innblikk i både praktiske utfordringer, utbredelsen av sykdommer, utsatte grupper som sinnslidende og det dagliglivet i helsevesenet. Bones og Mølmann har også søkelys på organiseringen av sykepleiere og hvordan de utførte sine arbeidsoppgaver i distrikt som ikke var frigjort vinteren 1944/45.⁵⁴

Historiker Tor Jørgen Melien fullførte det eneste forskningsbaserte studiet av Forsvarets sanitet i 2016, som resulterte i boken *Forsvarets sanitet: helse for stridsevne: 1941-2016*. Boken tar for seg sanitetens rolle under andre verdenskrig gjennom tre kapitler, hvor frigjøringen av Finnmark blir nøye undersøkt og satt inn i en større sammenheng. Meliens studie er en viktig kilde for informasjon om sanitetens virksomhet i Finnmark, samtidig som den framhever de overordnede rammene og behovene som preget regionen. I tillegg gir studien innblikk i interne prioriteringer av sanitetsressurser i Forsvaret sett i lys av situasjonen internasjonalt.

Denne studien retter søkelyset mot sivilbefolkningens tilgang på helsetjenester i hele fylket. I denne sammenhengen vil det bli undersøkt hvordan situasjonen var etter 25. oktober 1944, og hvordan den endret seg frem til freden i mai 1945. Det sivil-militære samarbeidet vil bli belyst i denne sammenhengen, med intensjon om å granske betydningen dette fikk for livsvilkårene i Finnmark.

1.4 Avhandlingens oppbygning

Avhandlingen er delt inn i tre deler. Del I omfatter kapittel 1 og 2, med innledning og studiens teoretiske grunnlag og metodisk tilnærming. I kapittel 1 presenteres problemstillinger og

⁵² Ingrid Immonen, "I learned to trust myself". An oral history of professional nurses' wartime practice in Finnmark. *Nordlit (online)* nr. 37, 2015. <https://doi.org/10.7557/13.3639>. [Lastet ned 31.12.2019]

⁵³ Ingunn Elstad, Ingrid Immonen og Åshild Fause, Helsetjenester under krig og nazistisk okkupasjon, i Bjørg Evjen (red.), *Andre verdenskrig i nord : 2 : En annerledes hverdag*, bd. 2, Stamsund: Orkana Akadmisk, 2022.

⁵⁴ Bones m.fl., 2022: 157-160.

avgrensninger, etterfulgt av en redegjørelse for forskningsstatus og relevant litteratur. Kapittel 2 omhandler studiens teoretiske grunnlag og metode. Her introduseres sentrale begrep og det redegjøres for valg av kilder og metodiske tilnærminger.

Del II, kalt flukt og overlevelse, omfatter kapittel 3-6 og omfatter den første perioden fra den sovjetiske frigjøringen og fram til norske militære- og sivile myndigheter ankommer Kirkenes i november 1944. I kapittel tre introduseres de tre regionene. Her gis også en oversikt over forhold vedrørende den befolkningen som overvintret i Finnmark, materielle ødeleggelser som følge av krigshandlinger og tvangsevakueringen, og tilgjengelige helsetjenester i fylket.

I kapitlene 4, 5 og 6 følger vi befolkningen gjennom oppbrudd og flukt fra hjemstedet i de tre regionene. Kapitlene gir innblikk i befolkningens livsvilkår og hvilke valg de stod overfor i sine bestrebelser for å overleve i tiden fra den sovjetiske frigjøringen, og etter at den tyske ordren om tvangsevakuering ble iverksatt.

Del III, kalt sivil-militært samarbeid, omhandler betydningen av et sivilt-militært samarbeid og er tidsmessig avgrenset fra norske myndigheter kom til Kirkenes fra 11. november 1944 og til freden i mai 1945. Kapittel 7 omhandler planer og forberedelser for gjenerobringen av Norge i London, og den første konvoien med ressurser fra Storbritannia til Finnmark. I kapitlene 8, 9 og 10 utforskes sivil-militært samarbeid gjennom tilførsler av ressurser utenfra som helsetjenester, akutt nødhjelp og transport, og hvordan dette påvirket befolkningens livsvilkår og bidro til gjenetablering av sivile samfunnsstrukturer. Kapittel 11 inneholder studiens konklusjon. Her vil funn fra de ulike kapitlene bli drøftet og sammenfattet.

2 Studiens teoretiske grunnlag og kilder

2.1 Sosialhistorie og aktørperspektivet

Historikere benytter ofte teorier som er utviklet med lån og inspirasjon fra andre fagdisipliner.⁵⁵ Dette kan by på analytiske utfordringer, men kan også bidra til å berike faget med nye perspektiver og analysemetoder. På 1970-tallet etablerte sosialhistorie seg som en av de fremtredende retningene innenfor historiefaget.⁵⁶ I Norge ble sosialhistorie blant annet assosiert med historikere som Edvard Bull og Sivert Langholm.⁵⁷ Historiker Knut Kjelstadli nevner to vanlige definisjoner av sosialhistorie.⁵⁸ Den første var basert på historiker G.M Trevelyans utsag om at det var folks historie *with the politics left out*, noe som kunne oppfattes som historie om kultur, fritid, hverdagsliv, seder og skikker. Den andre definisjonen gikk mer i retning om at det handlet om historien til folk flest, inkludert grupper som tidligere hadde vært usynlige i historieskrivingen.⁵⁹ Den sosialhistoriske paraplyen vokste, og kunne romme tema som for eksempel demografi, familiehistorie, levekår og lokalhistorie.

Historisk sosiologi og sosialantropologi er eksempler på to samfunnsvitenskaper som undersøker fortiden utenfor historiefaget. Historiker Ingar Kaldal hevder at noen fagmiljø betraktet sosialhistorie som en form for historisk sosiologi eller historisk samfunnsvitenskap, med tilknytning til blant annet Karl Marx og Max Webers tenkning.⁶⁰ Han understreker likevel at teori knyttet til sosialhistorie har hentet inspirasjon fra flere fagfelt, og at flere beslektede disipliner på 1970-tallet innlemmet historiske endringer i fortellingen om moderniseringen.

Aktørperspektivet er sentralt for å forstå og tolke menneskelige valg og handlinger i en historisk kontekst. Aktøren er den som gjennomfører en handling. I antropologi og

⁵⁵ Andresen, Astri, *Å gripe fortida : innføring i historisk forståing og metode*, 2. utg., Oslo: Samlaget, 2015: 126.

⁵⁶ Ingar Kaldal, *Frå sosialhistorie til nyare kulturhistorie*, 1. utgåva, Oslo: Samlaget, 2019: 14.

⁵⁷ Kaldal, 2019: 8. Bull brukte i stor grad muntlige minner, og hadde på sitt program å skrive for «folk flest». Langholm utviklet sammen med sine elever metoder for å skrive historie på individnivå basert på kvantitative materiale.

⁵⁸ Knut Kjelstadli, *Fortida er ikke hva den en gang var: en innføring i historiefaget*, Oslo: universitetsforlaget, 1999.

⁵⁹ Disse gruppen kunne eksempelvis inkludere arbeidere, kvinner, minoriteter og marginale grupper som forbrytere og sinnslidende. Se: Kjelstadli, 1999: 82.

⁶⁰ Kaldal, 2019: 12-13.

sosialantropologi omfatter aktører både individer og korporasjoner.⁶¹ En korporasjon forklares som et kollektiv av mennesker som opptrer som en samlende enhet i en eller flere sammenhenger. Sosialantropolog Thomas Hylland Eriksen viser til politiske partier, interesseorganisasjoner og bedrifter som eksempler på korporasjoner i moderne samfunn. Han påpeker at begrepet korporasjon ikke må forveksles med begrepet kategori, som han definerer som en gruppe mennesker som har noe til felles uten at den fungerer som en handlende enhet.

Sosiolog Max Weber fremhevet ideen om mennesket er et tenkende vesen som handler ut fra egen vilje og intensjoner.⁶² Han argumenterte for at mennesket ikke bare reagerer på ytre stimuli, men handler basert på deres egen vilje, intensjoner og tolkninger av situasjonen rundt dem. Han argumenterte for at sosiale handlinger og intensjoner bør tolkes og forstås basert på disse intensjonene. Selv om man aldri med full sikkerhet kan kjenne de dype intensjoner bak handlinger begått for flere tiår siden, gir kilder fra samtiden innblikk datidens sosiale dynamikk. De gir oss mulighet til å undersøke hvordan individer opptrådte og hvordan deres samtidige tolket handlingene.

Denne studien utforsker livsvilkårene til befolkningen som overvintret i Finnmark vinteren 1944/45, og integrerer elementer fra både sosialhistorie og aktørperspektivet. Hovedtema er ikke årsakene til den sovjetiske frigjøringen av Øst-Finnmark eller tyskernes valg av den brente jords taktikk som avslutning på krigen i Finnmark og Nord-Troms, med de konsekvensene dette fikk for sivilbefolkningen. På den ene siden vil studien ha et demografisk aspekt som anskueliggjør et utvalg variabler i undersøkelsesperioden som er knyttet til hvor befolkningen befant seg. Denne delen har også et etnisk aspekt. I tillegg vil det bli utført en kvantitativ analyse av ødeleggelsene på kommunenivå i Finnmark fylke. Det vil søkes å belyse både hvilke valgmuligheter befolkningen hadde, og hva som lå til grunn for de valgene befolkningen tok. I denne sammenhengen er det for eksempel relevant å granske tilgang på bolig, mat og brensel, samt kompetanse som var relevant for å overleve. Dette har flere elementer fra sosialhistorie, men det viktigste er likevel at det handler om en liten befolkning som hadde til felles at de overvintret i et område rammet av den brente jords

⁶¹Thomas Hylland Eriksen, *Små steder - store spørsmål : innføring i sosialantropologi*, 4. utgave. utg., Oslo: Universitetsforlaget, 2021: 59.

⁶²Max Weber, Fredrik Engelstad og Helge Jordheim, *Verdi og handling*, Oslo: Pax, 1999: 10. Hylland Eriksen, 2021: 59

taktikk. Omstendighetene var ikke like i hele fylket, og regioninndeling er valgt som metodisk grep for å synliggjøre regionale forskjeller.⁶³

Aktørperspektivet slik det er tolket i dette arbeidet, forutsetter at en handling blir utført på vegne av en eller flere mennesker. Aktørene omfatter blant annet individer, familier, lokalsamfunn, embetsverk, militæret og den norske regjeringen i London. Aktørene er ikke begrenset til sivilbefolkningen. For å synliggjøre endringer i befolkningens livsvilkår er det en forutsetning at samfunnsstrukturene rundt dem utforskes. Det vil si at politiske og administrative planer, avgjørelser og tiltak må belyses, og sees i sammenheng med konsekvensene det fikk for befolkningen.

2.2 Sivil-militært samarbeid

I teorier og studier knyttet til forholdet mellom sivile og militære aktører i krig, krise og fredsbyggende prosesser er det flere ulike betegnelser og tilnærminger. De engelske begrepene Civil-Military Relations og Civil-Military Cooperation brukes internasjonalt, og forkortelsene CMR eller CIMIR benyttes ofte om sivil-militære relasjoner, og tilsvarende CIVIC om sivil-militært samarbeid.

Statsviter Peter D. Feaver beskriver studien av sivil-militære relasjoner som en av genuine tverrfaglige studiefeltene innenfor samfunnsvitenskap.⁶⁴ De ulike fagtradisjonene benytter og siterer ofte forskningsarbeid på tvers av disipliner, noe som fører til en gjensidig berikelse og støtte på et felles fagfelt. Feaver mener at statsviteren ser etter mønster for generalisering av årsak og virkning, i motsetning til historikeren som i større grad beskriver enkelthendelser.⁶⁵ Statsviteren forsøker å forutse hva som kommer til å skje, hvis dette er mulig, mer enn å forklare hva som har skjedd. Mens sosiologen for eksempel vil fokusere på hvordan militæret integreres i samfunnet, er statsviteren mer opptatt av institusjoner med politisk kontroll. Til sammen berører de ulike fagfeltene flere lag ved sivil-militære relasjoner.

Filosofen Platon utforsket spørsmålet: *Hvem skal vokte vokterne?* I ettertid har dette stått sentralt i diskusjoner om sivil-militære relasjoner.⁶⁶ Problemstillingen er i nyere tid blant

⁶³ Regioninndeling vil bli gjort rede for 2.2.1

⁶⁴ Peter D Feaver, Civil-military relations, *Annual review of political science*, 1999: 211.

⁶⁵ Feaver, 1999: 212.

⁶⁶ Feaver, 1999: 211.

annet knyttet til å utforske hvordan sivil-militære relasjoner påvirker demokratiske verdier.⁶⁷ Ifølge sosiolog James Burk, omfatter sivil-militære relasjoner både direkte og indirekte interaksjoner mellom sivilbefolkningen, institusjoner, og militære enheter i arbeidet med å definere og implementere nasjonal sikkerhet.⁶⁸ Burk understreker betydningen av i hvilken grad den uniformerte militære elite vil adlyde ordrer fra den sivile ledelsen. Dette reflekterer en grunnleggende normativ oppfatning: at det er å foretrekke at den sivile politiske ledelsen beholder kontrollen over militæret, i stedet for at militæret dominerer statens styringsstruktur.

Statsviter Samuel P. Huntington og statsviter og sosiolog Morris Janowitz har lagt grunnlaget for moderne teorier knyttet til sivil-militære relasjoner. Begge bidro til å utvikle teorier rundt sivil-militære relasjoner i en tidlig fase av den kalde krigen. Huntingtons studie *The Soldier and the State* ble et referanseverk for senere studier knyttet til tema.⁶⁹ Det samme gjelder Janowitz studie *The Professional Soldier: a social and political portrait*.⁷⁰

Huntingtons definisjon av den profesjonelle soldaten har preget diskusjoner rundt sivil-militære relasjoner USA i over femti år.⁷¹ Militæret skulle være en profesjon på linje med andre yrker som for eksempel lege eller advokat.⁷² Huntington la vekt på at det måtte være distanse mellom militæret og den sivile ledelsen, og soldatene skulle avstå fra å delta i det politisk liv.⁷³

Janowitz' konsepter fremhever betydningen av at sivil-militære relasjoner tjener som en bærebjelke i bevaringen av demokratiet.⁷⁴ Han vektlegger betydningen av at ungdom må få muligheten til å engasjere seg i samfunnet for fellesskapets skyld, og han inkluderer i denne

⁶⁷ James Burk, Theories of democratic civil-military relations, *Armed Forces & Society* nr. 1, 2002.

⁶⁸ Burk, 2002: 7.

⁶⁹ Feaver, 1999.

⁷⁰ Morris Janowitz, *The Professional Soldier: a social and political portrait*, New York, N.Y: Free Press, 1964: 5.

⁷¹ Lionel Breehner og Daniel Maurer, *Introduction* i Lionel Beehner, Risa Brooks og Daniel Maurer (red.), *Reconsidering American civil-military relations: the military, society, politics, and modern war*, New York, NY 2021.

⁷² Huntington, Samuel P. *The soldier and the state: the theory and politics of civil-military relations*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 1985: 7.

⁷³ Risa Brooks, *The Paradoxes of Huntingtonian Professionalism* i Lionel Beehner, Risa Brooks og Daniel Maurer (red.), *Reconsidering American civil-military relations: the military, society, politics, and modern war*, New York, NY 2021: 17.

⁷⁴ Burk, 2002: 12.

sammenhengen militærtjeneste. Janowitz hevder videre at et offiserskorps kunne bli analysert ved hjelp av sosiologiske konsepter.⁷⁵ De sivil-militære relasjonene legger føringer for samhandlinger mellom militæret og sivilsamfunnet på et mer detaljert nivå.

Sivil-militært samarbeid er et relativt nytt begrep som ble tatt i bruk for å beskrive samhandlinger og relasjoner mellom militæret og sivilbefolkningen.⁷⁶ Bruken av begrepet har tiltatt siden 1990-tallet, da ideen om fredsstøtteoperasjoner vokste frem.⁷⁷ NATO og EU introduserte forkortelsen CIMIC for å beskrive den komplekse situasjonen der militære styrker opererer i områder med sivilbefolkning, og er ofte assosiert med samarbeid med humanitære organisasjoner og aktører.⁷⁸ Lege Knut Ole Sundnes påpeker at CIMIC som begrep er forvirrende.⁷⁹ Militære styrker er målt etter evnen til å skade, ikke til å hjelpe. Samarbeid mellom militære og sivile aktører kan derfor fremstå som et paradoks. Sundnes understreker at det er viktig å tolke sivil-militært samarbeid som ett av flere elementer under paraplyen sivil-militære relasjoner, og at føringene må legges under det sistnevnte. Sivil-militært samarbeid må inngå som en del av en større helhet med tydelige føringer og prinsipper som ikke setter samarbeidet i fare.

Sivil-militært samarbeid er komplekst og sammensatt. I kampsoner vil det handle om samarbeid for å minimalisere sivile tap, mens det i fredsoperasjoner vil være knyttet til å støtte og etablere kontroll over lokalbefolkningen, samt å begrense skadeomfang og bygge opp samfunnsstrukturer.⁸⁰ Det er lite enighet om hva sivil-militært samarbeid skal være, til og med innenfor militære tenkere.⁸¹ Statsviter Christopher Ankersen hevder at forsøk på generalisere om hva sivil-militært samarbeid er, for deretter å trekke universelle slutninger, ikke vil gagne det brede spekteret av militær-humanitære aksjoner.⁸²

⁷⁵ Janowitz, 2017: 5

⁷⁶ Grigor Grigorov, Emergence and Development of Civil-Military Cooperation, *International conference KNOWLEDGE-BASED ORGANIZATION* nr. 1, 2017: 119.

⁷⁷ Ankersen, Christopher, Introduction: Interrogating civil–military cooperation, i *Civil-Military Cooperation in Post-Conflict Operations: Emerging theory and practice*, Routledge 2007: 1

⁷⁸ Grigorov, 2017: 119.

⁷⁹ Knut Ole. Sundnes, CIMIR or CIMIC, Time to End the Humanitarian Confusion?, *Prehospital and Disaster Medicine* 25.S2, 2010: 97.

⁸⁰ Grigorov, 2017: 121.

⁸¹ Ankersen, 2007: 2.

⁸² Ankersen, 2007: 2.

Selv om begrepet sivil-militært samarbeid har oppstått i nyere tid, har det alltid vært samhandling mellom militæret og sivile både i og utenfor krigssoner. Sivile blir rammet i angrep, og en av de største utfordringene er å skaffe legehjelp til sivile under militære operasjoner. Historisk har det hovedoppgaven til den militære medisinske støtten vært å opprettholde den militære styrken under operasjoner.⁸³ I nyere tid har det skjedd et skifte knyttet til helsetjenester under militære operasjoner, der helsetjenester utenfor militæret er en integrert del av operasjonene. Dette må sees i sammenheng med at operasjonene har skiftet karakter, og at det i mindre grad enn tidligere dreier seg om tradisjonelle kriger der militære styrker kjemper mot fienden på en slagmark. Fredsbevarende operasjoner og tilstedeværelsene har en annen karakter, og i enkelte tilfeller er hovedmålet med operasjonen å tilby humanitær støtte. Nye undersøkelser viser at sivile utgjør en stor overvekt av sårede som får behandling under militære operasjoner.⁸⁴ Legen Susan J. Neuhaus påpeker at det mangler doktriner for hvordan sivile skal få tilgang på helsetjenester under militære operasjoner.⁸⁵ Hun hevder videre at dette har medført usikkerhet mellom sivile og militære helseinstitusjoner, og at dette forsterkes av at både organiseringen, tilnærmingen og arbeidsmetodene er ulike.

Neuhaus vektlegger at tilgang til helsetjenester med særlig fokus på fattige og sårbare individer, er en viktig komponent når et område skal stabiliseres etter en konflikt.⁸⁶ Behov for helsetjenester må ivaretas, og det omfatter også reetablering av transport og kommunikasjon. Det må tas hensyn til at sivilbefolkningen kan bli tvunget på flukt. De kan pådra seg skader direkte fra angrep, men endringer i livsvilkår som en følge av krig kan også medføre helseutfordringer. Eldre, kronisk syke, gravide og barn er særlig utsatt. Krig dreper og skader flere barn enn soldater.⁸⁷ Smittsomme sykdommer, epidemier, dysenteri og feilernæring krever tiltak i flyktningeleirer, og militæret kan i denne sammenhengen spille en rolle sammen med andre aktører.

⁸³ Neuhaus, Susan J, Medical aspects of civil–military operations: The challenges of military health support to civilian populations on operations, i Christopher Ankersen, *Civil-Military Cooperation in Post-Conflict Operations: Emerging theory and practice*, London: Routledge 2008: 201

⁸⁴ Neuhaus, 2007: 201.

⁸⁵ Neuhaus, 2007: 202.

⁸⁶ Neuhaus, 2007: 202.

⁸⁷ Neuhaus, 2007: 203.

Denne studien er oppbygningen av samfunnsstrukturer i en overgang fra krig til fred et vesentlig aspekt. Krigshandlinger som forårsaker både menneskelige og materielle skader forekommer, og sivile og militære aktører har en felles interesse av å begrense skadeomfanget. Det sivil-militære samarbeidet og relasjonene mellom sivilbefolkningen og militæret er i denne konteksten avgjørende for gjennomføringen av tiltak. Behovet for samarbeid forsterkes av knappheten på ressurser, og behovet for en prioritering av disse.

2.2.1 Rollekombinasjoner og beslutningsmyndighet

Arbeidet med denne studien har avdekket at det er krevende å navigere i forholdet mellom sivile og militære aktører i Finnmark vinteren 1944/45. Tidlig i prosessen oppsto det et behov for å identifisere aktører med hensyn til hvilken rolle de hadde sivilt eller militært, eller begge deler som det viste seg i flere tilfeller. Dette for å plassere aktørene i samfunnsstrukturene og i forhold til hverandre.

Doble roller refereres ofte til som dobbelthattning.⁸⁸ Begrepet blir i noen tilfeller benyttet i militære sammenhenger.⁸⁹ I en unntakstilstand, når det mangler kandidater til nøkkelposisjoner, kan det være hensiktsmessig å tildele flere oppgaver til enkelte personer. Dette sentraliserer makt og ansvar i hendene på et mindre antall aktører, men sikrer samtidig at beslutninger kan tas effektivt.

For å utforske omfanget og betydningen av det sivil-militære samarbeidet i Finnmark, har det vært nyttig å identifisere aktørene i forhold til hvilken rolle de hadde sivilt og/eller militært. Det har i tillegg vært nødvendig å undersøke hvilken myndighet som lå til stillingen de hadde. Dette var avgjørende for å granske hvordan aktørene kunne påvirke avgjørelser og prosesser.

Omfanget av den myndigheten et organ eller en person besitter varierer. Eksempelvis innehar en fylkesmann typisk større myndighet enn en ordfører på grunn av posisjon i forvaltningshierarkiet. Innenfor norsk forvaltning refererer man ofte til en tredelt

⁸⁸ Ifølge Det Norske Akademis Ordbok er dobbelthattning definert slik: Ordet «hatt» brukes ofte i overført betydning for et verv eller en rolle. Når en person har to hatter betyr det at personer har to roller som noen ganger kan være motstridene. For den det gjelder er det nødvendig å huske hvilken hatt man har på før man handler.)Det Norske akademis Ordbok. Lastet ned 31.11.2021 fra <https://naob.no/ordbok/hatt>

⁸⁹ Se for eksempel: Fleming, Cecilie, Norske genderrådgivere i Afghanistan: militær merverdi eller politisk alibi, *Militære studier 2/2014*, Oslo: Forsvarets stabsskole, 2014: 23; Knut Eirik Thornes, *Utflytningen av generalinspektørene. Et studie i beslutningsprosess*. 2014: 19, 67, 68.

nivåinndeling: *strategisk, operasjonelt og taktisk nivå*.⁹⁰ Denne inndelingen er ikke kun begrenset til offentlig forvaltning, men finnes også i bedriftsstrategier. Nivåinndelinger er også kjent innenfor militær strategi.⁹¹ Selv om innholdet i hvert av disse nivåene kan variere avhengig av kontekst, er det visse gjennomgående kjennetegn.

På *strategisk nivå* ligger det overordnede ansvaret og den øverste myndigheten. Strategisk ledelse er ofte analyseorientert.⁹² I en bedrift utgjør styret det strategiske nivået, mens regjeringen har den strategiske ledelsen i en nasjon. I Forsvaret er det strategiske nivået delt i *politiskstrategisk* på den ene siden og *militærstrategisk* på den andre.⁹³ Politiskstrategisk ledelse omfatter å definere hvilke mål man ønsker å nå, men den militærstrategiske ledelsen legger føringer for hvordan militære virkemidler kan benyttes for å oppnå målene.

Det *operative nivået* i en bedrift vil være representert ved ledelsen. I norsk nasjonal forvaltning representerer fylkesadministrasjon den operative ledelsen, og fylkesmannen har den øverste beslutningsmyndigheten på dette nivået. I sivile stillinger finner man for eksempel fylkeslegen, som har ansvar for sitt fagfelt. Militært omfatter det operative nivået kommandonivået som planlegger og leder operasjoner med de tildelte ressursene mot strategiske mål. Distriktskommando og tilsvarende avdelinger innen marine, flyvåpen og hærens sanitet befinner seg på dette nivået.

På *taktisk nivå* er siviladministrasjonen representert gjennom kommunestyret med ordføreren som leder. I sivile stillinger finner man for eksempel distriktsleger og lensmenn. I Forsvaret omfatter taktisk nivå avdelinger med ansvar innenfor et gitt geografisk område definert av våpnenes rekkevidde. Formålet er å utføre oppdrag for å nå nasjonale militære målsettinger.⁹⁴

Nivåtenkning er et nyttig hjelpemiddel for å få klarhet i hvor myndighet og ansvar er plassert, og for å identifisere ulike roller. I et bredere perspektiv representerer sivil-militært samarbeid en nøkkelkomponent i totalforsvarets struktur. Den norske eksilregjeringen i London

⁹⁰ Bjørn Bjelland og Espen Rostrup Nakstad, *Beredskap, kriseledelse og praktisk skadestedsarbeid*, Oslo: Gyldendal, 2018: 31.

⁹¹ Forsvarets fellesoperative doktrine, *Forsvarets fellesoperative doktrine* 2014: 9.

⁹² Kjell G. Rosland, *Arbeidsledelse: innføring i operativ ledelse*, Bekkestua: NKI-forlag: 7.

⁹³ Forsvarets fellesoperative doktrine, 2014: 232.

⁹⁴ Forsvarets fellesoperative doktrine, 2014: 233.

introduserte konseptet med totalforsvaret under andre verdenskrig.⁹⁵ Denne introduksjonen kom som en respons på endringene i krigføring, hvor nye krigsmidler hadde flyttet kampene fra avgrensede fronter til områder der sivilbefolkningen oppholdt seg. Strategien med ødeleggelse av materielle verdier i sivilsamfunnet, som demonstrert gjennom den brente jords taktikk, illustrerer dette poenget.⁹⁶

Etter krigen har totalforsvarets som konsept gjennomgått en utvikling. Det strekker seg nå utover tradisjonelle krigssituasjoner, med fokus på en koordinert innsats mellom sivile og militære ressurser under kriser. Sentralt i denne innsatsen er planleggingen mellom sivile og militære myndigheter for å håndtere utfordringer ved krig og kriser.

Erfaringene fra sivil-militært samarbeid i Finnmark vinteren 1944/45 kan gi innsikt i hvordan et slikt samarbeid fungerer i en overgang mellom krig og fred, når samfunnsstrukturene skal bygges opp. Disse kan benyttes til å identifisere styrker og svakheter, og bidra til en forbedring av fremtidige strategier. Totalforsvarets grunnstein er sivil beredskap kombinert med militært forsvar. Dens overordnede mål er å beskytte landets uavhengighet, befolkning, samfunnsstruktur, materielle ressurser, samt sikre kontinuiteten i samfunnsviktige funksjoner.

2.3 Komparasjon

Komparasjon er anvendelig som metode hvis man ønsker å sammenlikne fenomener.

Metoden kan deles inn i to hovedretninger, nemlig synkron og diakron komparasjon.

Sosialantropolog Fredrik Barth beskrev synkron komparasjon som *tidløse* sammenlikninger.⁹⁷

Nærmere forklart vil tidløse sammenlikninger for eksempel dreie seg om undersøkelser av prosesser i ulike områder, befolkningsgrupper eller korporasjoner uten hensyn til tid. Ved å sammenlikne vil man kunne finne både likheter og ulikheter. Diakron komparasjon tar hensyn til tidsaspektet, og blir benyttet når utvikling eller endringer over tid skal belyses.

Historiefaglig er det tradisjon for å bruke sammenlikninger for å forklare.⁹⁸ Begrepene *method of difference* og *method of similiarites* fra Johns Stuart Mills blir ofte benyttet for å

⁹⁵ Forsvaret, *Totalforsvaret*, Oslo 1998: 8.

⁹⁶ Forsvaret, 1998: 3.

⁹⁷ Fredrik Barth, Synkron komparasjon, i *Analyse, syntese, komparasjon: foredrag ved Nordisk fagkonferanse for historisk metodelære på Godøysund 10.-14. mai 1970.*, Bergen 1972: 19.

⁹⁸ Andresen, 2015: 103.

illustrere oppbygningen av en systematisk sammenlikning.⁹⁹ Kjeldstadli har oversatt begrepene til *den maksimale overensstemmelsens metode* og *den maksimale forskjellens metode*.¹⁰⁰ I den første tilnærmingen velger man ifølge Kjeldstadli undersøkelsesobjekter som er svært ulike for å finne den avgjørende likheten tross i ulikhetene. I den andre tilnærmingen velger man undersøkelsesobjekter som er mest mulig like for å indentifisere hva som skiller dem tross i likhetene. Metodene kan kombineres for å undersøke både likheter og forskjeller.

Det er satt spørsmålsteget ved komparasjon som metode i historiefaget. Historiker Leidulf Melve viser hvordan kravet til abstraksjonsnivået i komparative undersøkelser er problematisert.¹⁰¹ Det innebærer at kravet om kjennskap til detaljer er så høyt at det blir vanskelig å etterprøve. Dette henger også sammen med spørsmålet om hvor mange undersøkelsesobjekter som skal inkluderes. Ifølge Melve inkluderer historikere sjelden mer enn to av respekt for det unike og individuelle.¹⁰² Dette knyttes til historikerens preferanse for å benytte primærkilder fremfor sekundærlitteratur med den historiske metoden. For historikeren kan det bli problematisk å finne tilgjengelige kilder som gjør det mulig å sammenlikne to undersøkelsesobjekt.¹⁰³

I denne studien er synkron komparasjon valgt som metode for å undersøke forskjeller og likheter mellom ulike regioner. Dette vil først bli gjennomført med utgangspunkt i kvantitative kilder. Resultatene vil bli presentert statistisk tidlig i avhandlingen, og danne et bakteppe for de etterfølgende empiriske undersøkelsene som vil søke å anskueliggjøre årsaker til forskjeller og likheter mellom regionene. Videre vil diakron komparasjon benyttes for å utforske endringer over tid i de ulike regionene.

Disse metodiske grepene medførte behov for å definere undersøkelsesobjektet i rom og tid, og i den forbindelse er det geografiske undersøkelsesområdet delt inn i regioner, og tidsrommet er delt inn i perioder. Regioninndeling og periodisering vil i det følgende bli redegjort for slik det er forstått og benyttet i denne studien.

⁹⁹ Andresen, 2015: 104.

¹⁰⁰ Kjeldstadli, 1999: 266.

¹⁰¹ Melve, Leidulf, Komparativ historie: ei utfordring for historiefaget?, *Historisk tidsskrift* Bd. 88 1/2009, Oslo: 2009: 66.

¹⁰² Melve, 2009: 67.

¹⁰³ Melve, 2009: 73.

2.3.1 Regioninndeling

Når man bruker begrepet region referer man til et definert geografisk område, eller egenskaper som er karakteristisk for dette området.¹⁰⁴ Det kan være et geografisk område knyttet til gitte naturforhold, men det kan også knyttes til for eksempel språk, kultur og identitet. Dette blir i noen sammenhenger beskrevet som homogene regioner.¹⁰⁵ En region kan også være en administrativ, økonomisk eller politisk enhet. Dette beskrives av noen som en funksjonell region.¹⁰⁶ Noen regioner er definert som forvaltningsnivå og omfatter et bestemt geografisk område, mens regioner knyttet til kulturelle forhold har mer flytende grenser. Det som kjennetegner en region, er at det finnes noe som binder den sammen, enten det er knyttet til geografi, kultur eller administrasjon.

Sosiolog Sverre Lysgård hevder at man kan identifisere minst tre former for regioner hvis man sorterer etter hvilken rolle og intensjon regionen har som samfunnsfenomen.¹⁰⁷ Den første regionen tar utgangspunkt i at folk har behov for å forstå sin egen tilværelse gjennom å systematisere og analysere den i kategorier. Lysgård kaller det for *den metodiske region*. Denne regionen skaper rammer for å forstå ulike samfunnsfenomener innenfor gitte rammer, og har betydning både i forhold til produksjon og formidling av kunnskap mellom mennesker. *Den politiske region* definerer de geografiske rammene for utforming og utførelse av politikk. Sammenlikning med andre regioner kan synliggjøre behov for endringer og utvikling. Den siste regionen er *den identifiserende region*. Lysgård knytter denne regionen til hvor folk føler tilhørighet, og hevder at det gir dem redskap til å fortelle andre hvem de er. Det er altså noe særegent med regionen som skiller befolkningen fra folk i andre regioner. De identifiserende regionene sammenfaller ikke alltid med de politiske regionene.

Formålet med inndelingen i regioner i denne studien kan relateres til Lysgårds metodiske region. Lysgård hevder at den metodiske regionen kan benyttes som ramme for å systematisere, klassifisere og analysere ulike samfunnsfenomener. Den metodiske regionen

¹⁰⁴ Luk Van Langenhove, What is a region? Towards a statehood theory of regions, *Contemporary Politics* 19.4, 2013: 4.

¹⁰⁵ Freddy Hansen og Sverre Sogge, *Regionalisering: internasjonale eksempler og norsk virkelighet*, Rapport 2001:4, Oslo: Statskonsult, 2001: 8.

¹⁰⁶ Hansen m.fl., 2001: 8.

¹⁰⁷ Hans Kjetil Lysgård, *Regioner som forestilte fellesskap - hvordan og hvorfor?*, *Heimen* bd. 44 2/2007, Torndheim: 2007: 87.

kan brukes som et redskap for å kommunisere kunnskap om samfunnet.¹⁰⁸ Et samfunnsfenomen er noe som er utbredt og har betydning for samfunnet. Det kan også defineres som et sosialt fenomen.¹⁰⁹ I denne studien er samfunnsfenomenene knyttet til omveltningene høsten 1944. Omveltningene var et resultat av sovjetiske og tyske handlinger i Finnmark, som resulterte i frigjøring, flukt eller tvangsevakuering for sivilbefolkningen. Inndelingen i regioner vil for det første bli benyttet som et verktøy for å identifisere særpreg ved befolkningens livsvilkår i tre forskjellige regioner. Deretter vil det bli utforsket hva som eventuelt skiller regionene fra hverandre, og hva som er felles for regionene. Ved å benytte en regioninndeling kan man avdekke både det som er særegent og det som er allment.

Regioninndeling er et verktøy for å forstå og analysere befolkningens tilværelse og samfunnsfenomener innenfor skapte rammer. Befolkningens identitet i forhold til regionene er ikke vesentlig i dette arbeidet. Det er ikke regionene i seg selv som er interessante, det vil si at dette ikke er en studie av regioner. Inndelingen i regioner blir benyttet som et verktøy for å sortere og differensiere ulike områder i Finnmark. Det geografiske undersøkelsesområdet er delt inn i tre regioner som vil bli introdusert i kapittel 3.

2.3.2 Periodisering

Periodisering er valgt for å utforske endringer kan relateres til en eller flere hendelser.

Perioder kategoriseres ofte etter nasjonale eller internasjonale begivenheter, og ved periodisering bli et tidsrom ansett for å skille seg så mye fra årene før og etter at de betraktes som en egen enhet.¹¹⁰ Mellomkrigstiden, krigen og etterkrigstiden er eksempler på perioder som brukes til å dele inn årene før, under og etter krigen i perioder. Mennesker som opplever store omveltninger, bruker gjerne en hendelse som tidsmarkør. Krig kan være et eksempel på en slik hendelse. Man snakker om tiden *før*, *under* og *etter* krigen. Befolkningen som opplevde tvangsevakueringen i Finnmark, brukte oftere tvangsevakueringen som tidsmarkør enn krigen. Det var tvangsevakueringen som representerte den største omveltningen i deres liv. For befolkningen i Sør-Varanger var det tilsvarende med den sovjetiske frigjøringen. Kjeldstadli hevder at en periodisering ikke er uskyldig, men at hvor en framstilling begynner

¹⁰⁸ Hans Kjetil Lysgård, Region i forskning, politikk og hverdagsliv, i Nina Gunnerud Berg, Britt Dale, Hans Kjetil Lysgård og Anders Løfgren (red.), *Mennesker, steder og regionale endringer*, Trondheim: Tapir akademisk forlag, 2004: 35.

¹⁰⁹ Det norske akademis ordbok. <https://naob.no/ordbok/samfunnsfenomen> [Lastet ned 14.02.2021]

¹¹⁰ Kjeldstadli, 1999: 222.

og slutter alltid bestemmer hva den handler om.¹¹¹ Han sier videre at det kan være nødvendig å skape nye perioder hvis de som eksistere sperrer for den innsikten man vil fremme. Perioden mellom frigjøringen av Øst-Finnmark i oktober 1944 og freden i mai 1945 representerer noe særskilt i norsk historie. Den skiller seg ut fra tiden og før og etter. Den brente jords taktikk og forflytningen av befolkningen fra det tvangsevakuerte området representerte klare brudd. Dette resulterte i omveltninger som var tilstrekkelig til å markere et tidsskille i historien. Samfunnsstrukturene slik folk kjente dem opphørte å eksistere. Dette inkluderte både den politiske og administrative organiseringen av samfunnet, og alle typer tjenester som var tilgjengelig for befolkningen under normale omstendigheter. I samme periode ble hele Norge mottak for 49 000 tvangsevakuerte.¹¹² Livsvilkårene til den sistnevnte gruppen ligger utenfor undersøkelsesområdet i dette arbeidet, men det er en del av det nasjonale bildet. Freden 8. mai 1945 markere begynnelsen på etterkrigstiden i Norge, og nasjonalt begynte en prosess der landet skulle gjenreises under lovlig norsk administrasjon.

I denne studien er undersøkelsesperioden delt inn i to perioder. Den første perioden omfatter tiden der befolkningen måtte flykte fra sine hjem på grunn av krigshandlinger. I Sør-Varanger startet dette med frigjøringskampene mellom sovjetiske og tyske styrker på norsk jord. I de fleste andre kommunene var ordren om tvangsevakuering den utløsende faktoren. Den første perioden varte frem til det ble opprettet kontakt med norske myndigheter i Finnmark. I Sør-Varanger fant dette sted den 11. november 1944. Andre steder levde befolkningen isolert fra omverden frem til februar 1945. Den andre perioden omfatter tiden etter at det var opprettet kontakt med norske myndigheter, og frem til freden 8. mai 1945.

2.4 Begrep som analyseverktøy

I denne studien er begrepene *livsvilkår*, *overvintrere* og *handlingsrom* brukt som analyseverktøy. Formålet har vært å anskueliggjøre hvordan befolkningen klarte seg gjennom en arktisk vinter i et fylke som var rammet av omfattende ødeleggelser. I det følgende vil det bli redegjort for hvordan disse begrepene er anvendt i dette arbeidet.

2.4.1 Livsvilkår

I Det Norske Akademis ordbok er livsvilkår definert slik:

¹¹¹ Kjeldstadli, 1999: 222.

¹¹² Dancke, 1986: 21.

Livsvilkår er samfunns- eller miljømessige forhold, omstendigheter som medvirker til å fastlegge rammene for hvordan man lever.¹¹³

Begrepet livsvilkår er ofte brukt i forbindelse med framstillinger som omfatter sårbare grupper i samfunnet som for eksempel fattige, funksjonshemmede eller prostituerte.¹¹⁴ Det er ofte knyttet til utfordrende livssituasjoner, i motsetning til levekår som også rommer trivsel og livskvalitet.¹¹⁵

Livsvilkår er satt sammen av ordene liv og vilkår. I denne studien vil begrepet benyttes om vilkår som direkte påvirker befolkningens liv, og som var bestemmende for hvordan folk overlevde. Det omfatter for eksempel lokalkunnskap om natur, vær og vind. Vilkårene kunne være knyttet til materielle forutsetninger som tilgang på husrom, mat og klær, men også hendelser som påvirker handlingsrommet. Tysk patruljering langs kysten av Finnmark er eksempel på en hendelse som begrenset sivilbefolkningens handlingsrom. Hvis noen var avhengig for eksempel av å jakte eller fiske for å skaffe mat, ville et begrenset handlingsrom for å skaffe mat påvirke livsvilkårene.

Risiko er forbundet med fare, og det er nærliggende å assosiere risiko med krig. Det tyske nærværet utgjorde en betydelig trussel for sivilbefolkningen i Finnmark. Det var ikke lov å oppholde seg i Finnmark etter at den tyske okkupasjonsmakten hadde gitt ordre om at sivilbefolkningen skulle tvangsevakuere. De som flyktet fra tvangsevakueringen, visste ikke hvilke konsekvenser det ville få hvis de tyskerne oppdaget dem, og i verste fall kunne de risikere å bli drept. Tyskerne betraktet de som ikke fulgte ordrene de ga som fiender, og skulle

¹¹³ Det Norske Akademis ordbok. Hentet fra: <https://naob.no/ordbok/livsvilk%C3%A5r>. (Lastet ned: 04.08.2023)

¹¹⁴ Grue, Lars. *Motstand og mestring : om funksjonshemning og livsvilkår*, Oslo: Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring; 2001; Backe-Hansen, Elisabeth, *Barn og unges håndtering av vanskelige livsvilkår*, Oslo: Oslo Metropolitan University - OsloMet: NOVA, 2004, <https://hdl.handle.net/20.500.12199/4884> [lastet ned 31.08.2022]. Merete Bøge Pedersen, *Den reglementerede prostitution i København fra 1874 til 1906 : en undersøgelse af prostitutionsmiljøet og de prostitueredes livsvilkår*, København: Museum Tusulanums forlag, 2000.

¹¹⁵ Stortingsmelding nr. 31(2006-2007), *Åpen, trygg og skapende hovedstadsregion: Hovedstadsmeldingen*. 2007. Levekår er definert s.33: Levekår handler om de ressurser den enkelte disponerer, og hvilke muligheter folk har til å dra nytte av ressursene og til å skape gode liv for seg og sine. Levekår handler også om hvordan folk opplever at de har det, hvilken livskvalitet de har og hvor tilfreds og lykkelig de er.

behandles deretter.¹¹⁶ Miner og etterlatt sprengstoff utgjorde også en risiko. Det kunne ramme plutselig og få store konsekvenser for sivilbefolkningen. Risikoen for skader fra miner og sprengstoff økte fordi det var mangel på personell, utstyr, medisiner og fasiliteter til å behandle skadene. Det samme var tilfelle ved sykdom. Risikoen for alvorlig sykdom og død var større uten tilgjengelige helsetjenester.

Tyskerne brente bebyggelsen, sprengte veiene, rekvirerte og destruerte transportmidler og sørget for at forbindelsen med omverden ble brutt. Dette medførte det store utfordringer for sivilbefolkningen som var igjen i fylket. De måtte skaffe tak over hodet, klær, varme og mat for å overleve en vinter i Finnmark, og uten sikker tilgang på disse nødvendighetene var det risikabelt å bli værende.

Mange av de som overvintret, visste at de utsatte seg selv og sine familier for risiko ved å unndra seg ordren om å tvangsevakuere. Å oppholde seg i Finnmark var ulovlig, så de måtte leve i skjul. Dette begrenset handlingsrommet. Etersom i underkant av 23 000 mennesker overvintret, var det en forutsetning at det fantes muligheter for å etablere et livsgrunnlag. Uten tilgang på husrom, mat og klær ville det ikke være mulig å overleve. For å skaffe hus var det for det første en forutsetning av man hadde materialer og verktøy, og for det andre forutsatte det kompetanse til å bruke det som var tilgjengelig av materialer. Det handlet altså om både materielle forutsetninger og kompetanse til å benytte seg av disse. Lokalkunnskap om naturen og klima er et annet eksempel som kan få betydning hvis man flykter i en krigssituasjon. Spesialkompetanse knyttet til yrker er også vesentlig. En sjømann kunne sikre transport, en lege kunne gi medisinsk behandling, en jordmor kunne gi fødselshjelp og en telemontør kunne gjenopprette kommunikasjon. Dette er eksempler på kompetanse som hadde betydning for livsvilkårene til en befolkning, i et område der alt av nytteverdi var systematisk ødelagt.

2.4.2 Overvintre

I denne avhandlingen er *overvintre* benyttet som benevnelse på sivilbefolkningen som oppholdt seg i Finnmark vinteren 1944/45. I motsetningen til de *tvangsevakuerte*, er det ikke etablert en tilsvarende felles betegnelse som omfatter alle som var igjen i Finnmark.

¹¹⁶ Anne Helskog, *Det er bombevær i natt - fire år i Festung Kirkenes*, Kirkenes: Beallečohkka Innovation, 2004: 120.

Befolkningen som unngikk tvangsevakueringen ved å flykte og etablere seg i skjul, ble ofte kalt *huleboere* både i samtiden og i ettertid. *Huleboere* var også benevnelsen de ofte brukte om seg selv, uavhengig av om de faktisk bodde i huler. Benevnelsen *huleboere* forekommer også i for eksempel militære rapporter, fylkeskommunale dokumenter, aviser og private dagbøker fra perioden. Det var særlig på Sørøya, Seiland og Stjernøya at folk bodde i huler.¹¹⁷ Begrepet *huleboere* har muligens opprinnelse fra de første møtene med overvintrerene i dette området. Over 3000 mennesker tilbragte en kort periode i gruvegangene på Bjørnevatn i Sør-Varanger.¹¹⁸ *Husville* var et annet begrep som gikk igjen i samtiden om overvintrerene som hadde mistet sine hjem. Til tross for de enorme ødeleggelsene i Finnmark, var det noe bebyggelse igjen da tyskerne trakk seg ut av Øst-Finnmark. I Vest-Finnmark var det kun spredte hus og enkelte hytter og noen kirker og kapell som sto igjen. I Øst-Finnmark derimot, nådde tyskerne kun å gjennomføre de planlagte ødeleggelsene i sentrum av Kirkenes. Den østlige delen av Varangerhalvøya unngikk de totale ødeleggelsene.¹¹⁹ Det var altså ikke alle som overvintret som var hjemløse. I denne studien er overvintreere valgt som felles benevnelse på hele befolkningen som oppholdt seg i Finnmark vinteren 1944/45. Det er uavhengig av om de bodde i gammer, huler, skur eller hus, eller om de oppholdt seg på fjellet eller ved kysten. Begrepet er valgt fordi det ikke legger føringer i forhold til hvordan eller hvor folk overvintret. Rent språklig har det vært nødvendig å velge en felles betegnelse, for å unngå gjentakende forklaringer om hvilken del av befolkningen som omtales.

2.4.3 Handlingsrom

Handlingsrom kan forklares som muligheter en person, organisasjon eller institusjon har til å utføre handlinger, ta avgjørelser og påvirke sine egen eller andres livssituasjon. Dette begrepet blir ofte brukt i sammenhenger hvor det er relevant å vurdere begrensningene og mulighetene som er tilgjengelige for å navigere i ulike situasjoner. Det norske Akademiets ordbok har denne definisjonen på handlingsrom:

¹¹⁷ Arvid Petterson, Finnmarkskrigen : tvangsevakuering, overvintring og oppbygging av norske militære styrker den siste krigsvinteren i Finnmark 1944-1945, *Heimen bd. 39* 3/2002, Trondheim: 2002: 167.

¹¹⁸ Se for eksempel: Eriksen m.fl., 1987: 35. Hauglid m.fl., 1985: 38.

¹¹⁹ Dancke, 1986: 19.

Handlingsrom er (forhold, omstendigheter som gir) mulighet for å gjøre det man har tenkt å gjøre eller som det er meningen at man skal gjøre.¹²⁰

Historiker Ida har benyttet begrepet handlingsrom som en metafor for den innflytelsen som pasienter og helsepersonell, hadde på de handlingene som kunne foregå på sykerommet.¹²¹ Hun viser at sykdom i seg selv begrenser pasientenes handlingsrom, og at handlingsrommet krymper med alvorlighetsgraden av sykdommen. Smittsomme sykdommer krever særlig tiltak som begrenset handlingsrommet til både pasientene og helsepersonellet.

Krig og katastrofer er i likhet med sykdom faktorer som er med å definere handlingsrommet, og det handler ofte om begrensninger av rommet. Krig og katastrofe utgjør en trussel, men den er ikke nødvendigvis lik for alle og alle steder. Krig og katastrofer kan i noen tilfeller også utløse et større handlingsrom med nye muligheter. For befolkningen i Finnmark kunne dette være tilfelle i løpet av krigen, men for de som valgte å unndra seg tvangsevakueringen handlet det i om å ta de beste valgene for å overleve. Både transporten sørover og utsikten ved å bli værende i Finnmark innebar risiko for liv og helse. ~~Avveining/vurdering.~~

Handlingsrom refererer i dette arbeidet til aktørers rom for å ta beslutninger som påvirket befolkningens livsvilkår. Aktører inkluderer både enkeltmennesker, grupper og institusjoner.

2.5 Kilder og kildekritiske betraktninger

Det finnes rikelig litteratur om tvangsevakuering, flukt og overvintring basert på personlige opplevelser, dagbøker og beretninger. Blant disse er *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn* utgitt i 1949 og oppfølgeren fra 1950, som begge har blitt viktige referanseverk.¹²² Samlet kort tid etter hendelsene, brukes de som originalkilder og dekker et bredt geografisk og innholdsmessig perspektiv. Hellesnes' bøker skiller seg ut ved å presentere Finnmark som ett fylke med felles historie, uten å dele den i tvangsevakuering og frigjøring.

¹²⁰ Det norske akademis ordbok. Hentet fra: <https://naob.no/ordbok/handlingsrom>. [Lastet ned 22.11.2023]

¹²¹ Ida Blom, Sykerom og handlingsrom: tuberkulose og kjønnsykdom. 1900-1940. *Historie* Årg. 15, Nr. 3., 2005.

¹²² B. R. Hellesnes, *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Trondheim: Bruns bokhandels forlag, 1949; B. R. Hellesnes, *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Kragerø: Eget forlag, 1950.

Et bredt utvalgt kilder fra forsvarrets saksarkiv, fylkesmannen i Finnmark og et utvalg kommunale arkiv ble gjennomgått i begynnelsen av prosjektet. Det var relevant å prioritere gjennomgang av en større mengde ulike kilder for å få innsikt hvilke type kilder som finnes i de ulike arkivene, og om de kunne belyse problemstillingene i denne studien. En del av metoden i dette arbeidet har vært å sammenstille kilder fra aktører på ulike nivå. Det vil si at både sivile og militære kilder på nasjonalt, regionalt, lokalt og individnivå er gransket.

I denne studien er kilder fra følgende arkiver benyttet. Forkortelser slik de er benyttet i referansene i denne studien står i parentes:

- Riksarkivet (RA)
- Statsarkivet i Tromsø (SATØ)
- Interkommunalt arkiv i Finnmark (IKAF)
- Gjenreisningsmuseet for Finnmark og Nord-Troms (GMA)
- Grenselandsmuseet (VAM)
- Norsk Hjemmefrontmuseum (NHM)
- Institutt for forsvarsstudier (IFS)
- Tor Jørgen Meliens forskningsarkiv
- Wilhelm Andersens privatarkiv

I det følgende vil det bli gitt en sammenfatning av kildene, samt betraktninger rundt hvilke kildekritiske utfordringer noen av de sentrale kildene representerer.

2.5.1 Sammenfatning av sentrale kilder

Undersøkelseskommissjonen av 1945, utgitt i fire bind, er sentrale trykte kilder som evaluerer og redegjør for regjeringens arbeid gjennom krigsårene. De gir innblikk i både hva regjeringen planla strategisk, hvilke planer de gjennomførte og hvilken betydning det fikk. Det er regjeringens redegjørelser over egen aktivitet, ikke utenforstående som ikke var involvert i prosessen. Det kan settes spørsmålsteget ved framstillinger og tolkninger når den formidlende parten ikke kan sies å være objektiv. Regjeringen kan ha ønsket å framstille seg selv i et godt lys etter mer enn fire år ute av landet.

Statistikk og beretninger utgitt av Statistisk sentralbyrå har vært nyttige med hensyn til både kvantitative og kvalitative beskrivelser av befolkning og levekår.

Grunnlaget til SSB sine årlige rapporter er medisinalberetninger fra fylkeslegene.¹²³

Fylkeslegens medisinalberetning er basert på distriktslegenes medisinalberetninger. De årlige medisinalberetningene, innberettet av distriktslegene og fylkeslegen i Finnmark, har vært viktig for å få et overblikk over helsesituasjon og livsvilkår i Finnmark. Dette innebærer både de enkelte distriktene og Finnmark fylke som helhet.

Gjennom medisinalberetningene får man oversikt over antall institusjoner og helsepersonell i fylket. Opplysninger om for eksempel sykdommer, epidemier, forebyggende helsearbeid, fødsler og spedbarnsdødelighet rapporteres årlig. I tillegg gir legene en beskrivelse av generelle livsvilkår. Dette inkluderer opplysninger om ernæring, renslighet, renovasjon, vann, kloakk, boligstandard med mer. Medisinalberetningene er standardisert, men det som kommer fram er basert på den enkelte legens vurdering av helseforholdene i sitt distrikt. Noen innberetninger er svært utfyllende og innholdsrike, mens andre er kortere og mindre detaljerte. Medisinalberetningene kan leses som et politisk dokument, der den enkelte legen kunne belyse utfordringer i sitt eget distrikt. Dette indikerer at de er subjektive og at det kan ligge en agenda bak hva som innberettes, men som kilde er de anvendelige. Det gir et innblikk i helseforholdene sett fra et bredt samfunnsperspektiv, der livsvilkår er sett i sammenheng med sykdommer og helseforhold. Det er mulig å sammenlikne distrikt, og se på utviklingen i et distrikt eller fylke over tid. For Finnmarks vedkommende er det en mangel at man ikke konsekvent utførte grunnleggende oppgaver som rapportering av sykdommer og dødsfall til sentrale myndigheter i 1944 og 1945. Legene i Finnmark rapporterte heller ikke inn medisinalberetninger for 1944, og for 1945 er rapportene mangelfulle når det gjelder registrering av sykdommer. Også registreringene av dødsfall er ufullstendige. En gjennomgang av dødsmeldinger fra Finnmark for årene 1944 og 1945 har avdekket at dødsfall som er dokumentert gjennom beretninger, ikke er formelt innmeldt.¹²⁴ Dette var en konsekvens av de forholdene som rådet i Finnmark der sentrale funksjoner i samfunnet

¹²³ Ragnhild Rein Bore, *En avskyelig flatulents. Medisinalberetningene tilgjengelige på web*. Oslo: Statistisk sentralbyrå, Nettartikkel, 2006. <https://www.ssb.no/helse/artikler-og-publikasjoner/en-avskyelig-flatulents> [Lastet ned 06.08.2021]

¹²⁴ Mølmann, 2015: 5-6

manglet. Opplysninger om sykdommer og dødsfall forekommer i kilder som er benyttet i denne studien, men dette er ikke tilstrekkelig til å utarbeide en troverdig statistisk oversikt.

Fylkesmannens arkiv og et utvalg kommunale arkiv har vært inngangen til den administrative siden av samfunnet i Finnmark i 1944/45. Arkivet til fylkesmannen i Finnmark er todelt fra november 1944.¹²⁵ Fra dette tidspunktet er det to parallelle arkiv, et for befolkningen som var tvangsevakuert og et for de som var igjen i Finnmark. Denne fysiske delingen gjør at materialet for begge gruppene er lett tilgjengelig, og oversiktlig å bruke. Arkivet fra Finnmark er skapt av en lovlig norsk administrasjon, mens arkivet skapt av den tvangsevakuerte administrasjonen er underlagt Nasjonal Samling, heretter kalt NS, i den aktuelle perioden. I dette arbeidet er arkivet fra den lovlige norske administrasjonen benyttet. Arkivet består i stor grad av saksbehandling, korrespondanse, instruksjer og telegram med kunngjøringer. En vesentlig del av korrespondansen er mellom sivile og militære aktører. Saksbehandlingene er gir innblikk i både iverksatte og gjennomførte tiltak, og tiltak det ikke lyktes å gjennomføre.

Forsvarets var med sin tilstedeværelse i Finnmark vinteren 1944/45 en viktig aktør på mange områder i samfunnet. De første rapportene med informasjon om sivilbefolkningens livsvilkår hadde utgangspunkt i rekognoseringsoppdrag med instruks fra Forsvaret. Forsvarets saksarkiv har vist seg å være innholdsrikt og detaljert. I tillegg til at det er beskrivende i forhold til Forsvarets aktivitet i Finnmark vinteren 1944/45, så gir det også innblikk i hvordan samfunnet fungerte. Det sivil-militære samarbeidet var utstrakt, og i mange tilfeller er det vanskelig å skille militære og sivile aktører fra hverandre. Flere deler arkiv fra Forsvaret er inkludert i dette arbeidet. Militære rapporter er rik på informasjon om sivilbefolkningen, livsvilkår, helsetilstand og den generelle tilstanden i Finnmark som omfatter både ødeleggelser og ressurser. Enkelte rapporter er skrevet i en form som minner om skjønnlitteratur, med beskrivelser av personlige betraktninger og følelser relatert til det de så og opplevde. Rapportene er skrevet kort tid etter hendelsene som blir beskrevet, og det er sannsynlig at både innhold og kronologi er riktig i forhold til faktiske hendelser. Det er likevel viktig å være oppmerksom på at noen opplysninger kan være basert på andrehåndsinformasjon og rykter.

¹²⁵ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark, Boks 2875 inneholder filer fra to parallelle arkiv. Det ene fra Vadsø, og det andre i Oslo.

Dette gjelder for eksempel tyskernes behandling av sivilbefolkningen, og det som foregikk i den vestlige delen av Finnmark.

Sosialdepartementet var til stede i Finnmark fra Militærmisjonen ankom i november 1944. Jon Caspersen var sosialdepartementets representant i Finnmark. Caspersen hadde tittel major og han var en del av Militærmisjonen, men hans virke var sivilt. Caspersens instruksjer og rapporter med underlagsmateriale og korrespondanse med Medisinaldirektør Karl Evang foreligger i Sosialdepartementets saksarkiv 1940-1945 på Riksarkivet. Caspersens rapporter finnes også i andre arkiv, men det gjelder ikke alle og rapportene er heller ikke samlet. Sosialdepartementets arkiv har derfor vært viktig for å definere Sosialdepartementets rolle og påvirkningskraft i Finnmark. I korrespondansen uttrykker både Caspersen og Evang seg mer personlig enn i rapportene og instruksene, og det er spesielt interessant å få innsikt i hvordan de tolket de nasjonale føringene. Dette gjelder særlig fordelingen av ressurser og ansvar mellom Forsvarets sanitet og de sivile helsevesenet. Interessekonflikten mellom de to partene som kommer fram i korrespondansen er interessant, ettersom det i praksis framstår som om samarbeidet var ønsket av begge parter, og ikke minst at det fungerte godt.

2.5.2 Privatarkiv og private samlinger

I tillegg til offentlige arkiv har gjennomgang av flere privatarkiv fra Gjenreisningsmuseet, Norges Hjemmefrontmuseum og Varanger museum inngått i dette arbeidet. Privatarkiv

Fra Norges Hjemmefrontmuseum samling har særlig arkivet etter Jørgen Juve vært sentralt. Juve ankom Kirkenes som en del av Militærmisjonen, og representerte regjeringens informasjonskontor. Han rapporterte fra Finnmark, og artiklene han skrev ble trykket i ulike organer, deriblant flere aviser for nordmenn som oppholdt seg i utlandet.¹²⁶ I privatarkivet hans foreligger personlige notater og bakgrunnsmateriale. I dette materialet finnes det kopier og avskrifter av flere militære rapporter som er unike ettersom de mangler i Forsvarets arkiv hvor man kan forvente å finne dem. Juves privatarkiv har vært utfyllende i forhold til Forsvarets arkiv, og det har flere lag i og med at noe av materialet er personlig.

Den andre delen fra arkivet til Norges Hjemmefrontmuseum som har vært viktig, er en mappe merket med *Finnmark: Kommandoforhold av lokale avdelinger*. Denne mappen inneholder

¹²⁶ Jørgen Juve skrev blant annet artikler for *Norgesnytt* og *Norrøna* som ble utgitt for nordmenn i henholdsvis Sverige og Canada.

stoff som vedrører Finnmark vinteren 1944/45. Det framstår som fragmentarisk og består av mange kopier. I dette arkivet foreligger det en svært utfyllende rapport om Sanitetstjenesten i Finnmark av Sanitetsmajor Jon Bjørnsson.¹²⁷ Bjørnsson ankom med Militærmisjonen i november 1944 og fungerte en periode som distriktslege i Sør-Varanger.¹²⁸ Denne rapporten finnes ikke i noe annet arkiv som har vært gjennomgått i dette arbeidet. Det er et sentralt og viktig dokument. En viktig del av dette arbeidet har vært å gjennomgå et bredt utvalg av primærkilder. Det har vist seg å være nyttig, og i flere tilfeller har det medført ny innsikt i enkelte deler av materialet. Bjørnssons rapport er et slikt eksempel.

I Gjenreisningsmuseet arkiv finnes det kopier av sentrale offentlige dokumenter som ikke har vært mulig å finne andre steder. Et eksempel er en protokoll fra Gamvik kommune datert november 1944. Denne protokollen finnes i et arkiv etter fylkesarkitekt Trond Dancke på Gjenreisningsmuseet. Dancke var arkitekt i Finnmark i gjenreisningstiden, og han samlet inn mye materiale fra hele Finnmark i forbindelse med sin stilling, og boken han jobbet med som ble utgitt i 1986.¹²⁹ I dette arbeidet er alt kommunalt arkiv for Gamvik kommune som er avlevert på IKAF gjennomgått, men denne protokollen finnes ikke i Gamviks kommunale arkiv. Mye arkivmateriale gikk tapt i Finnmark vinteren 1944/45, og dette er eksempel på at fragmenter kan dukke opp i form av kopier på steder hvor man ikke i utgangspunktet forventer å finne det. Et tredje eksempel er en rapport om evakueringen av Sør-Varanger sykehus som finnes i arkivet til Sør-Varanger museum.¹³⁰ Denne er adressert til fylkesmannen, men har ikke vært mulig å finne igjen i fylkesmannens arkiv.

Formidling rundt forskningen har generert interesse hos publikum, som igjen har generert tilgang på nye kilder som har fått sentral betydning for dette arbeidet. Det gjelder dagbøker, personlige brev og korrespondanse med offentlig administrasjon. Dette materialet omfatter tre dagbøker skrevet av to sykepleiere og en kvinnelig kokk som kom fra Sverige til Finnmark i begynnelsen av 1945.¹³¹ Den ene sykepleieren og kokka tjente ved et av feltsykehusene, mens

¹²⁷ NHM. Boks 4131. Finnmark: kommandoforhold og oppsetting av lokale avdelinger. Sanitetstjenesten i Finnmark ved sjefslege og sanitetsmajor Jon Bjørnsson. Ikke datert.

¹²⁸ Mer om dette i kapittel 8.1

¹²⁹ Dancke, 1986.

¹³⁰ VAM. Rapport fra verkslege Alf Palmstrøm om A/S Sydvaranger sykehus. Evakuering. Datert 20.01.1945.

¹³¹ GMA. Gerd Sembs privatarkiv. Dagbok etter Unni Foss Olsen. GMA. Dagbok etter sykepleier Sæbjørg Norum. GMA. Dagbok etter kokk Margit Nilsen.

den siste sykepleieren var i sivil tjeneste. Sykepleierne er omtalt i rapporter og notater andre steder, men de personlige dagbøkene gir innblikk i detaljer som ikke blir kjent i andre kilder. Dagbøkene gir på den ene siden innblikk i møter med pasienter. Beskrivelsene er detaljerte både i forhold til de materielle rammene og behandlingen av pasienter. I tillegg kommer det fram hvordan de opplevde omgivelsene, omstendighetene og menneskene i Finnmark.

2.5.3 Rapporter, korrespondanse og referat

Rapporter, korrespondanse og referat finner man både i de militære og sivile kildene.

Formålet med en rapport er å videreformidle opplysninger basert på egne erfaringer. En rapport er en førstehåndsberetning fra noen som har opplevd en hendelse eller situasjon. Noen rapporter er forfattet i korthet med et minimum av opplysninger. Andre rapporter er rike på detaljer og inneholder i tillegg til fakta, forfatterens egne vurderinger og betraktninger av en situasjon. Fenrik Arne Alexandersens rapport fra en ekspedisjon til Magerøya i desember 1944 er et eksempel på dette.¹³² Rapporten er på 27 sider, og inneholder detaljerte beskrivelser av både transporten og inntrykkene fra møtet med folk som var igjen på Magerøya. Språket er til tider poetisk:

*Nordlyset spillet sine farvesymfonier over hele nordhimmelen og stjernene lyste som små fullmåner.*¹³³

Språket undergraver likevel ikke at rapporten er detaljert og svært informativ, og at den gir innblikk i hvordan det var å reise fra Øst-Finnmark til Nordkapp i desember 1944.

Det finnes mange ulike typer rapporter med forskjellige krav til utforming og innhold. For å vurdere troverdigheten til en rapport er det nødvendig å undersøke til hvem den er adressert, hvem som har skrevet den samt hensikten med rapporten. I noen tilfeller kan det hende at forfatteren har en agenda, og at rapporten blir brukt som et middel til å oppnå noe. Det kan være hensiktsmessig å lese rapportene i sammenheng med andre kilder som kan belyse

¹³² RA/RAFA-4978/DD/L0038. Rapport fra fenrik Arne Alexandersen til oberst Dahl. Datert 22.12.1944. Alexandersen var et medlem av Militærmisjonen, og var i den forbindelse underlagt Informasjonskontoret. Han var også fenrik under Avsnittskommando Finnmark, senere Distriktskommando Finnmark.

¹³³ RA/RAFA-4978/DD/L0038. Rapport fra fenrik Arne Alexandersen til oberst Dahl. Datert 22.12.1944.

innholdet. Et oppdrag ble ofte avsluttet med en rapport, og instruksene på oppdraget kan for eksempel si noen om bakgrunnen for oppdraget det blir rapportert fra. Enkelte oppdrag er dokumentert gjennom flere rapporter av ulike aktører, og da er det mulig å sammenlikne disse.

I denne studien er både sivile og militære rapporter undersøkt. Flere av de militære rapportene ble skrevet i forbindelse med rekognoseringer og oppklaringsoppdrag der formålet var å få en oversikt over forholdene i Finnmark. Rapportene inneholder i noen tilfeller opplysninger innhentet av en tredje person, og det kommer fram i rapportene hvor opplysningene har sin opprinnelse. Noen rapporter vedrører de allmenne tilstandene i Finnmark, og berører tema som for eksempel omfanget av ødeleggelsene, hvor mange mennesker det var igjen i et område og hva som fantes av tilgjengelig mat i de ulike områdene. Dette er militære rapporter om sivile forhold, og Alexandersens rapport som er nevnt over, er et eksempel på dette. Andre rapporter inneholder opplysninger knyttet til militære anliggender, for eksempel hvilke områder som er minelagt eller omfanget av det tyske nærværet. Disse opplysningene hadde ofte sitt opphav fra sivile som observerte omgivelsene sine. Enkelte rapporter er tilknyttet operasjoner som er utført, for eksempel redningsoppdrag, og disse rapportene er innholdsrike både i forhold til de allmenne tilstandene, militære anliggender og hvordan oppdragene ble utført.

Rapporter tilknyttet den sivile administrasjonen er svært detaljerte, og omhandler blant annet ulike forhold ved befolkningens livsvilkår. Dette inkluderer for eksempel sykdommer, helseforhold, tilstedeværende leger og sykepleiere og tilgang på mat. Jon Caspersen, som var Sosialdepartementets representant i Militærmisjonen, rapporterte om forhold som vedrørte livsvilkårene. Hver gang han leverte en rapport fikk han ny instruks fra Sosialdepartementet for hvordan han skulle prioritere arbeidet sitt i Finnmark. Rapportene og instruksene hører sammen, men instruksene foreligger ikke i de militære kildene. Sosialdepartementets representant fikk grad som major da han reiste til Finnmark i november 1944 med Militærmisjonen. Caspersen rapporterte både til A.D. Dahl som var leder for Militærmisjonen og til Sosialdepartementet, men fikk sine instruksjoner fra Sosialdepartementet. Rapportene foreligger både i militære og sivile kilder, men instruksene finnes kun i kilder fra Sosialdepartementet. Caspersen var en av flere som hadde både en sivil og militær rolle i Finnmark. Kildene som dokumenterer hva aktørene med doble roller foretok seg finnes derfor

i ulike arkiver, og det har vært tidkrevende å finne fram til alle kildene som er relevante for denne studien.

Kilder som dokumenterer korrespondanse, har vært en nøkkel til å orientere seg mellom kildene fra den militære og sivile administrasjonen. Gjennomgang av arkivet til Fylkesmannen i Finnmark har vist seg å være fruktbart i dette henseende, ettersom han hadde en koordinerende rolle i forhold til sivilbefolkningen i Finnmark. Det finnes korrespondanse i ulike arkiv som knytter aktørene sammen i planlegging og gjennomføring av planer. Fylkesmannen korresponderte med både militære og sivile aktører om forhold som hadde betydning for sivilbefolkningen i Finnmark, og man må ofte undersøke ulike kilder for å følge en kjede av korrespondanse. Det har vist seg at det er nødvendig å kjenne til flere ledd i en korrespondanse for å kunne sette seg inn i situasjoner fra flere synsvinkler. Svakheten ved å lene seg på Fylkesmannens arkiv alene, er at innkommende korrespondanse noen ganger er gjengitt i korthet, men i de fleste tilfeller mangler det helt. Ved å gjennomgå ulike arkiv har det i noen tilfeller vært mulig å finne tilbake til flere ledd i korrespondansen. Et eksempel på dette er korrespondanse mellom fylkesmannen og ordføreren i Lebesby og Gamvik der fylkesmannen svarer på en henvendelse fra kjøpmann Hans Simonsen om behov for krisehus.¹³⁴ Simonsens henvendelse finnes i hans privatarkiv, men ikke i Fylkesmannens arkiv.¹³⁵ Fylkesmannen henvendte seg til den konstituerte ordføreren for Gamvik og Lebesby, så det foreligger ikke Simonsens privatarkiv. Ved å sammenstille disse kildene er det mulig å følge denne saken.

Møtereferat finnes i både sivile og militære kilder. De militære referatene ser ofte ut til å være direkte avskrift av det som blir sagt, som i møter mellom norsk og sovjetisk ledelse i Finnmark. Et eksempel på dette er det første møtet mellom norske og sovjetiske representanter i Finnmark etter ankomsten til Militærmisjonen.¹³⁶ Aktuelle problemstillinger blir belyst, både av militær og sivil betydning. Møtereferatene fra den sivile administrasjonen

¹³⁴ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark boks 215. Brev til ordføreren i Gamvik og Lebesby fra Fylkesmann Peder Holt. Datert 05.04.1945.

¹³⁵ Hans Simonsens privatarkiv. Brev til Fylkesmannen i Finnmark fra Hans Simonsen datert 11.03.1945.

¹³⁶ RA/RAFA-4978/D/L0040/000. Referat fra møte mellom representanter for Den norske militærmisjonen og representanter for den sovjetiske armekommando. Datert 19.11.1944.

som er undersøkt i denne studien, består i hovedsak av møter som er avholdt i fylkes- og kommunenivå. I disse kildene får man innsikt i orienteringer, saksbehandling og vedtak.

Kildene må tolkes i forhold til konteksten den er skrevet, og når det er mulig må det vurderes opp mot andre kilder. En av styrkene med kilder skapt i militær sammenheng er at det ofte finnes flere rapporter fra samme operasjon, og disse kan vurderes opp mot hverandre. Noen ganger sammenfaller rapportene på mange punkter, mens andre ganger kan de framstå som om de omhandler ulike hendelser. Slike sammenlikninger tydeliggjør at arkivskaperen alltid vil prege teksten når den er formidler hvordan en person oppfatter og opplever en situasjon. Det innebærer ikke at kildene ikke er troverdige, men at det er en subjektiv oppfatning. De militære kildene skiller seg likevel fra for eksempel avisartikler, brev eller dagbøker fordi de er skrevet i ulik kontekst og med ulikt formål. Selv om militære rapporter kan være preget av arkivskaperen, er det likevel et høyere krav til sannhet og nøyaktighet enn det er i for eksempel private brev. Hvis en soldat gir uriktige opplysninger i en rapport kan det medføre uheldige vurderinger som igjen kan få konsekvenser, som i krig i verste fall kan medføre tap av liv. Hvis det blir oppdaget at opplysningene ikke stemmer, kan det bli oppfattet som sabotasje. Korrespondanse er i likhet med rapportene preget av personen som skriver, formålet og konteksten det er skrevet i. En del av korrespondansen inneholder mer informasjon enn det som er nødvendig for formålet. Dette gjelder spesielt korrespondanse som går ut fra Finnmark. Det framstår som om folk at behov for å formidle hva de så og opplevde, og at det var stor interesse for dette på mottakersiden.

Rapportene, korrespondansen og møterefelatene er informative hver for seg, men sammenstillingen av dem gjør det mulig å følge en sak gjennom ulike aktører. Dette kan i noen tilfeller åpne for flere perspektiver. Gransking av kilder fra sivile og militære aktører på ulike nivå har vært særlig viktig for å utforske betydningen av det sivil-militære samarbeidet.

2.5.4 Dagbøker, brev, årbøker og aviser

Rapporter, korrespondanse og referat som er undersøkt i denne studien, gir som beskrevet over innblikk i hvordan forholdene var på ulike steder i Finnmark. Perspektivet i disse kildene i forhold til hvordan befolkningen levde er observatorisk, det vil si at det er sett utenfra. Det er ikke alle som er representert i disse kildene. Sykepleiere rapporterte for eksempel ikke skriftlig gjennom rapporter fra sitt arbeid. Dagbøker og brev skrevet av sykepleiere er særlig relevante. De gir innblikk i helsepersonellens observasjoner og opplevelser i Finnmark både i

regi av yrkesrollen og som privatperson. Det foreligger for eksempel detaljerte beskrivelser av hjemmebesøk hos pasienter som bodde i gammer. Disse kildene gir inngående opplysninger om boforholdene, i tillegg til at man får innblikk i arbeidssituasjonen til sykepleierne i den aktuelle perioden.

For å oppnå en dypere forståelse av den utforskede befolkningen, har det vært relevant å undersøke kilder som kan gi innsikt i hvordan individene tolket og navigerte i den situasjonen som oppsto. Autobiografiske dokumenter som dagbøker og brev, nedtegnet gjennom vinteren 1944/45, utgjør spesielt innsiktsfulle kilder, idet de fremstiller de direkte opplevelsene og perspektivene på det aktuelle tidspunktet.

Disse former for primærkilder er hovedsakelig tilgjengelige i trykket form, gitt det omfattende antallet av narrativ som har blitt inkorporert i den publiserte litteraturen. Årbøker og andre lokalhistoriske publikasjoner inneholder et rikt mangfold av både transkripsjoner fra kilder som dagbøker og brev, samt beretninger avledet fra intervjuer.

Utover dette, finnes det en rekke upubliserte kilder som ligger i private arkiver, som bidrar ytterligere til vår kunnskapsbase om denne historiske perioden.

Dagbøker og brev må tolkes ut ifra den konteksten de er skrevet i. Dagbøker har ingen adressert mottaker, og er ofte preget av de følelsene og den stemningen som råder i øyeblikket det er skrevet. Det er subjektive beretninger preget av spontanitet og naivitet.¹³⁷ Forfatterens tanker og refleksjoner kommer ofte fram i tillegg til faktiske hendelser. De er så måte unike kilder fordi de kan bidra til forståelse for hvordan et menneske opplevde situasjon, i tillegg til at de kan gi innsikt i et hendelsesforløp. Dagbøkene er beretninger, og beretninger gir ofte en kronologi av hendelser.¹³⁸ Hvor lang tid det har gått mellom opplevelsestidspunktet og når det blir nedtegnet i tekst kan ha avgjørende betydning for hvordan en dagbok tolkes. Dagbøkene som er benyttet i denne studien beskriver hendelser som har funnet sted kort tid i forveien, og framstår derfor som svært troverdige i forhold til både kronologi og hendelsesforløp. Brev beskriver i større grad hendelsesforløp som går lengre tilbake i tid. I denne studien er det for eksempel benyttet både brev og dagbok fra Hans Simonsens

¹³⁷ Kristian Helland, Dagboka som kilde og forskingsobjekt, *Heimen bd. 35*, 1/1998, Trondheim: 1998: 47.

¹³⁸ Kjeldstadli, 1999: 174.

privatarkiv. I tillegg er to dagbøker fra sykepleiere vært tilgjengelige. Begge ankom Sør-Varanger med fly fra Sverige, og reiste derfra til Kistrand hvor den ene praktiserte som helsesøster og den andre på et feltsykehus. Ingen av dagbøkene er publisert, og tilfører derfor i seg selv ny empiri til feltet som undersøkes i denne avhandlingen. Begge dagbøkene er også rike på detaljer og gir et unikt innblikk i hvordan en sykepleier opplevde møtet med Finnmark og sivilbefolkningen i undersøkelsesperioden.

Aviser er historiske dokumenter som på lik linje med dagbøker sier noe om nær fortid. Avisen er en kilde på hva som er aktuelt på en bestemt dato. Noen artikler omhandler nyheter som akkurat har funnet sted, mens andre artikler går i dybden på hendelser som har funnet sted i nær eller fjern fortid. Man må ta forbehold om at aviser kan inneholde feil og mangler, og at de ikke er et sannhetsvitnebyrd for hvordan ting hang sammen. Avisene kan i likhet med dagbøker formidle tanker og stemninger rundt en hendelse, og man kan identifisere holdninger til politiske spørsmål. Artikkelen som fremstiller Finnmark i 1944/45 er ofte rike på detaljer, og framstiller historier knyttet til personer og steder. Avisene som er benyttet i denne studien kan deles inn to kategorier. Den ene er nyheter som ble formidlet i aviser under krigen. Avisen *Norgesnytt*, utgitt for norske flyktninger i Sverige, har vært særlig sentral. Den andre kategorien er artikler og hele utgaver av aviser som har blitt utgitt i ettertid i forbindelse med jubileum etter krigens slutt. Disse avisene har løftet fram mange hendelser og personer, med tilhørighet på ulike steder i Finnmark. Vestfinnmark Arbeiderblad hadde for eksempel en utgave i 1955 med avslutningen av krigen og den første gjenreisningen av flere kommuner i fokus.¹³⁹

2.5.5 Muntlige kilder

Muntlige kilder i form av intervju er benyttet både som primærkilde i sin opprinnelige form, og bearbeidet av andre i publisert litteratur. Det er også benyttet intervju fra radio. I denne studien er det anvendt to intervju med tidsvitner. Begge intervjuene finnes i Gjenreisningsmuseets samling. Intervjuene er relevante for å belyse problemstillingene i denne studien. Kildekritisk er det ifølge Kjeldstadli spesielt to forhold man må være oppmerksom på med hensyn til muntlige kilder.¹⁴⁰ For det første er ikke minnet alltid korrekt. Intervjuobjektet kan både glemme og huske feil. Forskning på erindring betoner at erindring

¹³⁹ *Vestfinnmark Arbeiderblad*, 27.11.1954.

¹⁴⁰ Kjeldstadli, 1999: 196.

er en aktiv prosess knyttet til egen identitet. Man skaper seg en fortid og identitet gjennom elementer av minner som man kan leve med å presentere for andre. Hvis noe i fortiden ikke faller sammen med normer og regler i den tiden vi lever i nå, kan det forekomme at erindringer justeres for å passe i det livet vi lever i dag. Det andre forholdet Kjelstadli nevner er relasjonen som oppstår mellom to mennesker i en intervju situasjon. Den som intervjuer kan legge føringer i forhold til hvordan spørsmål formuleres. Man kan sette størst lit til utsagn som kommer spontant.¹⁴¹ Opplysninger fra intervju som er benyttet i denne studien er undersøkt opp mot andre kilder, og informantenes opplysninger supplerer andre kilder.

2.5.6 Folketellinger og etnisitet

Folketellinger var en fast institusjon i norsk forvaltning og statistikk gjennom to hundre år. Fram til 2001 ble det gjennomført normative tellinger der det ble innhentet opplysninger om hvert enkelt individ.¹⁴² Fra 1845 til 1930 var etnisitet en av opplysningene som skulle registreres i folketellingen.¹⁴³ Man ville registre hvor mange samer og kvener det var i Norge, og hvor de var bosatt. Fra 1891 ble det innført en praksis der språkbruken var de viktigste kriteriet med tanke på å bestemme etnisk tilhørighet.¹⁴⁴ Det var språket som ble benyttet i hjemmet som skulle være bestemmende for hvilken etnisitet som ble oppgitt. Norsk-samiske eller norsk-kvenske hushold der hovedspråket var norsk ble registrert som norske, men hvis hovedspråket var samisk eller kvensk ble de registrert som samisk eller kvensk. Hovedkategoriene var nordmenn, samer og kvener, men i tillegg kunne man defineres som norsk-samisk, norsk-kvensk og samisk-kvensk.¹⁴⁵ Ettersom samene, kvenene og den øvrige befolkningen giftet seg og stiftet familie på tvers av etnisitetene ble det stadig mer utfordrende å definere etnisitet. For å løse denne utfordringen skulle det oppgis hvilken etnisitet som var dominerende, med to streker under denne etnisiteten i rapporteringen.¹⁴⁶ Det er trolig at registreringen av etnisitet kunne være unøyaktig, og at det varierte hvordan folk rapporterte.

¹⁴¹ Kjelstadli, 1999: 196.

¹⁴² Kjartan Soltvedt, *Folketellinger gjennom 200 år* Vol. 109, Oslo: Statistisk sentralbyrå, 2004: 5.

¹⁴³ Soltvedt, 2004: 8.

¹⁴⁴ Eivind Torp, Registrering av etnisitet i folketellinger, *Heimen*, Bd. 23, 2/1986, Trondheim: 1986.

¹⁴⁵ Kategorien samisk-kvensk innebærer alle samisk-kvenske uavhengig av om de snakket norsk, samisk eller kvensk til daglig, norsk-samisk-kvenske uavhengig av språk, norsk-samiske som snakket kvensk og norsk-kvenske som snakket samisk til daglig.

¹⁴⁶ Gunnar Thorvaldsen, *Hvor meget tjener en innepike?*, 2009,

<https://likevel.ssb.no/befolkning/artikler-og-publikasjoner/hvor-meget-tjener-en-innepike> [lest/sitert 16.02.2022].

Sett i lys av fornorskingsprosessen er det mulig at norsk som språk har blitt mer vanlig i familier som opprinnelig snakket samisk eller kvensk. Skam forbundet med samisk eller kvensk opphav kan også ha påvirket hvordan befolkningen rapporterte om sin etnisitet. For flyttsamene var det et særpreg at de levde nomadisk. Inntil 1930 måtte samer oppgi om de var fastboende eller nomadiserende, men i 1930 var dette et av flere spørsmål til samer og kvener som ble sløyfet på grunn av ressursmangel.¹⁴⁷

Folketellingen fra 1930 benyttet for å undersøke sammensetningen av befolkningen i Finnmark.¹⁴⁸ Det den siste som ble gjennomført før krigen. Folketellingen som skulle vært utført i 1940 ble ikke foretatt på grunn av krigen, og derfor ble det avholdt en folketelling i 1946 som erstatning.¹⁴⁹ I folketellingen fra 1946 var etnisitet for første gang utelatt som kategori og derfor ikke aktuell for denne studien.¹⁵⁰ Dette er bakgrunnen for at folketellingen fra 1930 ble valgt for å undersøke den etniske sammensetningen av befolkningen i Finnmark i dette arbeidet.

I denne studien er folketellingen brukt for å få et overblikk over hvordan befolkningen var sammensatt, med søkelys på hvilke etnisiteter som dominerte i de ulike kommunene. Målsettingen er å undersøke om overvintring i Finnmark vinteren 1944/45 kan knyttes til kulturbakgrunn. Det vil bli undersøkt om nordmenn eller samer og kvener dominerer i kommuner med stor eller liten andel overvintre. Den etniske inndelingen er forenklet sammenliknet med Folketellingen fra 1930. Nordmenn, som var den største etniske folkegruppen i Finnmark ifølge folketellingen i 1930 utgjør en kategori. Samer, kvener og samisk-kvenske utgjør den andre kategorien, der minoritetene er samlet. Dette er ikke en underkjennelse av den unike samiske eller kvenske kulturen. Valget er tatt på bakgrunn av det ikke finnes oversikt over etnisiteten til som overvintret, og at dette heller ikke er et av hovedspørsmålene i denne studien. Der det er relevant vil sammensetningen av samer og kvener bli kommentert.

Den etnisk norske befolkningen er kategorisert som norske, men omtales også som nordmenn. I dette arbeidet omtales de tre folkegruppene som nordmenn, samer og kvener. Når begrepet

¹⁴⁷ Thorvaldsen, 2009.

¹⁴⁸ Statistisk sentralbyrå, 1932; Statistisk sentralbyrå, 1933.

¹⁴⁹ Soltvedt, 2004: 5.

¹⁵⁰ Torp, 1986: 74.

nordmenn benyttes er dette med henvisning til folketellingene, viser det til etnisitet slik det ble registrert i folketellingen fra 1930. Det er ikke et uttrykk for at samer og kvener ikke er norske.

2.5.7 Tallgrunnet for 1944 og 1945

Den planlagte folketellingen ble ikke gjennomført i 1940, hvilket innebærer at den siste tilgjengelige folketellingen er fra 1930. Dette innebærer at oppdatert offentlig befolkningsstatistikk ikke er tilgjengelig for krigsårene. I dette arbeidet er befolkningen i Finnmark utforsket statistisk ut ifra tre kategorier, nemlig den totale befolkningen, overvintre og tvangsevakuerte. I tillegg er de materielle ødeleggelsene undersøkt.

Det har vært en vanlig oppfatning at det var totalt 25000 som overvintret i Finnmark og Nord-Troms.¹⁵¹ I bind åtte, *Frigjøring*, i bokserien *Norge i krig*, ble antall overvintre oppgitt å være 20 000- 25 000.¹⁵² I boken *Gjenreisninga av Finnmark og Nord-Troms* fra 1948, ble det for første gang presentert en oversikt over hvor mange som overvintret, og hvor mange som ble tvangsevakuert fra hver enkelt kommune i Finnmark og Nord Troms, med noen unntak.¹⁵³ De samme tallene ble gjengitt av Trond Dancke i *Opp av ruinene* fra 1986, men der har han i tillegg en oversikt over de kommunene der tallene manglet i 1948.¹⁵⁴ Dancke har oppgitt at tallene er basert på kommunale oppgaver. Tallene som er oppgitt i begge utgivelsene samsvarer, og er derfor basert på de samme kildene.

Danckes tall fra utgivelsen i 1986 er utgangspunkt for de statistiske fremstillingene som vedrører befolkningstall, overvintre og tvangsevakuerte i denne studien.¹⁵⁵ Grunnet for tallene er en optelling som ble gjort etter krigen. Da kommunene utførte sine beregninger, ble samtlige individer som hadde forlatt Finnmark før eller etter at ordren om tvangsevakuering ble utstedt, enten frivillig eller ufrivillig, betraktet som tvangsevakuerte.¹⁵⁶ Forutsetningen var at de hadde permanent bostedsadresse i Finnmark eller Nord-Troms.

¹⁵¹ Se for eksempel: Hauglid m.fl., 1985: 100; *Frigjøring, evakuering og gjenreisning : et 50 års-minne : idéhefte til skolene i Finnmark*, Vadsø: Statens utdanningskontor i Finnmark, 1994: 30; Asbjørn Jaklin, *Brent jord : 1944-1945 : heltene, ofrene, de skyldige*, Oslo: Gyldendal, 2017: 9.

¹⁵² Eriksen m.fl., 1987: 52.

¹⁵³ Cammermeyer Forlag, *Gjenreisningen av Finnmark og Nord-Troms*, Oslo: Alb. Cammermeyer Forlag, 1948.

¹⁵⁴ Dancke, 1986: 21.

¹⁵⁵ Dancke, 1986.

¹⁵⁶ RA/S-1682/Da/L0003/0004. Skriv til Vardø kommune fra Sosialdepartementet. Datert 28.07.1945.

Under krigen flyktet et betydelig antall mennesker fra de områdene som var mest eksponert for bombetokt. Mange søkte tilflukt innenfor fylkets grenser, mens andre valgte å bevege seg lengre sørover. De som forlot fylket, ble altså i ettertid registrert som tvangsevakuert. For de det gjaldt innebar det rettigheter til økonomisk stønad, og bakgrunnen for at folk hadde forlatt Finnmark var i denne sammenhengen mindre relevant.

Tallene på overvintreere gjenspeiler altså i hvilken kommune folk hadde bostedsadresse, ikke nødvendigvis hvor de befant seg vinteren 1944/45. I november 1944 var for eksempel befolkningen i Tana antatt å være doblet i forhold til normalt.¹⁵⁷ Det betyr at det var mange overvintreere fra andre kommuner i Tana i oktober 1944. Bevegelser mellom kommunene vinteren 1944/45 kommer altså ikke fram i denne oversikten.

Med hensyn til antall overvintreere ble det sendt flere oppgaver over befolkningen i Finnmark til London i løpet av vinteren 1944/45. Dette var først og fremst et utgangspunkt for behovsberegning av forsyninger. Ettersom deler av befolkningen levde i skjul, var det ikke mulig å foreta en nøyaktig opptelling av befolkningen. Tallene som ble innrapportert fra Finnmark var basert på hvor mange som befant seg på de ulike stedene, ikke hvilken kommune de tilhørte. Situasjonen var heller ikke statisk, da det var interne forflytninger i Finnmark gjennom den aktuelle vinteren.¹⁵⁸ I tillegg ankom noen flyktninger fra Troms og Nordland.¹⁵⁹ De innrapporterte tallene forteller noe om oversikten norske myndigheter hadde over befolkningen i Finnmark på gitte tidspunkt, men danner ikke grunnlag for å utforme en statistisk oversikt.

Da folk ble tvangsevakuert ble de registrert både på reisen sørover og på det endelige mottaksstedet, men dette tallgrunnlaget foreligger i ulike arkiver og er ikke samlet på en slik måte man kan vite nøyaktig hvor mange som ble tvangsevakuert. Overslagene over antall tvangsevakuerte i ettertid er basert på innberetninger fra mottakskommuner over antall tvangsevakuerte de tok imot, og var relatert til stønadsordningen for de tvangsevakuerte.

¹⁵⁷ GMA. Jonas Lie. Rapport til ministerpresidenten om evakuering av Finnmark fylke samt de 4 nordligste kommuner i Troms. 1945.

¹⁵⁸ Se kapittel 8.2.

¹⁵⁹ Nina Planting Mølmann, "Vi holder sammen." – etterretning og flukt fra fiendens linjer i nord, Institutt for forsvarsstudier, *IFS Insight* 8/2019, 2019.

Det har vært sentralt å utforske befolkningen på kommunenivå i forhold til hvor mange som overvintret og hvor mange som ble tvangsevakuert, fordi det danner grunnlag for å sammenlikne regioner og kommuner. Grunnlaget for tallene som presenteres i studien i tilknytning til overvintre og tvangsevakuerte er basert på Danckes oversikt fra 1986. Det er viktig å merke seg at tallene gjenspeiler en opptelling som ble gjennomført etter krigen, og at de gjengir hvor mange som ble registrert som overvintre og tvangsevakuerte. Det er ikke knyttet til hvor folk befant seg. Da kommunene gjorde sine beregninger var alle som hadde forlatt Finnmark før eller etter at ordren om tvangsevakuering ble gitt, frivilling eller ufrivillig, betegnet som tvangsevakuert. Forutsetningen var at de hadde fast bostedsadresse i Finnmark eller Nord-Troms.¹⁶⁰ Det var mange som flyktet fra de stedene som var mest utsatt for bombing under krigen. Mange evakuerte lokalt i fylket, men en del reiste lengre sør. Det finnes ingen oversikt over hvor mange dette gjelder, men eksempler fra kilder og litteratur tyder på at flere valgte denne løsningen. I Danckes oversikt over befolkningen ser det ut til at det er helt nøyaktige tall for noen kommuner, mens i andre kommuner ser det ut til at tallene er rundet eller omtrentlig. I Sør-Varanger var det for eksempel 6300 overvintre og 2500 tvangsevakuerte, mens det i Nord-Varanger var 1589 overvintre og 72 tvangsevakuerte. I denne studien er tallene benyttet slik som de er gjengitt av Dancke uten å runde dem av. Det totale antallet overvintre i fylket som helhet var 22 730 i henhold til Danckes oversikt.

Dancke har fremstilt en oversikt over totalskadde og gjenstående boliger per kommune i Finnmark. Grunnlaget for Danckes oversikt er satt sammen av flere kilder. Han har benyttet Folketellingen fra 1930, den representative bolig telling fra 1938 og jordbruks tellingen fra 1939 for å få oversikt over situasjonen før ødeleggelsene.¹⁶¹ Ødeleggelsene er beregnet med bakgrunn i krigsskadetrygdens oppgaver, sammenstilt med tall fra Norges Brannkasse og den representative bolig tellingen i 1938.¹⁶² Dancke skaffet seg kontakter i alle kommunene hvor han sendte ut skjemaer med rom for utfylling av opplysninger om kommunen 1945-60. I tillegg sendte han utkast til manuskript og ba om tilbakemeldinger, noe han fikk fra kommunene. Han fikk også tilsendt kopier av beretninger og offentlige dokumenter fra tidsrommet.¹⁶³ Dancke var fylkesreguleringsarkitekt i Finnmark og ledet samtidig det lokale

¹⁶⁰ RA/S-1682/Da/L0003/0004. Skriv til Vardø kommune fra Sosialdepartementet. Datert 28.07.1945.

¹⁶¹ Dancke, 1986: 139.

¹⁶² Dancke, 1986: 137.

¹⁶³ GMA. Arkivkatalogen til Trond Danckes arkiv.

Brente steders regulering i Finnmark og Nord-Troms i perioden fra 1945-1955. Han hadde gjennom stillingen si nær kjennskap til både ødeleggelsene og gjenreisningen. Dette underbygger at han hadde kjennskap til de kildene som eksisterte, og at han i tillegg hadde kunnskap om hver enkelt kommune.

2.5.8 Relevant litteratur

Militær tilstedeværelse og aktivitet i Finnmark vinteren 1944/45 er dokumentert i et bredt utvalg av publikasjoner, flere av dem utgitt like etter krigen. Disse verkene er mer beskrivende enn analytiske, men baserer seg hovedsakelig på originalkilder. Flere av forfatterne har bakgrunn i Forsvaret, og noen var selv tidsvitner.

Enkelte av utgivelsene har fungert som referanseverk i flere tiår. Dette gjelder for eksempel Harald Sandviks bok om frigjøringen av Finnmark, en detaljrik og helhetlig fremstilling av den norske hærens innsats under frigjøringen, basert på grundig kildearbeid.¹⁶⁴ Når det gjelder marinens rolle i frigjøringen av Finnmark, er verket om Norges sjøkrig mellom 1940 og 1945 sentralt.¹⁶⁵ Det bygger på et omfattende kildemateriale, og gir en god oversikt over marinens virksomhet i Finnmark både geografisk og kronologisk. Forfatteren Erik Anker Steen gir en detaljert beskrivelse av operasjonene som bidro til transporten av forsyninger til Kirkenes og marinens aktiviteter i Finnmark. Dette gir et godt overblikk over marinens totale innsats og er nyttig når man studerer primærkilder knyttet til marinens virksomhet.

Flere enkeltpersoner som tilhørte Forsvaret og siviladministrasjonen skrev bøker basert på egne opplevelser i Finnmark vinteren 1944/45. Lederen for Militærmisjonen, Arne Dagfin Dahl, skrev om frigjøringen av Finnmark i to utgivelser.¹⁶⁶ *Øya i ingenmannsland* fra 1946 skrevet av Backer, Danielsen og Waage tar utgangspunkt i operasjoner på Sørøya, og er rik på detaljer som ikke framkommer i militære rapporter.¹⁶⁷ John Giæver skrev bok om sine opplevelser under krigen på 1980-tallet, og denne gir innblikk i hans oppfatninger om sin egen rolle i Indre Finnmark.¹⁶⁸ Ole Friele Backer som var fotograf skrev i tillegg til å være

¹⁶⁴ Harald Sandvik, *Frigjøringen av Finnmark 1944-1945*, Oslo: Gyldendal, 1975.

¹⁶⁵ Erik Anker Steen, *Norges sjøkrig 1940-1945. Marinens operasjoner fra baser i Storbritannia m.v. 2. del. Fra januar 1944 til juni 1945*, bd. VI, Oslo: Gyldendal, 1969.

¹⁶⁶ A.D. Dahl, *Frigjøringen av Finnmark*, i Sverre Steen (red.), *Norges Krig 1940-1945*, bd. 3, Oslo: Gyldendal, 1950; A. D. Dahl, *Nord-Norges forsvar : fra vikingtiden til i dag*, Trondheim 1948.

¹⁶⁷ O. F. Backer, Per E. Danielsen og Per Waage, *Øya i ingenmannsland*, Oslo: Aschehough, 1946.

¹⁶⁸ John Giæver, *Fra Little Norway til Karasjok: glimt fra krigens år*, Oslo: Tiden, 1982.

med på boken *Øya i ingenmannsland* en egen bok *Krigsfotografen*, der reisen til Kirkenes og det første møtet med det frigjorte Norge er beskrevet.¹⁶⁹ Theodor Broch og Diedrich H. Lund. Lund representerte siviladministrasjonen i Finnmark, og de skrev også bøker om sine erfaringer under krigen.¹⁷⁰

Flere medlemmer av regjeringen og personer med offentlige stillinger som skrev bøker om sitt virke under krigen. Trygve Lie hadde en viktig stilling som utenriksminister. I boken *Hjemover* er frigjøringen av Finnmark beskrevet.¹⁷¹ Statsminister Nygaardsvold behandlet problemene med å skaffe forsyninger til Finnmark i et eget kapittel i *Norge i krig. London 1940-45*.¹⁷² Rolf Andvord som var ambassadør i Sovjetunionen under frigjøringen av Finnmark, har også skrevet bok om sitt virke under krigen.¹⁷³ Disse utgivelsene er skrevet ut ifra førstehåndserfaringer, og sentrale kilder for forskere og forfattere som har jobbet med krigshistorie fra Finnmark.

Forsvarets sanitet er behandlet i tre sentrale utgivelser. I 1965 ble det utgitt en utgave av *Sanitetsnytt* med en samling artikler fra ulike deler av Forsvarets sanitet under 2. verdenskrig. Det var fem artikler med tema tilknyttet frigjøringen av Finnmark.¹⁷⁴ Den mest sentrale skrevet av Sanitetssjef Johan Holst med utgangspunkt i en rapport fra en inspeksjonsreise til Finnmark i 1945. Sykepleierne som tjente i Forsvarets sanitet i Finnmark under krigen var tema i boken *Fra norsk sanitets historie*.¹⁷⁵ I 1991 ble 50-års markeringen for Forsvarets sanitet markert i en bok redigert av John Malm.¹⁷⁶ Den svenske utgivelsen *Utan kvinnorna hade det inte gått: Norge-Sverige 1940-1945* fra 2008 har flere kapitler knyttet til norske

¹⁶⁹ O.F. Backer, *Krigsfotografen*, Bergen: Eide, 1946.

¹⁷⁰ Theodor Broch, *Fjellene venter*, Oslo: Gyldendal, 1946; Diderich H. Lund, *Fra Norges fjell til fjerne kyster*, Oslo: Aschehough, 1972.

¹⁷¹ Trygve Lie, *Hjemover*, Oslo: Tiden, 1958.

¹⁷² Johan Nygaardsvold og Kristian Nygaardsvold, *Norge i krig: London 1040-1945*, Oslo: Tiden, 1983.

¹⁷³ Rolf Andvord, *Med hånden på hjertet*, Oslo: Cappelen, 1964.

¹⁷⁴ Johan Holst, *Rapport fra inspeksjon til Finnmark og Sverige 1945*, *Sanitetsnytt* 4/1965; Jon Bjørnsson, *Sanitetstjenesten i Finnmark 1944-45*, *Sanitetsnytt* 4/1965, 1965.; John Eikås, *Med operasjon «Crofter» til Finnmark 1944*, *Sanitetsnytt* 4/1965, 1965.; Holst, 1965.; Johs. Kvittingen, *Da «betongskolen» i Kirkenes ble sykehus*, *Sanitetsnytt* 4/1965, 1965.; Ella Lundberg, *I fallskjerm over Karasjok*, *Sanitetsnytt* 4/1965, 1965.

¹⁷⁵ Ruth Andresen, *Fra norsk sanitets historie: sjefsøster forteller om kvinners innsats i militær sykepleie*, Oslo: NKS forlaget, 1986.

¹⁷⁶ Ole J. Malm, *Forsvarets sanitet*, Oslo: Forsvarets overkommando, 1991.

sykepleiere i Sverige under krigen, og to kapitler spesifikt knyttet til sykepleiere som reiste fra Sverige til Finnmark i 1945.¹⁷⁷

¹⁷⁷ Knorring, Göran von, *Utan kvinnorna hade det inte gått: Norge-Sverige 1940-1945*, Furudal: Furudal International: Svensk-norsk kulturcentrum, 2008.

Del II

Flukt og overlevelse

Kirkenes 20.10.1944:

Har vært dårlig i natt svettet og satt på bøtta, men allikevel glad og tilfreds over at jeg er her. Her er alt ved det gamle og de samme forhold råder. Alle er enige om ikke å evakuere, og jeg blir også her. Hører ryktevis at de som reiste før, går i Smalfjord og sliter vondt. I går var det vist ingen som meldte seg til å reise til Alta. I kvell stort flyangrep, varte i 2 timer det brenner og det sprenges uavlatelig. Har gjemt en del verdisaker. Ellers bra.¹⁷⁸

Karasjok oktober 1944:

Arne skulle og måtte rømme før eller senere (det visste vi ikke da) og jeg var alene med barna, pappa og piken. Heldigvis var pappa med. Da jeg ikke hadde mat til barnet- var jeg avhengig av folk med kyr- ellers var det døden for barnet. Det var kvaler kan du tro. Alt var svart, så mørkt som det kunne bli.¹⁷⁹

Sørvær 12. november 1944:

Når vi kommer opp i fjellet, får vi se et trist syn, som ikke går av vårt minne. Det brenne i alle hus som vi kan se på de omliggende plasser. Vi sverger hevn når vi får se det. Vi sitter der en halv time og ser.¹⁸⁰

¹⁷⁸ GMA. Ulrik Quale Winnems dagbok fra 19. oktober 1944 til 3. mai 1945.

¹⁷⁹ GMA. Brev skrevet av Ingrid Pleym. Datert 23.10.1945.

¹⁸⁰ GMA. Dagbok 1944 for Lengselens leir. Skrevet av Jens Heimly. Renskrevet av Vigdis Heimly.

3 Befolkning og livsvilkår høsten 1944

Dette kapitlet søker å gi et bakteppe for hendelsene i Finnmark i perioden mellom frigjøring og fred. Regionene vil bli introdusert slik de er definert i denne studien, og deretter utforsket statistisk med hensyn overvintrede, tvangsevakuerte og materielle ødeleggelse. Helsevesenet vil bli utforsket særskilt for å kartlegge endringer knyttet til omveltningene høsten 1944. Til slutt vil kapitlet sette søkelys mot endringer i infrastruktur, spesielt veier, havner og telegrafnettet.

3.1 De tre regionene

I tidligere forskning og litteratur som omhandler avslutningen på andre verdenskrig i Finnmark, har fylket ofte vært delt i to geografisk hovedområder: det frigjorte området i øst og det tvangsevakuerte området i vest. Det er vanlig å skille området ved Tana bru, stedet hvor de sovjetiske styrkene stanset forfølgelsen av tyskerne, med siste trefninger den 6. november 1944.¹⁸¹

Fylkesarkitekt Trond Dancke definerte i 1986 det frigjorte området til å omfatte kommunene Gamvik, Berlevåg, Vardø Herred, Vardø, Nord-Varanger, Sør-Varanger, Nesseby, Tana, Polmak og Karasjok. Han hevdet samtidig som mange andre, at alt vest for Tana ble regnet som et ingenmannsland.¹⁸² Finnmark som helhet ble for øvrig assosiert med begrepet ingenmannsland, etter at boken *Øya i Ingenmannsland* ble utgitt i 1946.¹⁸³ Militært er begrepet *ingenmannsland* definert slik:

*Under krig det området mellom to frontlinjer hvor ingen av partene har kontroll, især mellom skyttergravene under den første verdenskrig.*¹⁸⁴

Denne studien hadde opprinnelig tenkt å dele fylket inn i de to omtalte inndelingene. Underveis i arbeidet viste det seg at det var bedre å dele undersøkelsesområdet i tre regioner. Det er flere grunner til dette. Finnmark kjennetegnes av et betydelig mangfold med hensyn til geografi, klima, og kultur. Det var store variasjoner i forhold til hvordan folk levde og

¹⁸¹ Eriksen m.fl., 1987: 31.

¹⁸² Dancke, 1986: 19-20.

¹⁸³ Backer m.fl., 1946.

¹⁸⁴ Ingenmannsland i *Aschehoug og Gyldendals store norske leksikon* : 7 : Hes-Jaf, bd. 7, 4. utg., Oslo 2005: 482.

livnærte seg, og avslutningen av krigen rammet ikke alle lokalsamfunn likt. Ved å bruke regioner som et analytisk verktøy, er det mulig å identifisere og analysere forskjeller og likheter mellom de ulike områder. Finnmark har ikke tidligere vært delt inn i de regionene som er benyttet i denne studien, og de representerer verken administrative, politiske eller juridiske enheter. De tre regionene har fått benevnelsene Frie Finnmark, Indre Finnmark og Kystregionen.

Frie Finnmark omfatter i denne studien kommunene Tana, Nesseby, Polmak, Vadsø, Nord-Varanger, Sør-Varanger, Vardø og Vardø herred. Alle kommunene med unntak av Polmak hadde kystlinje. Fiskeri, jordbruk og industri var de viktigste næringene.¹⁸⁵ Det var vanlig å kombinere fiske med jordbruk og dyrehold. Gruveselskapet A/S Sydvaranger utenfor Kirkenes var den største industrielle arbeidsgiveren med 1540 ansatte i 1938.¹⁸⁶ I Vadsø var det en guanofabrikk, to rekefabrikker og 3-4 fiskeproduksjonsanlegg under krigen.¹⁸⁷ Vardø og Vadsø var de eneste byene i denne regionen.

Den avgjørende faktoren for avgrensningen regionen er at tyskerne måtte forlate området før de rakk å fullføre tvangsevakueringen og den brente jords taktikk. Befolkningen levde ikke i skjul over lengre tid i Frie Finnmark, og folk hadde frihet til å bevege seg både innenfor og på tvers av frigjorte kommuner. Gamvik og Berlevåg er for eksempel ikke inkludert i Frie Finnmark i denne studien, ettersom folk ble evakuert fra dette området fram til årsskiftet i 1944/1945. Karasjok og Kautokeino er heller ikke inkludert i Frie Finnmark, fordi tyske styrker ble værende i regionen fram mot julen 1944. Inndelingen er gjort ut fra hensyn til hva folk i samtiden oppfattet som frigjorte områder. I rapporter som vedrører interne evakueringer av sivilbefolkning i Finnmark, ble det meldt at sivilbefolkningen var evakuert til det frigjorte området, da de ble hentet fra Nordkynhalvøya til Båtsfjord og Vardø i desember 1944.¹⁸⁸ Båtsfjord og Vardø ble med andre ord ansett for å være fritt i motsetning til Nordkynhalvøya. Da folk flyktet fra Sørøya i Vest-Finnmark til Øst-Finnmark, ble det beskrevet som en flukt

¹⁸⁵ Cammermeyer Forlag, 1948.

¹⁸⁶ Aage Lunde, Povl Simonsen og Ørnulv Vorren, *Sør-Varangers historie*, Kirkenes: Sør-Varanger kommune, 1979: 343.

¹⁸⁷ Bjarne Pedersen, Vadsø, i *Gjenreisningen av Finnmark og Nord-Troms*, Oslo: Cammermeyer, 1948: 139.

¹⁸⁸ Ra/Rafa-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra oberstløytnant Johnson til oberst Dahl. Ikke datert.

østover til frigjorte Finnmark.¹⁸⁹ Et bilde tatt i Båtsfjord er omtalt som *fra det frigjorte Finnmark*.¹⁹⁰ Ved kapitulasjonen i mai ble det hevdet at norske styrker kontrollerte hele Finnmark vest for Tanaelven hvor de sovjetiske styrkene hadde stoppet.¹⁹¹

Indre Finnmark består i studien av Karasjok og Kautokeino, som er de to største samiske kommunene i fylket. Geografisk grenser Indre Finnmark til Finland i sør, og det er kort avstand til Sverige. Det var de to største kommunene i areal, og begge hadde reindrift som den viktigste næringen.¹⁹² Betegnelsen Indre Finnmark er valgt fordi kommunene ligger geografisk inne i fylket, uten kystlinje. Over 90 prosent av befolkningen var samisk.¹⁹³ Flyttsamene levde nomadisk, avhengig av hvor reinsdyrene fant mat i ulike årstidene. Om sommeren beitet reinsdyrene ved kysten, og om vinteren i innlandet. Flyttsamene var vant til å bevege seg over store avstander på tvers av landegrensene og kjente naturen godt. Befolkningen som ikke levde av reindrift var fastboende, og de livnærte seg først og fremst av gårdsdrift.¹⁹⁴

Den tredje regionen har fått betegnelsen *Kystregionen*, og omfatter kommunene Gamvik, Berlevåg, Lebesby, Kistrand, Måsøy, Kjølvik, Talvik, Alta, Sørøysund, Kvalsund, Hammerfest, Hasvik og Loppa. Nærheten til havet var et fellestrekk. Kystregionen er kjennetegnet av lang kystlinje med mange fjordarmer og øyer. Befolkningen var vant til å ferdes på havet, og fisk var en viktig del av livsgrunnlaget. I samtlige kommuner var administrasjonen lokalisert på et tettsted langs kysten. Gamvik, Mehamn, Kjøllefjord, Honningsvåg, Berlevåg og Kistrand er eksempler på slike tettsteder. Hammerfest var den eneste byen, og her var ett av to fylkessykehus lokalisert. Båten var det viktigste transportmidlet, og mange steder langs kysten hadde ingen veiforbindelse. Det var i stor grad lokalbåtene som knyttet lokalsamfunnene langs kysten sammen. I Kystregionen var den tyske

¹⁸⁹ Nielsen, Reidar, *Folket i hulene: en beretning om de dramatiske hendene på Sørøya 1944/45*, Oslo: Tiden, 1976: 46.

¹⁹⁰ Reidar Nielsen, *Brennende vinter*, Hammerfest: G. Hagen forlag, 1998: 222.

¹⁹¹ Mikhail Ivanovich Sukharev, Russisk-norske forbindelser under den andre verdenskrig, *Ottar* nr. 202, Tromsø: 1994: 17.

¹⁹² Cammermeyer Forlag, 1948: 107.

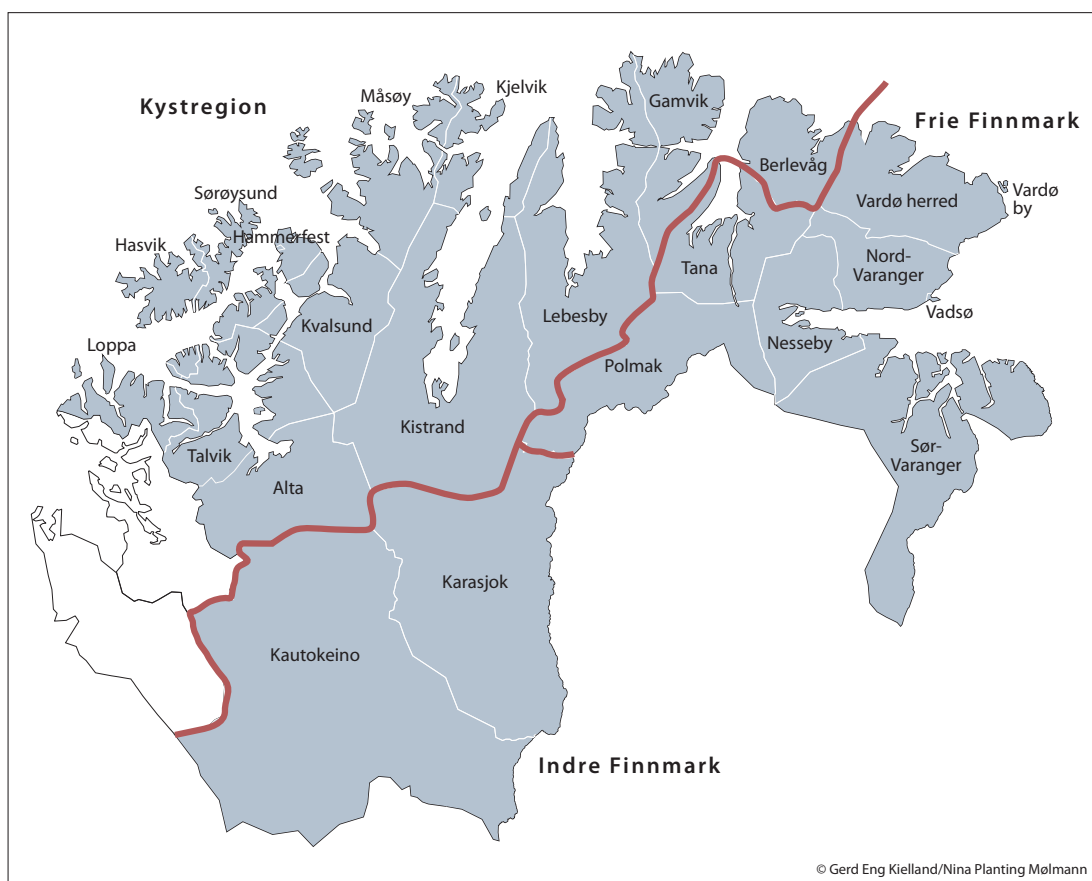
¹⁹³ Statistisk sentralbyrå, 1933. (Folketellingen 1930, hefte nr. 4)

¹⁹⁴ Statistisk sentralbyrå, 1932. (Folketellingen 1930, hefte nr. 3)

tilstedeværelsen uforutsigbar helt fram til mai 1945. Faren for å bli oppdaget av tyske soldater begrenset befolkningens handlingsrom, og utgjorde en risiko helt fram til freden.

Kartet under viser inndelingen i de tre regionene Frie Finnmark, Indre Finnmark og Kystregionen.

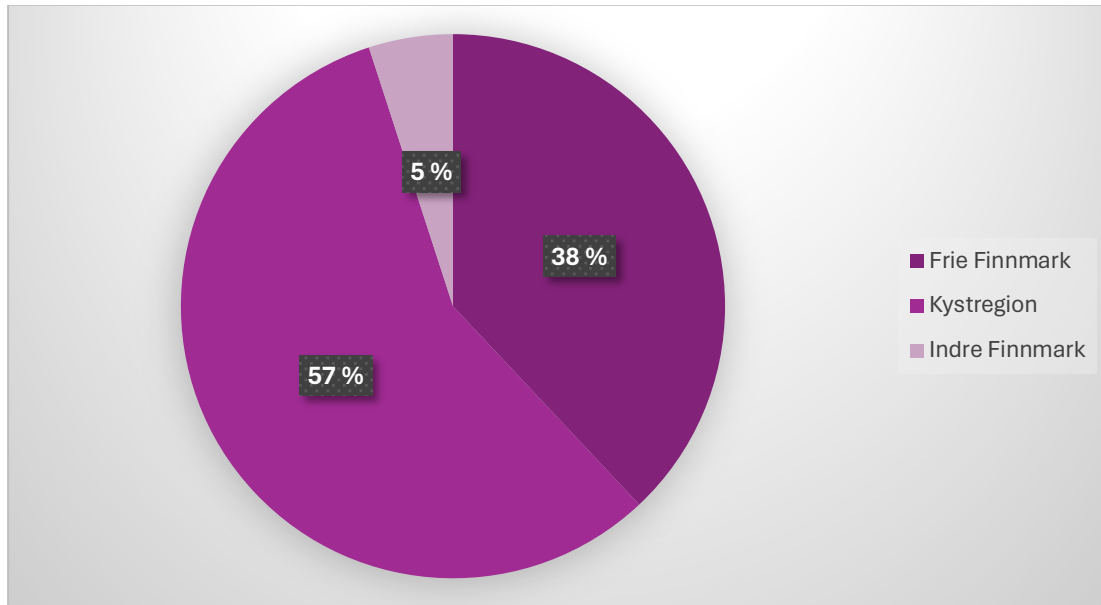
Figur 3.1 Kart over Finnmark med inndeling i regioner

3.2 Overvintretere og tvangsevakuerte

Folketallet i Finnmark var 59 547 i 1944.¹⁹⁵ Figuren under viser hvordan befolkningen i Finnmark var fordelt på de tre regionene før tvangsevakueringen.

Figur 3.2 Den totale befolkningen i Finnmark fordelt Frie Finnmark, Kystregionen og Indre Finnmark i 1944

Kilde: Dancke,1986: 21

Kystregionen er størst i både i utstrekning og folketall. Med 34 378 innbyggere utgjorde kystregionen 57 prosent av befolkningen i Finnmark. Det var 22 481 bosatt i Frie Finnmark og 2688 i Indre Finnmark. Dette utgjorde henholdsvis 38 og fem prosent av folketallet.

I tabellen nedenfor presenteres en oversikt over folketallet i de respektive kommunene i Finnmark, fordelt på antall overvintretere, prosentandel overvintretere i forhold til den totale befolkningen og antall tvangsevakuerte.

¹⁹⁵ Dancke 1986: 21.

Figur 3.3 Overvintre og tvangsevakuerte i Finnmark fordelt på kommuner i synkende rekkefølge etter antall overvintre.

Kommune	Antall	Prosentandel	Antall	Sum
Sør-Varanger	6300	72	2500	8800
Vardø herred	2250	96	100	2350
Nord-Varanger	1589	96	72	1661
Vadsø	1520	74	550	702
Tana	1500	71	600	2100
Vardø by	1400	46	1650	3050
Karasjok	1315	96	58	1373
Nesseby	1245	85	222	1467
Kautokeino	1160	88	155	1315
Polmak	953	97	30	983
Kistrand	870	29	2100	2970
Gamvik	600	57	450	1050
Lebesby	490	21	1800	2290
Berlevåg	450	28	1150	1600
Sørøysund	400	17	1900	2300
Talvik	180	5	3400	3580
Alta	130	3	4380	4510
Hammerfest	100	2	4000	4100
Måsøy	100	4	2550	2650
Kvalsund	80	4	1850	1930
Kjelvik ¹⁹⁶	60	>1	4100	4160
Hasvik	30	3	1000	1030
Loppa	8	>1	2200	2208
Totalt	22730	38	36817	59547

Kilde: Dancke 1986: 21

Tabellen viser at det var flest overvintre i Sør-Varanger og færrest i Loppa. Det er verdt å merke seg at Sør-Varanger hadde nesten tre ganger så mange overvintre i antall sammenlignet med Vardø herred, som var den kommunen som hadde nest flest overvintre.

Totalt overvintret i alt 22 730 personer som overvintret av en samlet befolkning på 59 547 i Fylket. Overvintrerene utgjorde 38 prosent av den totale befolkningen, hvilket innebærer at mer enn en tredjedel av befolkningen ble værende igjen i fylket. Samtlige av de 23

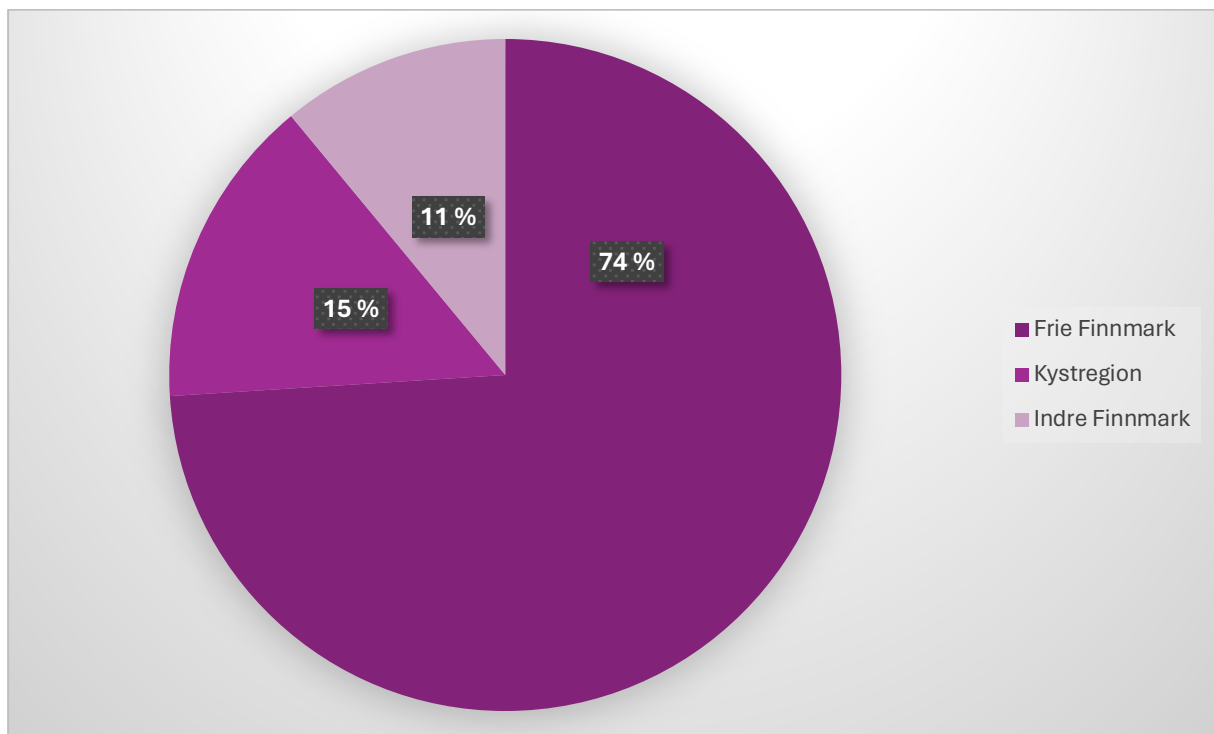
¹⁹⁶ Dancke bruker navnet Nordkapp på kommunen i sin oversikt. Kjelvik er det riktige betegnelsen for denne perioden.

kommunene i Finnmark hadde innbyggere som overvintret, men antallet varierte betydelig mellom kommunene. Som tidligere nevnt hadde Sør-Varanger flest overvintreere, mens Loppa hadde færrest med kun åtte overvintreere.

De seks kommunene med høyest antall overvintreere var Sør-Varanger, Vardø herred, Nord-Varanger, Vadsø, Tana og Vardø by, samtlige beliggende i Frie Finnmark. De åtte kommunene i Frie Finnmark var blant de ti kommunene med flest overvintreere i Finnmark, sammen med Karasjok og Kautokeino. I den nederste delen av tabellen finner vi de 13 kommunene som utgjør Kystregionen, men Kistrand på topp og Loppa i bunnen av tabellen.

Det var totalt 16 757 overvintreere i Frie Finnmark, 3 498 i Kystregionen og 2 475 i Indre Finnmark. Figuren nedenfor viser den prosentvise fordelingen av det totale antallet overvintreere fordelt på de tre regionene.

Figur 3.4: Overvintre i Finnmark fordelt på Frie Finnmark, Kystregionen og Indre Finnmark

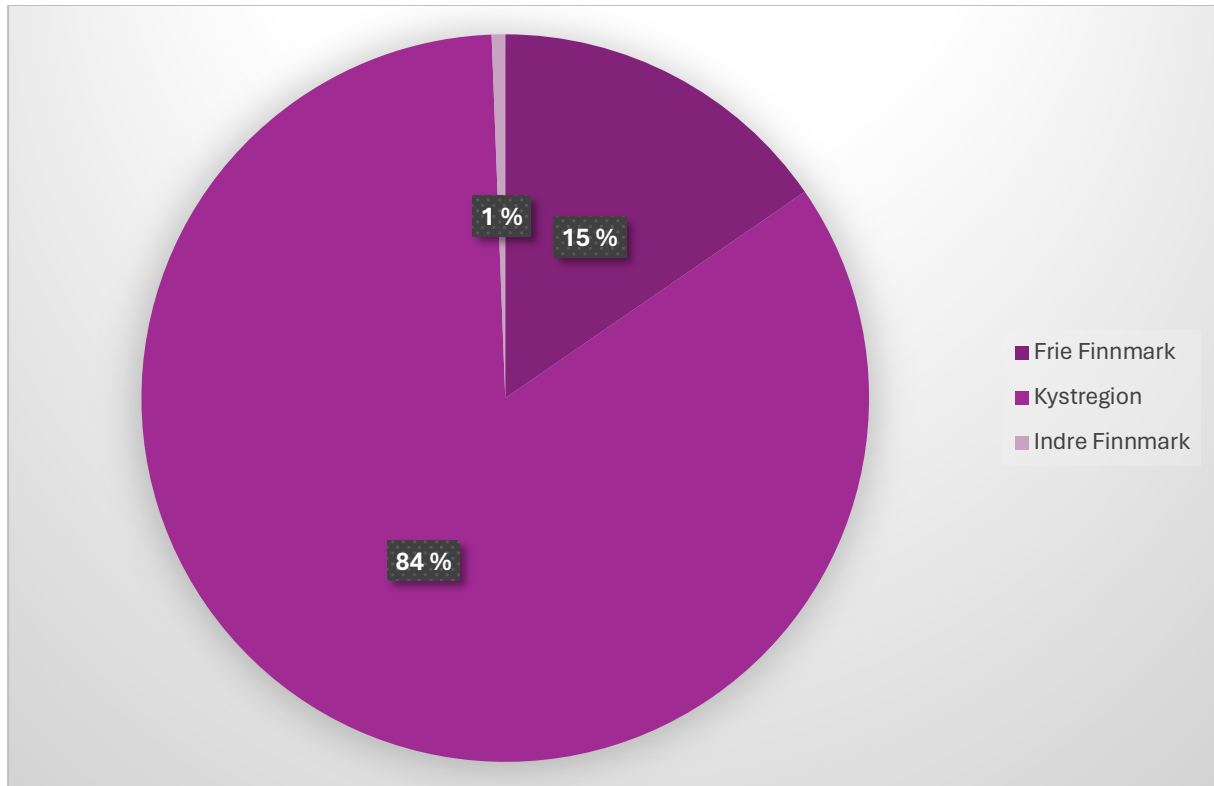

Kilde: Dancke, 1986: S. 21

Frie Finnmark hadde flest overvintreere med 74 prosent. I Kystregionen overvintret 15 prosent fordelt på regionens tretten kommuner. De resterende elleve prosentene var i Indre Finnmark.

Hvis man ser på den geografiske fordelingen av de som ble tvangsevakuert er de regionale forskjellene enda mer fremtredende. Figuren nedenfor viser den prosentvise fordelingen av de tvangsevakeuerte fordelt på de tre regionene.

Figur 3.5 Tvangsevakeuerte i Finnmark fordelt på Frie Finnmark, Kystregionen og Indre Finnmark

Kilde: Dancke, 1986: 21

Kystregionen var betydelig overrepresentert med en andel på 84 prosent, til tross for at regionens befolkning kun utgjorde 57 prosent av den totale befolkningen. Figuren over viser at tvangsevakueringen primært påvirket denne regionen. Tyskerne lyktes i å tvinge 30 880 mennesker til å evakuere fra Kystregionen. I Frie Finnmark og Indre Finnmark ble det tvangsevakuert 5 937 personer til sammen. Dette utgjorde 16 prosent av alle tvangsevakuerte fra de to regionene. Andelen som ble tvangsevakuert fra Indre Finnmark var forsvinnende liten.

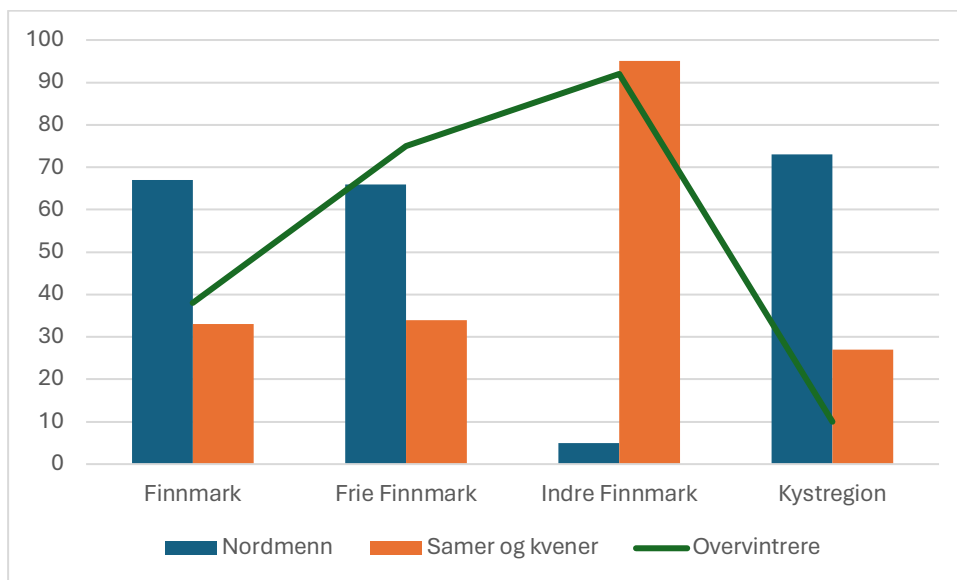
3.3 Overvintreere og etnisitet

Befolkningen i Finnmark var flerkulturell, og det er relevant å undersøke mulige sammenhenger mellom kulturbakgrunn knyttet til etnisitet og overvintring. Som beskrevet i kapittel 2.2.4, er befolkningen delt i to hovedgrupper i denne studien, der nordmenn utgjør

den ene og minoritetene samer og kvener den andre. I dette kapitlet vil den etniske sammensetningen bli undersøkt både i fylket som helhet, i de tre regionene, og på kommunenivå, med fokus på sammenhengen mellom etnisitet og overvintring. Sentralt står spørsmålet om etnisk og kulturell tilhørighet fremstår som en medvirkende faktor til valget om å overvintre.

Figur 3.4 viser prosentandel nordmenn, samer og kvener av den totale befolkningen, i tillegg til prosentandel overvintre i Finnmark fylke, Frie Finnmark, Indre Finnmark og Kystregionen. Folketellingen i 1930 viser at to tredjedeler av befolkningen i Finnmark var registrert som nordmenn, og en tredjedel var samisk eller kvensk.¹⁹⁷ Når man undersøker regionene er det spesielt Indre Finnmark som skiller seg ut. I denne regionen var over 90 prosent samisk eller kvensk. I Kystregionen utgjorde Nordmenn tre fjerdedeler av befolkningen, mens i Frie Finnmark var fordelingen ganske lik som i fylket som helhet, med to tredjedeler registrert som nordmenn og en tredjedel samisk eller kvensk.

Figur 3.6 Befolkning som overvintret i det frigjorte området sett i lys av den etniske fordelingen av den totale befolkningen i Finnmark og de tre regionene.

Kilder: Statistisk sentralbyrå, 1933. (Folketelling hefte nr. 4), Dancke, 1986: 21

Ved å undersøke prosentandelen som overvintret, ser en større variasjoner. Indre Finnmark skiller seg ut blant regionene, med over 90 prosent overvintre i befolkningen. Dette utgjorde

¹⁹⁷ Statistisk sentralbyrå, 1933. (Folketelling hefte nr. 4)

bare 11 prosent av overvintrerene i Finnmark, som vist i figur 3.2, men omfattet nesten hele befolkningen i Indre Finnmark. I Kystregionen var situasjonen motsatt. Der var det kun 10 prosent av befolkningen som overvintret, mens hele 90 prosent ble tvangsevakuert. Som vist i figur 3.3 utgjorde de tvangsevakuerte fra Kystregionen 84 prosent av det totale antallet tvangsevakuerte i hele fylket. I Frie Finnmark overvintret 75 prosent av befolkningen.

Tallene for Indre Finnmark med sammenstilling av etnisitet og overvintreere som presentert i figur 3.4, tyder på at det kan være en sterk sammenheng mellom etnisitet og overvintring ettersom nær hele befolkningen i Indre Finnmark overvintret. Befolkningen i Indre Finnmark utgjorde kun fem prosent av befolkningen i Finnmark, og var fordelt på to kommuner som var like i næring og kultur. I Karasjok utgjorde den samiske befolkningen 92 prosent, og i Kautokeino 88 prosent. Den kvenske og samiske og samisk-kvenske befolkningen utgjorde i tillegg tre og seks prosent. Nordmenn utgjorde kun fem og seks prosent i disse to kommunene.

I Frie Finnmark og Kystregionen var forholdene mindre ensartet, og det kan derfor være interessant å undersøke kommunene i de to regionene nærmere for å se om det er en tilsvarende sammenheng mellom etnisitet og overvintring tilsvarende det man finner i Indre Finnmark.

3.3.1 Frie Finnmark

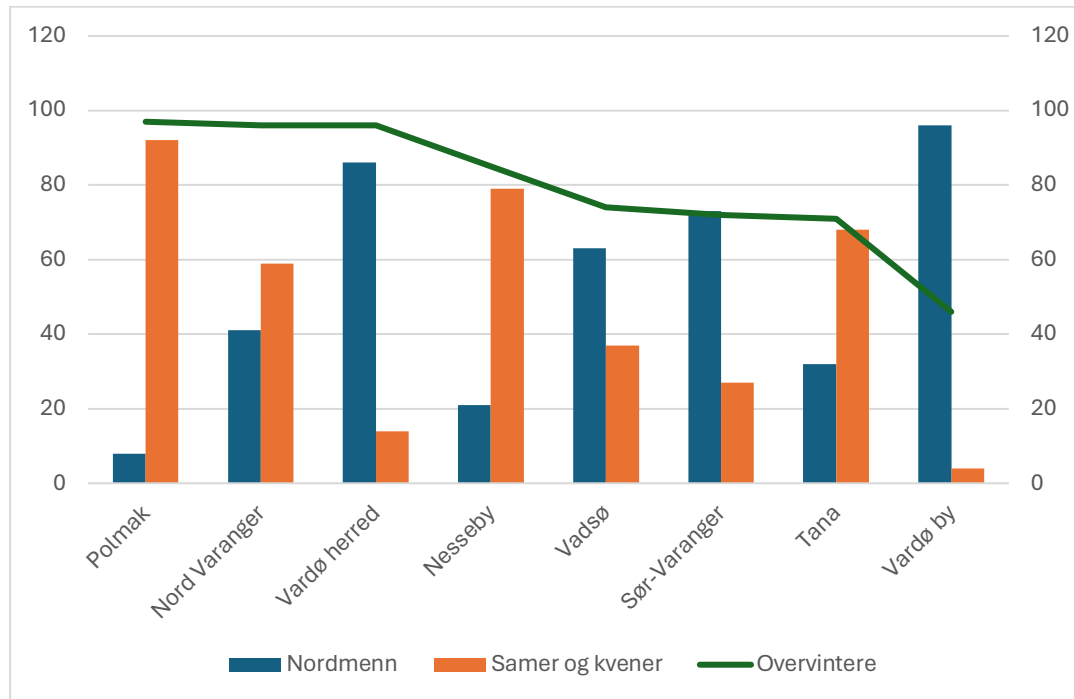
I henhold til Folketellingen fra 1930, utgjorde nordmenn 66 prosent av befolkningen i de åtte kommunene som utgjør Frie Finnmark.¹⁹⁸ Av den resterende befolkningen var det omtrent like mange samer som kvener, med en liten overvekt av kvener.¹⁹⁹ Samer og kvener utgjorde flertallet av befolkningen i Polmak, Nord-Varanger, Nesseby og Tana. Den samiske befolkningen utgjorde et flertall av den totale befolkningen i Nesseby og Tana. Nord-Varanger og Vadsø var de største kvenske kommunene, der kvenene utgjorde henholdsvis 46 og 34 prosent av befolkningen. Nordmenn var i flertall i Vardø by, Vardø herred, Sør-Varanger og Vadsø. Tabell 3.5 nedenfor viser prosentandelen av befolkningen som

¹⁹⁸ Statistisk sentralbyrå, 1933. (Folketelling 1930 hefte nr. 4)

¹⁹⁹ Denne oversikten er basert på hva folk har oppgitt i forhold til sin etnisitet. Det er sannsynlig at samer og kvener er underregistrert som en følge av fornorskingsprosessen.

overvintret i de enkelte kommunene i synkende rekkefølge, samt den etniske sammensetningen av nordmenn, samer og kvener.

Figur 3.7 Befolkning som overvintret i Frie Finnmarksett i lys av den etniske fordelingen av den totale befolkningen i de enkelte kommunene.

Kilder: Statistisk sentralbyrå, 1933. (Folketelling hefte nr. 4), Dancke s.

Det var svært få som ble tvangsevakuert fra Polmak, Nord-Varanger og Vardø herred, disse utgjorde kun 2-3 prosent. Vardø by var den eneste kommunen i Frie Finnmark der det var flere tvangsevakuerte enn overvintre, noe som skiller den ut fra de øvrige kommunene i regionen. Nordmenn utgjorde 96 prosent av befolkningen i Vardø by. Det ser ikke ut til å være noen sammenheng mellom etnisitet og prosentandel overvintre i det frigjorte området. I kommunene Polmak, Nord-Varanger og Vardø overvintret over 90 prosent av befolkningen. I Polmak var det en stor overvekt av samer og kvener, i Nord-Varanger var det en liten overvekt samer og kvener og i Vardø herred var nordmenn i et klart flertall.

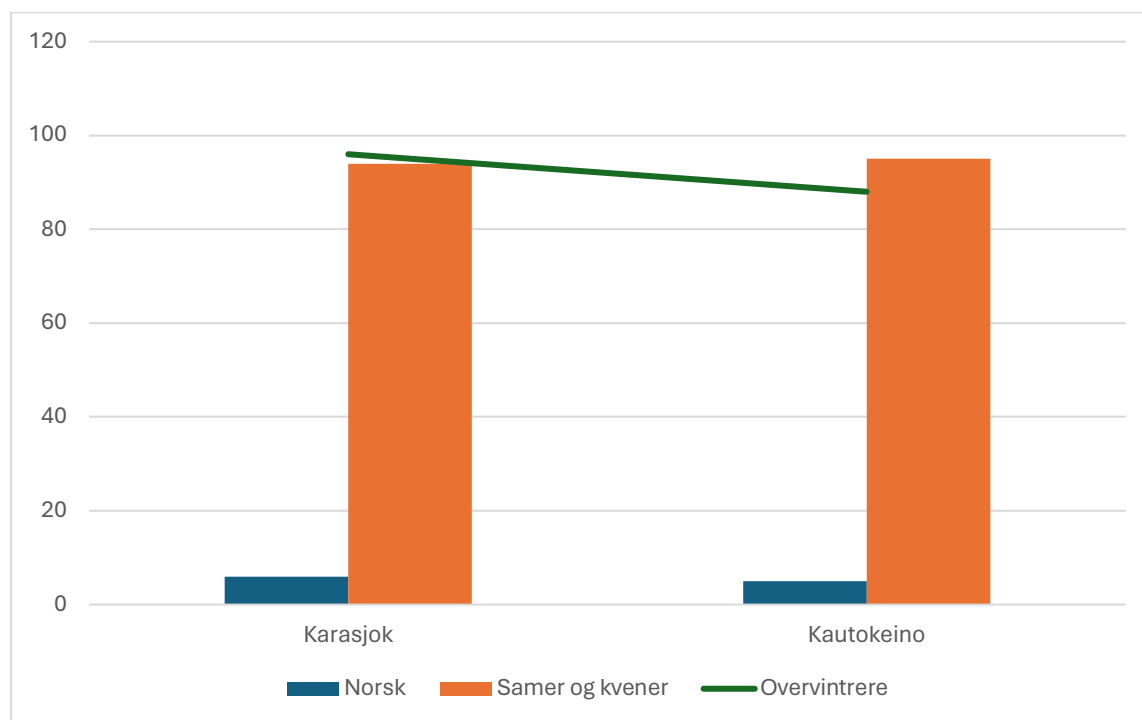
Syttito prosent av befolkningen var tilbake i Sør-Varanger. Imidlertid, i absolutte tall, var dette den mest folkerike kommunen med 6 300 overvintre. Det var kun tretti mennesker

som ble tvangsevakuert fra Polmak, noe som utgjorde det laveste antallet av alle kommunene i Frie Finnmark.²⁰⁰

3.3.2 Indre Finnmark

Ifølge Folketellingen fra 1930 var 95 prosent av befolkningen i Indre Finnmark samisk eller kvensk, hvorav den kvenske og samisk-kvenske delen av befolkningen utgjorde under fem prosent.²⁰¹ Figur 3.8 under viser prosentandelen av befolkningen som overvintret i de to kommunene i synkende rekkefølge, samt den etniske sammensetningen av nordmenn, samer og kvener.

Figur 3.8 Befolkningen som overvintret i Indre Finnmark sett i lys av den etniske sammensetningen av den totale befolkningen i de to kommunene.

Kilde: Statistisk sentralbyrå, 1933. (Folketelling hefte nr. 4), Dancke s. 21

Figuren ovenfor illustrerer at både andelen overvintre og andelen samer og kvener var betydelig i både Karasjok og Kautokeino. I de to største samiske kommunene i fylket overvintret over nitti prosent av befolkningen. En betydelig del av befolkningen livnærte seg

²⁰⁰ Se tabell 3.3.

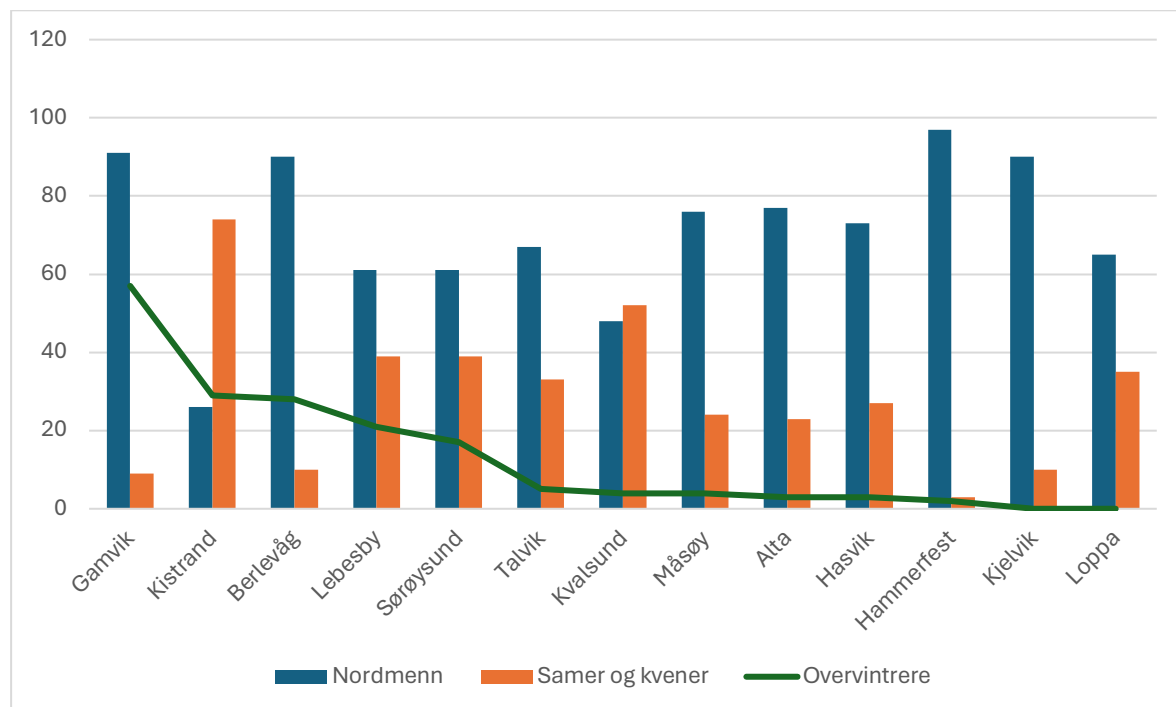
²⁰¹ Statistisk sentralbyrå, 1933. (Folketelling 1930 hefte nr. 4)

av reindrift. I kapittel fem vil det bli undersøkt om den høye andelen overvintreere kan knyttes til reindriftsnæringen.

3.3.3 Kystregionen

I 1930 utgjorde nordmenn den største folkegruppen i Kystregionen med 73 prosent av befolkningen. Den samiske befolkningen utgjorde 17 prosent, og kvensk og den samisk-kvensk befolkningen utgjorde 10 prosent. Figur 3.9 under, viser prosentandelen av befolkningen som overvintret i de enkelte kommunene i synkende rekkefølge, samt den etniske sammensetningen av nordmenn, samer og kvener.

Figur 3.9 Befolkningen som overvintret i Kystregionen sett i lys av den etniske sammensetningen av den totale befolkningen i de enkelte kommunene.

Kilder: Statistisk sentralbyrå, 1933. (Folketelling hefte nr. 4), Dancke, 1986.: 21

Kommunene som lå nærmest Frie Finnmark hadde størst andel innbyggere som unndro seg tvangsevakueringen. Gamvik skiller seg ut med 57 prosent. Deretter følger Kistrand, Berlevåg, Lebesby og Sørøysund hvor prosentandelen overvintreere lå mellom 29 og 17 prosent. I de resterende kommunene var fem prosent av befolkningen eller mindre tilbake. Nordmenn var i flertall i samtlige kommuner med unntak av Kistrand og Kvalsund der henholdsvis 74 prosent og 52 prosent var samisk eller kvensk, med en overvekt av samisk

befolkning. I Hammerfest, Gamvik, Berlevåg og Kjelvik var over 90 prosent av befolkningen nordmenn.

Figur 4.2 viser ingen umiddelbar sammenheng mellom etnisitet og overvintring. Ved å sammenligne Gamvik, Berlevåg, Hammerfest og Kjelvik, hvor over 90 prosent av befolkningen var nordmenn, observeres det stor variasjon i prosentandelen som overvintret. I Gamvik var over halvparten av befolkningen igjen, i Berlevåg 28 prosent, mens i Hammerfest og Kjelvik var det to prosent eller færre. Lebesby og Sørøysund hadde lik etnisk sammensetning i befolkningen. I Lebesby overvintret 21 prosent, og i Sørøysund 17 prosent. I åtte av tretten kommuner var det færre enn ti prosent som overvintret, og i fem av disse kommunene utgjorde nordmenn mer enn 70 prosent av befolkningen. Kistrand skiller seg ut fra de andre kommunene. Samer og kvener utgjorde flertallet med 74 prosent av befolkningen, og 29 prosent overvintret.

3.4 Bombet, brent og trangt om plassen

Tilgang på husrom var grunnleggende nødvendig for beskyttelse mot utfordrende værforhold i arktisk klima, noe som gjør dette til et kritisk aspekt for befolkningens sikkerhet. Dette avsnittet kartlegger situasjonen på kommunenivå etter de omfattende ødeleggelsene, med spesiell oppmerksomhet på boliger. Prosentandelen av ødelagte boliger vil bli brukt som en indikator på skadeomfanget og dermed også som indikator på livsvilkår.

Bombeangrep rammet Frie Finnmark hardt gjennom krigen, med Kirkenes og Vardø som de mest utsatte byene. Kirkenes opplevde 328 bombeangrep og over 1 000 flyalarmer.²⁰² Vardø ble angrepet 78 ganger fra luften, med totalt 489 flyalarmer.²⁰³ Disse byene led omfattende ødeleggelse, allerede før høsten 1944. Krigsårene var en tid preget av desperasjon, tap og utallige prøvelser for befolkningen i disse hardt prøvede områdene.

Etter tyskernes ødeleggelse lå Finnmark og Nord-Troms i ruiner, og fikk den kollektive betegnelsen, *det krigsherjede distrikt*.²⁰⁴ Da skadeomfanget skulle vurderes bestemte myndighetene at området skulle deles i tre, Øst-Finnmark, Midt- og Vest-Finnmark, og Nord-

²⁰² Sør-Varanger historielag, *Sør-Varanger under 2. verdenskrig. Arena i stormaktskonflikt.*, Kirkenes 1997: 183.

²⁰³ Randi Rønning Balsvik, *Vardø : grensepost og fiskevær 1850-1950 : 2*, bd. 2, Vardø: Vardø kommune, 1989: 229.

²⁰⁴ Cammermeyer Forlag, 1948: 169.

Troms. I 1948 anslo man at ødeleggelsene omfattet 70-80 prosent i Øst-Finnmark og 100 prosent i Midt- og Vest-Finnmark.²⁰⁵ Dette illustrerer de enorme materielle skadene landsdelen led under.

I det *krigsherjede* distrikt Finnmark rammet krigshandlingene en rekke viktige bygninger og fasiliteter: 53 hoteller og gjestgiverier, 106 skoler, 60 offentlige administrasjonsbygninger, 21 sykehus og sykestuer, 140 forsamlingshus og 27 kirker ble sprengt og brent.²⁰⁶ Ødeleggelsene strekte seg også til regionens viktigste næringer. Hele 262 fiskebruk, livsgrunlaget til en stor del av befolkningen, forsvant. Dyrehold, en annen viktig næring, gjennomgikk også store tap med 4 316 brente fjøs.

Studien retter et spesielt fokus mot ødeleggelsene av boliger. Tabellen nedenfor illustrerer omfanget av totalskadde boliger per kommune i Finnmark, samt antallet gjenværende boliger. Det gis også en oversikt over antall overvintreere per gjenværende bolig i hver kommune.

²⁰⁵ Carl Schulz, Finnmarkskontorets virksomhet, i *Gjenreisningen av Finnmark og Nord-Troms*, Oslo: Cammermeyer, 1948: 169.

²⁰⁶ Hovedutstillingen ved Gjenreisningsmuseet for Finnmark og Nord-Troms

Tabell 3.1 Oversikt over antall totalskadde boliger, antall boliger som sto igjen og overvintre per gjenværende bolig fordelt på kommunene i Finnmark i alfabetisk rekkefølge.

Kommune	Totalskadde boliger	Prosent totalskadde boliger	Boliger som sto igjen	Overvintre per bolig
Alta	1128	100	0	0
Berlevåg	295	88	39	11,5
Gamvik	290	91	29	21
Hammerfest	977	100	0	0
Hasvik	329	99,9	1	30
Karasjok	203	88	28	47
Kautokeino	168	74	52	22
Kistrand	632	99,9	3	290
Kjelvik	734	100	0	0
Kvalsund	339	100	0	0
Lebesby	441	99	4	123
Loppa	396	99,9	1	8
Måsøy	548	99,9	2	50
Nesseby	196	65	101	12
Nord-Varanger	5	1	339	5
Polmak	34	27	92	10
Sør-Varanger	1524	69	669	9
Sørøysund	402	99,9	3	133
Talvik	626	99,9	1	
Tana	380	86	63	23
Vadsø	200	45	240	6
Vardø by	494	56	383	4
Vardø herred	27	8	333	7
Totalt	10368	82	2383	10

Kilde: Dancke, 1986.

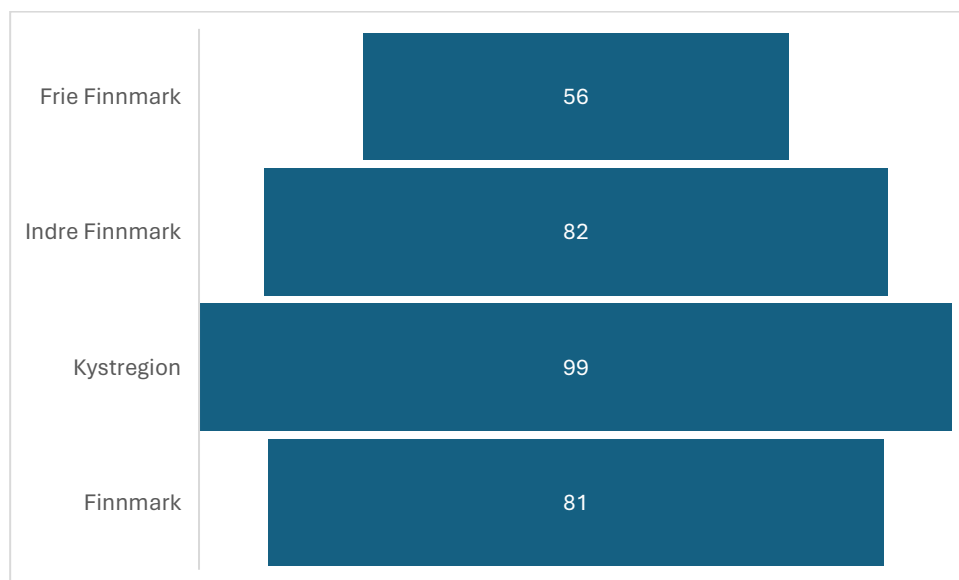
Tabellen viser at det antallet totalskadde billiger i Finnmark var 10 368, hvilket utgjorde hele 81% av den totale boligmassen. Fire av fem boliger ble altså utslettet. Tabellen over viser også at antallet overvintre per gjenværende bolig i fylket som helhet var på ti, noe som understreker de enorme utfordringene for de som valgte å overvintre. Mangelen på tilgjengelige boliger førte til at mange måtte søke ly i huler, provisoriske skur og gammer, og noe som utgjorde en alvorlig trussel mot sikkerhet og helseforhold.

I Kystregionen var ødeleggelsene særlig omfattende. Fire kommuner hadde ingen gjenværende boliger, og syv andre kommuner var det under fem boliger igjen. Totalt var det 68 gjenværende boliger i Kystregionen, fordelt på kommunene Berlevåg og Gamvik. Sør-Varanger var kommunen med både flest ødelagte boliger og flest gjenværende boliger i antall. Sør-Varanger mistet 1 520 boliger under krigen, noe som utgjorde 69 prosent av det totale antallet. Dette skyldtes i hovedsak ødeleggelse i forbindelse med bombingene av kommunen i løpet av krigsårene. Etter Sør-Varanger fulgte Alta med et tap av 1 128 boliger, og deretter Hammerfest med 977.

I Frie Finnmark hadde Nord-Varanger minst rammet med tap på kun fem boliger. Deretter fulgte Vardø herred og Polmak, med henholdsvis 27 og 34 tap totalskadde boliger. Disse kommunene representerer unntakene i både regionen og fylket. Selv om disse tallene fortsatt representerer betydelige tap, representerte de gjenværende boliger i disse områdene et sterkere utgangspunkt for å overvintre. Dette kunne ha bidratt til raskere stabilisering av livsvilkårene, sammenlignet med områder der ingen boliger sto igjen etter ødeleggelsene.

Som nevnt over, er tallet på overvintre basert på bostedsadresser, ikke faktisk oppholdssted vinteren 1944/45. En regional analyse kan avdekke mer nøyaktige detaljer om boligsituasjonen i et større område. Mange søkte tilflukt i nabokommunene. Kystregionen led det største tapet, med 7 137 av 7 220 boliger totalskadet. Også i Indre Finnmark brant tyskerne størstedelen av boligene, med 371 av 451 boliger tapt. I Frie Finnmark var tapet 2860 av 5080 boliger. Den etterfølgende figuren illustrerer prosentvis tap av boliger i hele Finnmark og i de individuelle regionene

Figur 3.10 Prosent totalskadde boliger i Finnmark fylke og de tre regionene

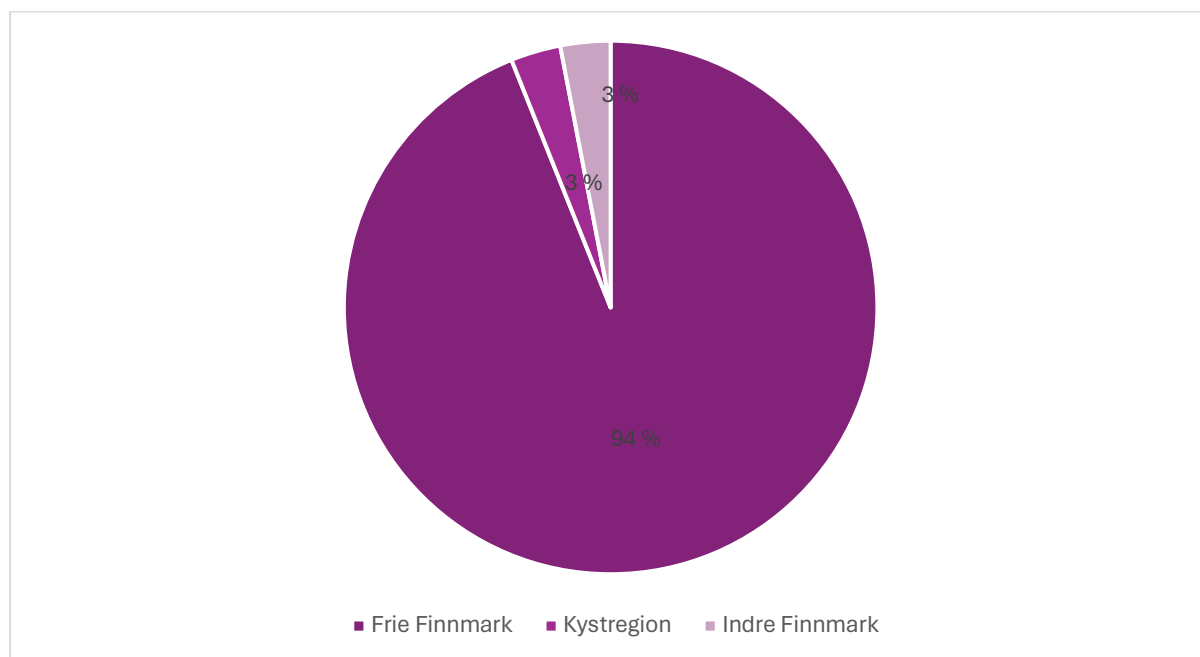

Kilde: Dancke, 1986.

Figuren viser at Frie Finnmark ligger under gjennomsnittet for fylket, men beregninger i var estimert til rundt 70-80 prosent som nevnt tidligere. Her må det tas i betraktning at denne analysen er avgrenset til boliger. Det vil si at for eksempel skoler, samfunnshus, sykehus og så videre ikke er tatt med i regnestykket. I Kystregionen var 99 prosent av boligene ødelagt, hvilket samsvarer med hvordan man vurderte ødeleggelsene i ettertid.

Prosentandelen totalskadde boliger gir et inntrykk av hvor hardt krigshandlingene og den brente jords taktikk rammet den enkelte region. Ved å undersøke hvordan de gjenværende boligene var fordelt i fylket vil man få et inntrykk av hvor det var husrom tilgjengelig. Figuren under viser hvordan de gjenværende boligene var fordelt på de tre regionene.

Figur 3.11 Prosentvis fordeling av de gjenværende boligene i Finnmark etter de tyske ødeleggelsene

Kilde: Dancke, 1986.

Det var først og fremst overvintreere i Frie Finnmark som hadde tilgang på permanente boliger. Hele 94 prosent av de gjenværende boligene befant seg i Frie Finnmark. De resterende seks prosentene var jevnt fordelt mellom Kystregionen og Indre Finnmark. Dette innebar at de 74 prosentene av overvintreerene disponerte 94 prosent av boligene som var igjen i fylket totalt.

Den tyske okkupasjonsmakten rakk ikke å gjennomføre tvangsevakueringen og den brente jords taktikk som planlagt øst for Tana. Da tyskerne sprengte Tana bru den 5. november 1944, ble Øst-Finnmark ansett som frigjort.²⁰⁷ Vest for Tana hadde tyskerne derimot muligheten til å brenne og sprengte uten innblanding. Det tok flere måneder før ødeleggelsene var fullført.²⁰⁸

3.5 Helsetjenester i Finnmark

Tilgjengelige helsetjenester var en kritisk sikkerhetsfaktor under andre verdenskrig, spesielt i Finnmark, hvor innbyggerne sto overfor både krigsrelaterte skader og økt sårbarhet for

²⁰⁷ Dancke, 1986: 413.

²⁰⁸ I Hammerfest foregikk for eksempel ødeleggelsene fra 05.11.1944 til 10.02.1945. Dette i følge Dancke, 1986:371-372

sykdom.²⁰⁹ Dette delkapittelet fokuserer på Finnmarks helsevesen under krigen, med særlig fokus på institusjonene. Det vil gi oversikt over helsevesenet fra førkrigstiden til høsten 1944, og belyse de betydelige utfordringene og endringene som oppstod i løpet av denne perioden med store omveltninger.

Før krigen lå ikke Finnmark tilbake sammenliknet med resten av landet når det gjaldt helsetjenester.²¹⁰ I 1939 var det fem sykehus og 33 andre helseinstitusjoner i drift i fylket.²¹¹ Frivillige foreninger finansierte og driftet mer enn 80 prosent av helseinstitusjonen dette året, og spilte en sentral rolle i flere lokalsamfunn. Krigen satte sitt preg på helsetjenestene allerede fra krigsutbruddet i 1940, da seks av de femten distriktslegene i fylket ble innkalt til sanitetstjeneste, mens ytterligere fem distriktsleger hadde utdanningspermisjon.²¹² Dette resulterte i at kun fire distriktsleger kunne fungere som normalt gjennom 1940. Fra 1941 og frem til 1945 var imidlertid fjorten distriktsleigestillinger besatt.²¹³

Under okkupasjonen rekvirerte tyske myndigheter mange offentlige og private bygninger for å dekke egne behov, og helseinstitusjoner med nødvendige og viktige fasiliteter var særlig utsatte. I 1940 rekvirerte tyskerne den første helseinstitusjonen i fylket, og to sykestuer stengte samme år.²¹⁴

I løpet av 1941 rekvirerte tyskerne ytterligere to institusjoner, og samme år måtte to sykestuer evakuere på grunn av risikoen for bombeangrep.²¹⁵ I 1942 opplevde helsevesenet i Vardø betydelige utfordringer etter gjentatte bombeangrep. Bomber traff både sykehuset og gamlehjemmet, og begge institusjonene måtte evakuere.²¹⁶ På den positive siden åpnet et provisorisk tuberkulosehjem samme år, noe som tilførte ekstra ressurser. Året 1943 forløp uten ytterligere rekvirering av institusjoner, og forholdene ved helseinstitusjonene i fylket var stabile frem til juni 1944.

²⁰⁹ Mølmann 2015: 30, 31

²¹⁰ Karl Evang, *Gjenreisning av folkehelsen i Norge*. Oslo: Liv og helse, Fabritius; 1947: 91.

²¹¹ RA/S-2229/F/Fb/Fbu/L0006. Medisinalberetning for Finnmark fylke 1939.

²¹² RA/S-2229/F/Fb/Fbu/L0007. Medisinalberetning for Finnmark fylke 1940.

²¹³ RA/S-2229/F/Fb/Fbu/L0007 og L0008. Medisinalberetninger for Finnmark 1940-1945.

²¹⁴ Dag Skogheim, *Med slukte lanterner*, bd. nr 1 1998, *Gjenreisningsmuseets skriftserie*, Hammerfest 1998: 9.

²¹⁵ RA/S-2229/F/Fb/Fbu/L0006. Medisinalberetning for Finnmark fylke 1939.

²¹⁶ RA/S-2229/F/Fb/Fbu/L0007. Medisinalberetning for Vardø legedistrikt 1942.

Nærheten til Litzafrenten førte til utplassering av et stort antall tyske soldater i Finnmark.²¹⁷ Tysk sanitet etablerte seg vanligvis i egne lokaler eller satte opp egne feltsykehus, men i løpet av krigsårene rekvirerte tyske myndigheter deler av fem sivile sykehus.²¹⁸ Avdelingen hadde tyske leger og sanitetspersonell, men for å dekke behovet rekvirerte de sivile sykepleiere til den tyskeavdelingen. På Vardø sykehus lå de tyske soldatene på avdelingene sammen med sivile pasienter, og fikk behandling og pleie av personalet på sykehuset frem til sykehuset ble bombet i 1942.²¹⁹ Dette viser hvordan helseinstitusjonene måtte tilpasse seg den komplekse situasjonen under okkupasjonen, og hvordan samarbeid mellom sivilt helsepersonell og tysk sanitet var påkrevd.

Den 17. juni 1944 brant sykehuset i Kirkenes etter et bombeangrep, noe som innledet en periode med store omveltninger.²²⁰ Særlig institusjoner i Sør-Varanger og Vadsø gjennomgikk omveltninger, da flere av dem måtte evakuere ut fra de mest utsatte områdene i 1944. Beslutningene tatt fra juni til oktober 1944 spilte en stor rolle for hvordan tjenester og institusjoner fortsatte etter at tyskerne måtte trekke seg tilbake. Derfor krever denne perioden en mer detaljert gjennomgang enn de tidligere krigsårene som er beskrevet ovenfor.

3.5.1 Omveltninger i helsevesenet i 1944

Juni 1944 var en måned med store omveltninger i Sør-Varanger. Sykehuset i Kirkenes vakuerte til Sollia, som lå 14 kilometer unna, der de overtok lokalene til et barnehjem.²²¹ Dette førte til at barnehjemmet evakuerte til et turisthotell i Neiden. Omtrent samtidig etablerte en lege tilknyttet A/S Sydvaranger en sykestue i tilknytning til gruvene på Bjørnevatn i Sør-Varanger. Befolkningen på Bjørnevatn økte betydelig med et stort antall flyktninger med lokal tilhørighet i løpet av sommeren 1944, og det var behov for legehjelp på stedet.

Tyskerne hadde fortsatt kontroll over området på dette tidspunktet. For å skaffe feltsenger og annet nødvendig utstyr til sykestuen på Bjørnevatn måtte det inngås forhandlinger med

²¹⁷ Mølmann, 2015: 1.

²¹⁸ RA/S-2229/F/Fb/Fbu/L0007. Medisinalberetning for Finnmark fylke 1941. Det er kun Kysthospitalet som er spesifisert. Det er bemerket at en del er rekvirert av tyskerne.

²¹⁹ Immonen, 1999: 15.

²²⁰ Elstad m.fl., 2022: 217-218.

²²¹ Karen Brevik, Sollia barnehjem blir sykehus og barna flytter til Neiden, i B. R. Hellesnes (red.), *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Kragerø: Eget forlag, 1950: 63.

tyskerne.²²² Sykestuen ble etablert i noen brakker utenfor gruven, i nærheten av et bad som lå vegg i vegg med en transformator.²²³ Personalet besto av en lege og to sykepleiere. Like før de sovjetiske styrkene tvang tyskerne til å trekke seg ut av Sør-Varanger, kom tyske soldater til Bjørnevatn for å sprengne transformatoren. De ga beskjed til legen om at sykestuen måtte flyttes. På dette tidspunktet var førti pasienter innlagt. Legen besluttet å flytte sykestuen inn i gruvegangene på Bjørnevatn, og driften fortsatte der.²²⁴

I Vadsø evakuerte fire institusjoner fra byen på grunn av bombeangrep i 1944. Først ut var det sykehuset som evakuerte flyttet til tettstedet Jakobselv, omtrent 20 kilometer lenger øst.²²⁵ Lokalene til sykehuset i Vadsø var totalskadet etter et direkte bombetreff i oktober 1944.

Den andre institusjonen som evakuerte var Kysthospitalet, som fikk omfattende skader etter bombeangrep i august 1944. De evakuerte til en privat villa. Der opplevde de at to angrep fra luften som resulterte i en alvorlig skadet ansatt. Etter luftangrepet sendte sykehuset pasientene hjem, og i slutten av september 1944 var driften nedlagt.²²⁶

Den tredje institusjonen var et barnehjem, som lik sykehuset ble totalskadet, men etter at bygningen var evakuert.²²⁷ Barnehjemmet flyttet først til Vestre Jakobselv. Under et nytt flyangrep i september 1944 måtte de evakuere fra sitt midlertidige tilhold. De søkte tilflukt over ti mil unna i Vestertana, hvor de fikk innkvartering i et skoleinternat.

Den fjerde institusjonen var et gamlehjem som evakuerte omtrent 60 kilometer innover fjorden fra Vadsø til Karlebotn.²²⁸ Her fikk de, i likhet med barnehjemmet, flytte inn i et skoleinternat.

²²² Sør-Varanger avis. 22.10.1994.

²²³ Sør-Varanger avis. 22.10.1994.

²²⁴ Mer om dette i kapittel 4.6.

²²⁵ Sivert Svane, Sivile helse- og sosialarbeideres innsats i Vardø og Gamvik distrikter under den annen verdenskrig, *Tidsskrift for Den norske legeforening*, Årg. 118, nr. 30, 1998. RA/S-2229/F/Fb/Fbu/L0008. Medisinalberetning for Vadsø legedistrikt året 1945.

²²⁶ RA/S-2910/D/da/I0176/0005. Brev fra Statens Kysthospital til Fylkesmannen i Finnmark. Datert 08.01.1945.

²²⁷ Fosse, Et barnehjem flykter til fjells med tyskerne etter seg og fly over seg, i B. R. Hellesnes (red.), *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Kragerø: Eget forlag, 1950: 86

²²⁸ RA/RAFA-1920/Da/L0288/0002. Rapport til Sosialdepartementet fra John Caspersen. Datert 18.11.1944.

Da krigen nådde et vendepunkt i slutten av oktober 1944, var situasjonen for helseinstitusjonene i Finnmark allerede betydelig endret sammenlignet med før krigen. Tre bygninger tilknyttet institusjoner hadde blitt rekvirert, ni institusjoner hadde evakuert på grunn av bombeangrep, og to institusjoner var lagt ned. Samtidig var det opprettet en sykestue i et tett befolket område med flyktninger.

Under krigen opplevde Finnmarks helseinstitusjoner betydelige utfordringer som førte til en drastisk reduksjon i den totale kapasiteten. Tre av regionens sykehus ble pålagt å avse både plass og personell til den tyske saniteten, noe som forverret situasjonen for lokalbefolkningen. Denne omorganiseringen fikk direkte konsekvenser for både sivilbefolkningen, pasientene og de ansatte ved institusjonene, som alle måtte navigere i et helsevesen under press og med begrensede ressurser.

Krigstiden forsterket utfordringene for helsepersonell i Finnmark. Distriktslegen hadde en sentral rolle knyttet til befolkningens sikkerhet i et helseperspektiv. På den ene siden ga han medisinsk hjelp til pasienter, og på den andre siden hadde han et overordnet ansvar for tilsyn og forebyggende tiltak. Ansvar for tilsyn var forankret i Distriktslegeinstruksen fra 1913.²²⁹ Distriktslegen skulle ha tilsyn med sunnhets- og helseforholdene, sykepleie, jordmødre, apotek og medisinalsalg, epidemisk og smittsomme pasienter, syke som var fattige, spedalske og sinnssyke. Han hadde også ansvar for vaksinasjon i distriktet.²³⁰ Andre praktiserende leger innenfor samme distrikt var pliktige å rapportere om smittsomme sykdommer og dødsfall til distriktslegen.²³¹ Distriktslegen hadde i tillegg oversikt over generelle forhold som boligstandard, renovasjon, vann og kloakk.²³² Gjennom hjemmebesøk fikk han også innsikt i de lokale livsvilkårene. Distriktslegen jobbet tett med sykepleiere som hadde ansvar for daglig oppfølging og pleie av pasienter.

Både leger og sykepleiere opplevde et økt arbeidspress, forverret av betydelige transportutfordringer. Den tyske rekvireringen av båter og kjøretøy, sammen med risikoen for

²²⁹ Aina Schiøtz, *Doktoren : distriktslegenes historie 1900-1984*, Oslo: Pax, 2003: 203.

²³⁰ Schiøtz, 2003: 279.

²³¹ Anders Forsdahl, *Utdrag av medisinalberetninger fra Sulitjelma 1891-1990, ISM skriftserie bd. 27*, Tromsø 1993: 4.

²³² De årlige medisinalberetningene har ofte grundige opplysninger knyttet til livsvilkårene i de enkelte kommunene.

miner og krigshandlinger, kompliserte den vanskelige oppgaven med å nå spredtboende pasienter i et område preget av store avstander og ustabile værforhold. Noen distriktsleger hadde ansvar for 3 000-7 000 mennesker, spredt over et område større enn Østfold og Vestfold fylker til sammen.²³³ Selv i fredstid var det krevende å nå fram til pasientene. Om sommeren var sykkel vanlig, og om vinteren brukte sykepleiere ski når været tillot det. Båt ble benyttet over lengre strekninger der det ikke var vei.²³⁴

Sykepleierne i distriktene spilte en avgjørende rolle for befolkningens helse og var essensielle støttespillere for distriktslegene. På tross av en reduksjon i antall sykepleiere fra 73 i 1939 til 59 i 1943, beholdt de en nøkkelrolle i lokalsamfunnene.²³⁵ De håndterte alt fra forebyggende arbeid til akuttbehandling, ofte under isolerte og utfordrende forhold, hvor tilgang til rådgivning fra leger var begrenset. Sykepleierne kjente befolkningen og lokale forhold godt gjennom kontroller, vaksinerings og forebyggende opplysningsarbeid. De tok imot nyfødte og stelte døende pasienter.

I distriktene hadde sykepleiere ansvar for institusjonene. Når institusjoner måtte evakuere, medførte dette store belastninger for både sykepleiere og pasienter. Å flytte pasienter med nedsatt funksjonsevne var krevende, og det måtte skaffes transport, nye lokaler og organisering av driften under nye rammebetingelser. Sykepleiere som ikke var lokalkjent i Finnmark måtte raskt sette seg inn i lokale forhold for å skaffe forsyninger, opprette kontakt med leger og organisere den daglige driften. Noen ansatte bodde på institusjonene, mens andre hadde eget bosted i lokalmiljøet. Det var ikke en selvfølge sikkert at alle ansatte kunne følge med til et nytt tilholdssted.

3.5.2 Smittsomme sykdommer og epidemier

Både akutte skader og forekomsten av smittsomme sykdommer som difteri, gastroenteritt og skabb økte under krigen. Difteri kom med tyske soldater og spredte seg raskt i befolkningen.²³⁶ Ettersom sykdommen var lite utbredt før krigen var det ingen immunitet i

²³³ Cammermeyer Forlag, 1948. s. 207

²³⁴ Immonen, 1999: 26.

²³⁵ RA/S-2229/F/Fb/Fbu/L0007. Medisinalberetning Finnmark fylke for året 1943. Antallet inkluderer ikke sykepleiere som var ansatt på sykehusene. Det finnes ingen oversikt over hvor mange som var ansatt på sykehus.

²³⁶ Mølmann m.fl., 2015: 21.

befolkningen, og de var heller ikke vaksinert.²³⁷ Dødeligheta av sykdommen var betydelig, og den økte gjennom krigen.²³⁸ Både tyske myndigheter og helsevesenet hadde interesse av å begrense smitte. Det ble opprettet flere epidemilasaretter for å isolere smittebærere, og det ble satt i gang vaksinering mot difteri.²³⁹ Det var ofte sykepleiere som hadde ansvar for både lasarettene og vaksineringen, noe som kom i tillegg til de ordinære arbeidsoppgavene.

Utbredelsen av gastroenteritt og skabb hadde også en markant økning i løpet av krigen.²⁴⁰ Sør-Varanger ble spesielt hardt rammet da en paratyfus A epidemi brøt ut i 1943.²⁴¹ Årsaken til at smittsomme sykdommer spredte seg epidemisk var først og fremst knyttet til trangboddhet.²⁴² I tillegg var det ekstra belastning på fasilitetene knyttet til vann, avløp og renovasjon. Både trangboddheten og det økte presset på fasilitetene skyldtes tilstedeværelsen av tyske soldater og sovjetiske krigsfanger i Finnmark. Enkelte steder ble befolkningen i løpet av kort tid mangedoblet.²⁴³ Dette fikk konsekvenser for de hygieniske forholdene.

3.5.3 Helsevesenets status i november 1944

Under tvangsevakueringene i Kystregionen og Indre Finnmark ble alle helseinstitusjoner evakuert, og helsepersonell flyttet sammen med pasientene. Til tross for denne omfattende evakueringen, lyktes det for noen få leger og sykepleiere å unngå å bli evakuert. En distriktslege og en sykepleier i Karasjok, samt en jordmor i Kautokeino var igjen i Indre Finnmark. Også i Berlevåg i Kystregionen, unngikk en distriktslege og en apoteker evakuering. I kontrast hadde Frie Finnmark fortsatt distriktsleger og flere sykepleiere og jordmødre.²⁴⁴ Disse bidro til å opprettholde en viss grad av helsetjenester i regionen.

I Frie Finnmark var det totalt elleve institusjoner i drift etter at området ble befridd. Disse inkluderte tre sykehus, to barnehjem, tre gamlehjem, et sykehjem, et tuberkulosehjem, en

²³⁷ Karl Evang, *Gjenreising av folkehelsen i Norge*, Oslo: Liv og helse Fabritius, 1947: 15.

²³⁸ Mølmann m.fl., 2015: 24.

²³⁹ Elstad m.fl., 2022: 198.

²⁴⁰ Mølmann m.fl., 2015: 18. Sunnhetsstilstanden og medisinalforholdene 1939 og 1943.

²⁴¹ Sivert Svane, Hjelpeaksjonen under paratyfoid A-epidemien i Kirkenes 1943-44, *Tidsskrift for Den norske legeförening* Årg. 120, nr. 30, 2000.

²⁴² Mølmann m.fl., 2015: 21.

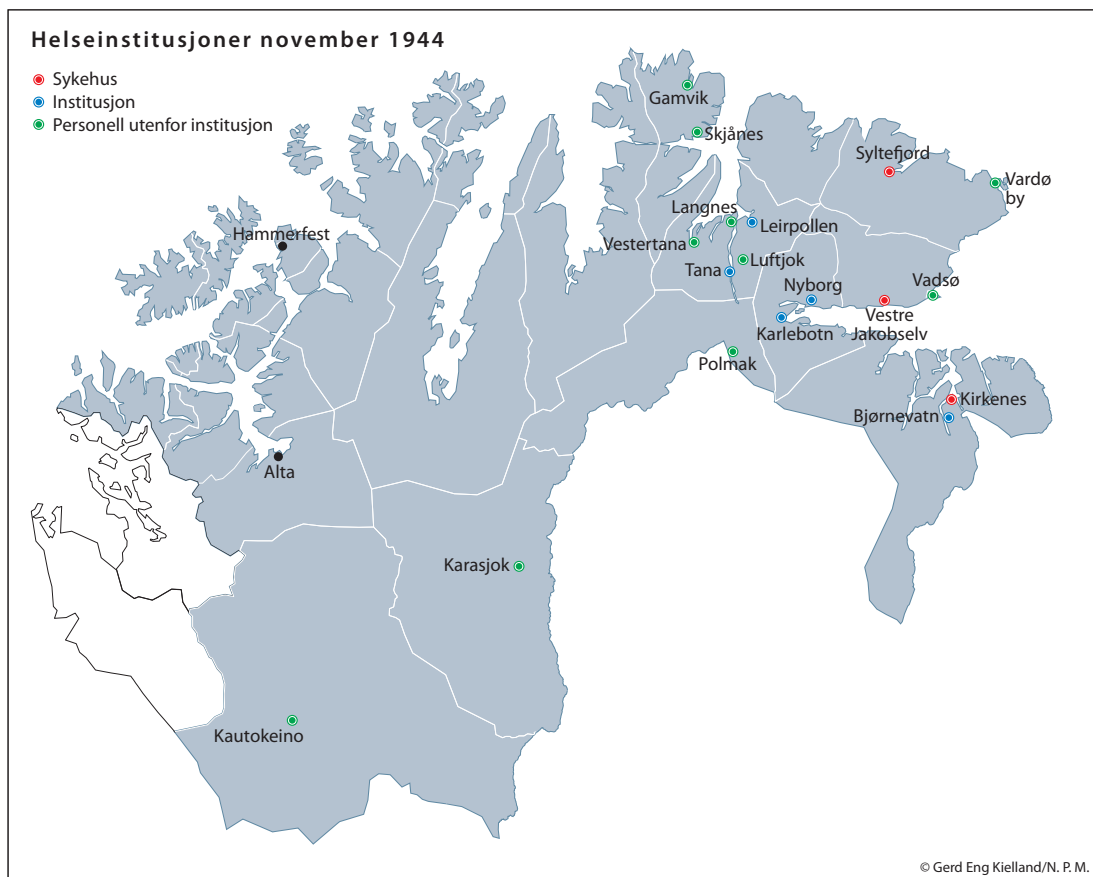
²⁴³ Bjørn Petter Finstad og Bjørg Evjen, Næringer og naturressurser, i Bjørg Evjen (red.), *Andre verdenskrig i nord : 2 : En annerledes hverdag*, bd. 2, Stamsund: Orkana Akademisk, 2022: 571.

²⁴⁴ RA/RAFA-4978/B/C/L0025. Rapport fra legereise til Tana i november 1944 av Julius Marcussen. Datert 26.11.1944

provisorisk sykestue og en provisorisk fødestue. Bare Nesseby tuberkulosehjem holdt til i sine egne lokaler. Bygningene til Sollia barnehjem og barnehjemmet i Vardø var også intakte, men ingen av institusjonene var i drift på det tidspunktet.

Kartet under viser den geografiske fordelingen av institusjoner og helsepersonell som var igjen i Finnmark etter at tyskerne hadde fullført de omfattende ødeleggelsene.

Figur 3.12 Helseinstitusjoner og personell i Finnmark i november 1944

Kartet over viser at helsetjenestetilgangen i Frie Finnmark var relativt god. Det var fem institusjoner i området fra Tanafjorden til Polmak, samt to sykepleiere og to jordmødre utenfor institusjonene. Tre institusjoner var i Varangerfjorden, med distriktslegen og assistenten til stede. I Sør-Varanger var det et sykehus, en sykestue og en jordmor, og i Vardø

var sykehuset og distriktslegen evakuert til Syltefjord. Indre Finnmark hadde en lege, en sykepleier og en jordmor. Kartet viser kun institusjonenes beliggenhet og ikke antall helsepersonell eller pasienter. Utenfor Frie Finnmark var helsepersonellet overvintre selv, uten mulighet for å organisere helsetjenester, men deres tilstedeværelse ga trygghet. Leger, sykepleiere og jordmødre hadde anerkjente posisjoner og tillit i lokalsamfunnene i Finnmark.

3.6 Sprengte veier og minelagte landskap

Tilgang til pålitelig transport og kommunikasjon var kritisk for overvintre i Finnmark. Disse elementene var essensielle både for frakt av forsyninger og tilgang til nødvendig medisinsk hjelp i tilfelle sykdom eller akutte skader. Kommunikasjon er nært knyttet til transport, men omfatter også evnen til å opprettholde kontakt med omverdenen. Dette inkluderer både mottak av informasjon og nyheter, samt muligheten til å rapportere om ens egen situasjon.

Infrastrukturen ble hard rammet under de tyske ødeleggelsene. Tana bru var en av 366 broer som ble sprengt i Finnmark i løpet av vinteren 1944/45.²⁴⁵ Inntil broene kunne repareres, måtte elvene krysses med båt. Broene var en del av en samlet veistrekning på 1606,8 kilometer gjennom fylket. Det ble registrert hele 872 veibrudd, noe som betydde at det var ett veibrudd for hver 1,8 kilometer av veistrekningene. Alle hovedveiene var i tillegg minelagt.²⁴⁶ Det var utfordrende å ta seg fram langs veiene. Tilgangen på både kjøretøy og drivstoff var begrenset. Å foreta reiser langs veiene var risikofyllt og krevde grundig planlegging. Reisetiden var betydelig lengre enn under normale omstendigheter etter oktober 1944.

Langs kysten av Finnmarks lå mange bosetninger som var avhengig av havet for både livsopphold og transport. Mange bodde på steder uten veiforbindelse, og var avhengig av båt for å reise. Kaiene langs kysten var sentrale møtepunkter, hvor folk kunne få post og handle på lokalbutikken. Under den tyske retretten ble hele 551 kaier ødelagt.²⁴⁷ Kaiene bant kysten sammen, og kan i så måte sammenliknes med broene. Større fartøy kunne ikke gå til land uten kai, og en ekstra transportetappe med mindre båter kunne bli nødvendig for å komme i land. For å kunne bruke større skip til frakt av forsyninger, var det en forutsetning at en egnet kai var tilgjengelig. I likhet med veiene var også kysten minelagt.²⁴⁸ Både landminene og

²⁴⁵ Hofseth, Finnmarks vegvesen, i *Gjenreisningen av Finnmark og Nord-Troms*, Oslo 1948: 41.

²⁴⁶ RA/RAFA-4978/D/L0040/001. Rapport nr. 20 til HOK fra DKF. Datert 23.05.1945.

²⁴⁷ Schulz, 1948: 169.

²⁴⁸ RA/RAFA-4978/D/L0040/001. Rapport nr. 20 til HOK fra DKF. Datert 23.05.1945.

sjøminene utgjorde en stor risiko for befolkningen. Snø og mørketid forsterket risikoen ettersom det ble vanskeligere å oppdage minene. Samtidig beskyttet mørket mot å bli oppdaget av tyske soldater. Samtlige av de syv store fyrstasjonene i Finnmark ble totalskadet, og 202 fyrlykter ble helt eller delvis ødelagt.²⁴⁹ Landskapene endret seg etter hvert som bebyggelsen ble brent, og det var ingen lys å navigere etter.

Den største utfordringen var å skaffe båter. Det var kun 80 små fiskefartøy og 80 robåter i behold i Finnmark høsten 1944.²⁵⁰ Mange båter gikk i evakueringstrafikk, og 350 fiskefartøy ødelagt av tyskerne i desember 1944.²⁵¹ En del fiskere kom tyskerne i forkjøpet, og senket egen båt på grunt vann. Disse båtene ble hevet da tyskerne hadde forlatt området, og ble viktig for kommunikasjon langs kysten.

Veiene og sjøen knyttet det langstrakte fylket sammen, og mange ble isolert da ferdselsårene ble ufremkommelige. Mulighetene for å opprettholde kontakt med andre ble ytterligere begrenset da Telegrafverkets linjenett ble ødelagt. Til tross for at linjene strakte seg gjennom et stort geografisk område, og til tider i terreng som var vanskelig tilgjengelig, ble omtrent 80 prosent av linjenettet vest for linjen mellom Børselv og Valjok ødelagt.²⁵² Øst for denne linjen var situasjonen motsatt, 80 prosent sto igjen.

I Frie Finnmark begynte arbeidet med å utbedre skadene på linjenettet tidlig etter at området var befridd. Samtidig som tyskerne sprengte telefonstolper vest for Tana, ble ødelagte stolper lappet sammen og linjene reparert i de områdene tyskerne hadde forlatt.²⁵³ Dette ble gjort ved å lage provisoriske reparasjoner av sprengte stolper, kombinert med oppsetting av noen nye stolper.²⁵⁴

²⁴⁹ Dancke, 1986: 323.

²⁵⁰ RA/RAFA-4978/B/C/L0025. Telegram til Forsyningsdepartementet fra Kvigne. Signert Dahl. Datert 24.12.1944.

²⁵¹ Nina Planting Mølmann, *Vi holder sammen*, bd. 8/2019, *IFS Insight* 2019: 3.

²⁵² Telegrafstyret, Telegrafverkets gjenreisning, i *Gjenreisningen av Finnmark og Nord-Troms*, Oslo: Cammermeyer 1948: 194.

²⁵³ Mølmann, Nina Planting, Gjenreisningen begynte før asken var blitt kald, *Lokalhistorisk magasin* Årg. 31 3/2020, 2020: 33.

²⁵⁴ RA/RAFA-4978/D/L0040/001. Rapport nr. 20 til HOK fra DKF. Datert 23.05.1945.

3.7 Oppsummering

Det var overvintre i samtlige kommuner i Finnmark. Det var likevel store regionale og lokale forskjeller. Frie Finnmark skiller seg ut som minst berørt av de store omveltningene. Regionen var den mest folkerike etter tvangsevakueringen, og helsevesenet var i funksjon selv om det var redusert. I tillegg var 94 prosent av den intakte boligmassen i denne regionen. Indre Finnmark var den største regionen i utstrekning, men den minste i folketall. Her overvintret over 90 prosent av befolkningen til tross for at det meste av boligene var brent. Regionen hadde ingen gjenværende helseinstitusjoner etter tvangsevakueringen, men det var en lege, ei jordmor og en sykepleier igjen blant overvintreterne. Kystregionen hadde færrest overvintre i forhold til folketallet. De fleste overvintreterne befant seg i kommuner som grenset opp til Frie Finnmark. Lengst vest i Loppa kommune var det kun åtte overvintretere. Med kun en lege og apoteker var tilgangen på helsetjenester nærmest ikke-eksisterende. Gjenstående hus var i hovedsak begrenset til Berlevåg og Gamvik. Vest for disse kommunene var det kun 15 boliger igjen totalt.

Når en ser overvintring i sammenheng med etnisitet, avdekker det ikke noe tydelig mønster. Ett unntak er Indre Finnmark der det ser ut til å være en klar sammenheng. Det utelukker likevel ikke at det kan være andre forhold som medvirket til at over 90 prosent av befolkningen overvintret i de to reindriftskommunene. Dette vil bli utforsket videre i neste kapittel.

4 Livsvilkårene i Frie Finnmark

I dette kapitlet rettes søkelyset mot livsvilkårene i Frie Finnmark etter at sovjetiske styrker krysset grensen til Norge 18. oktober 1944. I Sør-Varanger måtte befolkningen flykte fra kamphandlinger mellom tyske og sovjetiske soldater. I Tana økte befolkningen med overvintreere fra andre kommuner, blant dem flere institusjoner med sårbare mennesker. Hvordan ble ordren om tvangsevakuering mottatt i en befolkning der en betydelig del allerede hadde evakuert fra krigshandlinger, og flere av dem bosatt på institusjon?²⁵⁵ Samtlige tre sykehus i Frie Finnmark hadde evakuert allerede før oktober 1944. Var det mulig å opprettholde driften av sykehusene gjennom frigjøringskamper og ordre om tvangsevakuering?

4.1 Tilflukt i gruveganger

Sør-Varanger skiller seg ut i Finnmark. Kommunen var den første som ble rammet av ødeleggelser knyttet til den brente jords taktikk, men også den første til å bli frigjort fra tysk okkupasjon. Før tvangsevakueringen i resten av fylket var påbegynt, var Sør-Varanger frigjort fra den tyske okkupasjonen. Befolkningen opplevde hyppige luftangrep over tid, og det utspilte seg kamper mellom tyske og sovjetiske landstyrker før frigjøringen. Befolkningen befant seg i en krigssone, måtte søke beskyttelse fra krigshandlingene.

På grunn av de hyppige bombeangrepene i løpet av krigen, ble en del av gruvegangene på til A/S Sydvaranger utbedret slik at et større antall mennesker skulle kunne søke beskyttelse ved luftangrep.²⁵⁶ Det anslås at mellom 3500 og 4000 mennesker søkte tilflukt i fjellet i oktober 1944, noe som gjorde gruvegangene ble det største kollektive tilfluktsstedet i Finnmark.²⁵⁷

Som vist i kapittel 3.5.1, ble det etablert en midlertidig sykestue i tilknytning til A/S Sydvarangers gruver på Bjørnevatn sommeren 1944.²⁵⁸ Samtidig begynte A/S Sydvaranger å utbedre deler av gruvegangene til tilfluktssted for et større antall mennesker, rundt 800 meter inne i det fuktige og kalde fjellet.²⁵⁹ Gruvene hadde vært tilgjengelig som bomberom på Bjørnevatn, men utbedringene gjorde gruvegangene mer egnet som oppholdssted. Det ble lagt

²⁵⁵ Institusjoner inkluderer i denne konteksten sykehus, sykestuer, barnehjem og syke- og gamlehjem.

²⁵⁶ RA/RAFA-4978/D/L0038. P. M vedrørende utviklingen etter 10. oktober 1944.

²⁵⁷ Bones m.fl., 2022: 118; Hjeltnes m.fl., 1986: 233.,

²⁵⁸ Se kapittel 3.3.

²⁵⁹ Johan Rognmo, Byen i fjellet. Et dystert førtiårsminne., i *Varanger årbok*, 1984: 103.

gulv av plank og satt opp køyesenger med tre etasjer. En stor komfyr med vedfyring ble skaffet, og tilrettelagt med røykuttak fra fjellet. Av hygieniske tiltak ble utedo på et eget område, separat fra der folk skulle oppholde seg.

I slutten av september endret den tyske aktiviteten seg i Sør-Varanger. Tyskerne reduserte virksomheten på anleggene sine, og i begynnelsen av oktober var evakueringen av både forsyninger og tyske tropper fra Sør-Varanger i full gang.²⁶⁰ På dette tidspunktet var befolkningen i Kirkenes allerede betydelig redusert. Mange hadde evakuert ut av byen, særlig til Bjørnevatn, på grunn av den vedvarende risikoen for luftangrep. Noen reiste sørover, og enkelte familier ble splittet. Dette skyltes delvis at kvinner og barn ble prioritert i transportene ut av Sør-Varanger, og delvis at noen ble igjen for å ivareta sine eiendeler og interesser i området.²⁶¹

Den 15. oktober 1944 ble det meddelt at sivile kunne følge med vestover, og to dager senere kunngjorde politipresidenten at embetsmenn og statlige tjenestemenn skulle tvangsevakuere.²⁶² Dette var 13 dager før en lignende ordre ble utstedt for resten av Finnmark. Redaktøren for Kirkenes-avisen *Folkets frihet*, hevdet lokalbefolkningen forholdt seg rolig da det ble meldt om de sovjetiske framstøtene mot fronten i nord.²⁶³ Etter tre år med kontinuerlige bombeangrep var befolkningen herdet. I Sør-Varanger forsøkte innbyggerne å sikre sine eiendeler ved å transportere dem til oppbevaringssteder i Bjørnevatn. Dette inkluderte møbler, klær og annet utstyr. Eiendelene ble lagret i en egen del av gruvene.²⁶⁴

Fra 14. til 25. oktober 1944 oppholdt 3500-4000 mennesker seg i gruvegangene.²⁶⁵ Sengene som var satt opp i forkant ble raskt fylt opp, og det var stor aktivitet for å utvide kapasiteten med soveplasser. De første dagene var det elektrisk strøm tilgjengelig i gruvene, men strømtilførselen ble brutt da kraftstasjonen ble sprengt den 21. oktober 1944.²⁶⁶ Samme dag holdt politiminister Jonas Lie en tale utenfor gruvene der han forsøkte å overbevise folk om at

²⁶⁰ Norrøna: 11.01.1945.

²⁶¹ GMA. Ulrik Quale Winnems dagbok fra 19. oktober 1944 til 3. mai 1945.

²⁶² RA/RAFA-4978/D/L0038. P.M vedrørende utviklingen etter 10. oktober 1944.

²⁶³ Norrøna: 11.01.1945.

²⁶⁴ Rognmo, 1984: 103.

²⁶⁵ Immonen, 1999: 33.

²⁶⁶ Rognmo, 1984: 108.

de måtte evakuere sørover, uten at noen tok dette til etterretning.²⁶⁷ Tvert imot returnerte flere av biler i evakueringstransport tilbake til Sør-Varanger.

Det ble organisert en liten by inne i fjellet. To til tre familier slo seg sammen for å lage et eget avlukke, avgrenset med presenning eller papp spikret på planker.²⁶⁸ Tak og gulv ble viet ekstra oppmerksomhet på grunn av fuktighet, og noen satte opp telt. Selv om det var gjort forberedelser for å lage et tilfluktsrom, var det sannsynligvis ingen som hadde sett for seg at oppholdet i fjellet skulle vare så lenge. Kostholdet var basert på havregryn og tørrmelk som kommunen hadde sørget for.²⁶⁹ Barn og syke fikk melk fra husdyr som folk hadde tatt med seg, og som ble plassert i en egen gruvegang som ble kalt tunellfjøset.²⁷⁰

Med så mange mennesker samlet inne i et fjell ble sanitærforholdene uutholdelige. Utedoene som var satt opp ble raskt fylt opp, og folk måtte ty til sprekker i fjellveggen.²⁷¹ Som en følge av avføring la det seg etter hvert en tåke av ammoniakk inne i gruvegangene. Folk hadde ingen mulighet til å vaske seg. Etter hvert ble vannbeholdningen redusert, og vannet ble strengt rasjonert.²⁷² Drikkevann måtte prioriteres, og mulighetene for å opprettholde god personlig hygiene var svært begrenset. Frisk luft og dagslys var ikke tilgjengelig. Smittsomme sykdommer utgjorde en trussel for alle som befant seg inne i fjellet.

Det var stor risiko forbundet med å bevege seg i de mørke og fuktige gruvegangene, og det forekom mange ulykker. Steiner løsnet fra taket og veggene, og barn som lekte langs skinnegangene, falt på skarpe steiner og pådro seg kutt og skrammer.²⁷³ Sykestuen fortsatte sin drift i bygningen ved inngangen til tunnelen. Førte eldre og syke var innlosjert her, og Røde Kors hadde bistått med å innrede et rom til pasientene.²⁷⁴ Legen og de to sykepleierne

²⁶⁷ RA/RAFA-4978/D/L0038. P.M vedrørende utviklingen etter 10. oktober 1944.

²⁶⁸ NRK P2: *Sånn er livet*. Intervju med Gunvor Ramberg. 30.09.2004.

²⁶⁹ NRK P2: *Sånn er livet*. Intervju med Gunvor Ramberg. 30.09.2004.

²⁷⁰ Rognmo, 1984: 114.

²⁷¹ NRK P2: *Sånn er livet*. Intervju med Gunvor Ramberg. 30.09.2004.

²⁷² Rognmo, 1984: 110.

²⁷³ NRK P2: *Sånn er livet*. Intervju med Gunvor Ramberg. 30.09.2004.

²⁷⁴ Rognmo, 1984: 104.

behandlet også andre pasienter som hadde skadet seg eller blitt syke, og de utførte hjemmebesøk inne i gruvegangene.²⁷⁵ Pasienter utenfor gruvene oppsøkte også sykestuen.²⁷⁶

Den 21. oktober 1944 nådde tyskernes ødeleggelse gruvene på Bjørnevatn.²⁷⁷ Den tyske sprengkommandoen kom med beskjed om at en kompressorbygning i nærheten av åpningen til gruvene skulle sprenges.²⁷⁸ De 40 pasientene som var innlagt på sykestuen måtte flyttes inn i graven på noen timers varsel. Røde kors bisto også denne gangen. En sykebrakke med tre rom ble satt opp inne i gruvene. De to innerste rommene var til pasientene, mens det ytterste rommet ble delt på fire formål som fikk tildelt hver sitt hjørne. Der var kjøkken, matlager, poliklinikk og epidemiavdeling for difteripasienter.²⁷⁹

Pasientene ble båret inn i sengene, med unntak av en pasient som hadde fått en sten i hodet som satt fast i hodeskallen.²⁸⁰ Pasienten kunne ikke flyttes før han var operert. Til tross for tidspress knyttet til sprengningen av transformatorbygningen og de svært provisoriske fasilitetene i brakken, bestemte legen seg for å utføre en hasteoperasjon på pasienten. Utstyret de hadde til rådighet var primitivt, og måtte kokes i en kasserolle for å steriliseres. De hadde ingen hansker. En sykepleier uten tidligere erfaring med narkose, fikk ansvar for å bedøve pasienten med eter som ble dryppet i en maske.²⁸¹ Til tross for utfordringene ble operasjonen vellykket, og pasienten ble flyttet til sykestuen samme kveld.²⁸²

Blant de mest sårbare individene i gruvene var det flere gravide. En jordmor tok initiativ til å sette i stand en fødestue i en falleferdig redskapsbu på 3,5 x 6 meter. For å utbedre bua så godt som mulig ble den kledd innvendig med tepper.²⁸³ Det ble skaffet fire senger, noen babykurver, et vaskefat og en karbidlampe. Et symaskinbord ble brukt til stellebord.²⁸⁴ I tillegg hadde jordmoren kofferten sin. Fødestuen var klar 14. oktober 1944, og bar i stor grad

²⁷⁵ NRK P2: *Sånn er livet*. Intervju med Gunvor Ramberg. 30.09.2004.

²⁷⁶ Nenne Rachløw Isachsen, Fredrik Fagertun og Rune Rautio, *Min krigsdagbok*, Stamsund: Orkana, 2016: 154.

²⁷⁷ RA/RAFA-4978/D/L0038. P.M vedrørende utviklingen etter 10. oktober 1944.

²⁷⁸ Rognmo, 1984: 109.

²⁷⁹ Immonen, 1999: 35.

²⁸⁰ NRK P2: *Sånn er livet*. Intervju med Gunvor Ramberg. 30.09.2004.

²⁸¹ NRK P2: *Sånn er livet*. Intervju med Gunvor Ramberg. 30.09.2004.

²⁸² Immonen, 1999: 34.

²⁸³ Kalle Wara, *Kirkenes-Litsa tur-retur: krigen i bilder*, Oslo: Falken, 1994: 89.

²⁸⁴ Gerd Søråa, *Hent jordmora!*, Oslo: Gyldendal, 1984: 237.

preg av å være provisorisk.²⁸⁵ Kvinnene fikk først komme til fødestuen når fødselen var i gang grunnet begrenset kapasitet.²⁸⁶ Den primitive fødestuen ga et visst privatliv for kvinnene som skulle føde, men det viktigste var tryggheten ved å ha en jordmor til stede. Totalt var det elleve fødsler i gruvene på Bjørnevatn.²⁸⁷

Under oppholdet i gruvene ble det rapportert om fem dødsfall.²⁸⁸ Dødsårsakene inkluderte difteri, hjertesvikt, hjerteinfarkt, lungebetennelse og en hodeskade forårsaket av en stein som hadde løsnet fra taket. Infeksjonssykdommer som difteri og lungebetennelse var utbredt, og mange led også av dysenteri. Dessuten var det utbrudd av både lus og skabb. Flere andre helseproblemer oppsto også, som barnesykdommer, hjertesykdommer, tuberkulose og sjokkskader.²⁸⁹

Etter at kampene hadde opphørt den 25. oktober 1944, kom sovjetiske soldater til gruvene på Bjørnevatn.²⁹⁰ De henvendte seg til sykestuen og ba om hjelp til å behandle sovjetiske soldater som hadde pådratt seg skuddskader under kampene. Dette i påvente av at etablering av deres egen sanitetstjeneste.²⁹¹ Med denne forespørselen om hjelp, ble det opprettet kontakt mellom sykestuen i Bjørnevatn og sovjetiske myndigheter.

Sovjetiske soldater informerte om at de skulle undersøke området for miner. Når denne jobben var fullført, måtte folk evakuere gruvene så raskt som mulig på grunn av den skadelige gassen som hadde samlet seg der inne.²⁹² På dette tidspunktet var det helsefarlig å oppholde seg inne i gruvene på grunn av den dårlige luftkvaliteten, og risikabelt å bevege seg utenfor på grunn av faren for miner.

Utenfor gruvene ble befolkningen eksponert for tyske soldaters frustrasjon mens de kjempet mot sovjetiske styrker. Gjennom krigsårene hadde befolkningen levd med det tyske nærværet. Mange hadde relasjoner med de tyske soldantene som hadde vært en del av lokalsamfunnet

²⁸⁵ Rognmo, 1984: 104.

²⁸⁶ NRK P2: *Sånn er livet*. Intervju med Gunvor Ramberg. 30.09.2004.

²⁸⁷ Elstad m.fl., 2022: 221.

²⁸⁸ Immonen, 1999: 35.

²⁸⁹ Immonen, 1999: 35.

²⁹⁰ Anne-Lill Haabeth, *"For tiden har vi nesten ingenting- " : utdrag av 69 brev fra Sør-Varanger skrevet under og like etter 2. verdenskrig*, 2. utg. utg., Kirkenes: Bealljecohkka Innovation, 2015: 47.

²⁹¹ NRK P2: *Sånn er livet*. Intervju med Gunvor Ramberg. 30.09.2004.

²⁹² NRK P2: *Sånn er livet*. Intervju med Gunvor Ramberg. 30.09.2004.

gjennom flere år. Nå ble det hevdet at soldater satte fyr på hytter og hus hvor det fortsatt bodde folk.²⁹³ Folk søkte tilflukt i gammer, hytter, mellom berg og i bunkere, og de som ble oppdaget av tyske soldater opplevde å bli tvunget til å forlate skjulestedene sine mens kampene fortsatt pågikk.²⁹⁴ Oppførselen til de tyske soldatene bar preg av å være desperat, og noen handlinger som framstår som tyrannisering. Det ble for eksempel påstått at ett eldre ektepar ble plassert på en lastebil og kjørt tolv kilometer bort fra sitt tilholdssted, hvorpå de fikk beskjed om å gå tilbake derfra.²⁹⁵

Mellom 21. og 25. oktober 1944 var det intense kamper med flyangrep, sprengninger og branner.²⁹⁶ Ikke bare ble bygninger brent og sprengt, men også båter ble senket eller satt fyr på. Øyenvitneskildringer fra dagbøker og brev gir et innblikk i den grufulle virkeligheten av krigshandlingene. En mann som hadde søkt tilflukt 35 kilometer fra Kirkenes beskrev det han opplevde slik:

Søndag 22. oktober. I dag var det en sorgens dag. Samtlige ro og motorbåter blev senket eller sat fyr på. [...] Bålene flammet bortgjennom fjæra herfra og rundt hele Ropelv. Forøvrig var det så tyk røk fra Kirkenes at solen var skjult, det var som tåke. Fly hele dagen. Flakskyting og sprenging rundt overalt så man skulle tro man var i helvete.²⁹⁷

En kvinne som befant i en fjellhule nærmere krigshandlingene fortalte i et brev at hun forsonte seg med at hun skulle dø mens kampene pågikk:

Det var et øresønderrivende brak– den evige plystringen eller rettere hylingen av granatene var så grusom at du ikke kan tenke deg det. Hvert sekund ventet vi å bli drept.[...] Jeg var ute av og til. Rundvannet var som sjø av varme, ildluften var tørr av røk og ble opplyst av de glødende prosjektilene. Jorden rystet av drønnene fra kanonene. –Nei det kan ikke beskrives. Jeg tror det gammeldagse helvete må være en koselig plass i forhold til dette. Så lå vi der da. Med det er rart– en

²⁹³ Isachsen m.fl., 2016: 149.

²⁹⁴ Norrøna. 11. januar 1945..

²⁹⁵ Norrøna. 11. januar 1945.

²⁹⁶ GMA. Ulrik Quale Winnems dagbok fra 19. oktober 1944 til 3. mai 1945.

²⁹⁷ GMA. Ulrik Quale Winnems dagbok fra 19. oktober 1944 til 3. mai 1945.

*forsonte seg med at en skulle dø. Det var så ufattelig forferdelig at jeg synes ikke at det egentlig kunne være noe å leve videre for.*²⁹⁸

I løpet av natten til den 25. oktober 1945 utspilte det seg intense kamper mellom de sovjetiske og tyske styrkene.²⁹⁹ Ut på dagen fikk folk vite at både Kirkenes og Bjørnevatn nå var besatt av Sovjetunionen. Det var en dag med store omveltninger. Den tyske okkupasjonen var over, og sovjetiske myndigheter hadde overtatt den øverste kontrollen over området.

Folk kom fram fra skjulestedene sine, og begynte å saumfare ruinene for utstyr, redskaper og mat. Havet skylte opp vrakgods med nytteverdi for de som hadde mistet alt de eide.³⁰⁰ De som kom ut av gruvegangene på Bjørnevatn, fortalte i ettertid at synet av døde soldater og de omfattende materielle ødeleggelsene gjorde sterkt inntrykk.³⁰¹

Under kampene i Sør-Varanger opplevde både de som befant seg i gruvegangene og de som befant seg utenfor, betydelige påkjenninger. Inne i fjellet var de beskyttet mot bombing, eksplosjoner og skuddvekslinger. Den kollektive organiseringen av samfunnet inne i fjellet bidro til trygghet, både mentalt og fysisk. Tilgangen til et bombesikkert tilfluktsted kunne skape en følelse av sikkerhet og kontroll. Befolkningen hadde tilgang til på mat og vann, selv om begge deler var rasjonert. Dessuten var der både lege, jordmor og sykepleiere, og derfor tilgang på helsetjenester. Imidlertid medførte det betydelige antallet mennesker samlet i fjellet til en kontaminering av klimaet. Selv om det hadde blitt gjort forberedelser for å tilpasse deler av gruvene som tilfluktsrom i forkant, var det ikke tilstrekkelig med sanitæranlegg eller tilgang på frisk luft for å imøtekomme behovene til et så stort antall mennesker.

Administrativt skjedde det en stor endring. Befolkningen i Sør-Varanger hadde levd sammen med de tyske okkupantene over flere år, nå måtte de venne seg til nærværet av sovjetiske soldater som øverste myndighet. Det oppsto med andre ord ingen maktvakuum i Sør-Varanger, uten kontrollerende myndigheter. De første møtene med de sovjetiske befrierne var ikke utelukkende positive, hvilket kommer fram i dagbøker og brev skrevet i samtida. Tyveri

²⁹⁸ Isachsen m.fl., 2016: 151.

²⁹⁹ H. Nordhus, *Kirkenes i krigsåra 1940-1945 : Kirkenes brannvesens og det sivile luftverns beretning*, Kirkenes 1948: 65.

³⁰⁰ GMA. Ulrik Quale Winnems dagbok fra 19. oktober 1944 til 3. mai 1945.

³⁰¹ Haabeth, 2015: 47.

forekom, og noen opplevde av de sovjetiske soldatene truet til seg verdisaker med våpen.³⁰² Forholdet mellom sivilbefolkningen og de sovjetiske soldatene er i ettertid beskrevet som godt, og det er lagt vekt på at sivilbefolkningen betraktet sovjeterne som befriere. Etter frigjøringen begynte sivilbefolkningen å gjøre byttehandler med de sovjetiske soldatene. Folk byttet fyrstikk og papir mot russiske rugbrød.³⁰³

Sovjetiske myndigheter ønsket umiddelbart å komme i kontakt med den sivile administrasjonen i Sør-Varanger. Fire medlemmer av det siste lovlige herredstyret i Sør-Varanger sammenkalt i Bjørnevatn den 26. oktober 1944 etter forespørsel fra de sovjetiske myndighetene, ettersom det ikke fantes noen aktiv sivil administrasjon på det tidspunktet.³⁰⁴ De som møtte hadde oppholdt seg i gruvegangene, ettersom det var vanskelig å komme i kontakt med de som befant seg andre steder. Noen medlemmer av herredstyret hadde også evakuert fra Sør-Varanger. Den tidligere ordføreren Sverre Dølvik var ikke til stede, og en utnevnt setteordfører fungerte i hans sted på det første møtet.³⁰⁵

Den midlertidige administrasjonen avholdt et nytt møte tre dager senere, og denne gangen var alle tidligere medlemmer av herredstyre som befant seg i Sør-Varanger til stede.

Forsamlingen utnevnte Dølvik til ordfører, og setteordføreren gikk inn som varaordfører.³⁰⁶ I nasjonal sammenheng var dette den første gjenreisningen av norsk siviladministrasjon etter den tyske okkupasjonen. I et bombet og nedbrent Sør-Varanger var den første utfordringen å finne lokaler til administrasjonen.

4.2 Flukt uten forberedelser

Mens sovjetiske styrker frigjorde Sør-Varanger, var situasjonen en helt annen i nabokommunene. Noen dager etter at Sør-Varanger var frigjort gikk politiet i Tana fra dør til dør og ga ordre om hvor folk skulle møte opp i forbindelse med tvangsevakueringen.³⁰⁷ De tyske styrkene sprengte Tana bru, og trakk seg ut av kommunen 6. november 1944. Tolv

³⁰² Isachsen m.fl., 2016: 152. Se også

³⁰³ Isachsen m.fl., 2016: 153.

³⁰⁴ Sissel Sildnes, Flagget og det unike samarbeidet, i Olaug Bye Gamnes (red.), *Frigjøringen av Øst-Finmark : 1944-1945 : "De syv frie månedene" : antologi - fortellinger fra tidsvitner*, Kirkenes: Olaug Bye Gamnes, 2019: 111; Lunde m.fl., 1979: 700.

³⁰⁵ Lunde m.fl., 1979: 700.

³⁰⁶ Lunde m.fl., 1979: 701.

³⁰⁷ Se 5.2.2

dager etter at Sør-Varanger var frigjort forlot tyskerne også Tana. I løpet av disse dagene nådde de tyske soldatene både å brenne en stor del av bebyggelsen og å tvangsevakuere 600 mennesker.³⁰⁸ Folketallet i Tana var på 2100, men da tyskerne iverksatte ordren om tvangsevakuering befant over 4000 mennesker i kommunen.³⁰⁹ Blant de mange overvintreerne var det både institusjoner og familier.

Som vist i kapittel 4.1 var Sør-Varanger frigjort på dette tidspunktet og kommunestyret var kommet i drift med medlemmer som var avsatt av tyske myndigheter under okkupasjonen. Dette illustrerer hvor kompleks situasjonen var i Finnmark. Tana kommune skiller seg for øvrig ut fra både omkringliggende kommuner i Frie Finnmark og Kystregionen med hensyn til andelen overvintreere i befolkningen. I Tana overvintret 71 prosent av den totale befolkningen, noe som tilsvarer omtrent 600 mennesker. Dette står i kontrast til nabokommunene Nesseby, der 85 prosent overvintret, Polmak med 97 prosent og Nord-Varanger der 96 prosent. Tana grenser også til kommunene Berlevåg, Gamvik og Lebesby i Kystregionen, der prosentandelen overvintreere var betydelig lavere. Berlevåg hadde 28 prosent overvintreere, Gamvik 57 prosent og Lebesby 21 prosent.

Prosentandelen overvintreere indikerer at Tana befinner seg mellom to områder med ulike tendenser. Variasjonen i andelen overvintreere mellom kommunene kan tyde på at lokale forhold spilte en stor rolle. Den kan for eksempel dreie seg om at topografi, tilgang på ressurser, trygge skjulesteder og mat for å overleve den kalde og utfordrende vinterperioden.

Noen kommuner hadde tilgjengelige skjulesteder, som skoger og fjellområder med hytter og gammer, som kunne gi beskyttelse mot krigshandlinger og værforhold. Der kunne være muligheter for jakt, fiske og innsamling av matressurser, noe som kunne bidra til at befolkningens overlevelse kunne overleve. I andre kommuner var det færre egnede skjulesteder eller mindre tilgang på mat, noe som kan ha gjort det vanskeligere for innbyggerne å overvintre og dermed ført til lavere andel overvintreere. Det er viktig å vurdere hvordan slike geografiske og ressursrelaterte faktorer påvirket innbyggernes muligheter og

³⁰⁸ Antallet som fysisk ble evakuert fra Tana kommune var sannsynligvis større ettersom en del sannsynligvis ble registrert som tvangsevakuert fra kommunen de var folkeregistrert i.

³⁰⁹ GMA. Jonas Lies dagboksnotater fra høsten 1944.

valg, og bidro til de ulike tendensene vi ser i andelen overvintre i de ulike kommunene. I tillegg var det tyske nærværet, eller nærmere bestemt risikoen for dette, en viktig faktor.

I Tana var det gode muligheter for å finne skjulesteder i naturen, men det tyske nærværet utgjorde en vesentlig trussel mot befolkningens sikkerhet. Trusselen var todel. På den ene siden var det fare for å bli oppdaget av tyske soldater, og på den andre siden var tyske installasjoner og krigsmateriell bombemål. Det lå mange tyske skip på Tanafjorden, og den 26. oktober 1944 rammet et stort bombeangrep Smalfjord i Tana.³¹⁰ Dette påvirket tyskernes planer for tvangsevakueringen av Tana. Opprinnelig var det planlagt å evakuere befolkningen via Smalfjord, men denne planen måtte ifølge politiminister Jonas Lies notater forkastes etter angrepet:

[...] Smalfjord bombet, brygge og lagerhus helt ødelagt, dermed prosjekt evak. forbi denne veien.³¹¹

Dette angrepet og følgende av det, kan ha vært en medvirkende årsak til at 70 prosent av befolkningen lyktes å unndra seg tvangsevakueringen.

Situasjonen i Tana var kaotisk. Statspolitiet, ledet av Jonas Lie og Johan Andreas Lippestad, etablerte seg på sorenskrivergården i Tana i midten av oktober.³¹² Tidsvitner hevdet i ettertid at de var beruset og kjørte rundt og ropte til folk at de måtte begynne å gå vestover.³¹³ Lie noterte problemer relatert til drivstoff og transportmidler i sin dagbok fra tvangsevakueringen høsten 1944, også i forbindelse med hans egen transport i Finnmark.³¹⁴ I Sør-Varanger hadde tyske myndigheter beslaglagt 20 privatbiler for å evakuere rundt 250 NS-medlemmer og tyskervennlige sørover. I Tana rekvirerte tyske myndigheter samtlige tilgjengelige hester for å transportere evakuerte fra Tana til Smalfjord den 13. oktober 1944. Herfra skulle fraktes videre sørover med båt. Samme dag rekvirerte Statspolitiet tre hus i Tana til eget bruk.

³¹⁰ Dag Finn Simonsen, Angrepet på Smalfjord 26. oktober 1944, i *Tana og Polmak 1944-1945 : minnemarkering, opplevelser og fortellinger*, Tana: Tana historielag 2015: 153.

³¹¹ GMA. Jonas Lies dagboksnotater fra høsten 1944.

³¹² R. Rasmussen, Hirdrampen viser seg på skueplassen, i B. R. Hellesnes (red.), *Finmark i flammer: Fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Trondheim: Bruns bokhandels forlag, 1949: 27.

³¹³ Rasmussen, 1949: 28.

³¹⁴ GMA. Jonas Lies dagboksnotater fra høsten 1944.

Ordføreren var på dette tidspunktet på tur til Skaidi sammen med fylkesmannen, og det var ifølge Lie ingen kommunal administrasjon igjen i Tana.³¹⁵

Befolkningen i Tana søkte tilflukt borte fra tettstedene og etablerte seg i hytter og gammer da tyske myndigheter gikk fra dør til dør med evakueringsordre. Til tross for statspolitietts tilstedeværelse og deres klare oppfordringer over flere dager, kom denne ordren som et sjokk for mange. Etter at sovjetiske styrker hadde frigjort Sør-Varanger, tok krigen en ny retning, frigjøringen hadde begynt. Dette skapte forventinger om at krigen skulle ta slutt. For innbyggerne i Tana var det vanskelig å forestille seg at deres hjem og gårder skulle brennes, noe en kvinne fra Tana formidlet i et brev:

*Vi ville jo ikke tro at alt skulle brennes, for det var jo sagt at det bare var tyske stillinger og offentlige bygninger, som skulle tilintetgjøres, vi hørte jo om evakuering og til slutt tvangsevakuering. Bror og Ella og en gutt til, begynte da at arbeide paa en gamle bak det høie fjel nede i en dal, men dem mente nu alle andre at det ikke var nødvendig.*³¹⁶

Selv om de færreste hadde forberedt et fluktsted, var mange uvillige til å følge den tyske evakueringsordren. Da de innså at de måtte forlate hjemmene sine uten tid til forberedelser, er det interessant å granske hvordan befolkningen håndterte situasjonen og unngikk å adlyde den tyske ordren. Vi kan få et innblikk i detaljene rundt både hendelser og tanker ved å vende tilbake til brevet som tidligere er sitert, hvor kvinnen videre beskriver hvordan hennes familie mottok evakueringsordren:

Skal nu fortelle om den uhyggelige natt og morgen, da vi måtte komme av gåre. Kl. var 12 om natten vi skulle nettopp til at køre da Ole Bertheussen³¹⁷ kom til os og meldte at vi skulle være ute av huse og møte ved fergen kl. 2 middag. Vi ble nu som slaatt allsammen, men vi sa os nu vor mening at vi reiste ikke og da sa han at vi kunne risikere og bli skutt hvis vi rømte, dermed strøk han videre indover, alt sit folk hadde han fått til at evakuere. Nu ble vi sittende igjen og studse på hva vi skulle ta til med og reise stod for os som bare død og elendighet.[...] Hadde vi fått

³¹⁵ GMA. Jonas Lies dagboksnotater fra høsten 1944.

³¹⁶ Wilhelm Andersens privatarkiv. Privat brev datert 12.06.1945.

³¹⁷ Ole Bertheussen var lensmann.

være i ro til kl. 2 hadde vi kunne reddet og ordnet en hel del, men kl. 7 om morgenen kom tyskerne og kommanderer os ut til fergestede kl. 9 der var ingen bøn for andet. Vi begynte å hive sammen sengklær og noe kjøkkentøi, mat av forskjelligt, men vi visste nu ikke hvor det ville bere hen, om vi ble bevoktet så var vi nødt til at følge, men drev nu paa bære ut og pakke sammen, men hadde håp om at komme os til fjelds. [...]Jeg kledde på mig mine beste klær gikk en stund gjennom huset og saa mig rådløs at ta fatt med som mer da var kl. over 9 og de andre ventet i skogen. Pappa kom sigende efter helt tomhent, stakkars han pappa han var ordentlig nedfor i de dage.³¹⁸

Befolkningens uvillighet til å følge evakueringsordren er påfallende, dette til tross for at få hadde forberedt et fluktsted. Selv om de fikk advarsel om at de ville bli skutt ved flukt, anså de likevel tvangsevakuering som et verre alternativ enn flukt. Ending i instruksjer gitt av tyske soldater skapte ekstra utfordringer og stress i tiden rundt oppbruddet. Flukt til fjells er betegnende for befolkningens motstand mot evakueringsordren, og deres evne til handlingskraft under vanskelige omstendigheter.

Inntrykket av at situasjonen var kaotisk og preget av hastige beslutninger kommer også til uttrykk i flere beretninger fra *Finnmark i flammer* i 1949.³¹⁹ Folk måtte ta raske beslutninger om de skulle flykte eller reise videre, og noen klarte å rømme mens de var overvåket av tyske vakter.³²⁰ Enkelte flyktet uten å ha noe sted å søke tilflukt hvor de hadde tak over hodet, og måtte tilbringe flere døgn under åpen himmel.³²¹ På grunn av folks skepsis til at tyskerne faktisk ville gjennomføre ødeleggelsene, hadde få forberedt fluktsteder. Dette resulterte i at mange flyktet uten et bestemt mål eller en gjennomtenkt plan.

³¹⁸ Wilhelm Andersens privatarkiv. Privat brev datert 12.06.1945.

³¹⁹ Hellesnes, 1949.

³²⁰ Klemet Gaski og B. R. Hellesnes, «Tenn lampa kjærring», i B. R. Hellesnes (red.), *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Trondheim: Bruns bokhandels forlag, 1949: 72-73.

³²¹ Gaski m.fl., 1949: 76. To tilfeller er nevnt i denne artikkelen. Et ektepar med et spedbarn tilbragte tre netter ute, og en annen familie oppholdt seg uten tak over hodet i syv døgn. Se også kap. ??? om barnehjem på flukt.

Familien som er beskrevet i brevet som er sitert over, flyktet opp i fjellet sammen med flere andre fra nærområdet.³²² En gamme, opprinnelig satt opp av tre personer som forberedte seg på å flykte, ble et viktig tilfluktssted for mange familier i området.³²³ I begynnelsen søkte nitten mennesker tilflukt i gammen. Etter hvert strømmet flere til, og den første kvelden hadde så mange som 40 mennesker samlet seg der. Blant overvintreterne var det ti barn i alderen åtte måneder til ti år. Folk måtte sitte og sove, og de minste barna lå i fanget til voksne.³²⁴ Selv om det var trangt, hadde de beskyttelse mot været og kulden. Fellesskapet bidro til en følelse av trygghet.

Dyrehold utgjorde en viktig del av næringen i Tana, men få fikk tid til å sikre dyrene før de forlot gårdene. Dette var en stor belastning for mange. På den ene siden var dyrene en del av matforsyningen gjennom melk, egg og kjøtt. På den andre siden var mange nært knyttet til dyrene sine og følte et ansvar for å redde dem. Tyske soldater oppførte seg ofte brutalt mot husdyrene. I Tana lå kadavre av dyr lå strødd på branntomtene.³²⁵ En gutt telte tretten hoder av kyr på en strekning på 200 meter etter tyskernes retrett.³²⁶

Familien som er beskrevet, hadde kyr i fjøset på gården.³²⁷ De enige om at noen skulle gå tilbake til bebyggelsen for å hente ut kyrne etter den første natten på flukt. Med kikkert observerte de den tyske aktiviteten på avstand, og hadde derfor en viss kontroll over situasjonen. De hentet ut kyrne og plasserte dem under fjellet et stykke fra gammen. De hadde

³²² Wilhelm Andersens privatarkiv. Privat brev datert 12.06.1945.

³²³ Gammen som boligform hadde lange tradisjoner i Finnmark, og forbindes med den samiske byggeskikken. Vinteren 1944/45 ble gamme en fellesbetegnelse for mange typer provisoriske boliger isolert med torv, som for eksempel hvelvede båter og skur. (Bones m.fl., 2022: 145.) Når gamme brukes som betegnelse i dette arbeidet refererer det til alle typer provisoriske boliger som ble betegnet som gamme. Den tradisjonelle gammen finnes i ulike varianter, men den har et rammeverk av trevirke, ofte bjørk, og kan være isolert med både never, torv og mose. (Arne Gunnarsjaa. "Arkitekturleksikon." Abstrakt forlag, 2007: 276). Bjørkeris blir brukt som isolasjon mot bakken. Gammen består i sin helhet av materialer som er tilgjengelig i naturen.

³²⁴ Wilhelm Andersens privatarkiv. Privat brev datert 12.06.1945.

³²⁵ B. R. Hellesnes, Da livet mitt hang i en tynn tråd, i B. R. Hellesnes (red.), *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Trondheim: Bruns bokhandels forlag, 1949.: 110.

³²⁶ Amble, Thora, Den vakre Tanadal lagt øde, i B. R. Hellesnes (red.), *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Trondheim: Bruns bokhandels forlag, 1949: 114.

³²⁷ Wilhelm Andersens privatarkiv. Privat brev datert 12.06.1945.

tilsyn med kyrne, og melket dem om kveldene, men mangel på fôr var et problem ettersom avlingene var brent.³²⁸

Fra fjellet så overvinterne at bygda brant. I brevet som er omtalt over, kom det fram hvor omfattende ødeleggelsene var:

*[...] alt sto i lue, like til hønsehuse med alle de store hønekyllinger, som var klekket om våren.*³²⁹

I Tana begynte brenningen i den østre delen av kommunen der det ikke var veier.³³⁰ Tyske soldater tente på de første hjemmene i Austertana den 31. oktober 1944 kl.10.³³¹ Mange steder flyktet folk fra tettbygde strøk til mer øde steder, fordi de antok eller håpet at tyskerne ikke ville brenne hus som var utilgjengelige utenfor ferdselsårene. Forfatteren Dag Simonsen hevder at det var logisk for tyskerne å begynne ødeleggelsene i bygdelag i Tana, der de selv ikke hadde behov for infrastruktur under tilbaketrekningen.³³² En stor andel av boligene som sto igjen befant seg i den østre delen av Tana.³³³

Tyskerne sprengte Tana bru den 6. november 1944, og med det bokstavelig talt forbindelsen til Tana og før de fortsatte vestover. På norsk side tolket flere dette som et tegn på frihet. Slik uttrykte John Andresen seg i *Finnmark i flammer* i 1949, om sprengningen av Tana bru:

Det var Tana bru som var sprengt! Og det betydde noe overordentlig stort for oss i gammen, for Tana, for Finnmark og for hele landet: Tyskerne var jagd ut av østre del av Finnmark, nå måtte russerne være kommet, så våre «venner»³³⁴ ikke fikk vist mer av sin djevlelske vennlighet overfor denne delen av Finnmark.³³⁵

³²⁸ Wilhelm Andersens privatarkiv. Privat brev datert 12.06.1945.

³²⁹ Wilhelm Andersens privatarkiv. Privat brev datert 12.06.1945.

³³⁰ Dag F. Simonsen, Brenninga i Tana høsten 1944, i Tana historielag (red.), *Tana og Polmak 1944-1945 : minnemarkering, opplevelser og fortellinger*, Tana historielag: 2015.

³³¹ Henrik A. Henriksen, Brannkatastrofen 1944, i samme sted: 126.

³³² Simonsen, 2015c: 128-129.

³³³ Dancke, 1986: 413.

³³⁴ «Vennene» Andersen referer til i denne sammenhengen er den tyske okkupasjonsmakten.

³³⁵ Andersen, John, «Merkverdig så mange «grønne» som streifer her i dag», i B. R. Hellesnes (red.), *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Trondheim: Bruns bokhandels forlag, 1949: 84

Kun fjorten prosent av boligene sto igjen i kommunen da tyskerne forlot Tana.³³⁶ Med over 1500 mennesker som trengte husly, var det nødvendig å finne alternative løsninger for å skaffe tak over hodet før vinteren.

I løpet av tirsdag 7. november og onsdag 8. november 1944, skrev en av innbyggerne i Tana ned sine erfaringer og opplevelser fra den første tiden etter den tyske retretten:

[...] Som et siste farvel til røverne heiser vi det norske flagget til topps, ikke i fest, men i tross. [...] Stille etter 4 år og 3 ½ måned. Den tyske okkupasjonen er blitt et ufyselig minne. Russiske soldater har kommet til Seida. Folket kommer ned fra fjellene. De første forberedelsene til fortsatt livberging tas. Høstværet holder seg bra. De største nervepåkjenningene er over. Det pustes mer fritt under arbeidet med å få satt opp hus til vinteren som kommer.³³⁷

Denne skildringen gir et innblikk i det psykiske presset, men også de utfordringene og mulighetene som lå foran dem i arbeidet med å gjenreise livene sine. Beretninger og skildringer kan bidra til å skape forståelse for både individuelle og kollektive erfaringer i kjølvannet av krigen og ødeleggelsene den førte med seg.

I den overfylte gammen som er beskrevet over, hvor opptil 40 mennesker hadde søkt tilflukt, begynte noen å se etter andre muligheter da de fikk nyheter fra andre steder i kommunen. Tre kvinner med små barn forlot gammen da de fikk vite at Tanagård sykehjem og Leirpollen gamlehjem fortsatt sto.³³⁸ Institusjonene representerte trygghet og kontinuitet. De håpet på bedre forhold for barna, men samtidig visste de at det også ville frigjøre plass i den overfylte gammen. De gikk først Tanagård sykehjem, hvor de tilbrakte en natt på gulvet. Sykehjemmet var overfylt av både pasienter og lokale overvintre, og sykdommer som difteri og dysenteri var utbredt. På grunn av de vanskelige forholdene, besluttet kvinnene å dra videre til Leirpollen gamlehjem, omtrent fire kilometer unna. Til tross for at Leirpollen gamlehjem allerede huset rundt 300 mennesker, tok personalet godt imot kvinnene og barna fra gammen. De fikk mat og drikke, barna fikk bade, og alle fikk soveplass på gulvet i medbrakt sengetøy.

³³⁶ Se tabell 3.1.

³³⁷ Henriksen, 2015: 127.

³³⁸ Wilhelm Andersens privatarkiv. Privat brev datert 12.06.1945.

Oppholdet varte i tolv dager.³³⁹ Denne situasjonen viser hvordan mennesker i Tana tilpasset seg og håndterte de ekstreme forholdene etter tyskernes ødeleggelser. De gjorde sitt beste for å finne bedre løsninger for seg selv og deres nærmeste, og delte ressurser og støtte i en tid med stor usikkerhet og mange prøvelser.

Da tyskerne forlot Tana fant familiene i gammen nye bosteder. En av familiene flyttet inn i en brakke etterlatt av tyskerne. Dysenteri og difteri rammet familien kort tid etter de hadde flyttet inn.³⁴⁰ Det var ikke uventet, ettersom flere familiemedlemmer hadde vært eksponert for smitte under oppholdene på institusjonene. En kvinne i familien beskrev sykdomsforløpet slik i et brev:

Saa fikk vi dysenteri Anna, Walter, Svein og jeg, men heldigvis ikke samtidig, det var fæle greier. Det gikk jo uker – en måned før man tålte mat, det var jo bare skin og ben igjen på os. De andre fikk den senere, men var ikke saa haardt angrepet. [...] Efter jul fikk Anna og Svein difteri, var ikke hårt angrepet og ble ikke flyttet, men med forsiktighet gikk alt vel og bra og uten at andre ble smittet.

Brevet gir innblikk i helsetjenestene som var tilgjengelige i Tana etter tyskernes tilbaketrekking. Beskrivelsene antyder at pasientene hadde tilgang til lege eller sykepleier, siden det er stilt en diagnose og det nevnes at de ikke måtte flytte. Formuleringene i brevet viser at helsepersonell har vurdert situasjonen og tatt beslutninger. Distriktslegen i Tana var tvangsevakuert, men flere institusjoner med sykepleiere var igjen i distriktet.³⁴¹ Pasientene fikk ikke medisinsk behandling for sykdommen, muligens fordi sykdomsforløpet var mildt. Dette kan tyde på at medisin var forbeholdt pasienter som var hardere rammet, hvilket understøttes av beretninger fra helsepersonell andre steder.³⁴²

4.3 Barnehjem på flukt

Det var fire barnehjem i Frie Finnmark. To av barnehjemmene overvintret, ett ble lagt ned og ett av dem tvangsevakuert etter et forsøk på å flykte.³⁴³ Som vist i 3.5.1 var tre barnehjem evakuert på grunn av krigssituasjonen allerede før oktober 1944. Det siste barnehjemmet

³³⁹ Wilhelm Andersens privatarkiv. Privat brev datert 12.06.1945.

³⁴⁰ Se 5.3.4 og 5.3.5

³⁴¹ RA/S-2229/F/Fb/Fbu/L0008. Medisinalberetning for Tana legedistrikt 1945.

³⁴² NRK P2: *Sånn er livet*. Intervju med Gunvor Ramberg. 30.09.2004.

³⁴³ Balsvik, 1989: 243.

befant seg i sitt eget bygg i Tana. Barnehjemmene fikk i likhet med resten av befolkningen ordre om å tvangsevakuere. Hvordan løste de ansatte med ansvar for sårbare barn situasjonen da de fikk ordre om å følge med transportene sørover?

Barnehjemmet Schanckes Minde hørte til i Tana. De hadde totalt 26 barn høsten 1944, syv av dem under fire år, og det yngste fire uker gammel.³⁴⁴ Der var til sammen fem ansatte. Barnehjemmet var det eneste som fremdeles holdt til i sine egne lokaler i oktober 1944. I motsetning til de andre barnehjemmene, hadde de ikke vært berørt av hverken bombeangrep eller andre krigshandlinger.

Da urolighetene i Tana eskalerte, forsøkte de å flytte hele barnehjemmet til Austertana. På grunn av dårlige værforhold lot det seg ikke gjennomføre.³⁴⁵ Barnehjemmet befant seg derfor i Tana, da Jonas Lie i følge med tretti politi, gikk fra hus til hus med ordre og instruksjoner om tvangsevakuering. De fikk beskjed om at det var organisert transport med biler fra området, og at de skulle møte opp med barna klokken fire samme dag. På grunn av mangel på transportmidler lot ikke dette seg gjennomføre likevel. Forsinkelsene ga personalet et tidsvindu til å handle, som åpnet for muligheten til å flykte med barna.

Målet for flukten var Leirpollen gamlehjem. I luftlinje utgjør det en avstand på rundt ti kilometer, men de var nødt til å krysse Tanafjorden for å komme seg dit. De ansatte kjente godt til området og hadde nær kontakt med lokalbefolkningen. Flukten var likevel strevsom for alle involverte. Været var kaldt, og det sluddet. Små barn måtte gå selv hele veien, ettersom de fem voksne måtte bære både bagasje og de minste barna. Sykepleieren Maria Akselvoll beskrev barnas prøvelser fem år senere:

*Lille Karen Marie som var bare fire uker og dertil syk, bar vi i komse, og lille Aud som var 1 ½ år, trillet vi på sykkel. De andre måtte gå, men trette og våte som de ble, la de seg gråtende rett ned i sølen.*³⁴⁶

³⁴⁴ Akselvoll, Marie, Rømningen av Schanckes Minne, i B. R. Hellesnes (red.), *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Kragerø: eget forlag, 1950: 79

³⁴⁵ Akselvoll, 1950: 78.

³⁴⁶ Akselvoll, 1950: 79.

De nådde fram til Leirpollen, og flyttet midlertidig inn på gamlehjemmet.³⁴⁷ Dette var de ikke alene om, mange overvintre søkte til institusjonene som representerte kontinuitet og trygghet. Etter noen dager flyttet de fra gamlehjemmet inn på et skoleinternat noen kilometer unna. De måtte etablere seg i Austertana med det de hadde av mat, klær og utstyr.

Barnehjemmet måtte dele både husrom og mat med de som var hjemløse, og en del av bygget var forbeholdt overvintre.³⁴⁸ Det var trangt om plassen. Fasilitetene var primitive, uten innlagt vann, og mangel på inventar og utstyr.³⁴⁹ Foruten en barneseng og babyseng hadde de ingen senger, og barna sov på gulvet.

Sollia barnehjem var som vist i kapittel 3.5.1 evakuert fra Sør-Varanger til Neiden i Tana kommune. Mellom 26. og 27. oktober 1944 var situasjonen dramatisk med kamper mellom sovjetiske og tyske styrker i Neiden.³⁵⁰ Barnehjemmet sendte alle barna bort fra området, og gjenforente dem med familiene sine hvis mulig.³⁵¹ Tre barn i alderen åtte måneder til tre år hadde ingen familie som kunne ta imot dem. En av pleierne fikk i oppdrag å reise vestover fra Neiden med dem.³⁵² De to yngste barna var syke, og det ene barnet døde underveis til Leirpollen.³⁵³ Pleieren nådde fram til Leirpollen med de to gjenværende barna, hvor de flyttet inn sammen med Schankes Mindes barnehjem.³⁵⁴ Schankes Minde barnehjem fikk med det ekstra barn, men også en ekstra voksen i staben. Sollia barnehjem la ned driften. Bestyreren på Sollia barnehjem valgte å bli i Neiden, hvor hun søkte etter familier som kunne ta imot barna. Senere gikk hun over i en stilling som menighetssøster.³⁵⁵

³⁴⁷ Alvhild Oterholm, *Attersyn: på barneheim i Finnmark under krigen*. Trondheim: Sámi varas, 1985. Alvhild Oterholm: 33.

³⁴⁸ RA/RAFA-4978/B/C/L0025. Rapport fra legereise til Tana i november 1944 av Julius Marcussen. Datert 26.11. 1944

³⁴⁹ RA/RAFA-4978/B/C/L0025. Rapport fra legereise til Tana i november 1944 av Julius Marcussen. Datert 26.11. 1944

³⁵⁰ Sandvik, 1975: 34; Fredrik Fagertun, Palle Ydstebø, Hans Otto Frøland og Mari Olafson Lundemo, *Frigjøringens militære forutsetninger*, i Stian Bones (red.), *Andre verdenskrig i nord : 3 : Kampen om frihet*, bd. 3, Stamsund: Orkana Akademisk, 2022: 65.

³⁵¹ Brevik, 1950: 63.

³⁵² Oterholm, 1985: 29.

³⁵³ Oterholm, 1985: 31.

³⁵⁴ Oterholm, 1985: 33.

³⁵⁵ Heiervang, Sigurd, *Norges finnemisjonsselskap ved 60 års-jubileet : årboken 1945-47, Årbok Norges finnemisjonsselskap*, Trondheim: Norges finnemisjonsselskap 1947: 70.

Det tredje barnehjemmet var Vårsol barnehjem. Like før tvangsevakueringen økte bemanningen med to kvinner som kom sørfra.³⁵⁶ Disse kjente hverken til de lokale forholdene eller befolkningen. I oktober 1944 var de totalt fem voksne med ansvar for 15-17 barn, den eldste fjorten år gammel.³⁵⁷ Barnehjemmet hadde kun vært kort tid i Tana, da de fikk ordre om å tvangsevakuere. I motsetning til betjeningen på Schanches Minde, var ikke de ansatte på *Vårsol* lokalkjent. De hadde heller ikke nådd å etablere et nettverk i sivilbefolkningen. Da de fikk ordre om å pakke det mest nødvendige av klær, samt mat for en halv dag for transporten sørover, bestemte de seg i fellesskap for å rømme til fjells med barna.³⁵⁸ Dette var en risikofylt beslutning. De hadde i motsetning til de to andre barnehjemmene, ingen plan for hvor de skulle flykte, og ingen tid til forberedelser. Den første natta sov de under åpen himmel. Uten tak over hodet eller annet ly for været enn noen ulltepper, var den eneste beskyttelsen mot kulda å plassere alle tett inntil hverandre.³⁵⁹ For å forhindre at de minste barna skulle fryse i hjel, la en voksen dem inn mot sin egen hud. Et av barna ble syk den første natten.³⁶⁰ De ansatte innså raskt at en ny natt utendørs ikke var et alternativ. En av de ansatte beskrev senere opplevelsene slik:

Vi våknet om morgenen med et tykt lag av snø over oss, et hvitt vått teppe dekket oss– så våte vi var! Og slik fortsatte vi 8 km. utover fjellet til vi kom til et hus, der flere hadde gjemt seg. Der fikk vi også være.³⁶¹

De hadde ingen plan for hvor de skulle dra, eller hva de skulle foreta seg for å overleve med barna. Ved en tilfeldighet gikk på en liten hytte, bebodd av en familie som også var på flukt. I de påfølgende dagene var det rundt tretti mennesker i en lita hytte.³⁶² Hytten ga barnehjemmet beskyttelse mot kulde og vær i de mest kritiske dagene.

³⁵⁶ Ansgar Ellingsgård, *Arbeidet i Finnmark gjennom 50 år*, Bergen: Det Vestlandske indremisjonsforbund, 1959: 34.

³⁵⁷ Arvid Møller, *Barn på flukt*, Oslo: Luther, 1982: 7.

³⁵⁸ Fosse, 1950: 88.

³⁵⁹ Møller, 1982: 54.

³⁶⁰ Østlandsposten.19.12.1945.

³⁶¹ Østlandsposten.19.12.1945.

³⁶² Østlandsposten.19.12.1945.

Etter fire dager på hytten observerte de tyske soldater, og de ansatte besluttet å forlate hytten med barna av frykt for å bli oppdaget.³⁶³ Nok en gang var de utendørs uten annen beskyttelse mot vær og kulde enn noen ullpledd. Denne gangen visste de at det var et alternativ å dra tilbake til hytten, i motsetning til den første natta under åpen himmel. Etter noen timer bestemte de seg for å trosse risikoen for å bli oppdaget, og dro tilbake til hytten med barna.³⁶⁴ Etter noe dager gikk de tilbake til Vestertana, hvor en stor del av boligmassen sto igjen. De kunne flytte inn i skoleinternatet igjen, men måtte dele lokalene med både norske og sovjetiske soldater på gjennomreise.³⁶⁵

Bestyreren på barnehjemmet fungerte som både jordmor og menighetssøster, i tillegg til å ha ansvar for barnehjemmet.³⁶⁶ Ansvar for befolkningen forutsatte at hun oppsøkte befolkningen, og lange avstander måtte tilbakelegges på ski eller i robåt. Presset økte ytterligere da en av de ansatte på barnehjemmet ble syk og sengeliggende i fire måneder.³⁶⁷ I tillegg minket forrådet av mat, og det tok lang tid før det kom forsyninger til Vestertana som lå avsides til. Poteter gikk de tidlig fri for, og da mellagret også tok slutt måtte de klare seg uten både mel og poteter i seks uker.³⁶⁸ Kostholdet besto i stor grad av fisk, og tilgangen på mat fra havet avhjalp situasjonen betydelig da forrådet av mat tok slutt.³⁶⁹ Bestyreren gikk tolv mil på ski for å komme i kontakt med styret til barnehjemmet for å finne en løsning på matmangelen.³⁷⁰ Hun returnerte til barnehjemmet med sukker, kjeks og løfter om at det skulle komme forsyninger. Oppholdet i Vestertana varte frem til 9. april 1945.³⁷¹ Nøyaktig fem år etter krigsutbruddet i Norge flyttet Vårsol barnehjem til tilbake til Vestre Jakobselv, hvor de fikk disponere en større hytte.³⁷²

Rundt 40 barnehjemsbarn var på flukt i Frie Finnmark høsten 1940. Ett av dem overlevde ikke. De andre overlevde påkjennningene, til tross for risiko forbundet med et arktisk klima,

³⁶³ Østlandsposten.19.12.1945.

³⁶⁴ Møller, 1982: 63.

³⁶⁵ Fosse, 1950: 90.

³⁶⁶ Østlandsposten.19.12.1945.

³⁶⁷ Østlandsposten 19.12.1945

³⁶⁸ Fosse, 1950: 90.

³⁶⁹ Østlandsposten.19.12.1945.

³⁷⁰ Fosse, 1950: 90.

³⁷¹ Østlandsposten.19.12.1945.

³⁷² Fosse, 1945: 4.

sykdom og mangel på husvære og mat. Selve flukten var en belastning for både ansatte og barna. Vårsol barnehjem befant seg i fremmed landskap, og var særlig utsatt for store påkjenninger som følge av manglende lokalkunnskap. Lokalkunnskap kombinert med hjelp fra sivilbefolkningen ser ut til være viktige faktorer knyttet til livsvilkårene på barnehjemmene. Barnehjemmene flyttet inn i skoleinternat. Det er ingenting som tyder på at det har vært kamp om disposisjonsretten til disse bygningene. Barnehjemmene delte både husrom og mat med andre overvintre og soldater så lenge situasjonen krevde det.

4.4 Syke, gamle og hjemløse under samme tak

Eldre og syke mennesker, som trengte pleie og daglig omsorg, var i likhet med barnehjemsbarnene spesielt sårbare for påkjenningen høsten 1944. Pasientene på sykehjem og gamlehjem var pleietrengende, og noen av dem var bundet til sengen. Demente pasienter hadde begrenset forståelse av hva som foregikk rundt dem, og de trengte ekstra tilsyn når rutinene og omstendighetene rundt dem endret seg. Det var fire institusjoner for syke og eldre i Frie Finnmark. I likhet med noen av barnehjemmene, hadde to av institusjonene allerede evakuert ut av sin egen kommune på grunn av bombeangrep.

4.4.1 Sytti gamle på internat

En bombe traff Vardø gamlehjem i juni 1942, og institusjonen evakuerte som en følge av dette pasientene til Sjømannsheimen i Båtsfjord.³⁷³ Her hadde de tilholdssted fram til 1944, da de fikk ordre om å forlate bygningen av tyske myndigheter. Pasientene ble transportert til Leirpollen med fiskeskøyter. Huset de fikk tildelt der var imidlertid i så dårlig stand at de transporterte pasientene videre til Skjånes i Tana. I september 1944 bodde 70 eldre fordelt på et internat og i et kapell der.³⁷⁴ Vardø barnehjem ankom dette internatet etter å ha flyktet for å unngå tvangsevakuering.³⁷⁵ Tyskerne innhentet imidlertid barnehjemmet og beordret til å reise sørover. I motsetning til barnehjemmet fikk gamlehjemmet tillatelse til å forbli på internatet, trolig fordi tyske myndigheter ikke klarte å skaffe båtkapasitet for pasientene.³⁷⁶

³⁷³ Balsvik, 1989: 230.

³⁷⁴ Charles Jensen, *Fortellinger fra Langfjorden i Gamvik kommune*, 2. utg., Nervei: C. Jensen 2012: 65.

³⁷⁵ Randi Rønning Balsvik og Vardø, *Vardø : grensepost og fiskevær 1850-1950* : 2, bd. 2, Vardø 2007: 243.

³⁷⁶ Harald Riesto, *Den lille byen og krigen : Vadsø 1940-1945*, Stamsund: Orkana, 2000: 99.

Skjånes ligger avsides til i Vestertana. Hverken Vardø gamlehjem eller Vadsø barnehjem, som også holdt til i Vestertana, er nevnt i rapporter over helseforholdene i Finnmark. I kapittel 4.4 ble det vist at Vårsol barnehjem var uten eksterne forsyninger til over årsskiftet, og at bestyreren selv tok initiativ til å komme i kontakt med styret til barnehjemmet og skaffe forsyninger.³⁷⁷ Det foreligger ingen tilsvarende beretninger som omhandler Vardø gamlehjem. Man vet derfor lite om hvordan livsvilkårene var, men de befant seg i et isolert område sammenliknet med den østlige delen av Tana kommune, og tilførsel av forsyninger ressurser utenfra tok lengre tid. Vardø gamlehjem flyttet tilbake til Vardø i mars 1945.³⁷⁸

4.4.2 Difteripasienter i isolat på overfylt sykehjem

Tanagård sykehjem for tuberkuløse pasienter var lokalisert i et privathus på Leirpollen, hvor de hadde holdt til siden 1940 tyskerne rekvirerte sykehjemmet.³⁷⁹ I første etasje var det en sykestue, en stue for betjeningen og kjøkken. I andre etasje var det to sykestuer og et lite rom som betjeningen disponerte.³⁸⁰ Bestyreren Marie Ådlandsvik var den eneste sykepleieren.³⁸¹ Hun hadde erfaring fra driften av sykehjemmet i krigsårene, og hadde i tillegg arbeidet som narkosesøster på et feltsykehus under felttoget i Narvik i 1940.³⁸² Denne erfaringen fra praksis på feltsykehus kom til nytte da situasjonen i Tana utviklet seg, og hun sto alene med ansvaret for pasienter uten tilgang til medisinsk hjelp.

Den 31. oktober 1944 klokken ett om natten kom lensmannen til Tanagård sykehjem med ordre om at de måtte forlate bygningen innen klokken ni neste morgen.³⁸³ Ådlandsvik uttalte da at det ikke var mulig å flytte pasientene, og hevdet at de svakeste ikke engang ville

³⁷⁷ Helseforholdene i Tana ble for første gang kartlagt og dokumentert i november 1944, da distriktslegens assistent i Vadsø reiste dit for å få en oversikt over situasjonen. Han rapporterte detaljert fra de andre institusjonene, blant annet med oversikt over hvilke behov som måtte dekkes. Han reiste ikke til Vestertana, og barnehjemmet og gamlehjemmet der falt derfor utenfor denne kartleggingen.

³⁷⁸ Riesto, 2000: 99. Vardø gamlehjem fikk flytte inn lokalene til Vardø barnehjem, som var tvangsevakuert til Gudbrandsdalen.

³⁷⁹ Skogheim, 1998: 9.

³⁸⁰ RA/RAFA-4978/B/C/L0025. Rapport fra legereise til Tana i november 1944 av Julius Marcussen. Datert 26.11.1944

³⁸¹ RA/RAFA-4978/B/C/L0025. Rapport fra legereise til Tana i november 1944 av Julius Marcussen. Datert 26.11.1944

³⁸² Einar G. Schie, *Rapport om feltsykehus 6's virksomhet under felttoget i Ofotenavsnittet 9/4 til 10/6 1940*, Oslo: Norsk tidsskrift for militærmedisin, 1946: 14-15.

³⁸³ *Dagen*: 23.01.1947.

overleve turen ned trappa i huset. Å forlate pasientene var uaktuelt, noe Ådlandsvik formidlet til tyske myndigheter:

*Jeg går ikke fra dem, sa søster Marie. Jeg har vært i Finnmark i de gode dager, så jeg jeg blir her også i de onde.*³⁸⁴

Klokken ti kom tyskerne for å tømme bygningen.³⁸⁵ Avisen Dagen omtalte hendelsen slik i 1947:

*Om morgenen kl. 09 kom tyskerne og jagde ut folk. De tuberkuløse ble henvist til gamlehjemmet 4 km borte. Men der var ingen befordringsmidler. Og truselen var at de som ikke evakuerte etter ordre, ble skutt. Søster Marie nektet å flytte med sine syke. -Bare skyt, sa hun til tyskeren, dere har skutt bedre nordmenn enn meg. Kl. 10 kom en tysk offiser, og ved forhandlinger med ham lyktes det å få bli. – Alle blive, sa tyskeren bestemt, da søster Marie hadde satt han inn i situasjonen. Også fjøset med 8 sauer, og stabburet med maten skulle få stå.[...] Hele dagen kunne man se hus og fjøs og gammer, alt som det bodde folk i, gå opp i flammer. Det var et forferdelig syn.*³⁸⁶

Sammenlignet med andre institusjoner, fikk Ådlandsvik en usedvanlig god avtale med den tyske offiseren. Hun fikk ikke bare tillatelse til å bli, men sykehjemmet fikk i tillegg beholde dyr og matforsyninger. Hun lyktes i tillegg å overbevise tyskerne om å skaffe ekstra forsyninger fra tyske lagre, og fikk tillatelse til å hente varer fra den lokale butikken før den skulle brennes.³⁸⁷

Tanagård sykehjem fikk en viktig funksjon for sivilbefolkningen som befant seg i Austertana i begynnelsen av november 1944. Som vist i kapittel 4.3 flyktet hele barnehjem hit, og hjemløse fikk husly og mat. I november brøt det ut en epidemi av difteri. Dette var svært uheldig med tanke på at befolkningen var stuet sammen i trange boliger. Ådlandsvik tok

³⁸⁴ Dagen: 23.01.1947.

³⁸⁵ Dagen: 23.01.1947.

³⁸⁶ Dagen, 23.01.1947.

³⁸⁷ Eva Stenhammer, Et glimt av evakueringsvinteren, i B. R. Hellesnes (red.), *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Kragerø: Eget forlag, 1950: 83.

umiddelbart grep. Hun isolerte pasienter, isolerte smittebærere og behandlet de syke med de begrensede medisinene hun hadde tilgjengelig.³⁸⁸

I midten av november var kapasiteten sprengt med det tretten difteripasienter på sykehjemmet. Ådlandsvik plasserte pasientene med difteri på ett rom med fire senger. De som ikke fikk plass i sengene, måtte ligge tett sammen på gulvet.³⁸⁹ Det var både kvinner og menn blant pasientene, og lite rom for privatliv. For å frigjøre plass til de mest syke, flyttet hun fire pasienter som var på bedringens vei flyttet til en gamme på fjellet.³⁹⁰ Dette medførte ekstra arbeid og organisering for Ådlandsvik, som fikk ansvar for pasienter på to lokasjoner.

Ådlandsviks innsats ga den ønskede effekten, hun begrenset smitteomfanget i Auster-Tana.³⁹¹ Distriktslegen i Tana omtalte i ettertid epidemien i den årlige medisinalberetning for året 1945 og understreket Ådlandsviks betydning for situasjonen:

Like etter tyskernes brannherjinger i november 1944 begynte en relativt svær difteriepidemi og bre seg. Slik folk bodde sammenstuvet i de få gjenstående hus og små hastig oppførte gammer var faren for spredning uhyggelig stor. Distriktet var da også uten læge, og det skylles ene og alene bestyrinnen på Tanagård sykehjem i Austertana, søster Marie Aadlandsvik, at epidemien ble forholdsvis raskt begrenset.³⁹²

Dette eksemplet fremhever Ådlandsviks kritiske rolle og faglige dyktighet i å håndtere en vanskelig situasjon under ekstreme forhold. Hennes innsats bidro til å begrense epidemien og beskytte lokalsamfunnet.

Dysenteri opptrådte, i likhet med difteri, i epidemiske utbrudd, og i november var det et større utbrudd i Austertana. Innen kort tid var det tolv dødsfall på sykehjemmet.³⁹³ Dette er ikke

³⁸⁸ Dagen, 23.01.1947.

³⁸⁹ RA/RAFA-4978/B/C/L0025. Rapport fra legereise til Tana i november 1944 av Julius Marcussen. Datert 26.11.1944

³⁹⁰ RA/RAFA-4978/B/C/L0025. Rapport fra legereise til Tana i november 1944 av Julius Marcussen. Datert 26.11.1944

³⁹¹ RA/RAFA-4978/B/C/L0025. Rapport fra legereise til Tana i november 1944 av Julius Marcussen. Datert 26.11.1944. RA/S-2229/F/Fb/Fbu/L0008. Medisinalberetning for Tana legedistrikt 1945.

³⁹² RA/S-2229/F/Fb/Fbu/L0008. Medisinalberetning for Tana legedistrikt 1945.

³⁹³ Wilhelm Andersens privatarkiv. Privat brev datert 12.06.1945.

omtalt i rapportene om helseforholdene, men er dokumentert gjennom brev og beretninger fra personer som oppholdt seg der. Et av tidsvitnene som delte sin historie i *Finnmark i flammer* i 1950 sammenlignet situasjonen med svartedauden :

Hvor skulle man få tak i materialer til kister? Jo, en liten garasje sto igjen borte i Tana hos lensmann Andersen. Den ble revet ned og gjorde tjeneste som kister. To måtte ligge i en kiste. Det minnet om svartedauden.³⁹⁴

Denne beskrivelsen gir et bilde av den dystre situasjonen som rådet under dysenteri-epidemien og viser hvordan samfunnet måtte improvisere for å håndtere konsekvensene av sykdommen under vanskelige forhold.

Da flere pasienter døde skapte det uro. På sykehjemmet var det mange mødre med små barn, som av ulike grunner ikke var døpt i løpet av krigen. I den usikre situasjonen med sykdom og død, var dåp av barna viktig for mange. En kapellan som var innom sykehjemmet i begynnelsen av november foretok dåp under oppholdet der.³⁹⁵

Isoleringen av smittebærere bidro effektivt til å begrense omfanget av smitte.

Dysenteriepidemien fikk derimot større utbredelse og resulterte i dødsfall. Befolkningen var i stor grad vaksinert mot difteri, noe som medførte at sykdomsforløpet var mildere enn det ville ha vært uten vaksinasjon eller tidligere gjennomgått sykdom.³⁹⁶ Dysenteri var mer utfordrende. Det kunne overføres både mellom mennesker og via forurenset mat eller drikkevann. Uten kunnskap om årsaken, var det vanskelig å vite hvilke tiltak som ville være effektive. På grunn av mangel på både plass og personell var det trolig ikke mulig å isolere en ny pasientgruppe.

4.4.3 Gamlehjem huset hjemløse overvintre

Sammenlignet med andre institusjoner i Tana hadde gamlehjemmet svært gode fasiliteter. De hadde ikke blitt tvunget til evakuering under krigen, og bygningen var spesialtilpasset for formålet. Det var hadde sentralfyring, innlagt varmt og kaldt vann på flere rom og et eget

³⁹⁴ Stenhammer, 1950: 84.

³⁹⁵ Erik Schytte Blix og Arvid Halgeir Nergård. *Kirker og kirkeliv i Tana prestegjeld*. Vadsø: E.S Blix 1965: 110

³⁹⁶ RA/S-2910/D/D/L0176/0005. Rapport til Sosialdepartementet fra John Caspersen. Dateret 31.12.1944.

vaskerom i kjelleren.³⁹⁷ I tillegg hadde de god bemanning med to sykepleiere, en kokk og to hjelpepersonell, noe som gjorde at de var bedre rustet til å håndtere arbeidspresset når de måtte fungere som mottak for hjemløse overvintre, sammenlignet med institusjoner der det kun var en ansatt igjen.

Noen dro videre til Gamlehjemmet i Leirpollen, men også der var det overfylt av hjemløse.³⁹⁸

Under de mest kritiske dagene overnattet hele 120 mennesker på gamlehjemmet, og 200 spiste middag der. Opprinnelig var bygningen beregnet for å huse 25-26 pasienter. Da tyskerne forlot Tana fant befolkningen andre steder å bo. Som vist i kapittel 4.2 var mange av overvintre på institusjonene kvinner og barn, som senere gjenforentes med familiene sine. Noen eldre og syke fikk være igjen på gamlehjemmet, og mot slutten av november hadde de 46 pasienter. Med andre ord tok de imot flere langtidspasienter enn det bygningen opprinnelig var dimensjonert for.

Gamlehjemmet manglet senger, kjøkkenutstyr, nødvendig pleieutstyr, klær og medisiner.³⁹⁹ På grunn av overbelegg på gamlehjemmet måtte noen av pasientene sove på gulvet. Likevel var dette et godt alternativ for sårbare og syke mennesker. At en slik mulighet eksisterte under rådende omstendighetene, var spesielt for Tana. De eldre og syke fikk pleie, og medførte ingen for familier som måtte gjenetablere et livsgrunnlag etter store omveltninger.

4.4.4 Pasienter i sommerfjøs

Gamlehjemmet Alders hvile hadde evakuert fra sine lokaler i Vadsø, til et skoleinternat i Karlebotn i Nesseby kommune, rundt fire mil fra Vadsø.⁴⁰⁰ I Tana fikk samtlige institusjoner med pleietrengende pasienter tillatelse til å bli igjen fra tvangsevakueringen. På gamlehjemmet i Karlebotn var situasjonen litt annerledes. De fikk ordre om å tvangsevakuere 31. oktober 1944. Pasientene og sykepleieren som var bestyrer skulle få bli igjen, men tyskerne tvang alle de andre ansatte å forlate hjemmet. Til gjengjeld bragte tyskerne fem nye

³⁹⁷ RA/RAFA-4978/B/C/L0025. Rapport fra legereise til Tana i november 1944 av Julius Marcussen. Datert 26.11. 1944

³⁹⁸ Wilhelm Andersens privatarkiv. Privat brev datert 12.06.1945.

³⁹⁹ RA/RAFA-4978/B/C/L0025. Rapport fra legereise til Tana i november 1944 av Julius Marcussen. Datert 26.11. 1944

⁴⁰⁰ Riesto, 2000: 79.

pleietrengende eldre til gamlehjemmet.⁴⁰¹ Resultatet var at bestyreren var alene med ansvaret for 29 pasienter, hvorav flere var demente og pleietrengende.

Situasjonen på *Alders hvile* i Karlebotn utviklet seg dramatisk da de tyske soldatene sette fyr på bygningen. Bestyreren hadde evakuert alle pasientene ned i kjelleren, og det er mulig at soldatene trodde at bygningen var tom. Skoleinternatet brant bokstavelig talt ned over hodet på dem.⁴⁰² Midt i kaoset kom det hjelp til stedet, og det lyktes å evakuere alle de eldre ut av bygningen før den raste sammen. Bestyreren innlosjerte pasientene i en sommerfjøs og en jordgamme. Flere av pasientene døde i etterkant av brannen.⁴⁰³

Bestyreren var alene med pasientene i fire dager. Bygningen var brent, og det var ingen strøm av hjemløse overvintreere denne veien, slik som det var på institusjonene i Tana. Da det kom hjelp besluttet hun å evakuere pasientene til Nesseby tuberkulosehjem. Ytterligere to pasienter døde under oppholdet i Nesseby.⁴⁰⁴ Den 7. november 1944 fraktet en motorskøyte pasientene til Vadsø, hvor de kunne flytte inn i sine egne lokaler igjen.⁴⁰⁵ Her oppholdt de seg fram til 8. januar 1945, da en parafinlampe eksploderte, og huset brant ned til grunnen.⁴⁰⁶

4.4.5 Adgang forbudt på tuberkulosehjem

På Nesseby tuberkulosehjem var forholdene mer lik situasjonen på institusjonene i Tana. Sykepleieren som var bestyrer, var alene om ansvaret for 30 pasienter. Hun innså raskt at det ikke som mulig å flytte dem. To av pasientene var dødssyke, og flere var låst til senga på grunn av gips.⁴⁰⁷ En tysk lege kom på inspeksjon, og han støttet bestyrerens vurdering. Legen satte opp en plakat på portstolpen som informerte om at dette var et lungetuberkulosehjem og at det var forbudt for soldater å komme dit.⁴⁰⁸ Soldatene fryktet sykdommer og smitte, så de respekterte forbudet mot å gå inn i bygningen.

⁴⁰¹ S. Svane, Sivile helse- og sosialarbeiders innsats i Sør-Varanger og Vadsø distrikter under den annen verdenskrig, *Tidsskrift for den norske legeförening*, Årg. 118, nr. 30, 1998: 4690.

⁴⁰² Svane, 1998: 4690.

⁴⁰³ RA/RAFA-1920/Da/L0288/0002. Rapport til Sosialdepartementet fra John Caspersen. Datert 18.11.1944.

⁴⁰⁴ Svane, 1998a.

⁴⁰⁵ Riesto, 2000: 80.

⁴⁰⁶ Svane, 1998: 4690.

⁴⁰⁷ Helga Mårdalen, Nesseby tuberkuloseheim vart berga, i B. R. Hellesnes (red.), *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Kragerø: Eget forlag, 1950.

⁴⁰⁸ Mårdalen, 1950: 72.

Den hjemløse befolkningen søkte til tuberkulosehjemmet. Folk lå tett i tett på gulvet i alle rommene, inkludert på kjøkkenet. Mat skaffet de fra tyske lagre og fra slakt av dyr som lå igjen etter tyskerne.⁴⁰⁹ Noen av de som kom til Nyborg var syke og sårede, og blant dem enkelte militære.⁴¹⁰ I to måneder hadde de ifølge bestyreren jevnt over 40 som overnattet hver natt.⁴¹¹

At flere institusjoner fortsatt var i Frie Finnmark etter tvangsevakueringen, antyder at tyske myndigheter manglet kapasitet til å tvangsevakuere syke, eldre og pleietrengende i denne delen av fylket. Belastningene på sykepleierne vokste. Mangel på leger i området, førte til at ansvaret for pasientene falt utelukkende på sykepleierne ved disse institusjonene i de første ukene. I tillegg tok sykepleierne initiativ for å hjelpe andre syke og begrense smitte i samfunnene. Med et stort antall hjemløse i nød, vokste arbeidsoppgavene. De overfylte institusjonene tok imot hjemløse, og representerte trygghet og beskyttelse for sårbare mennesker. Resultatene av sykepleiernes innsats viser at de spilte en kritisk rolle i å støtte og beskytte lokalsamfunnet under og etter tvangsevakueringen.

4.5 Sykehus i en krigssone

Sykehusene var utstyrt med nødvendige ressurser for å utføre diagnostiske undersøkelser og kirurgiske inngrep, og hadde medisinsk utdannet personell. Her kunne pasienter få behandling for akutte skader og sykdom. Sykehusenes betydning økte i en tid preget av utbredte smittsomme sykdommer og skader forårsaket av miner, luftangrep og sprengstoff. Sammenliknet med andre institusjoner var pasientenes opphold på sykehus begrenset i varighet. De forlot sykehuset enten ved tilfriskning eller ved overføring til en annen institusjon for lengre omsorg eller permanent opphold. Sykehjem, gamlehjem og barnehjem tilbydde hovedsakelig pleie og omsorg til personer som var ute av stand til å ta hånd om seg selv, og oppholdet var ofte av lengre varighet eller permanent. Det er imidlertid viktig å merke seg at skillet mellom sykehus og andre institusjoner ikke var absolutt. I distrikter uten sykehus, fungerte lokale institusjoner ofte som det primære kontaktpunktet for medisinsk hjelp ved akutt sykdom eller skade. Under unntakstilstander blir institusjonenes rolle i

⁴⁰⁹ Mårdalen, 1950: 76.

⁴¹⁰ RA/S-2229/F/Fb/Fbu/L0008. Medisinalberetning for Vadsø legedistrikt 1945.

⁴¹¹ Mårdalen, 1950.

lokalsamfunnet forsterket, hvilket understreker betydningen av disse institusjonene rolle for å opprettholde helsetjenester i kritiske situasjoner.

Allerede før høsten 1944 evakuerte A/S Sydvaranger sykehus, Vadsø sykehus, Kysthospitalet i Vadsø, og Vardø sykehus bort fra sine opprinnelige lokaler på grunn av bombeangrep.⁴¹² Kysthospitalet i Vadsø la ned driften sommeren 1944 på grunn av de hyppige flyangrepene. Sykehuset hadde på dette tidspunktet kun 12-15 pasienter.⁴¹³ Sykehuset overførte fire av pasientene til Nesseby tuberkulosehjem, og de øvrige reiste hjem. Vardø sykehus, Vadsø sykehus og A/S Sydvaranger sykehus var i drift gjennom hele vinteren 1944. Vardø sykehus var evakuert til Syltefjord, Vadsø sykehus holdt til i Vestre Jakobselv og A/S Sydvaranger sykehus var innlosjert i lokalene til et barnehjem på Sollia. Forholdene var ikke like på de tre sykehusene, og de befant seg også under ulike omstendigheter fra slutten av oktober 1944. Med unntak av Kysthospitalet fortsatte sykehusene å drifte under provisoriske forhold. Det vil i det følgende bli gitt en framstilling av hvert enkelt sykehus.

4.5.1 Planer for rask respons ved evakuering av sykehus

A/S Sydvaranger sykehus hadde vært lokalisert på Sollia rundt to måneder da de første sovjetiske soldatene krysset grensen til Norge. Sykehuset godt utstyrt, omstendighetene tatt i betraktning. Sykehuset hadde kapasitet til å huse 25 voksne og to barn i tillegg til personalet.⁴¹⁴ Der var innlagt vann, eget bad og opplegg for å få elektrisk lys i løpet av kort tid. Det var også et bomberom i kjelleren på sykehuset. Beholdningen av medisiner var tilstrekkelig for en måned, og det var estimert at de hadde tilstrekkelig forbindingsmateriell for to måneder.⁴¹⁵ De hadde et transportabelt røntgenapparat til disposisjon, og hadde innredet en operasjonsstue.⁴¹⁶ Det var normalt to leger på sykehuset, men lege Alf Palmstrøm var

⁴¹² RA/RAFA-1920/Da/L0288/0002. Rapport til Sosialdepartementet fra John Caspersen. Datert 18.11.1944.

⁴¹³ RA/S-2229/F/Fb/Fbu/L0008. Medisinalberetning for Vadsø legedistrikt 1945

⁴¹⁴ VAM. Rapport fra verkslæge Alf Palmstrøm om A/S Sydvaranger sykehus, evakuering. Datert 20.01.1945

⁴¹⁵ RA/RAFA-1920/Da/L0288/0002. Rapport til Sosialdepartementet fra John Caspersen. Datert 18.11.1944.

⁴¹⁶ Åsmund Warelius, *Sykehusdriften på Kirkenes 80 år : 1909 1989*, Kirkenes: Kirkenes sykehus, 1988:12.

alene lege på dette tidspunktet. Den andre legen, Stig Svenneby, arbeidet på sykestuen på Bjørnevatn.⁴¹⁷ Det var tre sykepleiere og tre hjelpepleiere på Sollia.⁴¹⁸

Under kampene mellom sovjetiske og tyske styrker i oktober 1944, var sykehuset på Sollia midt i skuddlinjene. Personalet tok initiativ for å beskytte bygningen og pasientene ved å tydelig markere det som en nøytral sone i henhold til internasjonale Røde Kors-regler. De skaffet maling til et rødt kors på taket og tøy til å sy et Røde Kors-flagg, som signaliserte at det var et sykehus som ikke skulle angripes.⁴¹⁹ Tyske styrker forsøkte likevel å overta bygningen med makt.⁴²⁰ Overlege Palmstrøm spilte en avgjørende rolle i denne situasjonen, da han sto opp mot de tyske soldatene, selv når de truet han truet på livet.⁴²¹ Han påpekte at Røde Kors-flagget var et symbol som måtte respekteres. Dette eksempelet viser hvordan Røde Kors-prinsippene kan fungere som en beskyttelse for helseinstitusjoner i krigssituasjoner, men også enkeltpersoners innsats for å sikre at det overholdes.

Alt medisinsk utstyr befant seg på Sollia, så risikoen var stor for miste alt om bygningen brant ned.⁴²² Gitt det kritiske behovet for medisinsk utstyr i en krigssone, var det avgjørende å sikre disse ressursene. Det prioriterte å flytte medisiner, forbindingsmateriell og ulltepper til nærliggende huler for å minimalisere tapet av essensielle ressurser i tilfelle brann. Selve flyttingen var risikofyllt ettersom de befant seg i en krigssone. Personalet ble beskyttet, og de måtte slenge seg ned i terrenget for å unngå å bli truffet.⁴²³ Dette fremhever både risikoen knyttet til å arbeide i en krigssone, samt motet hos de involverte i å sørge for at livsviktig utstyr ikke gikk tapt.

Personalet forberedte seg på mulige akutte situasjoner og hadde strategier for rask respons. En slik strategi involverte å utstyre hver sykepleier med en ryggsekk som inneholdt

⁴¹⁷ Se. 4.1

⁴¹⁸ *Finnmarken*, 22.10.1994.

⁴¹⁹ Gamnes, Olaug Bye, Bjørg Dørmænen, og Gamnes, *Frigjøringen av Øst-Finnmark: 1944-1945 : "De syv frie månedene"* i Olaug Bye Gamnes (red.), Kirkenes: Olaug Bye Gamnes, 2019: 25.

⁴²⁰ *Finnmarken*, 03.12.1994.

⁴²¹ Svane, 1998: 4688.

⁴²² Warelius, 1988: 13-14.

⁴²³ Immonen, 1999: 32.

grunnleggende forsyninger som morfin, forbindelsessaker og sukker.⁴²⁴ De var alltid forberedt på en plutselig evakuering med pasientene.

Mens kampene pågikk hendte det at sovjetiske soldater lå på den ene siden av sykehuset og de tyske på den andre. På Sollia evakuerte de pasientene til kjelleren, og ga dem sovemedisin mens kampene pågikk.⁴²⁵ De første sovjetiske soldatene kom til Sollia tidlig om morgenen den 24. oktober 1944.⁴²⁶ De fikk disponere den største sykestuen til sine sårede soldater, som måtte ligge tett i tett både i sengene og på gulvet. Dette innledet et kort men intensivt norsk-sovjetisk sivil-militært samarbeid. Tilliten var ikke bygd på en dag. De norske sykepleierne fikk ikke tillatelse til å sette sprøyter på de sovjetiske soldatene.

Da de tyske troppene trakk seg ut av området, ba den sovjetiske generalen om et møte med personalet på sykehuset i Sollia.⁴²⁷ Formålet med møtet var å få en oversikt over hvor mange pasienter som var innlagt på sykehuset, mannlige og kvinnelige, og hva sykehuset trengte av forsyninger. Dette møtet mellom sovjetiske myndigheter og det sivile norske helsevesenet fant sted på det sovjetiske hovedkvarteret på Storskog. På grunn av minefaren eskorterte sovjetiske soldater det norske personalet til møtestedet.⁴²⁸

På dette tidspunktet fantes det ingen fungerende fylkesadministrasjon i Finnmark, og overlegen på sykehuset representerte derfor helsevesenets ledelse i Finnmark. Møtet med den sovjetiske ledelsen var det første formelle møtet mellom norske og sovjetiske myndigheter. Den sovjetiske hæren var i gang med å etablere en vennligsinnet okkupasjon i Øst-Finnmark, og med dette fulgte ansvar for sivilbefolkningen. Under kampene hadde det oppstått et spontant samarbeid for å behandle sårede sovjetiske soldater. Møtet i etterkant var på initiativ av de sovjetiske myndigheter, og dreide seg om sykehusets ressurser og behov. Dette var starten på organiseringen av sykehusdriften i Finnmark etter den tyske okkupasjonen, og med det gjenreisningen av det sivile helsevesenet.

Det finnes ingen indikasjoner på at overvintre oppsøkte sykehuset for å få legehjelp, på samme måte som på sykestuen på Bjørnevatn. Dette kan delvis forklares av sykehusets

⁴²⁴ Immonen, 1999: 32.

⁴²⁵ *Finnmarken*, 22.10.1944. Immonen, 1999: 32.

⁴²⁶ *Finnmarken*, 22.10.1944.

⁴²⁷ Immonen, 1999: 33.

⁴²⁸ Immonen, 1999: 32-33.

beliggenhet i skuddlinjen, noe som gjorde området mindre attraktivt for sivilbefolkningen å oppholde seg i. Dette impliserer at personalet ved sykehuset var nødt til å håndtere en konstant risiko for å bli truffet av kryssild eller annen krigsrelatert fare, og det understreker den utfordrende situasjonen som preget sykehusdriften.

4.5.2 Sovjetiske krigsfanger på sykehus

Sykehuset i Vadsø hadde mange likhetstrekk med A/S Sydvaranger sykehus, både med hensyn til utfordringer og tilpasningsevne under krigsforhold. Sommeren 1944 evakuerte sykehuset i Vadsø til Vestre Jakobselv, hvor de omgjorde flere bygninger til midlertidige sykehusfasiliteter.⁴²⁹ Disse improviserte løsningene inkluderte en operasjonsstue i et skolelokale og bruk av en kirke og et bedehus som sykestuer.⁴³⁰

Betingelsene var langt fra ideelle, med ødelagte vinduer og uten elektrisitet. Parafinlamper ga belysning under operasjoner.⁴³¹ Vinduene var ødelagte i et ett av byggene der pasientene var innlosjert. For å varme opp bygget fyrte de med så mye som ovnene tålte. Likevel la det seg et lag med is på overflatene etter gulvvasken.⁴³² Til tross for disse utfordringene, klarte personalet å opprettholde sykehusdriften, og kapasiteten var noe større enn på sykehuset på Sollia med 31 senger.⁴³³

I Vestre Jakobselv tilgjengeliggjorde et mindre antall senger for epidemiske pasienter. Utstyr og inventar var som i Sør-Varanger medbragt fra det opprinnelige sykehuset. Det var to leger på Vadsø sykehus som hadde ansvar for både sykehuset og legedistriktet. Der var seks sykepleiere og fire ansatte på kjøkkenet.⁴³⁴ Det provisoriske sykehuset var en stabil faktor i en kaotisk tid. Det lå sytten kilometer fra Vadsø og 83 kilometer fra Tana. Mens flyangrepene pågikk, fikk de inn mange pasienter med sår og splintskader.⁴³⁵ Etter at tyskerne hadde forlatt

⁴²⁹ RA/RAFA-1920/Da/L0288/0002. Rapport til Sosialdepartementet fra John Caspersen. Datert 18.11.1944.

⁴³⁰ Riesto, 2000.

⁴³¹ Riesto, 2000: 76.

⁴³² Riesto, 2000: 76.

⁴³³ RA/RAFA-1920/Da/L0288/0002. Rapport til Sosialdepartementet fra major John Caspersen. Datert 18.11.1944.

⁴³⁴ Riesto, 2000: 73. Tallene er fra 1943.

⁴³⁵ Riesto, 2000: 76.

området behandlet de mange pasienter som var skadet i eksplosjoner av sprengstoff etter tyskerne. Flere omkom i mineulykker langs landeveiene.⁴³⁶

Vadsø sykehus var skjermet for kamper mellom sovjetisk og tyske styrker, og de fikk ingen direkte ordre om å evakuere. De valgte likevel å flytte pasientene. De sendte hjem de som var friske nok og hadde familie som kunne hjelpe dem, mens de svakeste som trengte tilsyn av helsepersonell fikk bli værende i hytter et stykke borte fra tettstedet.⁴³⁷ I likhet med på Sollia gjemte de bort utstyr i naturen for at det ikke skulle gå tapt i brann.⁴³⁸ Tyskerne brente ikke disse bygningene, og etter kort tid kunne personalet på sykehuset flytte tilbake med pasientene.

Sovjetiske krigsfanger utgjorde en ny pasientgruppe på Vadsø sykehus. Mange av fangene hadde levd under ekstreme forhold, noe som resulterte i alvorlige forfrysninger og behov for amputasjon.⁴³⁹ Sykehuset behandlet et betydelig antall sovjetiske pasienter, med opptil 4-5 innlagt samtidig.

Vadsø sykehus var i drift på Jakobselv gjennom hele 1944, men med ønske om å flytte sykehuset tilbake til byen i Kysthospitalets lokaler. Imidlertid førte en rekke logistiske utfordringer, som ødelagte varmeanlegg, mangel på bygningsmaterialer og vindusglass, til at flyttingen tok lengre tid enn forventet.⁴⁴⁰ Da sykehuset omsider flyttet tilbake til byen, fulgte de sovjetiske krigsfangene med, før den sovjetiske saniteten overtok ansvaret for dem.⁴⁴¹

4.5.3 Sykehuspasienter i privat pleie

Vardø sykehus befant seg i Syltefjord i Vardø herred høsten 1944, og var etablert i en skolebygning samt et nybygg reist av materialer fra bombeskadde hus i Vardø.⁴⁴² Etter over to års drift var sykehuset godt etablert og utstyrt, takket være bidrag fra Røde Kors, Det Civile

⁴³⁶ Riesto, 2000: 77.

⁴³⁷ Riesto, 2000: 76.

⁴³⁸ Riesto, 2000: 77.

⁴³⁹ Riesto, 2000: 77.

⁴⁴⁰ RA/S-2910/D/D/L0176/0005. Rapport til Sosialdepartementet fra John Caspersen. Datert 31.12.1944.

⁴⁴¹ Riesto, 2000: 77.

⁴⁴² GMA. Sverre Sørdsdals privatarkiv. Private brev fra perioden 1940-1947. Øivind Larsen, Randi Sørdsdal og Sverre Sørdsdal, Tysk okkupasjon og russiske fly - overlege Sverre Sørdsdals brev fra Vardø 1942 og 1945, *Michael* Vol. 11 no. 1, Oslo: 2014: 64.

Luftvern og Nasjonalhjelpen, etter at utstyr gikk tapt i bombeangrepet i 1942.⁴⁴³ En vindmølle produserte elektrisitet.

Sykehuset hadde belegg til inntil 35 pasienter.⁴⁴⁴ Bemanningen besto av en overlege og fire sykepleiere, samt overlegens kone, som var utdannet sykepleier, men ikke formelt ansatt. Hun assisterte likevel ved kirurgiske inngrep og hjalp til der det var behov.⁴⁴⁵ Vardø sykehus sannsynligvis det mest robuste sykehuset i regionen høsten 1944, med hensyn til bemanning, fasiliteter og utstyr. Dette vitner om en vellykket organisering og samarbeid mellom ulike organisasjoner for å sikre at sykehuset kunne fungere effektivt og tilby nødvendig helsehjelp gjennom krigen.

Sovjetiske bombefly angrep Syltefjord i september 1944. Sykehuset fikk ingen direkte treff, men angrepet medførte materielle skader og tap av liv.⁴⁴⁶ Målet for bombene var tyske konvoier som lå i fjorden. Overlegen Sverre Sørdsdal bekymret seg over at målene for bombene lå like utenfor sykehuset. Han gikk i dialog med tyskerne for å overtale dem til å flytte skipene. Tyskerne imøtekom ønsket, men det hjalp lite ettersom det ankom flere tyske skip til fjorden.⁴⁴⁷

På grunn av den økte risikoen for flyangrep besluttet overlegen at pasientene skulle evakueres til private hjem spredt i Syltefjord. Mangelen på transportmidler og drivstoff var en utfordring, men med hjelp fra sivilbefolkningen lyktes det å evakuere samtlige pasienter. Den påfølgende dagen bombet sovjeterne den tyske konvoien i Syltefjord, og sykehuset tok imot 25 sårede tyske soldater.⁴⁴⁸ Med redusert personale og mangelfullt utstyr, behandlet personellet tyske soldater etter beste evne.⁴⁴⁹ Ettersom alle pasientene var evakuert, var det god med plass og det var ikke nødvendig å sikre eller ta hensyn til andre pasienter.

⁴⁴³Dag Fr. Chr. Schilling og Kåre Ottersen, *Barmhjertighetsfronten*, Oslo: Norges Røde kors, 1995: 99.

⁴⁴⁴ RA/S-2910/D/D/L0176/0005. Rapport til Sosialdepartementet fra John Caspersen. Datert 31.12.1944..

⁴⁴⁵ GMA. Sverre Sørdsdals privatarkiv. Private brev fra perioden 1940-1947.

⁴⁴⁶ GMA. Sverre Sørdsdals privatarkiv. Private brev fra perioden 1940-1947. Også gjengitt i: Larsen m.fl., 2014: 74.

⁴⁴⁷ GMA. Sverre Sørdsdals privatarkiv. Private brev fra perioden 1940-1947.

⁴⁴⁸ GMA. Sverre Sørdsdals privatarkiv. Private brev fra perioden 1940-1947. Også gjengitt i: Larsen m.fl., 2014: 76.

⁴⁴⁹ Constance Wiel Schram, Anna Dahl og Sofie Voss (red.), *Norske kvinners sanitetsforening : tiden og menneskene som skapte den : vekst og virke i femti år : 1896-1946*, Oslo: Foreningen 1946.

Pasientene bodde i overfylte boliger sammen med fastboende og familier som hadde flyktet fra Vardø på grunn av risikoen for bombing.⁴⁵⁰ I januar 1944 var befolkningen i Vardø redusert til omtrent 1500 av en opprinnelig befolkning på 3500.⁴⁵¹ I november samme år var det en betydelig økning i Syltefjords befolkning fra 140 til 240 innbyggere, en økning på over 70 prosent.⁴⁵² Et epidemisk utbrudd kunne fått alvorlige følger, men det oppsto ingen store utbrudd av smittsomme sykdommer.

Sykehuset sto for forpleiningen av pasientene der de var innlosjert, og i noen tilfeller sørget de for vertsfamiliene i tillegg.⁴⁵³ Sykehuset levert brensel, og personellet tilberedte mat. Mens Vardø sykehus evakuerte pasientene til private hjem, var situasjonen var motsatt i Tana, der institusjonene tok imot hjemløse overvintreere i tillegg til pasientene.

De sovjetiske bombetokter fortsatte så lenge det var tysk nærvær i området. Den 25. oktober 1944 opplevde Båtsfjord et bombeangrep. Dette angrepet rammet mens flere av befolkningen var på tur for å hente proviant fra en tysk båt som hadde gått på grunn. Dette resulterte i både dødsfall og skader.⁴⁵⁴ En liten fiskebåt transporterte de skadde til Syltefjord om natten. Etter å ha mottatt behandling, oppholdt de seg i en provisorisk sykestue lenger inne i fjorden. Dette var tryggere enn på sykehuset som var mer utsatt for bombeangrep.⁴⁵⁵

Sykehuset i Syltefjord overlevde bombeangrepene uten større skader enn noen knuste vindusruter.⁴⁵⁶ Tyske styrker åpnet ild mot fiskeskøyter som lå i fjorden slik at de sank. Skøytene spilte en viktig rolle både for transport og for å skaffe mat fra havet. Transport av både forsyninger og pasienter var avhengig av disse båtene.⁴⁵⁷ Det var kun robåter tilbake da tyskerne forlot området. Uten transportmidler var sykehuset i Syltefjord delvis isolert.⁴⁵⁸

⁴⁵⁰ Olsen, Margido, *Beretningen om Syltefjord*, Båtsfjord: Båtsfjord kommune, Kultur- og oppvekstetaten : Lions Club, Båtsfjord, 1994: 71.

⁴⁵¹ Randi Rønning Balsvik, Finnmark fylkessykehus på «Helvedesøya», i *Varanger Årbok*, 2015: 144.

⁴⁵² RA/RAFA-4978/D/L0049. Rapport fra oberstløytnant Johnson til den sovjetiske øverstkommanderende om forholdene i Hamningberg. Datert 19.11.1944

⁴⁵³ GMA. Sverre Sørtdals privatarkiv. Private brev fra perioden 1940-1947.

⁴⁵⁴ *Våre falne* i Arne Ording, Gudrun Johnson Høibo og Johan Garder (red.) 1950: 221, 654.

⁴⁵⁵ Larsen m.fl., 2014: 77.

⁴⁵⁶ GMA. Sverre Sørtdals privatarkiv. Private brev fra perioden 1940-1947.

⁴⁵⁷ Balsvik, 2015: 153.

⁴⁵⁸ GMA. Sverre Sørtdals privatarkiv. Private brev fra perioden 1940-1947. Også gjengitt i: Larsen m.fl., 2014: 76.

Telefonforbindelsen til Vardø var fortsatt intakt. Via telefon var det mulig å opprettholde en kommunikasjon for informasjonsutveksling og koordinering av oppgaver.

Den 4. november mottok sykehuset i Syltefjord beskjed om at en skøyte med 30 sovjetiske soldater og noen nordmenn hadde ankommet Vardø fra Sør-Varanger.⁴⁵⁹ Dette markerte et vendepunkt, og de vurderte forholdene som trygge nok til å flytte pasientene tilbake til sykehuset. Selv om situasjonen fortsatt var utfordrende, ble hverdagen enklere uten de daglige transportetapper for å ha tilsyn med pasientene. De reparerte vinduene på skoleinternatet med tilgjengelige materialer som ekstra vindusruter og finerplater.

Et betydelig antall pasienter fikk behandling for skader forårsaket av miner, sprengstoff og håndgranater som var etterlatt av tyskerne, da sykehusdriften i Syltefjord kom i drift igjen.⁴⁶⁰ Noen skader oppsto som en følge av feller tyskerne hadde rigget opp i hus, der eksplosiver utløstes når noen åpnet en dør.⁴⁶¹

På grunn av mangelen på materialer, boliger og mat, var befolkningen mindre forsiktig enn det som var nødvendig i den gitte situasjonen, og alvorlige skader forekom. Det hendte også at barn fikk skader mens de lekte med etterlatt ammunisjon.⁴⁶²

Vardø hadde vært uten distriktslege siden han ble skadet under et bombeangrep og innlagt på sykehuset i Syltefjord i august 1944. I desember samme år ble han frisk nok til å reise tilbake til Vardø.⁴⁶³ Befolkningen i byen økte fordi mange som hadde flyktet begynte å reise tilbake i denne perioden. Det var behov for legehjelp på stedet.⁴⁶⁴ Distriktslegens tilbakekomst reduserte også presset på sykehuset, det sparte pasienter for transporten til Syltefjord.

⁴⁵⁹ Sverre Sørtdals privatarkiv. Private brev fra perioden 1940-1947. Også gjengitt i: Larsen m.fl., 2014: 79.

⁴⁶⁰ GMA. Sverre Sørtdals privatarkiv. Private brev fra perioden 1940-1947.

⁴⁶¹ RA/RAFA-1992/1/Db/L0001. Rapport over tyskernes ødeleggelsesmåter, apparater etc. Datert 26.01.1945. GMA. Sverre Sørtdals privatarkiv. Private brev fra perioden 1940-1947.

⁴⁶² GMA. Sverre Sørtdals privatarkiv. Private brev fra perioden 1940-1947. Også gjengitt i: Larsen m.fl., 2014: 83.

⁴⁶³ Rune Rautio, Notater til Vardø sivile luftverns dagbok for 1942 og 1944, i Roger Skotnes (red.), *Jubileumsboka 1994*, Vardø: Vardøhus museumsforening, 1994: 111.

⁴⁶⁴ RA/S-2910/D/Da/L0176/0005. Rapport fra John Caspersen til Sosialdepartementet. Datert 03.12.1944.

Mot slutten av 1944 gjorde de ansatte forberedelser for å flytte sykehuset tilbake til Vardø.⁴⁶⁵ På grunn av mangel på materialer og arbeidskraft, gikk prosessen sakte, og sykehuset forble i Syltefjord inn i 1945.

Samtlige tre sykehus spilte en vesentlig rolle i forhold til livsvilkårene i sine lokalsamfunn i Frie Finnmark. Tilgang på legehjelp var særlig viktig da tyskerne etterlot seg miner og sprengstoff som rammet sivile. Mange fikk livsnødvendig legehjelp på sykehusene. I tillegg var de innlagte pasientene ivaretatt gjennom de mest krevende dagene høsten 1944. Dette ga trygghet for pasientene, men avlastet også familiene for ansvar.

Alle de tre sykehusene i Frie Finnmark behandlet nye pasienter pasientgrupper skadet som følge av krigshandlinger: tyske soldater i Syltefjord, sovjetiske krigsfanger i Vestre Jakobselv og sovjetiske soldater i Sør-Varanger. Dette demonstrerer det norske helsevesenets og sivilbefolkningens evne til å tilpasse seg og samarbeide under krevende forhold, samt deres vilje til å behandle pasienter fra ulike nasjonaliteter i en krigssituasjon.

4.6 Oppsummering

Avslutningen på den tyske okkupasjonen kom tidligere i Frie Finnmark enn i resten av fylket. Først ute var Sør-Varanger, som til gjengjeld befant seg der voldsomme kampene mellom sovjetiske og tyske soldater fant sted. Eksplosjoner, brann og vold preget de siste dagene før de sovjetiske soldatene tvang de tyske troppene på retrett. Flyangrep rammet flere steder i Frie Finnmark. Når områder med sivilbefolkning blir kampsone, oppstår samarbeid mellom sivile og militære aktører som verken er planlagt, forberedt eller trent på. Dette kom tydelig til uttrykk i Frie Finnmark der både soldater og krigsfanger fikk behandling på sykehusene. I Sør-Varanger oppsøkte sovjetiske soldater sykehuset og sykestuen på Bjørnevatn, i Vadsø fikk sovjetiske krigsfanger behandling og på Vardø sykehus i Syltefjord behandlet de skadde tyske soldater etter bombeangrep på havna. Når det gjaldt sivilbefolkningen, var det viktig å begrense skadeomfanget så mye som mulig. Evakuering av pasientene i Syltefjord til private hjem er ett eksempel på dette. Ett annet eksempel var tiltakene for å utbedre gruvegangene på Bjørnevatn til tilfluktsrom for kommunes befolkning. Dette tilfluktsstedet reddet størstedelen av befolkningen i Sør-Varanger da de måtte søke tilflukt fra frigjøringskampene mellom to fremmede nasjoners militære styrker. I gruvegangene var fellesskapet en viktig faktor, og

⁴⁶⁵ GMA. Sverre Sørtdals privatarkiv. Private brev fra perioden 1940-1947.

samfunnet bar preg av å være organisert etter kjent struktur med ordensvern, helsetjenester og utdeling av forsyninger og måltider. Utenfor gruvegangene var felleskapet med andre overvintreere også viktig, men samfunnene hadde ikke samme formelle struktur som inne i gruvegangene. Det handlet mer om at folk søkte sammen, i de husrommene som fantes. Institusjonene som sto igjen, fikk en særlig viktig rolle. Mange hjemløse søkte dit, og de ansatte tok ansvar for både innkvartering og mat til den nødstilte befolkningen. Sykepleierne med ansvar for institusjoner og pasienter spilte en særlig viktig rolle. Mens verden bokstavelig talt brant rundt dem sørget de ikke bare for egne pasienter, men ivaretok hjemløse overvintreere og tok grep for å hindre utbrudd av smittsomme sykdommer. Helseinstitusjonene var redningen for mange i nød, men særlig viktig for de svakeste.

Samarbeid og lokalkunnskap var viktige faktorer som sikret sivilbefolkningens livsvilkår i kaoset situasjonen som oppsto da folk måtte forlate hjemmene sine. Felleskapet mellom overvintreere gjorde det mulig å dele både ressurser og ansvar. Enkeltmenneskers innsats og mot var i flere tilfeller utslagsgivende for forhold som i stor grad påvirket befolkningens liv. Helseinstitusjoner og helsepersonell spilte en sentral rolle, og sykepleierne var viktige aktører med evner og kapasitet til å ta beslutninger som fikk konsekvenser for flere. Deres omsorg og innsats for en befolkning i nød står særlig frem i denne sammenhengen. De som manglet både kontaktnett med lokalbefolkningen og lokalkunnskap var mest utsatt. Vårsol barnehjem som måtte overnatte under åpen himmel er et eksempel på dette. De fikk tak over hodet da de møtte på andre som hadde flyktet.

5 Livsvilkårene i Indre Finnmark

Kapitlet retter søkelys på forutsetninger og premisser som var særegene for befolkningen i Indre Finnmark da de unndro seg tvangsevakueringen. I Karasjok og Kautokeino bodde det under 2700 mennesker til sammen. Til sammenlikning var innbyggertallet i både Sør-Varanger, Hammerfest, Alta og Kjelvik over 4000.⁴⁶⁶ Antallet reinsdyr var betydelig større enn befolkningstallet, med et anslag på 22 000 reinsdyr i Kautokeino og 17 000 i Karasjok i 1944.⁴⁶⁷ Kapittel 3.2.2 viste at over 90 prosent av befolkningen i Indre Finnmark var samisk, og at en tilsvarende andel overvintret. Hvilke premisser satte evakueringsmyndighetene til tvangsevakueringen av reindriftsamene, og premissene betydning for deres muligheter til å flykte? Var det forskjeller mellom de to kommunene?

5.1 Reinsdyr som premissleverandør

Kautokeino og Karasjok var to kommuner med lik befolkningssammensetning, språk, kultur og næringsveier. Selv om befolkningen var relativt liten, utgjorde de geografisk de to største kommunene i fylket. Det er 110 kilometer mellom tettstedene Karasjok og Kautokeino i luftlinje. Reindriftssamene utgjorde en unik befolkningsgruppe under tvangsevakueringen, da de var de eneste som skulle ta med seg dyrene sine. Evakueringsmyndighetene begrunnet dette med behovet for kjøttforsyning og bevaring av reindriften som næring.⁴⁶⁸ Begge kommunene fikk ordre om å evakuere til Helligskogen i Troms. Det ville vært naturlig å anta at evakueringen av de to kommunene, med så mange fellestrekk, ville bli samordnet både administrativt og i praksis. Slik utartet det seg ikke.

Den 1. november 1944 fikk befolkningen i Karasjok ordre om å forlate sine hjem innen 5. november 1944.⁴⁶⁹ I Kautokeino var fristen satt til 30. november 1944. Hvorfor fikk de to stedene ulike tidsfrister og hvilke konsekvensene fikk dette? For å undersøke dette må man ta et tilbakeblikk til organiseringen av tvangsevakueringen i Indre Finnmark.

⁴⁶⁶ Dancke, 1986: 21.

⁴⁶⁷ SATØ. Fylkesmannen i Troms. Boks 2028. Mappe merket «Evakuering lapper og rein» Rapport fra politimester Sverre Hoem i Hammerfest. Datert 27.10.1944; GMA. Jonas Lie. Rapport til ministerpresidenten om evakuering av Finnmark fylke samt de 4 nordligste kommuner i Troms. 1945.

⁴⁶⁸ SATØ. Fylkesmannen i Troms. Boks 2028. Mappe merket «Evakuering lapper og rein» Rapport fra politimester Sverre Hoem i Hammerfest. Datert 27.10.1944.

⁴⁶⁹ Petterson, 2008: 148; Hans Lindkjølen, *Viddas folk : Rávdul-Elle fra Finnmarksvidda*, Karasjok: Davvi girji: 103. Gjengitt etter Petterson som henviser til Lindkjølen.

Området som var underlagt tvangsevakuering var delt inn i følgende tre administrative regioner: Øst-Finnmark, Vest-Finnmark og Nord-Troms. Indre Finnmark lå under regionen Vest-Finnmark, hvor ordføreren i Hammerfest var evakueringssjef.⁴⁷⁰ Evakueringssjefen hadde ansvar for å koordinere lensmennene i de ulike distriktene, som igjen hadde ansvar for å organisere transportene av befolkningen fra sine distrikter.⁴⁷¹ Lensmannen i Kautokeino var imidlertid arrestert under mistanke for å motarbeide tyske myndigheter, og befant seg i Tromsø med meldeplikt.⁴⁷² For å adressere utfordringen med fraværende lensmann, fikk politimesteren i Hammerfest, Sverre Hoem, ansvar for tvangsevakueringen av Kautokeino. Fylkesmannen ga ham følgende fullmakt til å håndtere oppgaven:

*Ifølge den meg gitt fullmakt anmodes De om snarest mulig å foreta det nødvendige for å bringe samene og deres rein til Troms fylke av hensyn til kjøttforsyningen og bevaring av reindriften. stopp De gis i den anledning fritt mandat men bes ukentlig rapportere hertil hva der foretas. Stopp Det må søkes forhindret at reinen drar over grensen til nabolandene. Stopp Det økonomiske vil bli ordnet herfra.*⁴⁷³

Fullmakten er datert 17. oktober 1944, mens evakueringen fortsatt var frivillig. Hoem ankom Kautokeino den 23. oktober 1944. Der dannet han allianse med individer med bred kompetanse, som dekket både reindrift og lokale forhold. Dette inkluderte ordføreren, en tidligere lensmannsfullmektig, en fjelstueeier, forsyningsnemndens leder, to handelsmenn, og en reineier. Lappefogden var innkalt, men kunne ikke møte.⁴⁷⁴ Dette var starten på en sabotasje av tvangsevakueringen i Kautokeino, der politimester Hoem var delaktig.⁴⁷⁵

⁴⁷⁰ SATØ. Fylkesmannen i Troms. Boks 2028. Mappe merket «Evakueringskomiteen. Fra 21/10 til 27/12 1944. Niederschrift über die Besprechung betreffend die vorbereitenden Massnahmen und die Richtlinien für die Evakuierung der norwegischen Zivilbevölkerung WestFinnmarks und Osttoms. Datert 14.10.1944.

⁴⁷¹ SATØ. Fylkesmannen i Troms. Boks 2028. Mappe merket «Evakueringskomiteen. Fra 21/10 til 27/12 1944. Møtereferat fra Fylkesmannens kontor. Datert 21.10.1944.

⁴⁷² Hellesnes, 1950: 120.

⁴⁷³ SATØ. Fylkesmannen i Troms. Boks 2028. Mappe merket «Evakuering lapper og rein». Fullmakt til politimesteren i Hammerfest fra Fylkesmannen. Datert 17.10.1944.

⁴⁷⁴ SATØ. Fylkesmannen i Troms. Boks 2028. Mappe merket «Evakuering lapper og rein» Rapport fra politimester Sverre Hoem i Hammerfest. Datert 27.10.1944.

⁴⁷⁵ Bones m.fl., 2022: 154.

I oktober var flyttingen av rein fra sommer- til vinterbeite i gang, hvilket innebar at dyrene var spredt over et stort geografisk område.⁴⁷⁶ Hoem rapporterte om flere utfordringer knyttet til å flytte reinflokker over lange avstander under de rådende forholdene. Først og fremst var dyrene spredt på grunn av barmark i oktober, noe som kunne medføre at det tok uker for hver enkelt reineier å samle sin flokk.⁴⁷⁷ For det andre ville det være vanskelig å drive dyrene bort fra de vante flyttveiene fra sommer- til vinterbeite. For det tredje kompliserte det situasjonen ytterligere at reinsdyrene hadde parett seg om høsten.⁴⁷⁸ Hoem presenterte en omfattende plan for å adressere utfordringene forbundet med forflytningen av reinflokkene. Selv om utfordringene var reelle, er det mulig at Hoem overdramatiserte situasjonen for å sabotere de tyske tvangsevakueringen av befolkningen i Kautokeino. Dette gjorde han i samarbeid med samiske aktører.⁴⁷⁹

For å unngå sult blant dyrene foreslo de sakkyndige rådgiverne at reinflokkene skulle flyttes i to puljer på hver sin side av Kautokeino kirkested.⁴⁸⁰ Området rundt Reisadalen måtte unngås, ettersom det var nedbeitet av 4 000 reinsdyr som var igjen i Troms. Den alternative ruten forutsatte at de krysset landegrensen til Finland via den finske kile.⁴⁸¹ Hvis de valgte denne løsningen måtte gjennomføringen for det første organiseres av fylkesmannen i Troms, og for det andre i samarbeid med tyske militære myndigheter.⁴⁸² Transporten til Helligskogen var beregnet å ta seks til åtte uker. Flyttsamene kunne maksimalt forflytte seg 20 kilometer per dag. Hver andre eller tredje dag måtte reinflokkene samles, hvilket innebar at de måtte holde seg i ro den dagen.

Hoem rapporterte til Fylkesmannen, og avsluttet med at befolkningen var orientert om den forestående forflytningen, og at forberedelsene var i gang:

⁴⁷⁶ SATØ. Fylkesmannen i Troms. Boks 2028. Mappe merket «Evakuering lapper og rein» Rapport fra politimester Sverre Hoem i Hammerfest. Datert 27.10.1944.

⁴⁷⁷ Hellesnes, 1950: 122.

⁴⁷⁸ GMA. Jonas Lie. Rapport til ministerpresidenten om evakuering av Finnmark fylke samt de 4 nordligste kommuner i Troms. 1945.

⁴⁷⁹ Bones m.fl., 2022: 154.

⁴⁸⁰ SATØ. Fylkesmannen i Troms. Boks 2028. Mappe merket «Evakuering lapper og rein» Rapport fra politimester Sverre Hoem i Hammerfest. Datert 27.10.1944.

⁴⁸¹ Kommunen Enotekie i finske Lappland danner en kile mellom Norge og Sverige.

⁴⁸² SATØ. Fylkesmannen i Troms. Boks 2028. Mappe merket «Evakuering lapper og rein» Rapport fra politimester Sverre Hoem i Hammerfest. Datert 27.10.1944.

Imidlertid er alle forberedelser til flytningen satt i verk. Samene får beskjed om at hvis de ikke gjennomfører flytningen som pålagt eller hvis de forsøker å drive reinen over til nabolandene vil renene bli nedskutt og samene fengslet. Lensmann Eishaug fikk ordre om å melde seg for Ortskommandanten for å samarbeide om dette og andre spørsmål.⁴⁸³

Tyske myndigheter tok Hoems rapport og anbefalingene han presenterte til etterretning. Alt skulle legges til rette for at reinflokkene skulle føres til Troms. Befolkningen fikk frist til 30. november 1944 for å forlate kommunen, i motsetning til befolkningen i andre kommuner som kun fikk dager eller timer til å forberede seg. Reindriftssamene fikk i tillegg anledning til å bestille forsyninger for transporten som skulle leveres av tyske myndigheter.⁴⁸⁴ De mottok betydelige mengder sukker, fett, kaffeerstatning og fyrstikker. Dette indikerer at Hoems anbefalinger hadde en betydelig innvirkning på evakueringen av Kautokeino, og bidro til bedre betingelser for befolkningen der, sammenlignet med andre kommuner. Da befolkningen forlot Kautokeino antok tyske myndigheter at de reiste mot Helligskogen i Troms, men forberedelsene hadde vært et narrespill.⁴⁸⁵ Samene reiste mot Helligskogen i Finnmark med reinflokkene, velforsynt fra tyske beholdninger.

I nabokommunen Karasjok var forholdene markant forskjellige fra i Kautokeino. Befolkningen der, inkludert flyttsamene, fikk kun fem dager til å forberede seg før de måtte forlate hjemmene sine. Allerede 19. oktober 1944 holdt de et møte der politimester Hoem, ordføreren i Karasjok og lappfogden deltok.⁴⁸⁶ Hoem var altså i Karasjok før han reiste til Kautokeino, men han hadde ingen formell rolle i prosessen der.

⁴⁸³ SATØ. Fylkesmannen i Troms. Boks 2028. Mappe merket «Evakuering lapper og rein». Rapport fra Politimester Hoem til fylkesmannen i Troms. Datert 01.11.1944.

⁴⁸⁴ SATØ. Fylkesmannen i Troms. Boks 2028. Mappe merket «Evakuering lapper og rein». Telegram fra Politimester Hoem til fylkesmannen i Troms. Datert 01.11.1944.

⁴⁸⁵ Bones m.fl., 2022: 154; Inger Selven Watts, *De kom til oss : tvangsevakueringen av Finnmark og Nord-Troms*, Pax forlag, 2016: 70; B. R. Hellesnes, *Tragikomedie i Kautokeino*, i B. R. Hellesnes (red.), *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Kragerø: Eget forlag, 1950.

⁴⁸⁶ RA/S-3138-01/D/Da/L0818. Landssviksak mot Anders Johan Lippestad. Utskrift av konferanse i Karasjok 19.10.1944.

Reinflokkene var i fokus på møtet i Karasjok.⁴⁸⁷ Dyrene var fordelt på fem reinbeitedistrikt fra Magerøya, til Nordkynhalvøya, Laksefjorden og Porsanger, et stort geografisk område langt utenfor Karasjok. De konkluderte tidlig med at 12 350 dyr var for utilgjengelige for flytteing vestover. Det var kun aktuelt å evakuere de to vestligste beitedistriktene til Troms, og dette omfattet kun 4 600 dyr. Hele 73 prosent av reinsdyrene som tilhørte reindriftssamer i Karasjok var avskrevet av evakueringsmyndighetene før tvangsevakueringen skulle gjennomføres. Dette var trolig årsaken til at evakueringen av Karasjok fikk lavere prioritet i form av ressurser enn Kautokeino. Reindriftssamene i Karasjok hadde mindre verdi i form av reinsdyr sammenlignet med Kautokeino.

Allerede den 21. oktober ga evakueringsmyndighetene ordre om evakuering vestover for de to aktuelle reinbeitedistriktene i Karasjok.⁴⁸⁸ De fikk beskjed om at de skulle bevege seg vestover mot Troms, i stedet for å dra til sine tradisjonelle vinterbeiteområder. Formenn og nestformenn i begge distrikter fikk varsel om dette. De fikk løfte at de kunne selge dyrene i Troms til gode priser, og i tillegg motta en premiering på en flaske snaps og ti pakker tobakk for hvert tiende reinsdyr de berget til Troms.⁴⁸⁹ Dersom de derimot ikke etterfulgte ordren om å flytte, ville dyrene bli skutt.

Ordføreren i Karasjok fikk samme rolle som Hoem hadde i Kautokeino, med hensyn til organisering og rapportering.⁴⁹⁰ Han fikk ordre om å informere samtlige formenn i beitedistriktene om tvangsevakueringen innen utgangen av oktober. Ordføreren delegerte en del av det praktiske arbeidet til en nylig konstituert lensmann, som fikk ansvar for å informere befolkningen.⁴⁹¹ Ifølge ordførerens eget vitneutsagn i forbindelse med landssviksaken hans,

⁴⁸⁷ RA/S-3138-01/D/Da/L0818. Landssviksak mot Anders Johan Lippestad. Utskrift av konferanse i Karasjok 19.10.1944.

⁴⁸⁸ RA/S-3138-50/D/Db/L0003/0001. Landssvikarkivet, Vadsø politikammer. Anr. 5/45 Isaksen, Einar. Skriv angående evakuering av reinflokkene. Fra Karasjok kommune til formann og nestformann i reinbeitedistriktene 15 og 16. Datert 21.10.1944.

⁴⁸⁹Karasjok historielag, *Karasjok årbok 2010*, Karasjok: Karasjok historielag, 2010.: 17.

⁴⁹⁰ RA/S-3138-01/D/Da/L0818. Landssviksak mot Anders Johan Lippestad. Utskrift av konferanse i Karasjok 19.10.1944. Se også: RA/S-3138-50/D/Db/L0003/0001. Landssvikarkivet, Vadsø politikammer. Anr. 5/45 Isaksen, Einar. Skriv angående evakuering av reinflokkene. Fra Karasjok kommune til formann og nestformann i reinbeitedistriktene 15 og 16. Datert 21.10.1944.

⁴⁹¹ Olaf Kolstrøm var konstituert lensmann.

formulerte han oppfordringen slik at folk skulle få en forståelse av at det var selve kirkestedet Karasjok som skulle forlates, i motsetning til kommunen.⁴⁹²

Ordføreren i Karasjok hadde flere roller. I tillegg til å være leder av forsyningsnemnden hadde han egen butikk. I Kautokeino fikk reindriftssamene mulighet til å melde inn behovet for forsyninger, som tyske myndigheter leverte med buss.⁴⁹³ Det samme var ikke tilfellet i Karasjok, trolig fordi verken reinsdyrene eller reindriftssamene som skulle vestover befant seg i Karasjokområdet. I stedet skulle forsyninger fra de lokale kjøpmennenes lagre gjøres tilgjengelige for befolkningen i samråd med forsyningsnemnden.⁴⁹⁴ Ordføreren holdt tilbake varer fra sin butikk. Lensmannen konfronterte ordføreren, og minnet han på at han hadde samme ansvar for å hjelpe folk i nød som alle andre i denne situasjonen. Lensmannen oppfordret også ordføreren til å frakte mel og korn ut av tettstedet til et trygt oppbevaringssted, som skulle forbeholdes reindriftssamer som ikke hadde hatt mulighet til å gjøre innkjøp. Ordføreren reiste sørover, og forlot Karasjok 5. november 1944.

Mens befolkningen i Karasjok forlot hjemme sine, ankom Politiminister Jonas Lie Kautokeino. Den 3. november 1944 møtte han ordføreren, den konstituerte lensmannen, distriktslegen og en hotelleier for å rådføre seg om tvangsevakueringen av reinflokkene.⁴⁹⁵ Resultatet av møtet samsvarte med Hoems anbefalinger. Lie la vekt på at transporten til Troms forutsatte erfaring fra fjellet, og knyttet dette til rasetilhørighet:

*Evakueringsmulighetene over Finnmarksvidda med reinskyss, Karasjok –
Kautokeiono – Helligskogenen var i hvert fall den første periode ikke mulig p.g.a*

⁴⁹² RA/S-3138-50/D/Db/L0003/0001. Landssvikarkivet, Vadsø politikammer. Anr. 5/45 Isaksen, Einar. Rapport til fylkesmannen i Finnmark, Vadsø fra fhv. Kst. Lensmann i Karasjok, Olaf Kollstrøm. Datert 15.01.1945.

⁴⁹³ RA/S-3138-01/D/Da/L0818. Landssviksak mot Anders Johan Lippestad. Rapport til Ministerpresidenten om evakueringen av Finnmark fylke samt de 4 nordligste kommuner av Troms fylke.

⁴⁹⁴ RA/S-3138-50/D/Db/L0003/0001. Landssvikarkivet, Vadsø politikammer. Anr. 5/45 Isaksen, Einar. Rapport til fylkesmannen i Finnmark, Vadsø fra fhv. Kst. Lensmann i Karasjok, Olaf Kollstrøm. Datert 15.01.1945.

⁴⁹⁵ GMA. Jonas Lies dagboksnotater fra høsten 1944.

*snemangel, og var dessuten bare egnet for folk av blandingsrase, samt for fjellvante familier.*⁴⁹⁶

Hoem reiste tilbake til Hammerfest, og var derfor ikke tilgjengelig til å følge opp tvangsevakueringen i Kautokeino. Det var enighet om at det var behov for en myndig person som kjente forholdene til å administrere og kontrollere prosessen. De bestemte seg for å frita lensmann Dahl fra meldeplikten i Tromsø, for at han skulle bistå med tvangsevakueringen av Kautokeino.⁴⁹⁷ Hoem påvirket trolig denne avgjørelsen, vel vitende om at Dahl ikke ville følge tyskernes ordre. Hoem hadde i utgangspunktet protestert på fengslingen av Dahl, som han som han mente var et resultat av en privat agenda fylkesmannen hadde mot lensmannen.⁴⁹⁸ For tyske myndigheter resulterte beslutningen om å løslate Dahl i en fiasko. Han benyttet anledningen til å rømme over til Sverige.⁴⁹⁹ De som hadde ansvar for å organisere tvangsevakueringen fra Kautokeino saboterte operasjonen under forberedelsene. Utfordringer med hensyn til språket, tyske myndigheters mangel på kunnskap om reindrift og alliansen mellom Hoem og lokale myndigheter gjorde dette mulig.⁵⁰⁰

Som vist over hevdet ordføreren i Karasjok at også reindrifsamene der fikk muntlig beskjed om å sabotere ordren om å reise vestover, og at de heller skulle ta seg sørover mot Finland og Sverige.⁵⁰¹ Andre hevdet at flyttsamene gjorde dette på eget initiativ uten innspill eller bistand fra myndighetspersoner.⁵⁰² Selv om samene ikke fulgte ordren om å forflytte seg til Helligskogen i Troms med reinflokkene, måtte befolkningen i både Kautokeino og Karasjok

⁴⁹⁶ GMA. Jonas Lie. Rapport til ministerpresidenten om evakuering av Finnmark fylke samt de 4 nordligste kommuner i Troms. 1945.

⁴⁹⁷ Andersen, Trygve, *Varanger bataljons historie 1898-1995*, Porsangmoen: Finnmark regiment, 1997: 216. Bones m.fl., 2022: 154.

⁴⁹⁸ RA/S-3138-50/D/Da/L0002. Landssvikarkivet. Anr. 163/45 Bekeng, Thor. Rapport til politipresidenten i Tromsø fra politimester Sverre Hoem, Hammerfest. Datert 26.09.1944.

⁴⁹⁹ SATØ. Fylkesmannen i Troms boks 2028. Ad. Evakuering av de norske lapper med sin rein fra Finnmark til Sør-Troms. Rapport fra politibetjent Tørseth til minister Lie. Datert 10.01.1945.

⁵⁰⁰ Bones m.fl., 2022: 154; Watts, 2016: 68-69.

⁵⁰¹ RA/S-3138-50/D/Db/L0003/0001. Landssvikarkivet, Vadsø politikammer. Anr. 5/45 Isaksen, Einar. Rapport til fylkesmannen i Finnmark, Vadsø fra fhv. Kst. Lensmann i Karasjok, Olaf Kollstrøm. Datert 15.01.1945. RA/S-3138-50/D/Db/L0003/0001. Landssvikarkivet, Vadsø politikammer. Anr. 5/45 Isaksen, Einar. Rapport til herr politimesteren i Vadsø gitt av kst. Lensmann G. Næss i Karasjok. Datert 18.06.1945.

⁵⁰² RA/S-3138-50/D/Db/L0003/0001. Landssvikarkivet, Vadsø politikammer. Anr. 5/45 Isaksen, Einar. Rapport til Rikspolitiet, Vadsø fra lensmannsbetjent Henrik Ravna, Karasjok.

forlate hjemmene sine og overleve under utfordrende forhold med reinflokker og gjeterhunder.

Fristen for å forlate Kautokeino var satt til 30. november 1944. Den organiserte transporten sørover for de som ikke hadde reinsdyr skjedde imidlertid parallelt med transportene i andre deler av fylket, det vil si betydelig før fristen sist i november. I likhet med resten av fylket var det noen få som evakuerte frivillig fra både Karasjok og Kautokeino, i hovedsak medlemmer av NS.⁵⁰³ Gamlehjemmet i Kautokeino fikk først tillatelse til å bli igjen med personell og pasienter, men Lie trakk tillatelsen tilbake.⁵⁰⁴ Han sørget for organisering av busstransport, og den 7. november 1944 ankom en buss som tok med seg 25 mennesker på den første etappen sørover.⁵⁰⁵

I Karasjok var situasjonen lik den i Kautokeino. Flertallet av de tvangsevakuerte fra kommunen var pasienter og personell fra sykehjemmet. Den konstituerte lensmannen forsøkte å argumentere overfor evakueringsmyndighetene om å la sykehjemmet forbli urørt av hensyn til pasientene.⁵⁰⁶ Han overleverte en liste over pasienter og ansatte, og forespurte at de skulle skånes fra belastningene en evakuering ville medføre. Den 8. november annonserte tyske myndigheter at hjemmet skulle skånes, og lensmannen var overbevist om at han hadde oppnådd gjennomslag i saken. Han flyttet sine personlige eiendeler til sykehjemmet i troen på at de ikke ville gå tapt der. Troppene som gjennomførte brenningen av Karasjok tok ikke hensyn til oppslaget. Myndighetene tvangsevakuerte pasientene sammen med personalet, og brente deretter ned bygget.

5.2 Tretti mennesker i en tømmerbod

Politimester Hoem oppfordret befolkningen i Karasjok til å forberede seg på å forlate tettstedet. Han uttalte spesifikt at det ikke ville være bortkastet å pakke ned og frakte bort ting, som det kunne bli bruk for ved en evakuering.⁵⁰⁷ Gitt Hoems kjente innsats for å sabotere

⁵⁰³ RA/S-2910/D/da/I0176/0005. Avskrift av vedlegg av rapport datert 12.01.1945 fra major Giæver og lappefogd Pleym.

⁵⁰⁴ Hellesnes, 1950: 124.

⁵⁰⁵ Petterson, 2008: 68.

⁵⁰⁶ RA/S-3138-50/D/Db/L0003/0001. Landssvikarkivet, Vadsø politikammer. Anr. 5/45 Isaksen, Einar. Rapport til fylkesmannen i Finnmark, Vadsø fra fhv. Kst. Lensmann i Karasjok, Olaf Kollstrøm. Datert 15.01.1945.

⁵⁰⁷ RA/S-3138-50/D/Db/L0003/0001. Landssvikarkivet, Vadsø politikammer. Anr. 5/45 Isaksen, Einar. Rapport til hr. Politimesteren i Vadsø gitt av kst. Lensmann G. Næss, Karasjok. Datert 18.06.1945.

tvangsevakueringen av Kautokeino, kan hans uttalelse tolkes som en indirekte oppfordring til å forberede seg på flukt.

Den siste uken i oktober var det trafikk inn og ut av Karasjok. En av de som forberedte flukt var distriktslegen. Han allierte seg med tre personer som hadde ressurser i form av utstyr og kompetanse som var nyttig. Den ene var en skogvokter som disponerte en hytte utenfor Karasjok, den andre sykepleier og den tredje var ansatt i vegvesenet. Sistnevnte disponerte arbeidsgiverens losjitetel.⁵⁰⁸ Distriktslegen disponerte en bil som han nå benyttet for å frakte utstyr og forsyninger ut av Karasjok. Da tyske myndigheter beslagla bilen, bestemte de seg for å forlate Karasjok sammen.

Mange reiste med båt langs elven Kárášjohka for å komme seg bort fra tettstedet, og etablerte seg i sommerhus⁵⁰⁹ der de hadde seter.⁵¹⁰ Dette til tross for at disse ikke var konstruert for vinterbruk. Noen valgte å ta med seg husdyrene sine, men i ettertid slaktet de likevel en betydelig andel av dyrene fordi forrådene av fôr var tapt i brann.⁵¹¹ Tyske soldater oppsøkte setrene, hvor blant annet distriktslegen og de han var i følge med var blant dem som befant seg der. De benyttet situasjonen til å stikke av mens tyske soldater skjøt vilt rundt seg på sauer og kyr som befant seg ute på setrene.⁵¹²

Tyskerne tvangsevakuerte sykehjemmet i Karasjok, men en av pasientene forlot lokalitetene på egen hånd for å komme i kontakt med slektninger som allerede hadde flyktet. Noen andre overvintre oppdaget pasienten ved en tilfældighet:

På vei til Karasjokdalen ble vi plutselig oppmerksom på noe som lå på veien. Det viste seg å være en liten pukkelrygget samekvinne. Hun hadde holdt til på syke- og gamlehjemmet i Karasjok, men hadde rømt unna tyskerne for å slippe å bli

⁵⁰⁸ Kristian Sørensen, Vegfolk i krig, i Kjell Hegdalstrand (red.), *Vegminner fra Finnmark : del 1: Vegfolk i krig*, bd. 1, Vadsø: Statens vegvesen, 1986: 42.

⁵⁰⁹ Sommerhus betyr i denne sammenhengen hus og gammer som var bygget for bruk om sommeren. Bygningene var ikke isolert for vinterbruk.

⁵¹⁰ GMA. Brev skrevet av Ingrid Pleyrn. Dateret 23.10.1945. Begrepet seter er brukt for en ekstern boplass der det var plass til dyr. Se for eksempel Randi Sjølie, *Byggeskikk i Sápmi, Kárášjohka: ČálliidLágádus*, 2016: 101.

⁵¹¹ Hans Rønbeck, Karasjok undertvangsevakueringen, i B. R. Hellesnes (red.), *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Trondheim: Bruns bokhandels forlag, 1949: 194.

⁵¹² Sørensen, 1986: 42.

tvangsevakuert. [...] i likhet men mange andre hadde hun en liten bylt med klær og vandret av gårde. Hun hadde tenkt seg til en fjern slektning 2-3 mil oppe i dalen. Veien vi kom til førte imidlertid i en helt annen retning enn dit hun hadde tenkt seg. Hun var allerede kommet 1 og 1/2 mil til fjells og hadde vi ikke truffet henne, ville nok hennes dager vært talte vi plasserte henne på en av lass sledene og tok henne med oss til nybyggeren en mil utenfor Beskenjarg.⁵¹³

Denne episoden understreker viktigheten av solidaritet og medmenneskelighet i krisesituasjoner, spesielt når det gjelder å ivareta sårbare individer i samfunnet.

I likhet med andre steder i Finnmark, erfarte befolkningen i Karasjok at de ikke flyktet langt nok første gang. Tyskerne fulgte etter befolkningen til de stedene de etablerte seg, hvilket innebar at de måtte pakke sammen det de fikk med seg å flykte lengre bort.⁵¹⁴ En kvinnens skildring av egne opplevelser gir et dyptgående innblikk i de materielle tapene og de menneskelige lidelsene befolkningen måtte gjennomgå da de flyktet for andre gang:

Vi hadde bare vært der litt over en uke – så fikk vi høre at kvinner og barn skulle tas med bil til Alta [...] Mennene skulle marsjere. Da ble det et oppstyr igjen. Alle drog sin vei lenger bort til hver sine steder. Folk var helt oppskaket og hadde nok med seg selv. Vi fikk hverken båt eller noe annet til å få vekk sakene våre. Men til slutt fikk vi følge med en båt som skulle oppover. Men vi kunne bare ta med det aller nødvendigste. Alt ellers måtte vi la bli igjen- alt vi eide, mat, klær, møbler osv. Det var fælt.⁵¹⁵

Kvinnen, som var alene med to barn, derav ett nyfødt, hadde opprinnelig evakuert til Karasjok grunnet risikoen for bombeangrep i Vadsø. Etter å ha blitt tvunget til å flykte igjen, søkte hun og flere andre tilflukt i en hytte. Situasjonen forverret seg ytterligere da tyske soldater oppdaget dem.⁵¹⁶ Selv om soldatene aksepterte deres påstand om at de ventet på reinskyss til Alta, fikk de ikke tillatelse til å oppholde seg i hytten. Soldatene satte fyr på den før de forlot området. Den neste delen av flukten viste seg å være svært utfordrende for kvinnen og

⁵¹³ GMA. Brev fra Arne Pleym. Datert 18.05.1945..

⁵¹⁴ Petterson, 2008: 148, 149.

⁵¹⁵ GMA. Brev skrevet av Ingrid Pleym. Datert 23.10.1945

⁵¹⁶ GMA. Brev skrevet av Ingrid Pleym. Datert 23.10.1945

hennes barn, siden de manglet både transportmidler og et bestemt sted å flykte til. Hun beskrev den vanskelige situasjonen som følger:

Ja, slik drog vi avgårde mellom de brennende husene – et syn kan du tro. Tyskerne selv sto aldeles målløse av forskrekkelse og så på dette følge. En av dem sa til Saraksen: «Dere må ikke være ute i natt, det er kaldt» Komisk – etter ha brent husene. [...] Det var en grufull vei, sand og store steiner. Jeg følte det som om ryggen skulle gå av. Det var bare 3 uker siden jeg hadde fått barnet, vet du. Kjelkene veltet ustanselig.⁵¹⁷

De var flere små barn i følget. De tok med seg det de klarte å bære. Kvinnen hadde fylt sekken sin med brød, melk til den nyfødte, margarin, kaffeerstatning og kopper. Hun la igjen et stykke ost fordi sekken var for tung.⁵¹⁸ En mann i følget hadde en kjelke med blant annet sengetøy, vannbøtte, øks, kasseroller og kaffekjel. De prioriterte det mest nødvendige, og gjemte resten av sine eiendeler. De måtte etterlate klær og mat var livsnødvendig for å overleve lengre enn noen dager. Hvis disse forsyningene ble stjålet eller ødelagt, ville de stå overfor store utfordringer. Dette understreker den usikre og vanskelige situasjonen de befant seg i, og de vanskelige valgene de måtte ta for å overleve.

Følget nådde et område bebodd av flere samiske familier, der folk bodde i overfylte og trange provisoriske husrom. Noen etablerte seg i fjøsgammer. I en 14 kvadratmeter tømmerbod bodde 30 mennesker, hvilket krevde omstendig organisering.⁵¹⁹ Om kveldene måtte møblene bæres ut for å frigjøre soveplass. Den som lå nærmest døra måtte stå opp først og ta ut sengetøyet, før nestemann fikk plass til å komme seg opp. Noen sov ute i telt. Matlaging foregikk for det meste på bål utenfor boden på grunn av plassmangel.⁵²⁰ På grunn av risikoen ved å bli røpet av røyk fra bål og ovner foregikk matlaging når det var helt mørkt.⁵²¹ Mangel på hygiene og nødvendige fasiliteter resulterte i ytterligere utfordringer, som lus og utilstrekkelig stell for barn. Risikoen for å bli syk var stor under de trangbodde forholdene

⁵¹⁷ GMA. Brev skrevet av Ingrid Pleym. Datert 23.10.1945

⁵¹⁸ GMA. Brev skrevet av Ingrid Pleym. Datert 23.10.1945; GMA. Brev fra Arne Pleym. Datert 18.05.1945.

⁵¹⁹ GMA. Brev fra Arne Pleym. Datert 18.05.1945.

⁵²⁰ GMA. Brev fra Arne Pleym. Datert 18.05.1945.

⁵²¹ Rønbeck, 1949: 194.

uten mulighet for renhold. Folk spyttet på gulvet hvor mange sov med bare sine egne klær mellom kroppen og underlaget.⁵²² Ettersom alternativet var å oppholde seg utendørs i snøen, valgte de å bli værende på hytten.

Distriktslegen og reisefølget flyktet til fjells med teltet som tilhørte veivesenet. De klippet om teltet til en lavvo som var enklere å sette opp og ta ned.⁵²³ Etter to uker i telt dro de tilbake til et nedbrent Karasjok, og reiste deretter videre til Valjok hvor legen og sykepleieren etablerte en sykestue.⁵²⁴ Underveis til Valjok behandlet de en sovjetisk krigsfange som hadde koldbrann.⁵²⁵

Fordelen med telt var at det kunne flyttes hvis nødvendig på grunn av tyske nærvær av tyske soldater. Teltene var trolig av ulik kvalitet, og det er sannsynlig at noen av teltene ikke egnet seg til langvarig bruk om vinteren. Noen av de som hadde etablert seg i telt, hadde gjort det i god tro om at oppholdet var av begrenset varighet og at det ville være hus å flytte tilbake til når tyskerne forlot området. Da de så bebyggelsen brenne begynte de bygge gammer, men på grunn av frost i bakken var det vanskelig å spa opp torv.⁵²⁶ Lus og skabb var svært utbredt i hele befolkningen, og det forkom både fødsler og dødsfall mens folk var på flukt.⁵²⁷ Da både tettstedet og hytteområder rundt var brent, og de siste tyske troppene hadde forlatt Karasjok i begynnelsen av desember, dro folk tilbake de branntomtene i håp om å finne utstyr de kunne bruke.⁵²⁸ Tettstedet slik de kjente det var utslettet.

I Kautokeino forberedte befolkningen seg på flukt, mens innbyggerne i Karasjok allerede hadde forlatt sine hjem. Tyske soldater ankom Kautokeino før befolkningen forlot tettstedet, og rekvirerte rom i private hjem. Dette var utvilsomt ubehagelig for befolkningen som planla å sabotere den tyske ordren.⁵²⁹ Det er imidlertid usikkert om det tyske nærværet faktisk begrenset befolkningens handlingsrom i planleggingsfasen. De

⁵²² GMA. Brev skrevet av Ingrid Pleym. Datert 23.10.1945

⁵²³ Sørensen, 1986: 43.

⁵²⁴ RA/S-2910/D/da/I0176/0005. Rapport til Sosialdepartementet fra John Caspersen. Datert 19.02.1945.

⁵²⁵ Sørensen, 1986: 44.

⁵²⁶ Bones m.fl., 2022: 151.

⁵²⁷ Rønbeck, 1949: 195.

⁵²⁸ Bones m.fl., 2022: 151.

⁵²⁹ Marit K Hætta Turi, Godt å sette seg i en stol igjen, i Edel Hætta Eriksen (red.), *Fortellinger og hendelser i Kautokeino 2*, Kautokeino: Kautokeino historielag, 1997: 112-113.

tyske soldatene hadde ingen kjennskap til reindrift, og hvilke forberedelser som var nødvendig for å gjennomføre transportene.

De som hadde husdyr, begynte å slakte for å sikre seg proviant for de kommende månedene.⁵³⁰ Dette må ha vært en vanskelig prosess, ettersom dyrene utgjorde livsgrunnlaget for mange familier. Slaktingen ble utført både for å skaffe nødvendig kjøtt og for å hindre at dyrene kunne bli utnyttet av tyske myndigheter. Først slaktet de kalver og sauer, og deretter de mer verdifulle melkekyrne.⁵³¹ For å bevare kjøttet saltet de det, lagret i tønner eller dyrenes egne skinn, og gjemte det bort i naturen. Ved hastverk kunne dyrene gjemmes borte hele, med blodet tappet og innmaten fjernet.⁵³² Kunnskap knyttet til tradisjoner for preservering av mat for å ha forsyninger gjennom de ulike årstidene, var svært viktig denne høsten. I løpet av kort tid slaktet de dyr og preparerte det slik at kjøttet kunne bevares i naturen uten å råtne, samtidig som det var utilgjengelig for rovdyr og utilgjengelig for okkupasjonsmakten.

Da de tyske soldatene begynte å klargjøre brenningen, fikk befolkningen ordre om å forlate husene og reise mot Helligskogen.⁵³³ Ventetiden var en påkjenning, og noen har i ettertid fortalt at de følte både sorg og lettelse da de forlot Kautokeino. En ung reindriftssame delte senere sin personlige opplevelse av den siste dagen i Kautokeino:

Vi rømte 29. november 1944. Selv om det var tungt å forlate hjemmet, så var det på en måte en lettelse. Det krydde av tyskere overalt, og man visste ikke hva som kunne hende. Vi flyttet om natta. Det måneskinn og 40 kuldegrader. Vi flyttet med rein, min far, mine søsken Else, Ole og Inga og jeg. Ingen tyskere var å se. På Hännoluohkká stoppet vi å så Kautokeino for siste gang slik det var. Noen tårer ble felt.⁵³⁴

⁵³⁰ Odd Mathis Hætta, *Samisk kultur og historie fra 1848 til 1945*, Alta: Odd Mathis Hætta, 2021: 399.

⁵³¹ Hætta m.fl., 2021: 399.

⁵³² Rovdyr spiste ikke saltet kjøtt, og hold seg også unna skrotter som ikke var flådd ifølge Odd Mathis Hætta 2021: 399

⁵³³ Turi, 1997: 113.

⁵³⁴ Eriksen, Edel Hætta, Minner fra den andre verdenskrigen, i Edel Hætta Eriksen (red.), *Fortellinger og hendelser i Kautokeino 2*, Kautokeino: Kautokeino historielag, 1997: 54-55.

Dette vitnesbyrdet gir innblikk i de følelsesmessige utfordringene til befolkningen knyttet til tvangsevakueringen og ødeleggelsene.

I Kautokeino var rundt halvparten av befolkningen fastboende, og de levde ikke primært av reindrift.⁵³⁵ Noen av de fastboende reiste sammen med flyttsamer.⁵³⁶ Andre hadde fått hjelp av kvinner fra reindriften til å sy telt i forkant av evakueringen, ettersom dette ikke var kompetanse de hadde selv.⁵³⁷ Fastboende som eide reinsdyr hadde tillatelse til å evakuere sammen med flyttsamene:

Det var noen fastboende som evakuerte med oss [...] Theodor hadde telt og slede, men ingen rein, så min fa Ánttá Niillas/Anders Nilsen Sara lånte dem kjørerein slik at de kom seg til fjells. Heikkel áddjá og Heikel Ingá hadde egne rein og slede, men de hadde ikke noe telt, så de bodde i vårt telt. Senere førte min mor og jeg Teodor og familien hans til Kuttainen i Sverige, og derfra reiste de til Johkamohkki. Vi så dem ikke igjen før det ble fred.⁵³⁸

For reindriftssamene innebar det ekstra ansvar å ha med fastboende, ettersom de manglet utstyr til å klare seg uten hjelp. Noen av dem fikk hjelp til å komme seg over grensen til Sverige, mens andre valgte å leve sammen med flyttsamene på norsk side av grensen.

Befolkningen i Kautokeino og Karasjok demonstrerte motstand og handlekraft under krevende forhold. Til tross for tysk tilstedeværelse og vanskelige valg som måtte treffes, fortsatte de å sabotere tyske ordre ved å organisere flukt.

5.3 Med reinsdyr over grensen til Sverige og Finland

En strategisk plan involverte to steder med navnet Helligskogen, ett i vest ved Skibotn i Troms og ett i øst ved elven Anarjohka på grensen mot Finland. Planen gikk ut på å skape forvirring om befolkningens fluktrute hos tyske myndigheter. Et av virkemidlene var manipulering av meldinger angående tvangsevakueringen.

⁵³⁵ Hellesnes, 1950: 128.

⁵³⁶ Anders Nilsen Sara, Ápponat, i Edel Hætta Eriksen (red.), *Fortellinger og hendelser i Kautokeino 2*, Kautokeino: Kautokeino historielag, 1997.: 93.

⁵³⁷ Turi, 1997: 113.

⁵³⁸ Sara, 1997: 93.

Telegrafstasjonene sendte først ut meldinger på norsk: *Dere skal flytte til Helligskogen*, deretter på samisk: *Dere vet hvor Helligskogen er*.⁵³⁹ Videre kom en melding på norsk om at om at folk skulle ta seg vestover til Helligskogen ved Skibotn, etterfulgt av beskjeden på samisk om å dra til Helligskogen i øst.⁵⁴⁰ Dette skapte en tvetydighet som gjorde det vanskelig for tyskerne å tolke meldingene.

Da reindriftssamene forlot Kautokeino, antok tyskerne naturlig nok at de var på vei til Helligskogen i Troms. Dette var et resultat av en vellykket planlegging og narrespill, der lokale myndigheter og politimester Hoem hadde samarbeidet med befolkningen for å sabotere tyskernes planer.⁵⁴¹ Strategien var både dristig og kreativ og demonstrerer så vel samhold, som samarbeid og handlekraft.

Naturområdene mellom Kautokeino og Helligskogen i Troms var uten bosetninger og infrastruktur. Reindriftssamene skulle gjennomføre transporten uten hjelp eller påfyll av forsyninger underveis. Dette innebar også at de ble fritatt for kontroll, noe som blir bekreftet i referatene fra de daglige møtene til Evakueringskomiteen.⁵⁴² Referatene er detaljerte, og mange uttalte seg i diskusjonene rundt problemer som oppsto rundt evakueringen langs kysten. Reindriftssamene er nevnt kun to ganger. Den første gangen var den 17. november 1944.⁵⁴³ Da ba politiminister Lie om at fylkesmannen i Nordland måtte undersøke hvor mange reindriftssamer fylket kunne ta imot, samtidig som han informerte på vegne av politimester Hoem, at Troms kunne ta imot 4000 flyttsamer. Den andre gangen var den 27. november 1944.⁵⁴⁴ Da opplyste fylkesmannen i Troms at han hadde hatt besøk av en jente fra Birtavarre, som hadde fortalt at en del samer hadde reist over til Sverige med dyrene sine. Det

⁵³⁹ Kautokeino historielag, *Fortellinger og hendelser i Kautokeino 2* i Edel Hætta Eriksen (red.) Kautokeino: Kautokeino historielag, 1997: 48.

⁵⁴⁰ Kautokeino historielag, 1997: 53.

⁵⁴¹ Hellesnes, 1950: 123; Kautokeino historielag, *Fortellinger og hendelser i Kautokeino* 1991: 59.

⁵⁴² SATØ. Fylkesmannen i Troms. Boks 2027. Mappe merket «Evakueringskomiteen».

Evakueringskomiteen hadde det øverste ansvaret gjennomføringen av tvangsevakueringen.

⁵⁴³ SATØ. Fylkesmannen i Troms. Boks 2027. Mappe merket «Evakueringskomiteen». Møtereferat datert 17.11.1944.

⁵⁴⁴ SATØ. Fylkesmannen i Troms. Boks 2027. Mappe merket «Evakueringskomiteen». Møtereferat datert 27.11.1944.

ble videre opplyst at fylkesmannen hadde tatt dette opp med Landbruksdepartementet, for om mulig drive dem tilbake til Troms fylke.⁵⁴⁵

Selv om sabotasjen av tvangsevakueringen var vellykket, betydde det ikke at flukten mot Helligskogen i øst var uten utfordringer. Å drive flokkene mot Sverige i ukjent terreng viste seg å være en krevende oppgave, og dyrene var motvillige. Noen av flyttsamene klarte å krysse grensen, men flukten forløp ikke alltid uten dramatikk. Det var vanskelig å gjemme seg med store flokker levende dyr. Selv om hundene fikk munnkurv og bjellene var bundet for å unngå at lyder avslørte dem, forekom det at tyskerne oppdaget reindriftssamer på tur over grensen til Sverige med dyrene sine.⁵⁴⁶ Under avhør hevdet de som ble tatt at de hadde valgt flukt til Sverige fordi de fryktet de sovjetiske styrkene. Tyskerne beordret reindriftssamene til å reise videre mot Helligskogen i Troms. I ettertid kan det fremstå som naivt av tyskerne å tro at en slik ordre ville bli gjennomført, men med manglende kunnskap om reindrift var det vanskelig å argumentere mot reineierne som var eksperter på området. Med andre ord var det umulig å kontrollere forflytningen av reinsdyrene uten å sett

Noen klarte å krysse grensen til Sverige, men måtte etterlate reinflokkene på norsk side for å unngå å bli oppdaget. I ettertid har tidsvitner fortalt om hvordan tyskerne vocket de etterlatte reinflokkene på norsk side av grensen:

Tyskerne var så mange at de omringet hjorden. De ventet et døgn før de begynte å skyte ned reinene med maskingevær. De skjøt ned hele hjorden med unntak av noen små flokker som kom seg unna. Tyskerne lastet reinskrottene inn i bilene, bare bjellene ble igjen ved Bearajávri.⁵⁴⁷

En siida⁵⁴⁸ med flere familier hadde en lignende opplevelse da de skulle krysse en elv for å komme til svensk side av grensen.⁵⁴⁹ På grunn av en barnefødsel var de forsinket i forhold til

⁵⁴⁵ SATØ. Fylkesmannen i Troms. Boks 2027. Mappe merket «Evakueringskomteen». Møtereferat datert 27.11.1944.

⁵⁴⁶ Berit Anne P. Siri, Flukten til Sverige, i Edel Hætta Eriksen (red.), *Fortellinger og hendelser i Kautokeino 2*, Kautokeino: Kautokeino historielag, 1997: 104.

⁵⁴⁷ Karen Marie Hætta Valio, Til Sverige, i samme sted: 116.

⁵⁴⁸ Skogvang, Susann Funderud; Ravna, Øyvind: *reindriftsloven* i *Store norske leksikon* på snl.no. Hentet 14. mai 2023 fra <http://snl.no/reindriftsloven>. Begrepet *siida* brukt om ei «gruppe av reineiere som utøver *reindrift* i fellesskap på bestemte arealer.

⁵⁴⁹ Lindkjølen, 1991: 89.

den opprinnelige planen. Da de nådde fram til grensen krysset kvinnene og barna over først, og de kom seg velberget til den andre siden. Mennene skulle komme etter med reinflokkene. Da de skulle drive dyrene på svøm over elven kom det hunder mot dem fra svensk side. Hundene skremte dyrene, som snudde idet de skulle legge på svøm. Dette førte til at tyske soldater oppdaget fluktforsøket, og brukte også i dette tilfellet maskingevær. Minst 250 dyr ble skutt, og flere skadeskutt. Siidaen mistet 700 dyr, men familiene kom seg i sikkerhet over grensen. Andre reineiere lyktes å få dyrene med seg til Sverige.⁵⁵⁰

Disse personlige historiene gir innblikk i den brutaliteten de tysker soldatene utsatte reinflokkene for. Historiene sier også noe om tapet av livsgrunnlag som noen av reindriftssamene led under tvangsevakueringen og krigen. Slike hendelser understreker både den menneskelige og økonomiske kostnaden av krig, og gir et innblikk i traumatiske hendelser som befolkningen bærer med seg.

Svenske myndigheter opprettet et eget mottak for flyttsamene i Jokkmokk i Nord-Sverige allerede i 1943.⁵⁵¹ De første flyttsamene ankom fra Nord-Troms dette året, og flere fulgte etter. De etablerte seg med egne telt og levde med og av sine egne reinflokker. Selv om regelen var at alle norske flyktninger skulle sendes sørover i Sverige etter ankomst, fikk flyttsamene tillatelse til å bli i Jokkmokk. Alle som ankom Sverige måtte først innom en karantenestasjon i Kiruna, hvor de gjennomgikk avhør, legeundersøkelse, desinfisering av klær og bading.⁵⁵²

Det var hovedsakelig reindriftssamer som tok seg over til Sverige på denne måten, men høsten 1944 fulgte noen fastboende familier med flyttsamene. Seks fastboende familier og to enslige menn, til sammen 35 personer, flyktet fra Kautokeino til Jokkmokk i Sverige under tvangsevakueringen.⁵⁵³ To av dem reiste videre til Stockholm. Den ene var lensmannen Arvid Dahl fra Kautokeino, og den andre var en av hans assistenter. Målet deres var å få kontakt

⁵⁵⁰ Lindkjølen, 1991: 89.

⁵⁵¹ Marianne Neerland Soleim, Jens-Ivar Nergård og Oddmund Andersen, *Grenselos i grenseland : samisk og norsk losvirksomhet i Nordre Nordland og Sør-Troms : 1940-1945*, Stamsund: Orkana akademisk, 2015: 46.

⁵⁵² Torleif Lyngstad, *Veien til Sverige. Om flukt fra Nord-Troms og Finnmark til Sverige under andre verdenskrig*. Stamsund: Orkana, 2015: 105.

⁵⁵³ Kautokeino historielag, 1991: 74-75.

med de norske myndighetene i Sverige. Dette viser at overvintreere fra Kautokeino søkte støtte og samarbeid med norske eksilmyndigheter i Sverige på et tidlig tidspunkt.⁵⁵⁴

Størstedelen av befolkningen i Kautokeino oppholdt seg innenfor egen kommune gjennom hele vinteren. Dette viser en bemerkelsesverdig evne til å tilpasse seg og overleve under ekstremt vanskelige forhold. Da tyskerne hadde forlatt området, sto det igjen 51 hytter, samt noen få fjøs og stabbur. Rundt 50 personer oppholdt seg i Jokkmokk i Sverige over lengre tid.⁵⁵⁵ Noen oppholdt seg også på finsk side av grensen. I Karasjok kunne befolkningen dra tilbake til tettstedet og oppsøke branntomtene i desember 1944. I Kautokeino begynte folk å returnere etter årsskiftet. De som kom tilbake til tettstedet brukte brakkelemmer etter tyskerne til å bygge de første provisoriske boligene.⁵⁵⁶

Som det ble vist i kapittel 5.2 var livsvilkårene til befolkningen i Karasjok svært dårlig etter flukten. De hadde ikke hatt tid til å forberede seg, og tyskerne fant dem i hytter og gammer der de antok at de ville være trygge. Det finnes ingen tilsvarende beskrivelser om denne graden av trangboddhet og dårlige livsvilkår i Kautokeino.

Da tyskerne hadde forlatt Karasjok brøt mange opp fra trangbodde gammer og skur for å finne bedre alternativ. Noen satt kursen østover til de frigjorte områdene.⁵⁵⁷ Rundt 60 kilometer nordøst fra Karasjok kom de til Valjok hvor det sto åtte hus igjen.⁵⁵⁸ I tillegg var det flere hus på finsk side som sto tomme etter at den finske befolkningen var evakuert bort fra dette området av finske myndigheter i begynnelsen av september 1944.⁵⁵⁹ Folk fra Karasjok flyttet inn i husene både på finsk side og i Valjok. På finsk side var det flere fiskehytter som vanligvis bare var i bruk i sommerhalvåret, slik som seterboligene utenfor Karasjok hvor mange hadde flyktet.⁵⁶⁰ Hyttene på finsk side var rundt 25-30 kvadrat, og denne vinteren kunne det bo 20 voksne mennesker i en hytte. Valjok ble i løpet av desember et sentralt møtested.

⁵⁵⁴ Eriksen, 1997: 58.

⁵⁵⁵ *Vestfinnmark Arbeiderblad*, 27.11.1954.

⁵⁵⁶ Kautokeino historielag, 1997: 57.

⁵⁵⁷ Rønbeck, 1949: 194.

⁵⁵⁸ Bones m.fl., 2022: 151.

⁵⁵⁹ Bones m.fl., 2022: 151.

⁵⁶⁰ Hætta m.fl., 2021: 401.

5.4 Oppsummering

I Indre Finnmark hadde tyske myndigheter mer tid til å iverksette tvangsevakueringen og den brente jords taktikk enn i Frie Finnmark. Det var ingen press fra sovjetiske styrker. Selv om tyskerne gjennomførte ødeleggelsene som planlagt, lyktes de bare i å tvangsevakuere åtte prosent av befolkningen. En kombinasjon av tyskernes behov for reinsdyr som ressurser og deres manglende kunnskap om reindrift ga lokalbefolkningen i Indre Finnmark et visst handlingsrom.

I Kautokeino var innflytelsen over evakueringsprosessen merkbar, og dette området hadde også den største reinsdyrbestanden. Likevel var det en høyere andel av de som overvintret i Karasjok sammenlignet med Kautokeino. Forskjellene mellom de to kommunen med tanke på mulighet til å påvirke hvordan tvangsevakueringen skulle gjennomføres er reflektert i forskjeller i livsvilkårene. Innbyggerne i Karasjok måtte forlate hjemmene sine tre uker før de i Kautokeino, noe som resulterte i en lengre fluktperiode og mindre tid til forberedelser. Denne situasjonen rammet spesielt de fastboende i Karasjok. I Kautokeino fikk fastboende som eide reinsdyr gitt tillatelse til å evakuere sammen med reindriftssamene. I Karasjok var flukten i mindre organisert, men mange valgte å flykte i samme retning, der det var muligheter for husrom. Dette medførte en oppsamling av hjemløse individer og familier som søkte sammen i et felleskap.

I Karasjok var det en distriktslege og en sykepleier blant overvintreterne, så distriktet var aldri helt uten tilgang på legehjelp. Så snart det var mulig etablerte de en sykestue, og allerede før årsskiftet kunne de ta imot pasienter i en hytte i Valjok.

En unik mulighet for befolkningen i Indre Finnmark, var evnen til å flykte over grensen til Sverige og Finland. I Sverige fantes det mottak for flyktninger, og enkelte hadde allerede flyktet dit fra Indre Finnmark i løpet av krigen. I Finland sto det tomme hus etter evakuerte finlendere. Disse husene reddet mange, også overvintretere fra andre kommuner enn Karasjok og Kautokeino.

Erfaringene fra Indre Finnmark understreker viktigheten av lokalkunnskap og kompetanse i utnyttelse og bevaring av naturressurser, noe som var avgjørende for å kunne overleve i Indre Finnmark uten tilgang på husrom og forsyninger.

6 Livsvilkårene i Kystregionen

Kystregionen utmerker seg som den største regionen både i befolkningsstørrelse og antall kommuner. Som i Indre Finnmark kunne tyske myndigheter gjennomføre tvangsevakueringen og de materielle ødeleggelsene uten motstand fra sovjetiske soldater i denne regionen. Loppa kommune, beliggende i regionens vestligste del, hadde kun åtte overvintreere, mens i Kistrand kommune, som ligger midt i regionen, var det 870 overvintreere. Det er interessant å merke seg at kommunene med flest overvintreere primært lå i regionens østlige del, med et bemerkelsesverdig unntak av Sørøysund kommune som omfatter øysamfunnene Kvaløya, Sørøya og Seiland i vest.

I dette kapitlet vil det bli utforsket hvordan befolkningen i seks utvalgte kommuner – Berlevåg, Gamvik, Lebesby, Kistrand, Hammerfest og Sørøysund – håndterte flukten og overlevelsen etter tvangsevakueringen. Disse kommunene er valgt for å gi en bred oversikt over regionen med Berlevåg og Gamvik i øst, Lebesby og Kistrand i midten, og Hammerfest og Sørøysund i vest. Hammerfest er inkludert som regionens eneste by. Det vil være av interesse å undersøke om forholdene på Sørøya i vest avvok fra resten av regionen. Gjennom denne analysen siktes det å belyse ikke bare de ulike utfordringene og strategiene for overlevelse i disse områdene

6.1 Gamvik og Berlevåg

Kommunene Berlevåg og Gamvik, som befinner seg på hver sin side av Tanafjorden, er de to østligste kommunene i Kystregionen. En sammenligning av dem viser likheter i befolkningssammensetning og næringsliv. Ifølge Folketellingen av 1930, bestod befolkningen i begge kommunene av henholdsvis 90 og 91 prosent nordmenn.⁵⁶¹ Fiske og fangst dominerte næringslivet, etterfulgt av forretningsvirksomhet. Kvinner over 15 år var hovedsakelig sysselsatt i hjemmene som husmødre eller hushjelper.⁵⁶²

Berlevåg, som ligger lengst mot øst, hadde to store tyske kystfort og en flyplass med luftvernstillinger.⁵⁶³ Disse tyske stillingene var allierte bombemål, og utgjorde en risiko for de som bodde eller arbeidet i nærheten. Flyalarmen ble utløst 175 ganger, og det var minst 14

⁵⁶¹ Statistisk sentralbyrå, 1933. (Folketelling 1930. Hefte nr. 4)

⁵⁶² Statistisk sentralbyrå, 1932: 178-179. (Folketelling 1930 hefte nr. 1)

⁵⁶³ Petterson, 2008: 42.

bombeangrep.⁵⁶⁴ Fire sivile ble drept under angrepene, og flere ble alvorlig skadet. Det siste store bombeangrepet fant sted 8. juni 1944, der fire personer ble skadet og store materielle ødeleggelser oppsto.⁵⁶⁵ Angrepene førte til økt engstelse blant befolkningen. Noen valgte å evakuere fra fiskeværet, mens andre etablerte hytter som tilfluktssteder i tilfelle nye angrep.⁵⁶⁶

Materialmangel under krigen gjorde det vanskelig å skaffe materialer til reparasjon og nybygg.⁵⁶⁷ I Berlevåg løste de dette ved å bygge hytter som delte en felles vegg, noe som reduserte bruken av både materialer og arbeidskraft.⁵⁶⁸ Slik kunne de oppføre boligeneheter for flere familier. Selv om hyttene var bygget i privat regi, kan dette tolkes som kollektive sikkerhetstiltak ved eventuelle angrep.

Etter det siste store bombeangrepet i juni tok krigen en ny vending. Selv om Berlevåg hadde opplevd materielle tap som følge av bombeangrepene, var disse små sammenlignet med det som skulle komme. Da den tyske okkupasjonsmakten besluttet å legge hele Finnmark øde, opplevde befolkningen i Berlevåg tidlig at dette ikke kun var tomme rykter. Tyskerne brøt den sivile telefonforbindelsen til fiskeværet den 13. oktober 1944.⁵⁶⁹ Deretter sprengte de Kjølnes fyr, havnevesenet og et påbegynt kraftverk.⁵⁷⁰

Fyrene langs kysten av Finnmark var livsviktige navigasjonspunkter for all trafikk på sjøen. På Kjølnes fyr fikk fyrbetjenten beskjed kvelden den 16. oktober 1944, om at fyret skulle settes i brann dagen etter kl. 11.00.⁵⁷¹ Fyrbetjenten, hans kone, assistenten og fire frivillige fra Berlevåg tilbrakte den siste natten med å redde så mye innbo og utstyr som mulig. De berget lampene og brennerne, noe som skulle få betydning noen uker senere da fyret delvis ble satt i

⁵⁶⁴ L'Orange, Solveig, Olav L'Orange, Anfrid Oline Hojem og Berlevåg, *Berlevåg kommune 1914-2014: et jubileumsskrift*, Berlevåg: Berlevåg kommune, 2014: 36.

⁵⁶⁵ Bergheim, Geir, *Berlevåg i krig og fred: fra okkupasjon og ruiner til frihet og gjenreisning*, Berlevåg: Berlevåg havnemuseum, 1994: 66.

⁵⁶⁶ Bergheim, 1994: 77.

⁵⁶⁷ Mølmann m.fl., 2015: 12.

⁵⁶⁸ Bergheim, 1994: 77.

⁵⁶⁹ A. M. Broderstad, Berlevåg fikk kjenne den tyske svøpen, i B. R. Hellesnes (red.), *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Trondheim: Bruns bokhandels forlag, 1949: 131.

⁵⁷⁰ Bergheim, 1994: 70-72.

⁵⁷¹ Berlevågingen, Tilstandsrapport fra Kjølnes fyr mai 1945. *Berlevågingen nr.35 3-2001, 9. årgang*, Berlevåg: 2001: 24. Artikkelen gjengir et brev skrevet av Astrid Løfsnes som var gift med fyrvokteren på Kjølnes fyr, Wilhelm Løfsnes. Brevet er datert 22. mai 1945.

drift igjen.⁵⁷² Tyskerne sprengte huset og fyret samtidig, fyrvokterboligen var den første som gikk tapt i Berlevåg. Et øyenvitne beskrev hendelsen slik:

Tyskerne brukte 228 skudd (6 kanoner var i full aktivitet) for å få ram på Kjølnesfyret, enda ble fjøset stående. Under skytinga sto vi oppunder fjellet og så på helt til skuespillet var slutt. Det var noen forferdelige drønn, og splintene suste omkring oss. Da beboelseshuset sto i lys lue begynte ungene å sutre litt, og jeg var ikke bedre – slikt smitter akkurat som sjøsyke.⁵⁷³

Fyrvokteren og kona hans var de første som mistet hjemmet sitt i Berlevåg. De flyttet inn i en hytte tilhørende distriktslegen, Johan Bremer, utenfor Berlevåg.

Ødeleggelsene i Berlevåg begynte med befolkningen som vitner. Samtidig plyndret tyske soldater stedet for verdigjenstander. Dette skjedde også andre steder, blant annet i Hammerfest.⁵⁷⁴ Det siste tyskerne lastet ombord på de tyske skipene var møbler og større verdigjenstander.⁵⁷⁵

Samtidig med at de første ødeleggelsene i Berlevåg tok til, startet de tyske soldatene som hadde vært stasjonert der, tilbaketrekningen fra området.⁵⁷⁶ Våpen og kanoner skulle fraktes sørover med båter, og tyskerne beordret den mannlige befolkningen mellom 14 og 65 år til å bære granater og laste kanoner på lasteprammer i forkant av den tyske retretten.⁵⁷⁷ På denne måten involverte tyske myndigheter sivilbefolkningen direkte i sin tilbaketrekning gjennom tvangsarbeid.

Den 17. oktober 1944 oppfordret tyske myndigheter befolkningen i Berlevåg til frivillig evakuering.⁵⁷⁸ Det var få som fulgte oppfordringen. Folk var rystet over ødeleggelsene som tyskerne hadde gjennomført, med trodde likevel ikke at også Berlevåg kunne bli brent.⁵⁷⁹

⁵⁷² Berlevågingen, 2001: 24.

⁵⁷³ Berlevågingen, 2001: 24.

⁵⁷⁴ Planting Mølmann Nina og Heidi Stenvold, Krigens pris, i *Øyfolk nr. 25*, Hammerfest: årbokkomiteen i samarbeid med Hammerfest Historielag, 2014: 185.

⁵⁷⁵ Berlevågingen, 2001: 24.

⁵⁷⁶ Bergheim, 1994: 69.

⁵⁷⁷ Nordlys 05.08.1945. Se også Bergheim, 1994: 69; Broderstad, 1949: 131.

⁵⁷⁸ Bergheim, 1994: 74.

⁵⁷⁹ Berlevågingen, 2001: 24.

Befolkningen hadde selv vært involvert i å laste krigsmateriell og våpen for transport bort fra Berlevåg, noe som indikerte at soldatene var på tur å forlate området. Imidlertid, da tyskerne meddelte befolkningen ordren om tvangsevakuering den 28. oktober 1944, endret folk holdning. Folk begynte å gjemme mat og verdisaker i naturen, i håp om å sikre materielle verdier og nødvendig utstyr for å bli igjen i Berlevåg.⁵⁸⁰

Hyttene, som opprinnelig var bygget som tilfluktssteder i forbindelse med bombeangrep, fikk en ny betydning under tvangsevakueringen. Mange flyttet til disse hyttene med eiendelene de klarte å ta med seg.⁵⁸¹ I tillegg bygde noen nye hytter og gammer i hastverk mens evakueringsbåtene lå til kai i fiskeværet. Spørsmålet var om det var tilstrekkelig å søke tilflukt i hyttene for å unngå tvangsevakueringen. Som tidligere nevnt, hadde det vært en betydelig byggeaktivitet under krigen i forbindelse med bombingene av Berlevåg. Hyttene var derfor ikke gode skjulesteder, det var ingen hemmelighet at de eksisterte.

6.1.1 Flukt eller tvangsevakuering?

Totalt unngikk 28 prosent av befolkningen i Berlevåg kommune, tilsvarende 450 personer, tvangsevakueringen.⁵⁸² Motivasjonen for å bli igjen varierer, men Berlevåg skiller seg ut fra andre kommuner på ett punkt. Personer som var ettersøkt av tyske myndigheter under krigen, risikerte å bli arrestert av tyskerne hvis de meldte seg ved evakueringsbåtene. I lys av arrestasjonen av tretten partisaner og hjelpere i Berlevåg sommeren 1943, der syv personer fra Berlevåg fikk dødsdom og seks deportert til konsentrasjonsleir, var dette en betydelig risiko.⁵⁸³ Mange familier var rammet, og dette var en stor belastning for et lite lokalsamfunn. Familier involvert i motstandsarbeid opplevde situasjonen spesielt kritisk, frykt og risiko for arrestasjon begrenset deres handlingsrom.

For å utforske for beslutningen om å flykte og hvordan folk håndterte hjemløshet, vil det to ulike fellesskap av mennesker undersøkes. Det første tilfellet involverer en utvidet familie på

⁵⁸⁰ Bergheim, 1994: 76.

⁵⁸¹ Broderstad, 1949: 132.

⁵⁸² Se tabell 3.2

⁵⁸³ L'Orange m.fl., 2014: 36. Merk at det var elleve menn som ble henrettet i forbindelse med denne arrestasjonen, det var syv av dem som var fra Berlevåg. De resterende fire var fra Persfjord i Vardø herred. For oversikt over de som ble henrettet se f. eks: Eriksen, Hans Kr., *"Triumf og tragedie": Løkvika/Kirkenes 1942-43*. Berlevåg: Finnmark Fylkeskommune, 1995: 15

ti, med flere sårbare individer.⁵⁸⁴ Det andre tilfellet består av en gruppe voksne uten slektskap, som flykter sammen som en enhet. Den analytiske tilnærmingen vil fokusere på faktorer som påvirket beslutningene om å flykte, samt hvordan disse to ulike gruppene taklet situasjonen og tilpasningene de måtte gjøre for å overleve. Sammenligningen av de to tilfellene kan belyse hvordan ulike forutsetninger formet valgene under flukten. Det vil også gi innsikt de ulike strategiene som befolkningen benyttet for å håndtere den ekstreme situasjonen.

Det første tilfellet, som involverer en familie på ti personer, gir et innblikk i hvordan komplekse og sammensatte faktorer påvirket avgjørelsen om å bli eller flykte under tvangsevakueringen. Nils Bergheim, tidligere likningssekretær og involvert i motstandskampen, bodde sammen med sin kone, sønn og flere andre familiemedlemmer.⁵⁸⁵ Etter ordren om tvangsevakuering, flyttet de først til en hytte som de delte med andre. Den 2. november 1944 kunngjorde tyske myndigheter at hyttene skulle brennes. Befolkningen fikk altså på et tidlig tidspunkt beskjed om at hyttene ikke fikk stå. Alle skulle møte opp på kaien for tvangsevakuering.⁵⁸⁶ På dette tidspunktet hadde befolkningen innsett at Berlevåg skulle brennes, noe som førte til ulike reaksjoner og valg blant innbyggerne. Mens noen valgte å ta sjansen på å bli igjen under de svært vanskelige forholdene, bestemte andre seg for å følge ordren om å evakuere.⁵⁸⁷

Bergheims familie og deres naboer, til sammen elleve personer, konfererte om hva de skulle gjøre. På grunn av helsetilstanden til flere familiemedlemmer, inkludert en gravid kvinne og fire barn, bestemte de seg for å følge ordren om å reise sørover.⁵⁸⁸ Unntaket var Bergheims far som valgte å rømme til fjells.⁵⁸⁹ Imidlertid, før de kunne nå evakueringsbåtene, fikk familien vite at Bergheim var ettersøkt av tyskerne og at han ville bli skutt. Dette endret Bergheims handlingsrom betydelig, og tvangsevakuering var ikke lenger et alternativ for ham. Den hastige endringen i situasjonen førte til at hele gruppen på ti personer endret sine planer og bestemte seg for å rømme. Det er uklart hvorfor hele gruppen, inkludert den andre familien,

⁵⁸⁴ Nils Bergheim var ettersøkt av tyske myndigheter.

⁵⁸⁵ Bergheim, 1994: 62. Ifølge forfatter Geir Bergheim ble Nils Bergheim presset ut av stillingen som likningssekretær fordi han nektet å melde seg inn i Nasjonal Samling.

⁵⁸⁶ Berlevågingen, 2001: 24.

⁵⁸⁷ Bergheim, 1994: 77.

⁵⁸⁸ Bergheim, 1994: 77.

⁵⁸⁹ Bergheim, 1994: 78.

valgte å rømme sammen med Bergheim. De hadde tidligere vurdert det som umulig å bli flykte, gitt deres sårbarhet og den kommende vinteren. De hadde heller ikke forberedt seg på å rømme, men å reise sørover. Likevel tok gruppen raskt en kollektiv beslutning.

Det andre tilfellet inkluderer fyrbetjenten på Kjølnes fyr, som flyktet til distriktslegens hytte da han mistet hjemmet sitt i fyrvokterboligen. Fyrvokteren og hans kone bodde i hytten sammen med legen og kona hans, da de fikk beskjed om at også hyttene skulle brennes.⁵⁹⁰ De diskuterte hva de skulle gjøre i fellesskap, og flere faktorer fikk betydning for beslutningen. Det gikk rykter om at de ville bli fraktet med en båt til Billefjord, og at de måtte reise landeveien derfra.⁵⁹¹ Mange oppfattet transporten sørover som en "dødssellas". De hadde også et ønske om å ta vare på eiendeler og utstyr som de hadde klart å berge fra Kjølnes fyr. Dette var ikke mulig å ta med på en evakueringsbåt.

Det var mange usikkerhetsmomenter knyttet til å bli igjen. De visste ikke hvor lenge den husløse tilværelsen ville vare eller når de ville få hjelp utenfra, og de visste heller ikke hvor grundig tyskerne ville lete etter folk som rømte. Det var dessuten usikker hvor lenge de måtte klare seg uten tilgang på forsyninger. Da de likevel bestemte seg for å bli, var redselen for transporten sørover utslagsgivende.⁵⁹² En kvinnelig apoteker fikk følge med gruppen da de forlot Berlevåg.⁵⁹³

Disse to eksemplene gir innsikt i de underliggende faktorene som påvirket avgjørelsen om å unngå tvangsevakuering, med ulike utgangspunkt og rammebetingelser. I det første tilfellet var det flere sårbare individer involvert, og to bestemte seg for å flykte i all hast fordi Bergheim var ettersøkt av tyske myndigheter. I det andre tilfellet var det kun voksne mennesker, og redsel for transporten sørover var en medvirkende årsak til avgjørelsen. Et ønske om å bevare eiendeler og utstyr fikk også betydning. Selv om hvert enkelt tilfelle er unikt og reflekterer individuelle og familiære forhold, kommer betydningen av de komplekse og sammensatte faktorene som fikk innflytelse på innbyggernes valg under denne kritiske perioden frem

⁵⁹⁰ Berlevågingen, 2001: 24.

⁵⁹¹ Berlevågingen, 2001: 24.

⁵⁹² Berlevågingen, 2001: 25.

⁵⁹³ RA/S-2910/D/Da/L0176/0005. Brev til dr. Caspersen fra apoteker Christiane Dybwad Dietrichson. Datert 10.12.1944.

6.1.2 Under åpen himmel med presenning og ulltepper

Familien Bergheim hadde ikke tid til å forberede seg på et lengre opphold utendørs før de flyktet. Dette tvang familien til å handle raskt, og de pakket det de kunne bære av det de opprinnelig hadde tenkt å ta med på evakueringsbåten. Mens tyskerne lette etter dem, gikk de innover fjellet med ryggsekker, spann, esker og to barn som måtte bæres.⁵⁹⁴

Som diskutert i kapittel 4.3, var det stor usikkerhet forbundet med å overnatte under åpen himmel med barn. I Berlevåg gravde folk seg inn i bakken for å få et minimum av beskyttelse mot været, og benyttet det de hadde av tekstiler for å isolere mot vær og kulde.⁵⁹⁵ Folk hadde søkt sammen da de bygde hytter som tilfluktssted ved bombeangrep. Etterpå etablerte de noe som minnet om en leir utendørs med det de hadde tilgjengelig som beskyttelse mot vær og kulde. Forfatteren Geir Bergheim, som den gang var et barn, skildret i ettertid situasjonen:

Det var forbausende mange mennesker som hadde søkt tilflukt innerst i dalen bak knauser og tynn vidjeskog. I en stor sandbakke ble det gravd ut huler. Over og foran ble det hengt opp presenninger, teltduk, tepper eller matter, alt etter hva folk hadde fått med seg.⁵⁹⁶

De ekstraordinære omstendighetene i Berlevåg førte til at folk måtte tilpasse seg raskt og improvisere for å overleve under ekstreme forhold.

De gjenværende befolkningen etablerte vakthold i fellesskap.⁵⁹⁷ Denne kollektive organiseringen for å unngå overraskelsesangrep fra tyske soldater belyser betydningen av samarbeid og fellesskap. Påkjeningene var allikevel så store at noen likevel meldte seg likevel på kaia for tvangsevakuering.⁵⁹⁸ De kunne ikke se for seg et lengre opphold under så vanskelige forhold.

For Bergheim og hans familie var det imidlertid ikke et alternativ å avbryte flukten. De etablerte seg i en kløft og brukte en teltduk som isolasjon. Kløfta var kamuflert i landskapet, men de hadde samtidig god utsikt over området. Familiene fulgte med brenningen av hyttene

⁵⁹⁴ Bergheim, 1994: 80.

⁵⁹⁵ Bergheim, 1994: 79.

⁵⁹⁶ Bergheim, 1994: 79.

⁵⁹⁷ Bergheim, 1994: 79.

⁵⁹⁸ Bergheim, 1994: 76-77.

på avstand, og observerte kadaver av skutte dyr liggende utenfor noen av de provisoriske fjøsene.⁵⁹⁹ Familien tilbrakte en uke i den fuktige og kalde kløfta, og Bergheim beskrev i ettertid hvor vanskelig det var å holde varmen og sove under slike forhold:

Tidligere på dagen hadde vi gått oss svette og våte i klærne, og etter som temperaturen sank utover kvelden, ble det kaldt og hustru. Verst var det å holde de minste ungene varme med det minimum av klær vi hadde fått med oss da vi la til fjells i grålysningen. [...] Vi forsøkte å sove, men det var vanskelig. Kulden var blitt et problem, og for min egen del husker jeg ikke annet enn at jeg frøs mer eller mindre hele tiden. Den som hadde en fin soveplass og lå varmt og godt var min 2 år gamle fetter Viggo. Han lå oppå magen hos onkel Sigurd hver natt.⁶⁰⁰

Kroppsvarme var den eneste beskyttelsen de hadde tilgjengelig for å forhindre at små barn frøs i hjel om natten når alle var i ro.

Tyske patruljer lette etter folk de første dagene, og oppdaget flere under søkene.⁶⁰¹ Det var derfor ikke aktuelt å tenne bål så lenge det kunne avsløre skjulestedet. Familien hadde begrenset med mat og måtte rasjonere det ut i to måltider om dagen.⁶⁰² De første dagene spiste de kun kald mat, men etter at tyskerne forlot gårdene med kadavrene av skutte dyr utenfor, tok de sjansen på å hente kjøtt fra dyrene. I tillegg fant de en båtovn på en branntomt.⁶⁰³ Etter flere dager på flukt kunne de endelig tilberede et varmt måltid.

Familien Bergheim levde under svært krevende forhold med hensyn til både husrom og mat. Med flere sårbare individer var belastningen for omsorgspersonene stor. De visste ikke hvor lenge det ville være tyske styrker i området, og heller ikke om det var mulig å etablere et eksistensgrunnlag etter de materielle ødeleggelsene.

I det andre tilfellet som er benyttet som eksempel i dette kapitlet, var situasjonen annerledes enn for familien Bergheim. Gruppen hadde ingen barn eller personer med redusert helsetilstand, noe som ga større handlingsrom. De hadde dessuten tid til å pakke

⁵⁹⁹ Bergheim, 1994: 82.

⁶⁰⁰ Bergheim, 1994: 83.

⁶⁰¹ Broderstad, 1949: 132.

⁶⁰² Bergheim, 1994: 82.

⁶⁰³ Bergheim, 1994: 82-83.

grunnleggende utstyr og proviant, og kunne skjule dette i terrenget.⁶⁰⁴ Dette viste seg å være avgjørende i ettertid, spesielt med hensyn til medikamenter som apotekeren reddet. Disse fikk stor betydning da beholdningen med medisiner minket i Finnmark.

Gruppen med bare voksne hadde fordelene av å være i god fysisk form, noe som gjorde det mulig å bevege seg lengre unna tettstedet enn familier med barn. De fikk likevel ikke med seg mer enn de kunne bære, og hadde forsyninger for rundt fjorten dager med streng rasjonering.⁶⁰⁵ Etter tolv timers marsj i kraftig vind slo de leir. Underveis observerte de lys som de antok var fra tyske soldater som lette etter dem, hvilket medførte engstelse for å være forfulgt. I motsetning til de som kun hadde med seg presenninger og tepper, hadde denne gruppen et firemanns militærtelt og soveposer, noe som ga dem større fleksibilitet og trygghet.⁶⁰⁶ De gikk også flere turer tilbake til Berlevåg for å hente utstyr og mat i løpet av de neste dagene.

Da himmelen over Berlevåg lyste rødt under brenningen den 6. november 1944, tolket gruppen dette som et tegn på at tyskerne var i ferd med å forlate området. Dagen etter begynte de å bevege seg tilbake mot Berlevåg. Fyrvokteren var heldig og fant igjen klær, utstyr og møbler som de hadde gjemt i terrenget.⁶⁰⁷ Ved det sprengte fyranlegget på Kjølnes sto en enslig geitefjøs som ikke var brent.⁶⁰⁸ Distriktslegen berget kun en legekoffert og en boks med sterile kompresser.⁶⁰⁹ Med unntak av dette hadde han mistet alt, inkludert personlige eiendeler.

Familien Bergheim ventet lengre enn fyrvokteren og hans følge, før de tok sjansen på å dra tilbake til Berlevåg. Først 10. november pakket de sammen den høyst provisoriske boplassen og dro tilbake til tettstedet.⁶¹⁰ Det var da tre dager siden tyskerne hadde forlatt Berlevåg, men det visste de ikke før de kom ned fra fjellet. I løpet av syv døgn hadde de overlevd under en teltduk i en kløft med knappe ressurser og uten mulighet for oppvarming. De fysiske og

⁶⁰⁴ Berlevågingen, 2001: 25.

⁶⁰⁵ Berlevågingen, 2001: 25.

⁶⁰⁶ Svane, 1998: 4685.

⁶⁰⁷ Berlevågingen, 2001: 25.

⁶⁰⁸ Svane, 1998: 4685.

⁶⁰⁹ Svane, 1998: 4686.

⁶¹⁰ Bergheim, 1994: 89.

mentale utfordringene innbyggerne i Berlevåg måtte håndtere var store, særlig for de som hadde ansvar for barn, eldre og gravide.

Etter at tyskerne hadde forlatt Berlevåg, var ødeleggelsene mindre omfattende enn på mange andre steder, noe som viste seg å være avgjørende for befolkningen. Av boligene sto 39 igjen.⁶¹¹ Dette resulterte i en tetthet på 11,5 personer per bolig, sammenlignet med 21 personer per bolig i Gamvik og 24 i Tana, som var nabokommuner.⁶¹² Dette tyder på at de som hadde unndratt seg tvangsevakueringen i Berlevåg, tross de umiddelbare utfordringene, endte opp i en relativt bedre situasjon enn mange andre steder.

For befolkningen i Berlevåg var de første dagene på flukt svært krevende, med mangel på mat og lave temperaturer som en trussel for liv og helse. Imidlertid endret situasjonen seg da tyskerne forlot Berlevåg. Selv om mye av bebyggelsen var ødelagt, sto det boliger igjen til å huse en del av de som overvintret. Bergheim-familien flyttet inn i et hus som tilhørte slekta.⁶¹³ I så måte kom de bedre ut av situasjonen på sikt, enn de som bodde i provisoriske gammer og skur over lengre tid.

Til tross for at mye av bebyggelsen var brent ned, var det fortsatt ressurser igjen i Berlevåg, som kull, karbid og lamper, samt noen dyr, inkludert melkekyr.⁶¹⁴ Dette indikerer at overlevelsesmulighetene for befolkningen i Berlevåg var betydelig bedre enn de fryktet, etter tøffe døgn for å overleve på flukt.

6.1.3 Kriseråd for fellesskapet

I Gamvik observerte innbyggerne en rødfarget himmel over steder som sto i brann.⁶¹⁵ Dette førte til en økt bevissthet om at også Gamvik kunne rammes. Som respons på denne trusselen startet de forberedelser for å sikre overlevelse i tilfelle de måtte flykte fra tyske myndigheter. De samlet sammen nødvendigheter som mat, klær og annet essensielt utstyr. Strategier for å

⁶¹¹ Se tabell 3.1

⁶¹² Se tabell 3.1

⁶¹³ Bergheim, 1994: 91.

⁶¹⁴ Bergheim, 1994: 93.

⁶¹⁵ Kåre Korneliussen, *Menneskeskjebner i Gamvik, Risfjord og Hopseidet. Fra brannhøsten 1944 til fredsvåren 1945.*, Gamvik: Gamvik museums- og historielag, 1997: 6.

sikre disse ressursene varierte. Noen valgte å skjule dem i det omkringliggende landskapet, andre gravde ned eiendeler. Alternativt anvendte de også hytter som lagringssteder.⁶¹⁶

Mens noen innbyggere i Gamvik hadde tilgang til hytter som tilfluktssteder, måtte andre finne alternative løsninger å flykte til. En ung gutt fortalte i ettertid om hvordan hans familie måtte rive en vegg i huset sitt for å skaffe materialer til å bygge et midlertidig skjul.⁶¹⁷ Denne skildringen illustrerer de drastiske tiltakene noen måtte ty til for å sikre sin egen overlevelse, og hvordan de erkjente at deres hjem ikke ville være til nytte dersom tyskerne brente dem:

*Hvor skulle vår familie være hvis huset ble brent? Vi hadde ingen hytte å dra til. Vi hadde heller ingen materialer som kunne brukes til bygging av en torvgamme. Far og jeg ble enige om at vi kunne rive en skillevegg mellom to soverom på loftet. Der ville vi få noen sårt tiltrengte bord. Hvis huset ble brent hadde vi ikke soverom uansett. (...)Det var som å rive noe sunt innvendig.*⁶¹⁸

Tyskerne brant Gamvik i perioden fra 1. november til 6. november 1944.⁶¹⁹ I nabofiskeværet Mehamn fikk befolkningen ordre om å møte på kaia mandag morgen den 6. november 1944, for å tvangsevakuere sørover.⁶²⁰ I denne kommunen brente tyskerne totalt 90 prosent av boligene.

Etter ordre fra den tyske okkupasjonsmakten gjorde butikkeiere lagre av mat tilgjengelig for befolkningen. Dette var ment for transporten sørover. I Mehamn sørget lokale myndigheter for å gjøre beholdningen fra statens mellager tilgjengelig.⁶²¹ De som hadde planlagt å flykte til fjells gjemte bort mat på steder der det ikke ville bli brent eller ødelagt slik at de kunne hente det senere. En kjøpmann i Mehamn plasserte hele varebeholdningen ved et ishus utenfor tettstedet.⁶²²

⁶¹⁶ Korneliussen, 1997: 6.

⁶¹⁷ Korneliussen, 1997: 6.

⁶¹⁸ Korneliussen, 1997: 6.

⁶¹⁹ Hellesnes, 1950: 243.

⁶²⁰ B. R. Hellesnes, Ni timer under tarehaugen i fjæra, i B. R. Hellesnes (red.), *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Trondheim: Bruns bokhandels forlag, 1949: 156.

⁶²¹ Korneliussen, 1997: 5.

⁶²² Anna Grønhaug, Minner fra Mehamn, i B. R. Hellesnes (red.), *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Trondheim: Bruns bokhandels forlag, 1949: 151.

Mange bestemte seg spontant for å rømme, noe som i Gamvik førte til lite tid til forberedelser. Den femte november banket det på hos en familie i Gamvik, med beskjed om at de måtte ut av huset fordi det skulle brennes.⁶²³ Familien fikk litt tid på seg til å kle seg, og gjøre seg klar til å dra. Soldatene som overleverte beskjeden, benyttet en parafinlampe for å tenne på nabohuset umiddelbart etter at de hadde forlatt den første familien.⁶²⁴ Dette viser hvor systematisk og hensynsløst okkupasjonsmakten gjennomførte planene, noe som førte til at mange mennesker tok beslutninger under ekstremt press.

Noen hadde mulighet til å forberede seg i forkant av flukten til fjells, men dette var ikke tilfellet for alle. Enkelte flyktet uten en konkret plan for oppholdssted, eller tilstrekkelig utstyr og mat til å overleve mer enn noen få dager. Et øyenvitne delte sine erfaringer som illustrerer familiens dilemma:

Vi hadde bare to ting å velge mellom, enten å følge med tyskerne som tyskerne forlangte, eller å rømme til fjells. Det siste ville være temmelig risikabelt, for tyskerne hadde sagt at fjellene i nærheten skulle gjennomføres. Vi holdt avstemning innen familien, og flertallet stemte for å dra til fjells.⁶²⁵

Familien pakket med seg tre ryggsekker med et ullteppe til hver, en presenning, en primus, litt parafin, sprit, brød og margarin.⁶²⁶ De første to nettene tilbragte de under åpen himmel, og presenningen og ullteppene var alt de hadde av isolasjon mot vær og kulde.

De hadde hverken utstyr eller mat til å klare seg over tid. Fra avstand kunne de observere at tyske soldater brente og sprengte fiskeværret.⁶²⁷ Da de var sikre på at de tyske skipene hadde forlatt området, valgte de å dra tilbake til Mehamn. Der møtte de andre som også hadde unnsuppet okkupasjonsstyrkene. Overvinterne gjennomførte branntomtene for mat og utstyr, og fant blant annet 150 bokser hermetikk i nedbrente ruiner. Hermetikken var fortsatt varm fra brannen, og kunne serveres rett fra branntomta.⁶²⁸ De berget kjøtt fra kadavre, og kyr

⁶²³ Korneliussen, 1997: 6.

⁶²⁴ Korneliussen, 1997: 7.

⁶²⁵ Grønhaug, 1949: 151.

⁶²⁶ Grønhaug, 1949: 151.

⁶²⁷ Grønhaug, 1949: 151.

⁶²⁸ Grønhaug, 1949: 152.

og geiter som kunne gi melk tok de hånd om så godt som det var mulig. Mangelen på dyrefôr tvang dem til å improvisere, og de fôret dyrene med bløtlagte celluloseplater. Denne praksisen hadde også vært utbredt under krigen, når tilgangen på tradisjonelt fôr var begrenset.⁶²⁹

I Mehamn samarbeidet innbyggerne om å samle gjenværende ressurser som papp, spiker og verktøy. De oppbevarte utstyret i en hule for senere fordeling etter behov. Befolkningen gikk også sammen om å samle inn og fordele andre nødvendigheter som klær, utstyr og sengetøy.⁶³⁰ Det var nødvendig å få tak over hodet. Noen etablerte seg i enslige hus som sto igjen, andre under båter eller med provisoriske tak over grunnmurene på branntomtene.

Den 10. november kom tyskerne tilbake til Mehamn, noe som både overrasket og skremte befolkningen.⁶³¹ Dette førte til at de besluttet å flytte lenger vekk fra sjøen. Noen av innbyggerne demonterte en kai for å gjenbruke materialene til å bygge en hytte lengre unna Mehamn.⁶³² Da hytten sto ferdig, målte den 2,4 x 2,6 meter og fikk tilnavnet "Fyrstikkeska". Innredningen besto av agnesker som måtte flyttes ut når det var tid for å sove. Elleve mennesker bodde i denne lille hytten

I fraværet av offentlige myndigheter, tok enkeltpersoner blant befolkningen initiativ til å gjenetablere en provisorisk sivil administrasjon. I kapittel 5.1 kom det frem at den sivile administrasjonen Sør-Varanger ble gjenetablert umiddelbart etter at området var frigjort av sovjetiske styrker.⁶³³ Det første møtet initiert av sovjetiske myndigheter som ønsket å komme i kontakt med den sivile administrasjonen i det frigjorte området. I Gamvik tok den tidligere ordføreren initiativ i fellesskap med to andre. Allerede den 4. november 1944 etablerte den tidligere ordføreren i Gamvik, et tidligere medlem av kommunestyret og en politibetjent et kriseråd.⁶³⁴ Kriserådet drøftet spørsmål knyttet til husvære, mat, forsyninger samt betaling for mat, klær og sko for hele befolkningen.

For å takle de presserende behovene som fulgte med ødeleggelsene vedtok kriserådet en rekke tiltak, blant annet prioritering av all disponibel arbeidskraft til bygging av solide gammer for

⁶²⁹ Korneliussen, 1997: 11.

⁶³⁰ Grønhaug, 1949: 152.

⁶³¹ Grønhaug, 1949: 152.

⁶³² Grønhaug, 1949: 154.

⁶³³ Se kapittel 4.1.

⁶³⁴ GMA. Fylkesarkitekt Trond Danckes arkiv. Møtereferat fra kriserådet i Gamvik datert 04.11.1944.

vinteren.⁶³⁵ Materialer skulle skaffes fra kassebord og rester fra branntomter. For å fordele ansvar skulle det utnevnes brakkesjef, proviantforvalter og kokkelag i hver gamme.⁶³⁶ For å sikre en hensiktsmessig og rettferdig fordeling av det som fantes av matvarer, skulle den proviantansvarlige samle inn matforsyningene fra hver enkelt familie. Dette skulle så reforderes i fellesskapet. Familier som ikke hadde tilstrekkelig mat kunne de henvende seg til kriserådet som ville behandle saken, mens en forsyningsnemnd ville stå for utdelingen av matvarer. Angående betaling for varene skulle oppgjør finne sted når forholdene tillot det.⁶³⁷ Intensjonen bak vedtakene å sikre livsvilkårene til hele befolkningen, men gjennomføringen forutsatte at befolkningen hadde tillit til kriserådet.

To dager etter at kriserådet møttes første gang, holdt de et nytt møte der de oppnevnte en forsyningsnemnd som besto av to personer.⁶³⁸ På dette møtet besluttet de at kriserådet skulle ha rekvisisjonsrett, som et tiltak for å sikre rettferdig fordeling av de tilgjengelige forsyningene på stedet. Den påfølgende dagen hadde forsyningsnemnden sitt første møte, og det første tiltaket de gjennomførte var utdeling av seks par sko.

Tyske soldater raidet både Gamvik og Mehamn to ganger etter at troppene tilsynelatende hadde forlatt området.⁶³⁹ Frykten for at tyske styrker skulle komme tilbake var stor, og befolkningen gikk sammen for å organisere vakthold som pågikk døgkontinuerlig. Både menn og kvinner bidro. Kvinnene tok tretimers vakter på dagen, mens mennene hadde nattevakter fra midnatt til seks om morgenen.⁶⁴⁰

Den umiddelbare organiseringen av samfunnsforholdene i Gamvik etter brenningen av tettstedet demonstrerer tydelig handlekraft og initiativ blant de som overvintret. Etableringen av et kriseråd og en forsyningsnemnd i løpet av bare tre dager er bemerkelsesverdig, gitt de ekstraordinære omstendighetene. Det er imidlertid viktig å anerkjenne at disse selvutnevnte

⁶³⁵ Det som beskrives som en gamme framstår som et lite samfunn bestående av flere familier som bodde sammen

⁶³⁶ Det som beskrives som en gamme framstår som et lite samfunn bestående av flere familier som bodde sammen

⁶³⁷ GMA. Fylkesarkitekt Trond Danckes arkiv. Møtereferat fra kriserådet i Gamvik. Datert 04.11.1944.

⁶³⁸ GMA. Fylkesarkitekt Trond Danckes arkiv. Møtereferat fra kriserådet i Gamvik. Datert 06.11.1944.

⁶³⁹ Sandvik, 1975: 97.

⁶⁴⁰ Grønhaug, 1949: 154.

institusjonene ikke hadde noen formell makt, og deres effektivitet var avhengig av befolkningens aksept og støtte.

Rekvisisjonsretten som kriserådet hadde vedtatt kunne føre til konflikter, spesielt gitt at befolkningen hadde levd under et NS-styre gjennom krigen. Toleransegrensen for autoriteter som tilranet seg kontroll over deres ressurser var derfor lav. Dette kom tydelig frem på et masse møte den 15. november, der noen av innbyggerne utfordret kriserådet og forsyningsnemnden på deres mandat og legitimitet.⁶⁴¹ Diskusjonen og misnøyen på massemøtet antyder en bevissthet om demokratiske prinsipper selv under slike kritiske forhold. Den tidligere ordføreren, Hjalmar Bellika, forsøkte å forklare og legitimere kriserådets handlinger, og han forklarte at det ikke var mulig å holde valg med hensyn til stemmerett og manntall. De protokollførte likevel at kriserådet skulle utvides, og forsyningsnemnden skulle være uavhengig av kriserådet. Selv om organiseringen av Gamvik etter brenningen viser evne til å mobilisere, er det også en påminnelse om at opprettholdelse av demokratiske prinsipper og verdier er avgjørende for å sikre en fungerende samfunnsstruktur med tillit i befolkningen.

Berlevåg og Gamvik deler flere likheter i måten folk håndterte krisen på. På begge stedene var flukten hastig og i liten grad forberedt, noe som førte til at folk kun hadde med seg det mest nødvendige. Sammenhold og organisering var sentrale aspekter ved overlevelsen, og i begge kommunene etablerte folk vakthold og samarbeid for å trygge hverandre og fordele ressurser rettferdig

I både Berlevåg og Gamvik måtte folk finne kreative løsninger for å etablere seg under svært primitive forhold. De søkte tilflukt i huler, tyske bunkere, under båter og i gammer. Tilgang til beskyttelse mot vær og vind varierte, og dette påvirket folks muligheter for å overleve over tid. Usikkerhet preget situasjonen, spesielt i Gamvik, der tyskerne vendte tilbake og ødela provisoriske boliger som var bygget opp. Da tyskerne kom tilbake og raidet stedet fant de enkelte av overvinterne som ble tvunget til å forlate Gamvik.

Avslutningsvis viser erfaringene fra Berlevåg og Gamvik en sterk samarbeidsånd og evne til å organisere seg under ekstreme forhold. I begge tilfellene søkte folk sammen og utviklet

⁶⁴¹ GMA. Fylkesarkitekt Trond Danckes arkiv. Møtereferat fra masse møte. Datert 15.11.1944.

systemer for å fordele ressurser rettferdig og etter behov. Dette understreker viktigheten av samhold og felles innsats i krisetider, og hvordan dette kan bidra til å styrke motstandskraften og overlevelsen til samfunn som rammes av krigshandlinger.

6.2 Lebesby og Kistrand

Lebesby og Kistrand var de to største kommunene i areal i kystregionen. Laksefjorden i Lebesby og Porsangerfjorden i Kistrand knyttet kommunene til kysten, men begge kommunene grenset i tillegg mot kommunene i Indre Finnmark. I Kistrand var 74 prosent av befolkningen samisk eller kvensk, og i Lebesby utgjorde disse folkegruppene ifølge Folketellingen i 1930, 39 prosent av innbyggerne. Fiske og fangst var den største næringen i begge kommunene. I Lebesby var forretningsvirksomhet den nest største næringen, mens i Kistrand fulgte jord-og gårdsbruk på andreplass etter fiske og fangst. Kvinnene over 15 år var i hovedsak sysselsatt i hjemmene enten som husmor eller hushjelp.⁶⁴²

Lebesby ligger geografisk plassert i midten av kystregionen med Gamvik og Tana på den ene siden og Kistrand på den andre. Det var 490 mennesker som unndro seg tvangsevakueringen i Lebesby kommune.⁶⁴³ I Kjøllefjord, som var et av de større fiskeværene i kommunen, forsøkte rundt 300 mennesker å gjemme seg i brakker som de hadde satt opp i nærheten av fiskeværet da de fikk ordre om å tvangsevakuere. Tyskerne oppdaget brakkene da de vendte tilbake til tettstedet noen dager, og satte fyr på dem. De sørget også for å transportere 271 av de som oppholdt seg der sørover.⁶⁴⁴ Lengre vest, i den indre delen av Laksefjorden var det 319 overvintreere. Disse utgjorde 65 prosent av overvintreerne i Lebesby kommune.⁶⁴⁵

Kistrand var den kommunen i Kystregionen som hadde flest overvintreere, med 870. Disse utgjorde 29 prosent av befolkningen.⁶⁴⁶ Bosetningen i Kistrand var spredt, og det samme gjaldt overvintreerne som var spredt over et større geografisk område enn i nabokommunen Lebesby. Størstedelen av overvintreerne befant seg i områdene rundt Børselv, Brenna og Kjæs, mens rundt 300 flyktet til Rohcidalen.⁶⁴⁷ Noen hadde flyktet ut av kommunen, og en

⁶⁴² Statistisk sentralbyrå, 1932.(Folketelling 1930 hefte nr. 1.178-179)

⁶⁴³ Se tabell 3.2

⁶⁴⁴ NHM. Jørgen Juves privatarkiv. Norske nyheter fra Regjeringens Informasjonskontor. Nr. 1692. Datert 06.12.1944.

⁶⁴⁵ GMA. Hans Simonsen privatarkiv. Liste over folk som fikk forsyninger fra Brattholmen.

⁶⁴⁶ Se tabell 3.2

⁶⁴⁷ Arvid Petterson, God tur, i *Porsangerfolket* 2003, 2003: 40.

del av dem over grensen til Finland der hus sto tomme etter at den finske befolkningen evakuerte derfra.⁶⁴⁸

Lokale tillitsmenn laget oversikter over befolkningen som overvintret i Laksefjorden og Kistrand kommune.⁶⁴⁹ For Laksefjorden er opplysningene detaljerte med nøyaktig alder, mens det i Kistrand foreligger en oversikt over befolkningen der det går et skille ved 12 år. Oversiktene gir innsikt i befolkningssammensetningen basert på alder blant overvintrerene.

Barn og eldre trengte hjelp og i noen tilfeller pleie for å overleve, avhengig av aldrer og funksjonsevne. Friske menn som hadde til hensikt å verve seg i militært, hadde for eksempel et annet utgangspunkt enn familier med barn. I Laksefjorden besto overvintrerene i hovedsak av familier, kun seksten personer var registrert alene. Det var 88 barn under tolv år og 27 eldre over 60 år. Barn under tolv utgjorde til sammen 28 prosent av overvintrerene i Laksefjorden.⁶⁵⁰ Mer enn en tredjedel av befolkningen var altså barn eller eldre. Administrasjonen delte befolkningen i to geografiske områder med hensyn til forsyninger. Over halvparten befant seg i den østre delen av Porsanger som grenser mot Lebesby. Her var det 551 mennesker i januar, og av dem var 121 under tolv år.⁶⁵¹ I indre Porsanger som grenset mot Karasjok var 300 personer igjen, og av dem var 60 under tolv år.⁶⁵² Noen av disse oppholdt seg i Tana. Barn under tolv utgjorde til sammen 21 prosent av overvintrerene i Kistrand kommune.

Av befolkningssammensetningen i Lebesby og Kistrand kommer det frem av det var mange familier og en stor andel barn blant overvintrerne i begge kommunene. Ettersom det ikke foreligger tilsvarende oversikt over alder blant overvintrerne i andre kommuner, er det ikke mulig å sammenlikne, men kilder fra perioden tyder på at familier dominerte. Det er trolig at Lebesby og Kistrand er representative for Finnmark.

⁶⁴⁸ Bones m.fl., 2022: 153.

⁶⁴⁹ Tillitsmenn referer til personer som fikk oppgaver og ansvar på vegne av norske myndigheter i Finnmark uavhengig av hvilke roller de innehadde.

⁶⁵⁰ GMA. Hans Simonsen privatarkiv. Liste over folk som fikk forsyninger fra Brattholmen.

⁶⁵¹ RA/RAFA-4978/D/L0041/0001. Rapport om forsyninger, evakuering, transport m.v for Porsanger fra Major Neset til Finnmark fylke. Datert. 10.02.1945

⁶⁵² RA/RAFA-4978/D/L0041/0001. Rapport om forsyninger, evakuering, transport m.v for Porsanger fra Major Neset til Finnmark fylke. Datert. 10.02.1945

6.2.1 I gammer med båtovner

Den siste forsyningen til Laksefjorden i Lebesby kommune i 1944, ble levert på Brattholmen 1. november 1944.⁶⁵³ Med samme båt kom oppslag om tvangsevakuering, og beskjed om at menn skulle melde seg umiddelbart. Denne gangen fikk de ekstra forsyninger av livsnødvendigheter som mel, havregryn, margarin og fyrstikker. Dette skulle dekke befolkningens behov under den forestående tvangsevakueringen.⁶⁵⁴ Befolkningen hadde imidlertid ikke til hensikt å følge ordren, og begynte å forberede flukt. I denne sammenhengen var tilgang på mat en avgjørende faktor. Kjøpmannen Hans Simonsen på Brattholmen, valgte å dele ut varene uten å kreve betaling til de som hadde rasjoneringskortene sine i butikken hans.⁶⁵⁵ Dette var en strategisk avgjørelse som tjente to formål. For det første tillot det befolkningen å forberede seg på den flukten. For det andre ville ikke hele varebeholdningen gå tapt dersom det tyskerne oppdaget beholdningen.

Likt situasjonen i Berlevåg og Gamvik, tilgjengeliggjorde kjøpmenn forsyningene for uten det sedvanlige kontrollen rundt fordelingen. Befolkningen gjemte bort forsyningene i mindre depoter i naturen.⁶⁵⁶ I tillegg husdyr slaktet de husdyr i all hast. Temperaturen var så lav at kjøttet tålte å ligge ute slik at folk kunne hente det senere. Imidlertid tillot ikke tidspresst preparering av kjøttet, så de forsøkte også å skjule hele slakt. Noen beholdt levende dyr for å ha tilgang på melk, selv om dette kompliserte flukten.⁶⁵⁷

I Kistrand som i Laksefjorden gjemte folk forråd av mat i naturen.⁶⁵⁸ De slaktet dyr, saltet kjøttet og la det i tønner eller kasser som de gravde ned.⁶⁵⁹ Noen sørget for å fordele kjøttet på flere steder så alt ikke skulle gå tapt hvis tyskerne fant det.⁶⁶⁰ En familie saltet fisk som de gjemte under jorda sammen med jerngryter og kasseroller slik at de kunne hente det senere.⁶⁶¹

⁶⁵³ Butikk, telegraf, post og fiskemottak var lokalisert på Brattholmen midt i Laksefjorden. Det var kun tre fastboende familier der.

⁶⁵⁴ GMA. Hans Simonsens privatarkiv. Hans Simonsens notater. Datert 01.11.1944.

⁶⁵⁵ GMA. Hans Simonsens privatarkiv. Hans Simonsens notater.

⁶⁵⁶ Gustav Simonsen, *Brannhøst 2002*: 29. ; GMA. Hans Simonsens privatarkiv. Hans Simonsens notater.

⁶⁵⁷ Richard Bergh, *Mørketid 1944*, Oslo: Norsk Folkeminnelag/Aschehough 1984: 64; Simonsen, 2002: 39; Petterson, 2008: 70.

⁶⁵⁸ Petterson, 2014: 90.

⁶⁵⁹ Petterson, 2014: 53, 69, 152, .

⁶⁶⁰ Petterson, 2014: 180.

⁶⁶¹ Petterson, 2014: 53.

De fleste hadde husdyr, så tilgangen på kjøtt var god sammenliknet med andre matvarer. Få hadde fisk i større mengder. Med begrenset tid til å fiske, salte, røyke eller tørke fisken til vinterforbruk på grunn av tvangsevakueringen, var folk avhengig av båt for å få tilgang til fisk i løpet av vinteren.

I både i Lebesby og Kistrand overvintret folk først og fremst i gammer vinteren 1944/45. En studie fra Laksefjorden viser at gammen fortsatt i bruk under krigen.⁶⁶² Byggeskikken hadde lange tradisjoner. Folk bodde utelukkende i gammer inntil nordmenn bosatte seg der. I 1938 besto 23 prosent av bygningene i Laksefjord av gammer. Folk benyttet i større grad gammer til fjøs enn til bolighus, hele 69 prosent av fjøsene var gammer. I 1941 var det registrert 158 boliger i Laksefjord, og av dem var 23 prosent gammer.⁶⁶³ Da tyskerne brente alle permanente hus, fikk gammen en ny betydning. En enkel gamle kunne settes opp i løpet av noen timer, og så lenge det ikke var frost og snø var materialene tilgjengelige i naturen. Dette førte til at befolkningen hadde fleksibilitet i forhold til at de kunne forflytte seg hvis et oppholdssted ble utsatt eller utrygt. Gammen var i tillegg godt kamuflert i terrenget, og egnet seg som gjemmested.

I Laksefjord gikk flere familier sammen om bygge en større gamle da de bestemte seg for å flykte.⁶⁶⁴ Gammen huset 36 mennesker, og i tillegg satte de opp flere små gammer i nærheten etter hvert som det kom flere til. Fastboende på Brattholmen forlot øya, og rodde inn til fastlandet for å etablere seg sammen med andre overvintreere. Blant dem var kjøpmannen Simonsen familien hans. Det var et tysk kystfort på Brattholmen, og ingen steder å gjemme seg så lenge det fortsatt var tysk aktivitet der. Den tyske tilstedeværelsen i kombinasjon med dårlig vær medførte at de utsatte flukten. Simonsens notater fra to kritiske dagene gir innsikt både utfordringer og prioriteringer knyttet til utsettelsen. Den 4. november 1944 forsøkte de å ro over første gang:

Var nede ved husene. Gikk så over til bukta for å ro til Klokkervik, men måtte snu på grunn av uvær, våt ble vi også. Vi lurte oss ned til husene igjen om natten. Fikk tørket klærne, og spist litt og sovet. Vi måtte være forsiktig, for det

⁶⁶² Johannes Falkenberg, *Bosetningen ved Indre Laksefjord i Finnmark : optegnelser fra 1938*, Oslo: 1941: 109.

⁶⁶³ Falkenberg, 1941: 112.

⁶⁶⁴ GMA. Hans Simonsens privatarkiv. Hans Simonsens notater. Datert 05.11.1944.

låg en tysk landgangspram ved kaien. Vi fikk også berget ut litt mat og endel klær. Heldigvis husket vi også på øksen og sagen, som var livsviktige ting.⁶⁶⁵

Dagen etter gjorde de et nytt forsøk, og denne gangen kom de som over til fastlandet. Notatene til Simonsen skildrer noen av utfordringene de måtte gjennomgå for å nå fram til de andre overvinterne:

Om kvelden rodde vi over til Klokkervik [...] Det var svært mørkt, så det var vondt å gå med tunge bærer. Sengetøy, klær, kokekar litt mat og brøsekken. Glatt og iset på turen opp fra sjøen til fjelds. Kom opp til storgammen som var bygd tidligere av folk fra fjorden, men der var det allerede 36 mennesker. Vi måtte bare til å bygge oss en mindre gamle om natten, med jordgulv dekket av bjørkeris.⁶⁶⁶

Familiene fra Brattholmen fikk ikke plass i den store gammen, og måtte bygge seg tak over hodet før de kunne så seg til ro for natta. Det ekstra døgnet på Brattholmen var en påkjenning, men på den positive siden resulterte det i at de fikk med seg mer utstyr og mat. Særlig viktig var en øks og en sag da gammen skulle bygges.

En familie var isolert på grunn av en barnefødsel. Sambygdingen sørget i dette tilfellet for å hente familien til den kollektive oppsamlingsplassen. De laget en bære av bjørkestammer for å transportere barselkvinnen, og den nyfødte ble pakket inn i reinskinn.⁶⁶⁷ Bergingen av familien lyktes, og de flyttet inn en gamle i nærheten av de andre. Denne hendelsen belyser betydningen av den kollektive omsorgen for sårbare individer. Befolkningen tok initiativ til en form for frivillig beredskap som stilte opp for utsatte individer.

I både Lebesby og Kistrand overvintret folk først og fremst i gammer vinteren 1944/45, men i Kistrand finnes det imidlertid eksempler på at det overvinterne bygde brakker med materialer fra demonterte stabbur og skur.⁶⁶⁸ I disse to kommunene sto ingen boliger sto igjen.⁶⁶⁹ Befolkningen kunne altså ikke avslutte oppholdet utendørs, og flytte inn i gjenstående boliger

⁶⁶⁵ GMA. Hans Simonsens privatarkiv. Hans Simonsens notater. Datert 05.11.1944.

⁶⁶⁶ GMA. Hans Simonsens privatarkiv. Hans Simonsens notater. Datert 05.11.1944.

⁶⁶⁷ GMA. Hans Simonsens privatarkiv. Hans Simonsens notater. Datert 07.11.1944.

⁶⁶⁸ Petterson, 2014: 219, 246.

⁶⁶⁹ Det sto fire hus igjen i Lebesby kommune, men ingen av disse var i Laksefjorden. Se tabell 3.2

slik som for eksempel i Berlevåg. Brenningen i Laksefjord fant sted 3.- 12. november 1944.⁶⁷⁰ Hus i nærheten hovedveien fikk stå lengst, dette fordi tyske soldater benyttet seg av dem på retrett gjennom området.⁶⁷¹ I Kistrand begynte ødeleggelsene først på østsiden av kommunen nærmest Lebesby, den 1. november 1944, og pågikk til slutten av måneden. De tyske soldatene som utførte brenningen, viste en brutalitet som befolkning ikke var vant til. Soldatene framsto som beruset, og mange opplevde å se at soldatene torturerte husdyrene.⁶⁷²

Gammene forekom i ulike størrelser. Som i Laksefjorden finnes eksempler på store gammer med oppsamling av flere familier i Kistrand. I Børselv hadde for eksempel tretti mennesker tilholdssted sammen i en gamle.⁶⁷³ I tillegg til å bygge nye gammer, tok folk også i bruk fjøsgammer for både mennesker og dyr.⁶⁷⁴ Lokasjonen av tilfluktsstedene hadde stor betydning, med særlig vekt på faktorer som sikkerhet og tilgang på vann.

I Laksefjorden sto gammene strategisk til et stykke fra kystlinjen, utenfor synsfeltet til eventuelle tyske patruljer på fjorden. Dersom fiendtlige styrker skulle velge å gå i land, ville imidlertid deres beskyttelse være begrenset. For å minimere denne risikoen, iverksatte de en flere preventive tiltak. Først og fremst etablerte de et konstant vakthold. Sekundært, valgte de å oppholde seg i nærliggende fjellområder mens det var dagslys.⁶⁷⁵ Det tredje tiltaket bestod i å flytte medbrakte dyr vekk fra gammene, med hensikt å unngå avslørende dyrelyder.⁶⁷⁶ Det var mange barn blant ovdervintrenerne, og at de valgte å forlate dyrene indikerer et høyt risikonivå. Tyske soldater oppdaget og drepte dyrene den 15. november 1944.⁶⁷⁷ Røyk fra ildsteder og bål medførte i likhet med dyrene risiko for å bli oppdaget, og all matlaging forgikk derfor om natta.

Eksempler fra Kistrand vitner om at situasjonen i to de to kommunene var sammenliknbare. I begge kommunen foregikk matlaging når folk oppfattet situasjonen trygg, gjerne om natten.

⁶⁷⁰ Hellesnes, 1949: 161.

⁶⁷¹ Bergh, 1984: 57.

⁶⁷² Hellesnes, 1949: 161.

⁶⁷³ Petterson, 2014: 35.

⁶⁷⁴ Se for eksempel Petterson, 2014: 98, 162, 261.

⁶⁷⁵ GMA. Hans Simonsens privatarkiv. Hans Simonsens notater. Datert 10.11.1944-16.11.1944. Simonsen, 2002.

⁶⁷⁶ Bones m.fl., 2022: 144.

⁶⁷⁷ Simonsen, 2002: 45.

Tørket seljetre var foretrukket som brensel fordi det avga minst røyk.⁶⁷⁸ Flere familier etablerte seg sammen også i Kistrand. Som eksempel kan det nevnes at rundt 90 mennesker flyktet sammen til Rochidalen i Porsanger, og 32 mennesker befant seg på Reinøya.⁶⁷⁹ En av flykningene på Reinøya delte i ettertid sine opplevelser. Han fortalte at de holdt seg helt i ro om dagen, men at det om natta tente de bål og fyrte opp i båtovner som de hadde fått med seg fra fastlandet til øya.⁶⁸⁰

6.2.2 Ambulerende vakthold

Et organisert vaktholdet viste seg å være et godt strategisk valg. For det første reduserte det risikoen for å bli overrumplet av tyske soldater. For det andre dempet vaktholdet trolig det mentale stresset fordi det ga en følelse av kontroll. Noen hadde kikkerter og kunne følge den tyske aktiviteten på avstand.⁶⁸¹ Selv om vaktholdet var døgkontinuerlig forekom det at tyske soldater oppdaget overvintre, og tok dem med seg. Et eksempel fra Laksefjord viser likevel at dette ikke alltid var resultatet, og at noen av soldatene lot dem være. Overvintre i Laksefjord kom i kontakt med en soldat som var på jakt i området der gammene lå.⁶⁸² Hendelsen er beskrevet i Simonsens notater fra 16. november 1944:

Alarm. I tysker oppe ved gammene, sa han var på rypejakt. Han var østerriker, og spurte om vi kunne klare oss her når alt blev brendt. Da denne jegeren var gått, tømte vi gammene for alt, liketil ovnene. Så gikk vi til fjells, og blev der hele dagen. Men denne karen hadde nok ikke rapportert noe.⁶⁸³

Møtet med den østerrikske soldaten utløste frykt og usikkerhet blant overvintre. Etter å ha tilbragt den første dagen i terrenget rundt gammene som vanlig på dagtid, pakket familiene sammen tingene sine og flyktet videre til nye skjulesteder. Reaksjonen avspeiler utryggheten som preget befolkningen. Det kollektive fellesskapet ble oppløst da flytningene reise i hver sine retninger. Ingen hadde forberedt et nytt sted å være, men målet var å gjøre å komme seg til steder som var mer isolert. Simonsen og hans familien rodde tilbake til Brattholmen, og

⁶⁷⁸ Petterson, 2014: 246.

⁶⁷⁹ Petterson, 2014: 82-83, 140; Petterson, 2014: 140.

⁶⁸⁰ Petterson, 2014: 140.

⁶⁸¹ Petterson, 2014: 83, 140.

⁶⁸² Bones m.fl., 2022: 145.

⁶⁸³ GMA. Hans Simonsens privatarkiv. Hans Simonsens notater. Datert 16.11.1944.

etablerte seg på øya som var brent og forlatt av tyskerne.⁶⁸⁴ De første to nettene tilbragte familien ute, før en ny gamle sto ferdig en kilometer fra branntomtene.⁶⁸⁵ De anså det trolig som usannsynlig at tyskerne ville returnere til Brattholmen etter at alt var brent. Andre familier valgte å gå innover fjellet i håp om å få plass sammen med andre overvintreere som hadde etablert seg der allerede.⁶⁸⁶ Dette peker på en strategi som var basert på å søke fellesskap og trygghet hos andre i samme situasjon, i stedet for å prøve å overleve alene.

Det var som nevnt over 36 overvintreere på Reinøya, som ligger midt i Porsangerfjorden med Billefjord på den ene siden og Børselv på den andre.⁶⁸⁷ I januar tok de sjansen på reise tilbake til fastlandet, men tyske soldater som patruljerte i området oppdaget dem etter kort tid. De klarte å overbevise soldatene om at de hadde evakuert til Skoganvarre som en del av den frivillige evakueringen, og at de nå lette etter tyske myndigheter for å få tillatelse til å evakuere sørover. På spørsmål om hvorfor de hadde ventet så lenge, svarte de at de måtte vente til isen hadde lagt seg ettersom alle broene var sprengt. Overvintreerne fikk beskjed om å vente på en destroyer som skulle hente dem to dager senere, men de responderte med å flykte tilbake til Reinøya så snart soldatene var borte. Beslutning om å vende tilbake til Reinøya, til tross for den forestående ankomsten av en tysk destroyer, reflekterer viljen til å motsette seg tyske ordre, selv om det innebar å leve under svært vanskelige forhold. Den isolerte tilværelse på Reinøya, preget av sykdom, mangel på mat og død, gir et sterkt bilde av de ekstreme utfordringene de sto overfor. To eldre mennesker blant overvintreerne tålte ikke påkjenningsene, og døde på øya i løpet av vinteren.⁶⁸⁸

Den største kollektive forflytningen av overvintreere i Kistrand fant sted fra Rohcidalen til Valjok i januar 1945. Overvintreerne observerte på avstanden tysk tropp på tur inn mot Lakselv.⁶⁸⁹ Dette utløste redsel for å bli oppdaget, og mange bestemte seg for å forlate Rochidalen. Rundt 170 av 300 overvintreere tok del i det som i ettertid har fått betegnelsen *kjulkemarsjen*, og den belyser bestrebelsene befolkningen gjennomførte for å unngå tyske styrker. Historiker Pettersons beskriver dette som den hardeste påkjenningen befolkningen i

⁶⁸⁴ GMA. Hans Simonsens privatarkiv. Hans Simonsens notater. Datert 17.11.1944.

⁶⁸⁵ Bones m.fl., 2022: 147.

⁶⁸⁶ Simonsen, 2002: 48.

⁶⁸⁷ Petterson, 2014: 140.

⁶⁸⁸ Petterson, 2014: 140.

⁶⁸⁹ Petterson, 2014: 274.

dette området gjennomgikk den vinteren, hvilket vitner om vanskelighetene overvintreerne stod overfor.⁶⁹⁰ Dette understreker ikke bare de fysiske utfordringene ved å bevege seg gjennom et tøft vinterlandskap under ekstreme forhold, men også den mentale belastningen ved å forlate etablerte tilfluktssteder på grunn av risiko for å bli oppdaget.

I Lebesby og Kistrand var strategiene for å unngå tvangsevakuering og sikre overlevelse sammenlignbare. I begge kommunene forberedte de seg ved å gjemme bort forråd av mat i naturen, bygde gammer for å få tak over hodet og samarbeidet med andre overvintreere for å sikre liv og helse.

6.3 Fra byliv til skur og gammer

Eksempler har vist at folk i Kystregionens fiskevær og tettsteder unngikk tvangsevakuering. Kapitlets siste del retter søkelyset mot Hammerfest, fylkets største by, og nærliggende områder relevant for unndragelse fra tvangsevakuering. Hammerfest, som ligger på Kvaløya i Sørøysundet, hadde mest bebyggelse rundt sentrum. Det var gårder ved byens utkant og rekreasjonshytter utenfor byen, likt Berlevåg og Gamvik.⁶⁹¹ Under krigen begrenset tyskerne bevegelse på Kvaløya, noe som avgrenset tilgangen til hyttene. Tyske myndigheter innførte meldeplikt på hytter og fritidsboliger på lik linje med annen eiendom i 1942, og rekvirerte deretter noen av disse.⁶⁹²

Det var omfattende tysk aktivitet i Hammerfest under krigen. Der var tyske forlegninger og fangeleirer med sovjetiske krigsfanger. Vel en kilometer fra sentrum var det en fabrikk som produserte frossen fiskefilet til tyske formål.⁶⁹³ Hammerfest var oppsamlingsplass for de tyske konvoiene med forsyninger, og der var i tillegg et tysk ubåtstøttepunkt fra 1943.⁶⁹⁴ Til tross for at der var mange mulige bombemål, forløp krigen uten at byen opplevde angrep fram til februar 1944. Den 14. februar 1944 slapp sovjetiske fly 50 bomber over byen.⁶⁹⁵ Ingen liv

⁶⁹⁰ Bones m.fl., 2022: 153.

⁶⁹¹ Hans Edv Bentsen, Tyskernes systematiske brenning av Hammerfest, i *Øyfolk nr. 4*, Hammerfest: Årbokkomiteen i samarbeid med Hammerfest Historielag, 1994: 99.

⁶⁹² Klaus Iversen, *Krise, utslettelse og nytt liv : Hammerfest etter 1914*, Hammerfest: Hammerfest kommune, 1989: 251.

⁶⁹³ Finstad, Bjørn-Petter, *Fiskerinæringen i Finnmark under okkupasjonen*. Masteroppgave, UiT Norges arktiske universitet, 1993: 132.

⁶⁹⁴ Yaroslav Bogomolov, *Rapport. a) Bombingen av Hammerfest - episode i russisk litteratur*, Hammerfest 2009: 1.

⁶⁹⁵ Iversen, 1989: 263-264.

gikk tapt, men det var store materielle ødeleggelser. De neste seks månedene forløp uten flere angrep, men den 29. august var det igjen bombefly over byen. Denne gangen var et tankanlegg utenfor selve sentrum målet. Under dette angrepet skjøt de mot en båt som lå ved havna, og to nordmenn som var ombord mistet livet.⁶⁹⁶

I kapittel 6.1 ble det vist at befolkningen i Berlevåg brukte hytter som tilfluktssted, og bombetrusselen førte til nybygging av hytter til dette formålet. I Hammerfest var ikke dette et alternativ på grunn av de tyske restriksjonene som begrenset bevegelsesfriheten på øya. Angrepet i 1944 skapte frykt i befolkningen, og mange søkte midlertidig tilholdssted utenfor Hammerfest hos slektninger og venner, blant annet på Sørøya.⁶⁹⁷ I Hammerfest var det ingen muligheter for å etablere tilfluktssted, lagre forsyninger eller forberede et lengre opphold borte fra hjemmet. Befolkningen i byen var avhengige av å alliere seg med folk som bodde i andre kommuner. For mange var det mest nærliggende å reise over Sørøysundet til Sørøya og Seiland.

I midten av oktober 1944 fikk befolkningen i Hammerfest, som alle andre steder i Finnmark, en oppfordring om å evakuere sørover frivillig. Dette utløste spekulasjoner om at tyskerne ville trekke seg ut av Finnmark så snart den frivillige evakueringen var gjennomført. Noen reiste ut av byen i midten av oktober, men med plan om å returnere hjem så snart tyskerne var borte.⁶⁹⁸ I ettertid kan dette framstå som naivt, men på dette tidspunktet var det ikke tale om tvangsevakuering og brent jords taktikk. I midten av oktober kuttet tyskerne telefonforbindelsen til Hammerfest, og stoppet kommunikasjonen med andre steder i fylket. Mot normalt var sjøtrafikken også minimal.⁶⁹⁹ Folk kjente til evakueringen av Sør-Varanger, men antok at det var tyskervennlige som søkte sikkerhet.⁷⁰⁰ Det var liten frykt for overgrep fra Sovjet, så de fleste ignorerte evakueringsoppfordringen.

Den frivillige evakueringen pågikk til 28. oktober 1944. For medlemmene av Nasjonal Samling var oppfordringen gitt som en ordre, og de fleste medlemmene hadde reist da

⁶⁹⁶ Iversen, 1989: 264.

⁶⁹⁷ Nielsen, 1998: 38.

⁶⁹⁸ GMA. Intervju med tidsvitne født 1931. Referanse HEB. Transkribert. (Klausulert.)

⁶⁹⁹ RA/S-3138-01/D/Da/L0818. Landssviksak mot Anders Johan Lippestad. Avhør av Trygve Nissen som var grossist i Hammerfest. Datert 23.08.1945.

⁷⁰⁰ RA/S-3138-01/D/Da/L0818. Landssviksak mot Anders Johan Lippestad. Avhør av Trygve Nissen som var grossist i Hammerfest. Datert 23.08.1945.

tvangsevakueringen startet.⁷⁰¹ Rundt 500 mennesker forlot byen før 28. oktober 1944, mange grunnet krigssituasjonen og faren for bombing.⁷⁰² Stadige flyalarmer og et ammunisjonsskip som lå ved havna skapte frykt, en eksplosjon ville ramme hele byen. Folk søkte tilflukt hos familie og venner. Overvintreere fra omkringliggende områder samlet seg på Sørøya og Seiland, hvor de gjerne søkte sammen med familier fra den bofaste befolkningen som unndro seg tvangsevakueringen. For å utforske hvordan befolkningen fra fylkets største by overvintret, må man derfor også granske forholdene på naboøyene Sørøya og Seiland.

I konteksten av frivillig evakuering den 17. oktober 1944, valgte en mor med sin 13 år gamle sønn å forlate Hammerfest til fordel for slektningers trygghet på Sørøya. Kvinnen var alene med sønnen på dette tidspunktet fordi mannen hennes var beordret på arbeid i Øst-Finnmark.⁷⁰³ De pakket bare det mest nødvendige for et kort opphold, og de regnet med å være hjemme i eget hus i løpet av noen uker. Å reise sørover var ikke noe alternativ, det var en gjengs oppfatning at kun medlemmer av Nasjonal Samling valgte denne løsningen. Da ordren om tvangsevakuering kom den 28. oktober 1944 befant kvinnen og sønnen seg på Sørøya, uten tilgang på klær, utstyr eller mat fra eget hjem. Familien de bodde hos flyktet over til øya Seiland på andre siden av fjorden. Kvinnen bestemte seg for at hun og sønnen skulle flykte samme med dem, uvitende om at det innledet et halvt år med flukt, elendige livsvilkår, sykdom og lidelser. Mannens opphold i Øst-Finnmark var en viktig faktor for det valget hun tok. Hun håpet at familien skulle gjenforenes.

Tyskerne avsluttet tvangsevakueringen av Hammerfest avsluttet 3. november 1944. De som unndro seg ordren om å tvangsevakuere, risikerte å bli *avhentet av den vebnede makt*, som det sto i oppslaget om tvangsevakuering i Hammerfest.⁷⁰⁴ I løpet av seks dager tømte tyskerne byen tømt for folk, med unntak av noen få hundre som ifølge ordfører Berg var igjen for å utføre pliktarbeid for norske og tyske myndigheter.⁷⁰⁵ Det var kun 100 innbyggere fra

⁷⁰¹ RA/S-3138-01/D/Da/L0818. Landssviksak mot Anders Johan Lippestad. Avhør av Peder Berg som var ordfører i Hammerfest høsten 1944. Datert 08.08.1945. I avhøret kommer det fram at det var 85 medlemmer av Nasjonal Samling i Hammerfest.

⁷⁰² Nielsen, 1998: 38.

⁷⁰³ GMA. Intervju med tidsvitne født 1931. Referanse HEB. Transkribert. (Klausulert.)

⁷⁰⁴ Riksarkivet. NTBs krigsarkiv. Digitalarkivet. PA-1209_Uj-L0219a. Avbildet plakate med oppslag om tvangsevakuering fra Hammerfest.

⁷⁰⁵ RA/S-3138-01/D/Da/L0818. Landssviksak mot Anders Johan Lippestad. Avhør av Peder Berg som var ordfører i Hammerfest høsten 1944. Datert 08.08.1945.

Hammerfest som unndro seg tvangsevakueringen, ingen av dem befant seg i byen eller på øya. Noen få gjorde et forsøk på å gjemme seg på selve Kvaløya, men tyskerne fant dem i løpet av kort tid.⁷⁰⁶ Mange reiste over til Sørøya og Seiland. Kvinnen med sønnen som er omtalt over befant seg allerede på Sørøya, mens andre flyktet i båter fra byen mens evakueringen pågikk. For å flykte måtte man ha både transport over sundet og et sted å reise til. De som hadde tilgang til båt privat eller i jobben hadde fortrinn. Noen skaffet skyss med skøyter, andre måtte ro hele strekningen.⁷⁰⁷ Befolkningen i Hammerfest var med andre ord i en annen situasjon enn de som kunne finne tilfluktssted i sitt eget nærmiljø hvor de var lokalkjente. Det var både familier og enslige som tok seg over til Sørøya. Journalist Reidar Nielsen hevder at mange forventet at en alliert frigjøring ville finne sted i løpet av kort tid.⁷⁰⁸ Det kom imidlertid ingen sovjetiske frigjøringsstyrker Kystregionen.

Det er har blitt vist eksempler på at folk gjemte eiendeler, mat og utstyr i terrenget andre steder i Kystregionen.⁷⁰⁹ I Hammerfest forsøkte noen å gjemme både gjenstander og forsyninger i eget hus. En familie som flyktet over til Sørøya, rev opp gulvet i kjelleren for å sikre parafinfat, fotografier og matvarer inntil de kom tilbake.⁷¹⁰ Ettersom mange tyske soldater var innlosjert i private hjem begrenset det handlingsrommet til befolkningen. Hammerfest var i tillegg et av de sentrale stedene for administrasjonen til evakueringen, og en transitthavn for båten på tur sørover.⁷¹¹ Dette var faktorer som medvirket til at det var risikabelt og vanskelig å foreta seg noe som kunne vekke oppsikt eller mistanke om ulovlig aktivitet.

Det var mye aktivitet på havna. Evakueringsbåter kom og gikk, og tyske myndigheter kontrollerte transportene. Det var risikabelt å ro ut av byen uten tillatelse, og de som flyktet har i ettertid beskrevet det som nervepirrende å komme forbi de tyske vaktbåtene. En gjeng på fire unge voksne stjal en robåt fra sikkerhetspolitiet for å ro ut til en skute som skulle plukke dem opp et stykke ut på havet, og frakte dem til Sørøya.⁷¹² Andre rodde hele veien, og måtte

⁷⁰⁶ Bones m.fl., 2022: 135.

⁷⁰⁷ Nielsen, 1998: 50, 53, 55.

⁷⁰⁸ Nielsen, 1998: 55.

⁷⁰⁹ Se kapittel 6.1 og 6.2.

⁷¹⁰ Nielsen, 1998: 49.

⁷¹¹ Nielsen, 1998: 47.

⁷¹² Nielsen, 1998: 50.

dele transporten inn i etapper med overnatting på veien før de nådde fram til målet. Familiemedlemmer som hadde reist i forkant, gjenforente seg med sine kjære.⁷¹³ Den 5. november 1944 startet tyske styrker ødeleggelsene i Hammerfest, og i dagene som fulgte, lyste flammer og eksplosjoner opp himmelen over byen.⁷¹⁴ Brannene var synlig fra lang avstand, og overvintreerne skjønnte at det ikke ville være husrom å reise tilbake til i Hammerfest. For å overleve måtte de skaffe tak over hodet.

6.3.1 Sørøya med beliggenhet mot ishavet

Sørøya er Norges tredje største øy. Naturen er preget av høye fjell og mange fjorder med tilgang direkte til ishavet. Øya er utsatt for vær og vind, men det var mange bortgjemte steder der folk kunne gjemme seg. Som beskrevet i kapittel 6.2 samlet folk seg i Laksefjord og skapte en leirilignende bosetning i gammer. På Sørøya fant en gruppe på 133 mennesker fra to tettsteder tilflukt i en fjellhule, adskilt fra nærmeste bebyggelse.⁷¹⁵ Denne hulen, målende 40 meter i lengde, 12-15 meter i bredde, og opptil tre meter i høyde, hadde to korridorer som strakte seg 100 og 110 meter inn i fjellet. Tilgangen til hulen var via sjøsiden, og uten båt måtte de inn når det var fjære sjø. Inne i hulen organiserte de seg i separate boenheter ved hjelp av telt eller teltduker som skillevegger. For å forebygge konflikter valgte de et ordensvern som skulle organisere dagliglivet i hulen. Oppholdet i hulen var tenkt som en midlertidig løsning før de kunne bygge gammer i nærområdet.

Det var mange huler i mye mindre størrelse og omfang, med kun en håndfull mennesker. Fem menn unge menn i alderen 18-32 rømte fra Breivikbotn til en hule et annet sted på øya den 9. november 1944.⁷¹⁶ De nådde å forberede oppholdet ved å frakte forsyninger og utstyr i flere omganger med robåt. De pendlet mellom hulen og Breivikbotn i flere dager, inntil det kom tyske soldater til Breivikbotn, og det ikke var mulig å reise tilbake. Gruppen besto kun av enslige menn, hvorav tre var fra Breivik på Sørøya, mens de to andre var fra Skjervøy og Oksfjord i Troms. De to sistnevnte var tilfeldigvis i Finnmark for å ta kystskippereksamen.⁷¹⁷ Den eldste av de fem var 32 år, og de andre fire var i alderen 21 år. De hadde ingen barn eller eldre å ta hensyn til, hvilket ga dem større handlingsrom enn mange andre overvintreere. I

⁷¹³ Nielsen, 1998: 54-55.

⁷¹⁴ Iversen, 1989: 280.

⁷¹⁵ Nielsen, 1976: 34.

⁷¹⁶ GMA. Dagbok 1944 for Lengselens leir. Skrevet av Jens Heimly. Renskrevet av Vigdis Heimly.

⁷¹⁷ Opplysninger fra datteren til Jens Heimly.

løpet av de første dagene brukte de tid på å utbedre hulen som de ga kallenavnet *Lengselens leir*. De kom tidlig til enighet om å skrive notater om opplevelsene. Den 11. november 1944 noterte en av dem:

*Begynner da å arbeide med Lengselens leir. Ottar og Hans arbeider med en vegg, mens vi andre dekker med jord og stein. Mens vi holder på, kommer det et kje som vi slakter.*⁷¹⁸

Maten besto i stor grad av kjøtt. Kosten var ensidig, men det var ingen som sultet. Sammenliknet mange andre var de godt stilt. Ettersom det gikk mye tid med til å utbedre hulen har de trolig fått med seg en del verktøy. De hadde også sengetøy, og det framkommer ingen steder at de frøys hverken om natta eller om dagen.⁷¹⁹ Ikke alle var like heldige.

På Seiland etablerte ni mennesker seg i en hytte på rundt åtte kvadratmeter. Blant dem var kvinnen og sønnen hennes fra Hammerfest, som er nevnt over. Det var stort aldersspenn i denne gruppen. Den yngste var seks år og den eldste 93 år gammel, og hadde tuberkulose.⁷²⁰ Hytten var ikke isolert. Innvendig var den kledd med avispapir og pappesker. Til oppvarming og matlaging hadde en liten båtovn. Hytten hadde bare en køyeseng. Den tuberkuløse mannen fikk underkøya, og kvinnen og den tretten år gamle sønnen overkøya. De andre lå på flatseng på gulvet. Snøen isolerte mot trekken mellom plankene, noe som førte til at klimaet inne i hytta ble bedre. De bodde tett på hverandre og sanitærforholdene var dårlige, men de ordnet mulighet for å bade i en sinkstamp som var plassert i et skur. Det var bading en gang i uka. Når alle hadde badet benyttet de vannet til å vaske klær.⁷²¹

Mat skaffet de primært fra tre kilder. De hentet poteter, gulrøtter og hermetikk fra et tomt internat på Kårhamn.⁷²² I likhet med overvintreere på Sørøya og andre steder slaktet de sauer for å få kjøtt. I tillegg fant de store mengder tørrfisk som fortsatt hang på hjell på et forlatt kombinasjonsbruk.

⁷¹⁸ GMA. Dagbok 1944 for Lengselens leir. Skrevet av Jens Heimly. Renskrevet av Vigdis Heimly.

⁷¹⁹ GMA. Dagbok 1944 for Lengselens leir. Skrevet av Jens Heimly. Renskrevet av Vigdis Heimly.

⁷²⁰ GMA. Dagbok 1944 for Lengselens leir. Skrevet av Jens Heimly. Renskrevet av Vigdis Heimly; Nielsen, 1998: 87.

⁷²¹ Nielsen, 1998: 85.

⁷²² GMA. Dagbok 1944 for Lengselens leir. Skrevet av Jens Heimly. Renskrevet av Vigdis Heimly.

Et annet sted på Seiland flyktet folk uten å ha noen steder å dra, og beskrivelser fra den første natt vitner om at folk hadde flyktet uten særlig forberedelse, og at situasjonen var kaotisk:

Om kvelden rømte alle til fjells. Det ble en uforglemmelig natt. Noen lå under steiner. Andre i ura, atter andre gravde seg inn i høysåter man hadde på fjellet. Sånn «sov» man den første natt som hjemløse.⁷²³

En familie var heldig og hadde en båtgamme ved et vann, som de kunne flytte inn i. Gammen var ikke ment som bolig for mennesker og var dårlig isolert, men den beskyttet bedre mot vær og kulde enn en steinur.⁷²⁴ Mange hadde båtovner som de benyttet i huler, hytter, gammer og skur. I gammen hadde de bare en primus, men nesten ingen parafin. De plasserte en kjele tett over et lampeglass for å varme opp væske og mat, en prosess som tok flere timer for å varme opp melk. Av frykt for at røyk om dagen og ild om natten kunne avsløre dem, turte de ikke å fyre opp ild utendørs.

Både på Sørøya og Seiland var de vitne til ødeleggelsene som pågikk. Folk håpet til å begynne med at deres hjemsteder på øyene skulle få stå selv om det brant rundt dem. Noen lok dyrene være igjen i fjøsene, og dro tilbake for å stille dem og melke dem.⁷²⁵ Da tyske soldater kom tilbake risikerte noen å bli tatt for å redde dyrene. Andre bygde provisoriske fjøs og flyttet dyrene dit.⁷²⁶ Det var mye tysk aktivitet på Sørøya, og soldatene oppdaget mange som de tvangsevakuerte sørover. Den store hulen der 133 mennesker hadde søkt tilflukt, var et av stedene som tyskerne oppdaget, trolig angitt av en kjentmann.⁷²⁷ Andre lot seg lokke av enslige hus som fikk stå igjen.⁷²⁸ Som i Gamvik opplevde noen at tyske soldater oppdaget og brente bostedet de hadde bygd opp, slik at de måtte starte forfra med å etablere et oppholdssted.⁷²⁹

⁷²³ GMA. Dagbok 1944 for Lengselens leir. Skrevet av Jens Heimly. Renskrevet av Vigdis Heimly.

⁷²⁴ GMA. Dagbok 1944 for Lengselens leir. Skrevet av Jens Heimly. Renskrevet av Vigdis Heimly.

⁷²⁵ GMA. Dagbok 1944 for Lengselens leir. Skrevet av Jens Heimly. Renskrevet av Vigdis Heimly.

⁷²⁶ Nielsen, 1998: 78.

⁷²⁷ Nielsen, 1976: 35.

⁷²⁸ Nielsen, 1976: 89.

⁷²⁹ Nielsen, 1998: 114-115.

6.4 Oppsummering

Et særpreg ved Kystregionen er at tyskerne tvangsevakuerte størstedelen av befolkningen, kun ti prosent overvintret. Dette indikerer at tyske myndigheter hadde mer kontroll og gjennomføringsevne i dette området, enn i Frie og Indre Finnmark. De som unndro seg tvangsevakueringen delte allikevel flere erfaringer med befolkningen i de to andre regionene. I Hammerfest hadde mange evakuert fra hjemmene sine på grunn av fare for bombing, og de befant seg derfor ikke på egen hjemplass da de fikk ordre om tvangsevakuering. Dette var også tilfelle for mange av de som unndro seg tvangsevakueringen Frie Finnmark. Mens det i Frie Finnmark var en del bygningsmasse igjen, og flere institusjoner der folk kunne søke tilflukt, var ikke dette tilfelle i Kystregionen. Handlingsrommet var derfor mer begrenset for de som befant seg i kystregionen.

Den umiddelbare flukten har mange likhetstrekk med de to andre regionene. Folk søkte tilflukt der det var mulig å få tak over hodet, og de første døgnene bærer preg av mange svært provisoriske løsninger. De første døgnene i kystregionen måtte noen klare seg med ulltepper og presenninger under åpen himmel. Risikoen for å bli oppdaget hindret dem i å tenne bål, noe som gjorde situasjonen kritisk for enkelte av overvintreerne

I de to østligste kommunene var oppholdet på flukt før mens tyskernes ødeleggelse pågikk svært krevende, med livsvilkår som ikke var mulig å videreføre over lengre tid. Etter noen dager kunne befolkningen allikevel dra tilbake til tettstedene, hvor en del av boligene sto igjen. For befolkningen lengst vest i region rundt øyene Sørøya, Seland og Kvaløya, var vilkårene for å overleve tilsvarende krevende, men overvintreerne oppholdt seg mer spredt i mindre konstellasjoner. De oppholdt seg i huler, hytter, skur og gammer. Mens overvintreerne andre steder bygget gammer for å dekke behovet for husrom, er det ingenting som tyder på at dette var utbredt på Sørøya og Seiland. Folk valgte i større grad huler i fjellet som tilholdssted, i tillegg til hytter og skur som var bygget på avsidesliggende steder før krigen. I hulene var klimaet fuktig og kaldt, og helsemessig var det en risiko å oppholde seg der over tid. Hyttene og skurene som folk bodde i var heller ikke nødvendigvis bygget som oppholdssted for mennesker, men som lager for utstyr og båter. De som ikke var lokalkjent på Sørøya og Seiland flyktet sammen med lokalbefolkningen fra øyene, og var avhengige av deres kunnskap og naturen og tilgang på mat og utstyr.

I Lebesby og Kistrand, som ligger i midten av Kystregionen, var gammebygging et særpreg. Her hadde befolkningen både kunnskap om gammen som byggeskikk og tilgang på nødvendige materialer i naturen. En enkel gamme kunne bygges i løpet av noen timer, og befolkningen kunne derfor etablere seg på steder som var mer utilgjengelig enn for eksempel hyttene utenfor Berlevåg. De kunne velge steder der det ikke var opptråkket sti, og hvor gammene var naturlig skult i naturformasjonene. I både Lebesby og Kistrand var befolkningen nødt til å flykte gjentatte ganger på grunn av tysk aktivitet. Evnen til å raskt sette opp nye gammer på nye steder ga dem en nødvendig fleksibilitet for å kunne forflytte seg raskt med eldre og barn. Livsvilkårene med hensyn til husrom var i så måte bedre for befolkningen i den midtre delen av Kystregionen enn for de som befant seg både lengre øst og vest.

Fellesskap rundt flukt og organisering av for eksempel vakthold under flukten var viktig i hele fylket selv om graden av organisering varierte. I Kystregionen er Kriserådet i Gamvik et eksempel på et samfunn som tok denne organiseringen lengre enn andre i lik situasjon. Dette første forsøket på å gjenetablere en administrativ struktur av samfunnet er et eksempel på menneskers evne og vilje til å se fremover når de befinner seg i en unntakstilstand. Handlingsrommet var begrenset av ytre årsaker, men de skapte likevel skapt en struktur for å administrere ressurser og ansvar for et kollektivt samfunn. Etableringen av kriserådet var unikt, ikke bare for Kystregionen, men for hele Finnmark. Initiativet til denne gjenetableringen av lovlig norsk sivil administrasjon kom befolkningen uten føringer utenfra.

Del III

Sivilmilitært samarbeid

Kautokeino 2. mars 1945:

Fra Kautokeino kl. 9 og kom til Rennutsi kl. 15. Overnattet i en lapphytte. Her byttet vi ut våre 4 ren og fikk låne 4 uthvilte ren uten godtgjørelse. Våre rener er merket med et stort N som er svidd inn i hårene på den ene siden. Da de har vært utsatt for hård påkjenning under turen bør de ikke benyttes til kjøring før om ca. 2 mndr.⁷³⁰

Utdrag fra rapport fra militær oppklaringspatrulje.

Kirkenes 4. januar 1945

Etter de siste rapporter fra Vadsø skal kaien der være brukbar, men renne må først sveipes for magnetiske og akkustiske miner. I Vardø er det bra med lwgerhus 4-5000 tonn, og selve kaien er klar til å ta imot en 2000 tonns båt. Her må det sveipes før store jernfartøyer kan gå inn.⁷³¹

Utdrag fra månedsrapport fra Kommandørkaptein Erling Hostvedt.

Hakkstabben 12. mars 1945

Den 26/2 d.a blev der som en foreløbig utdeling fra Finnmark Forsyningsnemnd til befolkningen i Talvik herred, ved løytnant Friele Backer, utlevert 180 kg hvetemel, 3 ks maragarin, 87,8 kg samt 18 kg farin.⁷³²

Brev fra Henry Andersen til Finnmark Fylkesforsyningsnemnd.

⁷³⁰ RA/RAFA-4978/D/L0041/0001. Rapport fra ekspedisjon til Kvænangen, stasjon Fram.

⁷³¹ RA/RAFA-1992/1/Db/L0002. Rapport for desember 1944. Til Sjøforsvarets overkommando. Datert 04.01.1945.

⁷³² RA/RAFA-1992/1/Db/L0002. Brev fra Henry Andersen til Finnmark Fylkesforsyningsnemnd. Datert 12.03.1945.

7 Gjenerobringen av Norge

Norske myndigheter i London begynte tidlig å planlegge gjenerobringen av Norge for å sikre innflytelse og kontroll. Som følge av stor usikkerhet knyttet til hvordan en eventuell gjenerobring ville skje, utarbeidet regjeringen flere utredninger og en detaljert plan for å håndtere ulike mulige utfall.⁷³³ Sovjetisk deltakelse i frigjøringskampen var ikke et scenario som var vurdert under planleggingsprosessen. Kapitlet utforsker også hvordan norske myndigheter arbeidet etter at krigen tok en uventet vending.

7.1 Forsvarsrådets utredninger

Norge var en liten nasjon uten tilstrekkelige ressurser til en frigjøringskamp uten støtte fra allierte. Som følge av dette måtte Norge akseptere at de ikke ville inneha øverste beslutningsmyndighet i forbindelse med en eventuell gjenerobring. I løpet av planleggings- og forberedelsesfasen var det en målsetning å sikre norsk innflytelse i så stor grad som mulig.⁷³⁴ Det var en uønsket situasjon for nasjonen å bli passiv tilskuer, mens allierte styrker overtok styringen.

Forsvarsrådet var et organ som skulle være et bindeledd mellom sivile og militære myndigheter i saker som var av særlig betydning for Norges forsvar.⁷³⁵ Det hadde et permanent arbeidsutvalg som skulle være et bindeledd mellom ulike grener i Forsvaret, mellom Forsvaret og den politiske ledelsen og mellom forsvar og næringslivet.⁷³⁶ Utvalget besto av representanter fra regjeringen og Forsvaret som skulle utrede saker og gi råd til regjeringen. Det var Forsvarsrådet sto for de første utredningene som vedrørte en gjenerobring.

⁷³³ Hallvard Tjelmeland, Frigjøringspolitikk, i Stian Bones (red.), *Andre verdenskrig i nord : 3 : Kampen om frihet*, bd. 3, Stamsund: Orkana Akadmisk, 2022: 24-25.

⁷³⁴ Forsvarsdepartementet, *Den norske regjeringens virksomhet fra 9 april til 22 juni 1945: departementenes meldinger: 4: Forsvarsdepartementet*, bd. 4, Oslo 1948: 75.

⁷³⁵ Forsvarsrådet i *Store norske leksikon* på snl.no. <https://snl.no/Forsvarsr%C3%A5de> [Lastet ned 25. oktober 2020]

⁷³⁶ Rolf Hobson og Tom Kristiansen, *Total krig, nøytralitet og politisk splittelse 1905-1940* 2001: 226.

I planleggingsprosessen var det en forutsetning at en gjenerobring ville bli gjennomført med støtte fra de vestallierte, og at den ville foregå under kamp mot tyskerne.⁷³⁷ Norge var en del av den vestallierte koalisjonen, hvis felles mål var å bekjempe fienden og avslutte krigen. Norske myndigheter hadde imidlertid ingen innflytelse under planleggingen av operasjoner som skulle foregå utenfor landets grenser. Dersom norske interesser skulle bli ivaretatt i en frigjøringskamp, måtte tiltakene samsvare med den vestallierte krigføringen i andre områder.⁷³⁸

I tilfelle Norge skulle bli et vestalliert operasjonsområde, ville det også bli en krigssone som var underlagt vestalliert militær ledelse.⁷³⁹ Dette innebar at den vestallierte ledelsen ville ha den øverste myndigheten i krigssonen og de norske styrkene som eventuelt deltok ville være underlagt vestalliert kommando. Dette var forutsetninger som norske myndigheter var kjent med, og som allerede var praktisert på utefronten. Det samme gjaldt for militære ressurser og sivile skip som var tilknyttet handelsflåten. Den sivile administrasjonen ville ha en sentral rolle for å ivareta landets og sivilbefolkningens interesser under en alliert gjenerobring, og gjenetableringen av sivilt styre var en viktig del av strategien.

Forsvarsrådet utarbeidet to Promemoriaer på vegne av Forsvarsdepartementet i årsskiftet 1941-42.⁷⁴⁰ Den første, *Gjenerobringen av Norge*, satte søkelys på spørsmål knyttet til det sivile samfunnet, som administrasjonen i befrikkede områder og ansvarsfordelingen mellom sivile og militære organer. Forsvarsrådet drøftet primære oppgaver som fordeling av forsyninger og håndtering av flyktningeproblematikk nøye, i tillegg til sekundære oppgaver som finanser, rettsvesen og behandling av landssvikere.

Forsvarsrådet ferdigstilte den andre Promemoriaen, *Administrasjon av befrikkede områder i Norge*, noen uker senere og tok opp problemstillinger knyttet til både militære og sivile behov.⁷⁴¹ Utgangspunktet var at Norge ville bli gjenerobret under kamp, og hensynet til militære operasjoner og norsk innflytelse var derfor et sentralt punkt. De vurderte også hel eller delvis kapitulasjon som mulige avslutninger på krigen. I begge scenariene vektla de å

⁷³⁷ Riste, 1979: 117.

⁷³⁸ Forsvarsdepartementet, 1948: 79.

⁷³⁹ Forsvarsdepartementet, 1948: 85.

⁷⁴⁰ Riste, 1979: 116.

⁷⁴¹ Riste, 1979: 116.

sikre mest mulig norsk sivil administrasjonen i det frigjorte området, og man så for seg at gjenerobringen ville foregå i perioder.

Forsvarsrådet delte overgangstiden fra krig til fred i tre perioder: en kort, en mellomlang og en lang periode.⁷⁴² Den korte perioden strakte seg over de første kritiske tre til fire ukene etter krigens slutt. Den mellomlange perioden omfattet de påfølgende fem til seks månedene, og var hovedsakelig dedikert til gjenoppbygging av administrasjonen og implementering av tiltak for å håndtere finansielle, forsyningsmessige og arbeidspolitiske forhold. Den lange perioden markerte tiden mot normaltstanden.

Utgangspunktet for planene var en militær organisering av landet. Dette innebar at landet skulle deles inn i fem soner med en vestalliert militær leder i hver sone. Det skulle opprettes tilsvarende fem norske Distriktskommandoer og Marinekommandoer.⁷⁴³ Fra norsk side uttrykte myndighetene ønske om at en norsk Distriktskommandosjef skulle fungere som den vestallierte lederens nærmeste rådgiver. Imidlertid hadde ikke Distriktskommandosjefen nødvendigvis tilstrekkelig kompetanse på forhold som angikk det sivile samfunnet, og skulle derfor ha med seg en norsk sivil administrasjonssjef og en kjerne av eksperter innen ulike fagområder.⁷⁴⁴ Det er verdt å merke seg at de opprinnelig planla ledelsen med sivile elementer på samme nivå som distriktskommandoens staber. Dette indikerer at det var en hensikt om å etablere et sivil-militært samarbeid som en grunnleggende del av prosessen. Den vestallierte militære ledelsen, distriktskommandoen og distriktskommandoens stab fungerte alle på operasjonelt nivå. Slik kunne den norske sivile administrasjonen få mulighet til å etablere seg, selv om den øverste beslutningsmyndigheten var plassert under britisk kommando.

På grunn av forventningen om en vestalliert frigjøring, prioriterte norske myndigheter forhandlinger og forberedelser basert på prinsippene som hovedsakelig britene fulgte opp. Da frigjøringen av Norge begynte i oktober 1944, var det under sovjetisk kontroll. Det er derfor relevant å undersøke om det var mulig og hensiktsmessig å bruke de planlagte konseptene under gjenerobringen av Finnmark, gitt de endrede omstendighetene. For å belyse dette, er det

⁷⁴² H.O Christophersen, Forberedelser til fred, i Sverre Steen (red.), *Norges Krig 1940-1945*, bd. 3, Oslo: Gyldendal, 1950: 385.

⁷⁴³ Forsvarsdepartementet, 1948: 88.

⁷⁴⁴ Riste, 1979: 118.

nødvendig å se tilbake på samarbeidet mellom norske myndigheter og de vestallierte, hvor Storbritannia og USA spilte en sentral rolle.

I 1942 kontaktet norske myndigheter det britiske Hærdepartementet, der målet var å sikre at spesialutdannede norske liaisonoffiserer kunne knyttes til ledelsen for de vestallierte frigjøringsstyrkene som rådgivere i en formell avtale.⁷⁴⁵ Dette var i tråd med føringene fra Forsvarsrådet. Norge var en av flere mindre allierte nasjoner, der midlertidig alliert militær ledelse i en krigssone var aktuell. Avtalene inngått med de ulike landene måtte samsvare med hverandre, og den første avtalen ville derfor sette standarden for de kommende avtalene.

Forhandlingene mellom Storbritannia og Norge om en jurisdiksjonsavtale begynte 7. april 1943, og allerede i mai var britiske og norske myndigheter enige om en avtaletekst.⁷⁴⁶ Imidlertid tok det et helt år før partene underskrev avtalen. Dett skyltes at avtalen ble gjenstand for en prinsipiell diskusjon mellom Storbritannia og USA om sivil administrasjon i områder frigitt av vestallierte styrker. Avtalen med Norge ville dermed bli skjellsettende for de kommende avtalene, og dette utløste en prinsipiell debatt som måtte løses for å sikre felles forståelse og samarbeid.

En utfordring ved forhandlingene mellom Storbritannia og USA om en jurisdiksjonsavtale med Norge, var ulike tilnærminger til sivilt-militært samarbeid under okkupasjon. Mens Storbritannia ønsket en organisering som la til rette for selvstendig sivil administrasjon i det okkuperte landet, prioriterte USA de militære behovene i større grad.⁷⁴⁷ Storbritannias modell inkluderte spesialutdannede Civil Affairs-offiserer i staben med ansvar for sivile forhold, som skulle påta seg sivil administrasjon i en overgangsperiode mens hæren rykket fremover.⁷⁴⁸ På denne måten kunne den militære ledelsen konsentrere seg om krigføringen, mens landets egne sivile administrasjon overtok det sivile ansvarsområdet så tidlig som mulig. Den amerikanske modellen åpnet ikke for at sivile myndigheter kunne gripe inn i en krigssone. Den militære ledelsen skulle påta seg sivile oppgaver i en overgangsfase, og definere når den sivile administrasjonen kunne tre inn. Diskusjonen rundt disse ulike tilnærmingene forsinket

⁷⁴⁵ Riste, 1979: 119.

⁷⁴⁶ Riste, 1979: 128.

⁷⁴⁷ Riste, 1979: 132.

⁷⁴⁸ Riste, 1979: 132.

avtaleprosessen med Norge i ett år, da Storbritannia og USA måtte bli enige om en felles tilnærming som ville sette standarden for kommende avtaler med andre land.

Eisenhower var sjef gjenerobringen av Vest-Europa, Supreme Headquarters Allied Expeditionary, heretter kalt SHAEF. I august 1944 beordret han at det skulle opprettes et hovedkvarter for styrkene som var tenkt å frigjøre Norge.⁷⁴⁹ General Andrew Thorne, lederen av Scottish Command, skulle lede oppdraget, og hovedkvarteret for landstyrken fikk betegnelsen Force 134.⁷⁵⁰ Arbeidet besto hovedsakelig av planlegging og opptrening av staber. Thorne er blitt beskrevet som generalen uten soldater, dette fordi han ikke var tildelt militære styrker av betydning.⁷⁵¹

Under planleggingen tok de hensyn til flere alternativer for en tysk kapitulasjon.⁷⁵² Etter en eventuell kapitulasjon var det nødvendig med en kontrollert avvæpning og hjemsendelse av tyske styrker fra norsk territorium. Norge hadde verken våpen eller ressurser til å kontrollere en slik fase. I denne prosessen var det viktig for den norske regjeringen å sørge for å forebygge unødvendig lidelse i sivilbefolkningen, samtidig som det var viktig å sikre kontroll over eget land gjennom sivil administrasjon.⁷⁵³ Det handlet om hvordan forholdet mellom vestalliert militærmakt og norsk styre skulle organiseres. Den norske administrasjonens tilstedeværelse i Storbritannia formet forberedelsene, som inkluderte et nært samarbeid med Civil Affairs.⁷⁵⁴ Man planla, underviste i, og trente på det sivil-militære samarbeidet. Et viktig verktøy i denne prosessen var en håndbok for liaisonpersonell, som gir innblikk i både planer og funksjoner.

⁷⁴⁹ Olav Riste, Andrew Thorne og Berit Nøkleby, *Fredsgeneralen: general Sir Andrew Thornes rapporter fra frigjøringen av Norge 1945; oversatt av Berit Nøkleby; redigert og med innledning av Olav Riste*, Oslo: Aschehough, 1995: 25.

⁷⁵⁰ Riste m.fl., 1995: 22.

⁷⁵¹ Tor Jørgen Melien, *US Navy i norske farvann 1939-1949*, Oslo: Institutt for forsvarsstudier, 2002: 47.

⁷⁵² Disse er kjent som Rankin 1,2 og 3. Mer om dette i Riste, 1979: 150-156.

⁷⁵³ Riste, 1979: 145.

⁷⁵⁴ «Civil Affairs» ble opprettet som en etterfølger etter «Military Government» i Storbritannia. «Civil Affairs» skulle følge opp spørsmål vedrørende sivil administrasjon, samt praktisk gjennomføring etter gitte retningslinjer i okkuperte områder.

7.1.1 Liaisonshåndboken: innhold og funksjon

Håndbok for Liaisonpersonell var tiltenkt offiserene i de ulike Distriktskommandoene som en veileder i det militær-sivile samarbeidet.⁷⁵⁵ Norske myndigheter ønsket å ha et sterkt korps av liasonspersonell som både kunne bistå de vestallierte frigjøringsstyrkene ved en gjenerobring av Norge, og i tillegg ivareta norske interesser under prosessen.⁷⁵⁶

Håndboken bestod av 13 hefter, der de første heftene beskrev den britiske og norske stabsorganisasjonen, med førstnevnte som utgangspunkt. Deretter fulgte to hefter om norsk og britisk organisering av feltavdelinger og forsyningstjeneste. I tillegg til en militær ordliste, omhandler de resterende heftene forskjellige forhold knyttet til Norge. Et omfattende hefte behandler siviladministrasjonen i Norge, mens de fem påfølgende heftene omhandler militære rekvisisjoner, politiordningen, militære transport, etterretning, sikkerhetstjeneste og rekognoseringstjeneste. Til slutt var det et hefte med statistisk informasjon om Norge, etterfulgt av to tilleggshefter. Det ene heftet inneholdt norsk politiinstruks, mens det andre omhandlet siviladministrasjonen og det sivile rettsapparatet i overgangstiden. Hver av heftene er merket som konfidensielle, og det blir presisert at de ikke skulle deles med pressen eller personer uten en offisiell posisjon i kongens tjeneste.

Liaisonshåndboken kan tolkes som et fingeravtrykk fra norske myndigheter på planene for gjenerobringen av Norge. Den representerer et av de viktigste resultatene fra prosessen med å utdanne liaisonspersonell.⁷⁵⁷ Myndighetene utarbeidet håndboken for en eventuell gjenerobring under vestalliert ledelse, og den fremstår som klart informativ.

Liaisonpersonellet kunne orientere seg i både britisk og norsk stabsorganisasjon, og være bindeledd mellom britiske og norske myndigheter. Håndboken dekket den norske siviladministrasjonen på alle nivåer fra kongen og sentraladministrasjonen til lokaladministrasjonen på fylkes- og kommunenivå. Videre var den informativ om grunnleggende samfunnsfunksjoner, inkludert kommunikasjon, domstoler og helsevesen.

Håndboken var produsert i praktisk lommeformat. Den var heftet sammen mellom permer, men det var enkelt å trekke ut enkeltdele. Den var ment som et lett tilgjengelig oppslagsverk, altså et praktisk hjelpemiddel og ikke et abstrakt dokument. Håndboken belyste viktige

⁷⁵⁵ IFS. *Håndbok for Liaisonpersonell*.

⁷⁵⁶ Riste, 1973: 201.

⁷⁵⁷ Eystein Fjærli, *Den norske hær i Storbritannia 1940-1945*, Oslo: Tanum-Norli, 1982: 243.

forhold innenfor norsk administrativ og organisatorisk sammenheng. Den ga et innblikk i organiseringen av norske etater både før krigen, under okkupasjonen, i tillegg til retningslinjer for gjenetablering av norsk lovlig administrasjon. Håndboken var laget med utgangspunkt for en vestalliert gjenerobring der det var enighet om premissene forhand.

7.2 Jurisdiksjonsavtale med Sovjetunionen

Før den endelige signeringen av jurisdiksjonsavtalen mellom Norge, Storbritannia og USA, var sannsynligheten for at sovjetiske tropper ville gjenerobre Norge økt. Den norske regjeringen og allierte myndigheter hadde samarbeidet i flere år. Det var ikke opparbeidet et tilsvarende grunnlag for samarbeid med sovjetiske myndigheter. Dette innebar redusert mulighet til å påvirke prosessen for norske myndigheter. Å få landet en jurisdiksjonsavtale med Sovjetunionen var en prioritert oppgave for regjeringen.⁷⁵⁸ Det var usikkert i hvilken grad og på hvilken måte Sovjetunionen ville komme til å ta seg til rette på norsk jord, og regjeringen ønsket en avtale som liknet den som var inngått med Storbritannia og USA.⁷⁵⁹

Norske myndigheter gjorde et forsøk på en avtale om å sette inn norske styrker i den sovjetiske hæren, men Sovjetunionen avviste i mars 1944 at en sovjetisk innmarsj i Norge ville bli aktuell. En jurisdiksjonsavtale mellom Norge og Sovjetunionen var unødvendig.⁷⁶⁰ Britene var negative til en jurisdiksjonsavtale mellom Norge og Sovjetunionen, da de mente at det kunne oppfattes som en invitasjon til Sovjetunionen og være uheldig i forhold til Norges rolle som et angloamerikansk operasjonsområde.⁷⁶¹ Norske myndigheter fortsatte å arbeide mot en avtale med Sovjetunionen til tross for motsetningene.⁷⁶² De sendte et initiativ i april 1944, og fikk et positivt svar fra Sovjetunionen noen dager senere. Norge og Sovjetunionen signerte jurisdiksjonsavtalen den 16. mai 1944, på samme dag som Storbritannia og USA.⁷⁶³

⁷⁵⁸ C. Mann, *British Policy and Strategy towards Norway, 1941-45* 2012a: 177.

⁷⁵⁹ Hallvard Tjelmeland, Andre verdenskrig og oppkomsten av norsk brubyggingspolitikk, i Fredrik Fagertun (red.), *Krig og frigjøring i nord*, Stamsund: Orkana akademisk, 2015: 56.

⁷⁶⁰ Tjelmeland, 2022: 24.

⁷⁶¹ Riste, 1979: 169-170.

⁷⁶² Riste, 1979: 170. Da Sovjetunionen inngikk jurisdiksjonsavtale med Tsjekkoslovakia i april 1944 valgte norske myndigheter likevel å fortsette arbeidet mot en avtale med Sovjetunionen.

⁷⁶³ Tjelmeland, 2022: 24.

Avtalen mellom Norge og Sovjetunionen vedrørte spørsmål om siviladministrasjon og jurisdiksjon i områder som var frigjort av sovjetiske styrker.⁷⁶⁴ Den fastslo at militære behov skulle ha forrang over sivile hensyn, og at sovjetiske styrker kunne rekvirere husrom, transportmidler, drivstoff og mat fra sivilbefolkningen. Dette skulle foregå etter gitte retningslinjer og i samarbeid med norske myndigheter i samsvar med norsk lov. Videre omfattet avtalen opprettelsen av en norsk militærmisjon og liaisonoffiserer som skulle bistå den russiske øverstkommanderende i spørsmål knyttet til den norske siviladministrasjonen. Til tross for at mange av punktene i avtalen var i samsvar med norske myndigheters ønsker for en vestalliert frigjøring av Norge, var det likevel flere forhold som ikke var regulert i avtalen. Disse inkluderte praktiske retningslinjer for å gjenopprette samfunnsapparatet i frigjorte områder, hjelp til sivilbefolkningen og spørsmål knyttet til ansvar for forsyninger og transport. Forhold som i stor grad vedrørte rammene for sivilbefolkningens livsvilkår.

Etter at jurisdiksjonsavtalen mellom Norge og Sovjetunionen var underskrevet, søkte norske myndigheter å forhandle en utvidet avtale. Formålet med den foreslåtte avtalen var å regulere tekniske og praktiske spørsmål knyttet til sovjetisk bistand til Norge, samt betaling for denne bistanden. Forsvarets Overkommando utformet et utkast til en slik avtale, men en endelig avtale som regulerte praktiske forhold kom aldri på plass.⁷⁶⁵

Sovjetiske myndigheter meldte 18.oktober 1944 at de ønsket militære forsterkninger fra Norge og de vestallierte til frigjøringskampen i Finnmark.⁷⁶⁶ Utenriksminister Molotov erklærte i en samtale med den norske ambassadøren i Sovjetunionen, at det i aller nærmeste framtid ville være aktuelt at sovjetiske styrker ville forfølge tyskerne inn i Norge. Det var ønskelig med norsk militær deltakelse. Sovjetunionens klarsignal for norsk militær deltakelse, førte umiddelbart til aktivitet hos de vestallierte for å forberede norsk tilstedeværelse og deltakelse i gjenerobringen av Norge. Den 26. oktober 1944, undertegnet forsvarssjefen, kronprins Olav, en avtale om samarbeid mellom norske og sovjetiske styrker.⁷⁶⁷ De norske styrkene skulle være underlagt sovjetisk kommando.

⁷⁶⁴ Avtalen er gjengitt i Riste 1979, s. 406-410

⁷⁶⁵ Riste, 1979: 198.

⁷⁶⁶ Riste, 1979: 192.

⁷⁶⁷ Mann, 2012b: 184.

7.3 Den Norske Militærmisjonen til Russland

Etter den sovjetiske frigjøringen av Sør-Varanger kom tiden for å iverksette tiltak som var planlagt over flere år, og det hastet. Førsteprioritet var å sikre norske myndigheters tilstedeværelse i det frigjorte området. Operasjonen som britiske myndigheter iverksatte for å transportere norske myndigheter, militære styrker og forsyninger til Finnmark, fikk av britene kodenavnet operasjon Crofter.⁷⁶⁸ Organiseringen bar preg av å være hektisk, og forutsatte medvirkning fra flere parter. Norge var avhengig av vestalliert medvirkning for å organisere transport til Finnmark. Hvis norske skip skulle benyttes, måtte de omdisponeres fra andre formål. Hvis dette ikke lyktes, var man avhengig av å få plass på andre skip. Nordmenn som skulle reise via Murmansk, måtte ha visum fra sovjetiske myndigheter.⁷⁶⁹ Dette resulterte i en økning av byråkratiske prosedyrer, som potensielt kunne forsinke avgangen fra Storbritannia Eisenhower's hovedkvarter SHAEF, som ga ordre om at en norsk styrke skulle reise til Finnmark for å delta i gjenerobringen av Norge.⁷⁷⁰ Styrken fikk betegnelsen Force 138 og bestod av 230 mann.⁷⁷¹ Den var underlagt britisk marineledelse da den reiste fra Storbritannia, men så snart den gikk i land, skulle den være underlagt sovjetisk kommando.⁷⁷² Fra dette tidspunktet var Sovjetunionen ansvarlig for å støtte den norske styrken med forsyninger, og dette ville vedvare så lenge styrken befant seg i området som var underlagt sovjetisk kontroll.

De allierte beordret ingen styrker til Finnmark, hvilket innebar at de norske styrkene måtte stole på de sovjetiske styrkene for støtte og assistanse. For norske myndigheter var dette en usikkerhetsfaktor. Selv om en jurisdiksjonsavtale var signert, var det fortsatt flere uavklarte spørsmål. Militært hersket det stor usikkerhet om forsyninger og transport for de norske styrkene, noe som gjorde situasjonen uforutsigbar. Når det gjaldt sivilsamfunnet, var det ikke

⁷⁶⁸ RA/RAFA-2975/D/Da/L0021/0004/0002. Redegjøring om de landmilitære styrkes oppbygging og krigsinnsats utenfor Norges grenser. Del 1. utarbeidet i november 1945.

⁷⁶⁹ RA/RAFA-4978/D/L0065. Skriv til Utenriksdepartementets Chifferkontor. Militærmisjonen til Russland-Visum. Datert 31.12.1944. Det tok tid å skaffe visum. Tre medlemmer av Militærmisjon manglet visum da de reiste fra Storbritannia.

⁷⁷⁰ RA/RAFA-4978/D/L0042/0004. Rapport fra Militærmisjonen til Russland og Distriktskommando Finnmark. Datert juni 1946.

⁷⁷¹ Styrken ble også kalt «Crofter-styrken». «Task Force 138» var den britiske betegnelsen på alle overføringer av norske landstyrker fra Storbritannia til Finnmark.

⁷⁷² Riste, 1979: 195.

klart hvordan samfunnsapparatet skulle gjenetableres. Ansvar for å sikre forsyninger til sivilbefolkningen var heller ikke definert i avtalen.⁷⁷³

En av de sentrale bestemmelsene i jurisdiksjonsavtalen mellom Norge og Sovjetunionen, var opprettelsen av en norsk militærmisjon.⁷⁷⁴ Den norske militærmisjonen til Russland, heretter kalt Militærmisjonen, bestod av en gruppe på seksten personer fra Forsvaret og regjeringen.⁷⁷⁵ Sammensetningen av misjonen var nøye planlagt. Landforsvaret, marinen og luftforsvaret hadde en representant hver. Lederen av landforsvaret var også leder for Militærmisjonen. Videre inkluderte gruppen en adjutant, en chifferoffiser, en regnskapsfører, samt en korporal og tre soldater som fungerte som skrivere og ordonnanser fra Forsvaret. Seks sivilmajorer representerte regjeringen i følgende departementer og kontorer: Informasjonskontoret (1), Justisdepartementet (2), Forsynings- og finansdepartementet (1) og Sosialdepartementet (1).⁷⁷⁶ Den sjette sivilmajoren behersket russisk og fungerte som tolk. Det er verdt å merke seg at samtlige representanter hadde militær grad, til tross for at oppdraget var tilknyttet den sivile administrasjonen. Forsvaret og den sivile administrasjonen var representert med seks medlemmer hver, med unntak av de fire skriverne og ordonnansene som skulle utføre forefallende arbeid.

Militærmisjonen fungerte som representant for både militære og sivile myndigheter. Organisatorisk var Militærmisjonen underlagt Militærattacheen i Moskva, som hadde en rådgiverstilling med diplomatistatus knyttet til den norske ambassaden.⁷⁷⁷ Kommunikasjonen mellom Militærmisjonens leder og den norske ambassadøren skulle foregå gjennom militærattacheen ved ambassaden. Ambassadøren var igjen underlagt det norske utenriksdepartementet i London. Militærattacheen var en viktig forbindelse til strategisk nivå, men det var det ikke den eneste forbindelseslinjen. Lederen av Militærmisjonen hadde også rollen som leder av Avsnittskommando Finnmark, og rapporterte direkte til Forsvarets

⁷⁷³ Riste, 1979: 406-410.

⁷⁷⁴ Riste, 1979: 407.

⁷⁷⁵ RA/RAFA-4978/D/L0042/0004. Rapport fra Militærmisjonen til Russland og Distriktskommando Finnmark. Datert juni 1946.

⁷⁷⁶ Antall representanter er oppgitt i parentes.

⁷⁷⁷ Steen, 1969: 351. RA/RAFA-4978/D/L0042/0004.

Overkommando. Marinen og Luftforsvaret rapporterte også direkte til Forsvarets Overkommando.

Militærmisjonen var en del av en større gruppe med ulike funksjoner og oppgaver. Avsnittskommando Finnmark var representert med 13 mann og ledet av samme oberst som Militærmisjonen.⁷⁷⁸ Blant de 13 var det tre personer tilknyttet sivil administrasjon gjennom Informasjonskontoret. I tillegg var det også andre enheter til stede, som en Magasingruppe på fire mann, en Hygienisk enhet med tre mann, og Bergkompani II med 233 soldater. Marinen var representert med ti mann fra Marineavsnitt Kirkenes. Videre var det to representanter fra Civil Affairs, med ansvar for forsyninger fra Storbritannia. Begge hadde gjennomgått opplæring, og var tilknyttet den sivile administrasjonen. Totalt var det tolv personer tilknyttet sivil administrasjon med den første transporten til Finnmark i oktober 1944, inkludert obersten som var leder av Militærmisjonen.

7.3.1 Militærmisjonens mandat

Militærmisjonen skulle først og fremst være et liaisonsorgan som skulle binde de ulike aktørene i Finnmark sammen via kommunikasjon.⁷⁷⁹ Oppdraget kan deles i to, der den ene delen var rettet mot sovjetiske myndigheter, og den andre delen var rettet mot gjenreisningen av sivil og militær administrasjon i Finnmark. Militærmisjonen skulle kommunisere med den sovjetiske militære lederen på vegne av Forsvarssjefen, Forsvarsgrensjefene og norske sivile myndigheter. Den skulle også være rådgiver for den sovjetiske sjefen om forhold i Norge, og representere norske sentrale myndigheter på norsk jord.

Oppdraget inkluderte tre oppgaver knyttet til gjenreisningen av den norske militære og sivile organiseringen lokalt. Den første oppgaven var å gjenetablere norsk sivil administrasjon, den andre å gjenopprette norsk militær administrasjon og den tredje å gjenopprette norske militære styrker i frigjort område. For å utføre oppgavene fikk lederen av Avsnittskommando Finnmark de samme fullmakter som var tiltenkt Distriktskommandoen og Marinekommandoen ved en frigjøring av Norge.⁷⁸⁰ I dette lå det at han rapporterte direkte til

⁷⁷⁸ Sandvik, 1975: 55.

⁷⁷⁹ RA/RAFA-4978/D/I0042/0004. Instruks for Militærmisjonen til Russland underskrevet av Forsvarets Overkommando. Datert 24.10.1944.

⁷⁸⁰ RA/RAFA-4978/D/I0042/0004. Instruks for Militærmisjonen til Russland underskrevet av Forsvarets Overkommando. Datert 24.10.1944.

sjefen for Hærens Overkommando.⁷⁸¹ En avsnittskommando rapporterte ved normale forhold til Distriktskommandoen som sin nærmeste leder. Den midlertidige instruks for Distriktskommandoer er datert 2. juni 1944.⁷⁸² Det var flere oppgaver i den midlertidige instruks for Distriktskommandosjefen, som sammenfalt med det ansvaret som var formulert i instruks til Militærmisjonen. To oppgaver som er beskrevet i instruks kan illustrere dette:

4) å lede oppsetningen av norske landmilitære styrker, herunder eventuelle militære arbeidsavdelinger, i samsvar med ordre og direktiv fra høyere myndighet.

[...]

*6) inntil Fylkesmannen er oppnevnt, å bistå ved samarbeidet mellom allierte militære myndigheter og den norske sivile administrasjonen innenfor rammen av avtaler mellom den norske og allierte regjeringer, og i samsvar med pålegg som måtte bli gitt fra den norske regjering.*⁷⁸³

Instruks var skrevet med utgangspunkt i en alliert gjenerobring av Norge. Det er likevel relevant ettersom norske myndigheter ønsket å gjenetablere både sivile og militære funksjoner i samfunnet, uavhengig av forløpet. Distriktskommandosjefens instruks sammenfaller på begge punktene som er sitert over, med oppgaver som lå til Militærmisjonen. Det var ikke tilfeldig at lederen for Militærmisjonen også var leder for Avsnittskommando Finnmark.⁷⁸⁴ Dette innebar at han hadde større handlingsrom og utvidet myndighet til å gjennomføre tiltak som var i tråd med instruksene. I praksis innebar dette at lederen av Militærmisjonen hadde en ledende posisjon både militært, diplomatisk og sivilt.

Figuren under plasserer Militærmisjonen sammen med de andre enhetene som ankom Finnmark med operasjon Crofter i oktober 1944 med sentrale myndigheter på toppen.

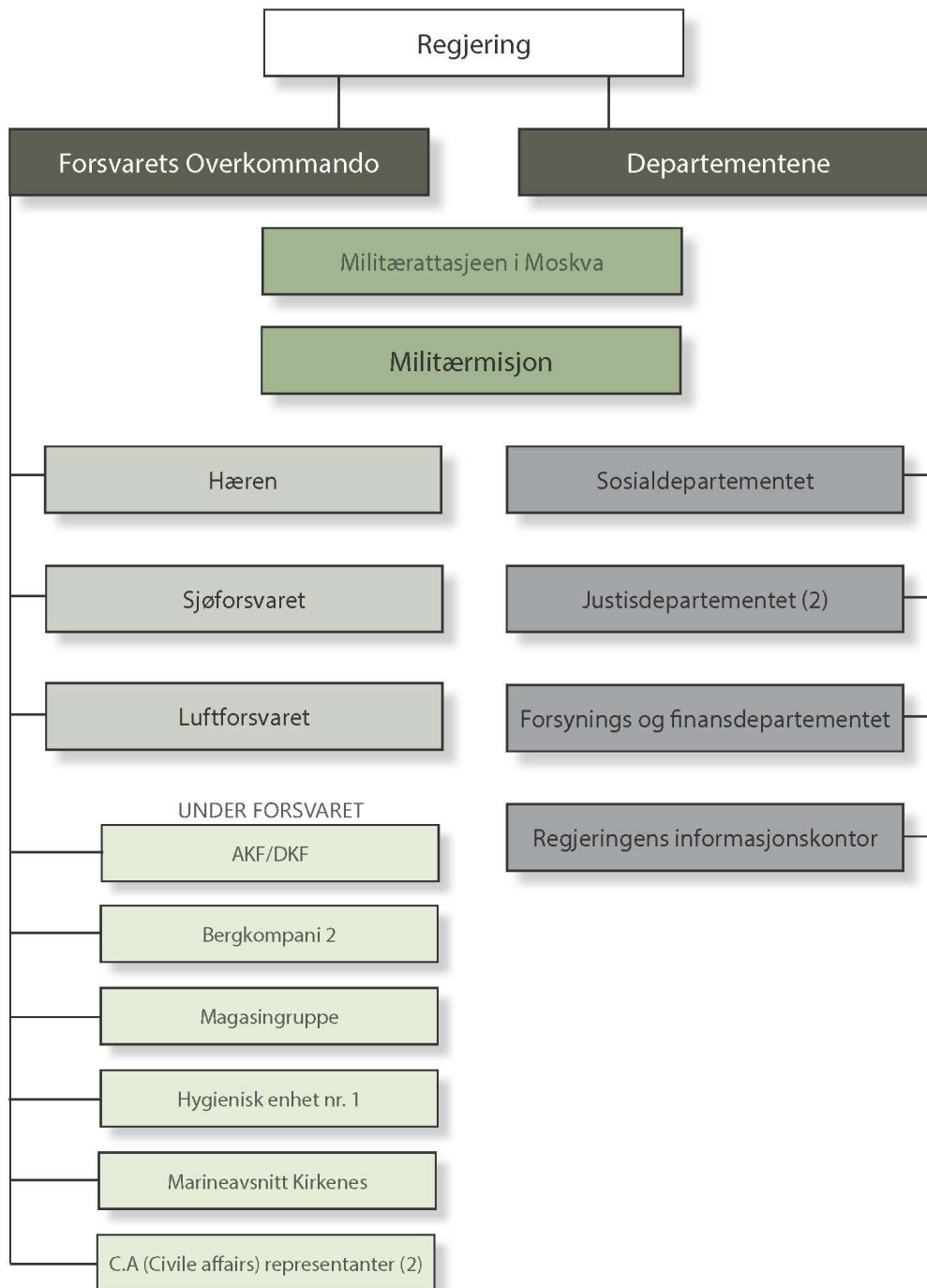
⁷⁸¹ En avsnittskommando rapporterte ved normale forhold til Distriktskommandoen som sin nærmeste leder.

⁷⁸² RA/RAFA-1992/1/Db/L0002. Midlertidig instruks for D.K.-sjefer. Kgl. Resolusjon av 02.06.1944.

⁷⁸³ RA/RAFA-1992/1/Db/L0002. Midlertidig instruks for D.K.-sjefer. Kongelig resolusjon 02.06.1944.

⁷⁸⁴ Avsnittskommando Finnmark ble Distriktskommando Finnmark 26.01.1945. Distriktskommando Finnmark inkluderte Varangerbataljon, Polititroppene fra Sverige og Bergkompani II.

Figur 7.1 Oversikt over sivile og militære aktører

I figuren over er forsvarets aktører plassert til venstre og de sivile aktørene til høyre. Regjeringen med departementene befinner seg på strategisk nivå sammen med forsvarets overkommando.⁷⁸⁵ Militærattasjen i Moskva hadde en mellomrolle. Den var et forbindelsesledd mellom Militærmisjonen regjeringen via ambassaden i Moskva. Militærattacheen hadde ingen beslutningsmyndighet. Militærmisjonens ledelse med militære og sivile elementer befant seg på operasjonelt nivå. Militærmisjonens leder innehadde en stilling der han var øverste myndighet både militært og sivilt.

Dobbelthetting som medførte at representanter hadde både sivil og militær myndighet gikk igjen blant flere medlemmer av Militærmisjonen. Ordningen bidro til større handlingsrom. Departementenes representanter var sivilt ansatte med militær grad som major, og de rapporterte faglig direkte til sine respektive departement. Aktørene som lå under Avsnittskommando Finnmark, befant seg på taktisk nivå.

7.4 Den første konvoien til Finnmark fra Storbritannia

Den opprinnelige planen innebar at Force 138 skulle reise med den første mulige konvoien til Murmansk, mens ledelsen av Militærmisjonen skulle transporteres med fly.⁷⁸⁶ Imidlertid førte komplikasjoner med visum til Sovjetunionen til kansellering av flytransporten. Alle endte opp med å reise sjøveien, ombord på en ekstraordinær konvoi bestemt for Murmansk med 11 000 sovjetiske krigsfanger.⁷⁸⁷ Norske myndigheter fikk plass på en av krysserne som skulle eskortere konvoien til Murmansk, men kapasiteten var begrenset til 280 personer og det var ikke plass til transportmidler eller store mengder forsyninger.⁷⁸⁸ Forberedelse fant sted i all hast.

Av forsyninger fikk de skaffet 30 tonn sukker, 10 tonn salt og 5 tonn kaffe fra Civil Affairs sitt lager, samt forsyninger for 30 dager til Force 138, uniformer til rundt 300 soldater, telt, kontorrekvisita og utstyret til Hygienisk enhet nr.1, som var samlet inn og pakket ferdig i spesielle transportkasser allerede sommeren 1944. Kolliene til Hygienisk enhet nr. 1 hadde en

⁷⁸⁵ Nivåene er beskrevet i kapittel 2.2.1.

⁷⁸⁶ RA/RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Operation Crofter. Force 134 Operation Order No 1 and Administrative Instructions No 1. Dateret 26.10.1944, RA/RAFA-1992/1/Db/L9991. Rapport til Sjøforsvarets overkommando fra Kommandørkaptein Erling Hostvedt. Dateret 18.11.1944.

⁷⁸⁷ Steen, 1969: 349-350

⁷⁸⁸ Steen, 1969: 349.

vekt på rundt to tonn, og et volum på åtte kubikk.⁷⁸⁹ At det klargjort og pakket, og hadde beskjedent omfang, var en medvirkende årsak til at enheten kunne transporteres på så kort varsel. I mars 1944 var det i en utredning konkludert med et behov på rundt 4000 tonn forsyninger til Finnmark, men dette var umulig å oppfylle på den første transporten.⁷⁹⁰

Konvoi JW61A gikk fra Liverpool 31.oktober 1944 og ankom Murmansk seks dager senere. Det var den britiske marinen som sto for den første transporten av Militærmisjonen og Force 138 til Finnmark. Skipene ankom Murmansk den 6. november 1944, hvor det første møtet mellom norske og sovjetiske myndigheter fant sted.⁷⁹¹ Fra Murmansk gikk transporten videre med et sovjetisk handelsskip til Liinahamari, hvor den fungerende ordføreren for Sør-Varanger møtte den norske delegasjonen.⁷⁹² Derfra gikk transporten videre til Kirkenes med biler, busser og lastebiler. Ordfører Dølvik i Sør-Varanger møtte Militærmisjonen på kaia i Liinahamari.⁷⁹³ Kartet under viser reiseruten i konvoier fra Skottland til Murmansk og fra Murmansk til Kirkenes.

⁷⁸⁹ Jon Bjørnsson og August Brinkmann, Med hygienisk enhet nr. 1 til Finnmark, *Norsk tidsskrift for militærmedisin* nr. 3, 1947: 49-50.

⁷⁹⁰ Forsvarsdepartemenet, 1948: 97.

⁷⁹¹ RA/RAFA-4978/D/L0042/0004. Rapport fra Militærmisjonen til Russland og Distriktskommando Finnmark. Datert juni 1946.

⁷⁹² Sandvik, 1975: 57. Liinahamari lå i det området som tidligere hadde tilhørt Finland, men som nå var sovjetisk landområde.

⁷⁹³ RA/RAFA-4978/DD/L0038. Utdrag fra krigs dagbok for Bergkompani 2. Datert 11.11.1944.

Figur 7.2 Reiserute fra Skottland til Kirkenes

Det første møtet med et rasert Kirkenes gjorde inntrykk på de som ankom fra Storbritannia. Det brant fortsatt i kullagre, og overalt var det branntomter med nakne skorsteinspiper.⁷⁹⁴ En del av bebyggelsen utenfor byen overlevde ødeleggelsene. Nyankomne fra Storbritannia fikk innkvartering i gjenværende tyske brakker, tidligere benyttet av sovjetiske soldater. Dagen etter ankomsten gikk med til å rengjøre og utbedre brakkene, samt å sette opp toalettfasiliteter.⁷⁹⁵ Force 138 var etablert i området Bjørnevatn-Sandnes fra 15. november

⁷⁹⁴ RA/RAFA-4978/D/L0041/0001. Rapport nr. 1 fra Hygienisk Enhet nr. 1. Datert 01.12.1944.

⁷⁹⁵ RA/RAFA-4978/D/L0042/0004. Rapport fra Militærmisjonen til Russland og Distriktskommando Finnmark. Datert juni 1946

1944.⁷⁹⁶ Tre-fire offiserer måtte dele rom, og kontorarbeid foregikk på sengekanten eller på trekasser. Hygienisk enhet nr. 1 var en viktig ressurs da sanitæranleggene skulle settes opp.⁷⁹⁷ De satte opp et badstabad på en gård som lå i nærheten av brakkene, og fra 14. november var fasilitetene klare til bruk.⁷⁹⁸ Maten tilberedte de på et feltkjøkken som var igjen etter tyskerne, og det fantes ikke annet kjøkkenutstyr enn det som var bragt med fra Storbritannia.

7.5 Oppsummering

Ved forberedelsene til gjenerobringen av Norge la norske myndigheter stor vekt på gjenopprettelsen av det sivile samfunnet med lovlig administrasjon. Forberedelsen skjedde i samarbeid med vestallierte, men uenigheter om sivil-militære relasjoner mellom Storbritannia og USA forsinket signeringen av jurisdiksjonsavtalen. Mens USA prioriterte en klar distanse mellom sivile og militære aktører og idealiserte den profesjonelle soldaten slik statsviter Huntington beskriver, hadde Storbritannia en mer liberal tilnærming hvor sivile og militære myndigheter skulle arbeide tett sammen og komplementere hverandre.⁷⁹⁹

Norge fulgte en tilnærming lik den britiske, og gjenopprettelsen av det sivile samfunnet var nøye planlagt og prioritert. Mål var å gjenetablere sivil administrasjon så raskt som mulig. For det første var det symbolsk viktig å markere overgangen til lovlig norsk sivil administrasjon etter okkupasjon. For det andre ønsket man en ansvarsfordeling for at effektivisere både militæret og det sivile samfunnet. De skulle lene seg på hverandre. Forsvarsrådets arbeidsutvalg med sivile og militære aktører jobbet sammen for å veilede regjeringen. Samarbeidet var forankret på strategisk nivå. Mens man jobbet ut ifra konseptet om en gjenerobring i samarbeid med de vestallierte, var de konkrete planene basert på en militær organisering av Norge, ledet av de allierte. Det var viktig å sikre norsk innflytelse gjennom trente liaisonoffiserer og en fungerende sivil administrasjon. Planene var tilpasset britiske forhold gjennom et nært samarbeid med Civil affairs.

Da sovjetiske styrker krysset grensen til Norge, deltok verken norske styrker eller representanter for norsk siviladministrasjon i operasjonen. Premissene var endret i forhold til

⁷⁹⁶ RA/RAFA-4978/D/L0042/0004. Rapport fra Militærmisjonen til Russland og Distriktskommando Finnmark. Datert juni 1946.

⁷⁹⁷ Se også kapittel 9.1.1. om Hygienisk enhet nr. 1.

⁷⁹⁸ RA/RAFA-4978/D/L0038. Utdrag fra krigsdagbok for Bergkompani 2.

⁷⁹⁹ Se kapittel 2.3.4 om Huntington.

planen som var lagt i forkant. I jurisdiksjonsavtalen med Sovjetunionen var det avtalt at Norge skulle være representert med en militærmisjon i Norge, men utover det var det få faste holdepunkter. Viktige forhold som ansvar for forsyninger og transport var ikke avklart. Dette hadde stor betydning for livsvilkårene i Finnmark. For norske myndigheter var situasjonen både uforutsigbar og usikker. Det var viktig å være representert på norsk jord.

Den første transporten fra Storbritannia til Finnmark gikk med en ekstraordinær konvoi som hadde begrenset tonnasje. Det var ikke mulig å ta med hverken transportmidler eller materialer. Forsyningene av mat var begrenset til salt, sukker og kaffe. Da militærmisjonen gikk i land i Sør-Varanger hadde de lite materielt å tilby sivilbefolkningen, og for sovjetiske myndigheter framsto styrken på 230 mann trolig som forsvinnende liten. Militærmisjonen var avhengige av hjelp fra både sivilbefolkningen og sovjetiske myndigheter for å etablere seg i Finnmark. Den viktigste oppgaven var i første omgang å skape tillit i både sivilbefolkningen og den sovjetiske ledelsen, dette for å danne et solid grunnlag for oppgavene som lå foran dem.

8 Umiddelbare tiltak og nødhjelp

Dette kapitlet utforsker betydningen av sivil-militært samarbeid knyttet til to områder som kom til å få stor betydning for overvintrenes livsvilkår. Det er for det første tilgang på helsetjenester i Frie Finnmark ved Militærmisjonens ankomst til Sør-Varanger. Både sivilbefolkningens og soldatenes sikkerhet var avhengig av tilgang på legehjelp og medisiner. Det andre området er iverksetting av hjelpetiltak, som evakueringen av overvintre i akutt nød fra Kystregion til Frie Finnmark i desember 1944. Her er fokus rettet mot hvordan sivile og militære aktører samarbeidet i et område med tysk aktivitet, og risikoen knyttet til dette.

8.1 Sivil-militært samarbeid om helsetjenester i Frie Finnmark

Forsvarets sanitet og det sivile helsevesenet har alltid arbeidet tett sammen.⁸⁰⁰ I løpet av krigen konkretiserte partene prinsippene for dette samarbeidet. Leger tilknyttet Forsvarets sanitet i Storbritannia fikk kursing i det sivile helsevesenets rolle under en gjenerobring av Norge. På strategisk nivå kom samarbeidet mellom Forsvarets sanitet og det sivile helsevesenet til uttrykk i en felles uttalelse fra Sanitetsjefen og Medisinaldirektøren til Forsvarsdepartementet den 29. oktober 1942.⁸⁰¹ Uttalelsen løftet frem følgende tre punkter:

1. At de sivile funksjoner fortsetter med størst mulig effektivitet under sin vanlige ledelse, slik at de militære organer ikke unødvendig belastes med sivile oppgaver.
2. At de militære myndigheter til enhver tid har anledning til å gjøre de endringer i det sivile apparats funksjoner som er nødvendig av militære hensyn.
3. At det består den nærmest mulig kontakt mellom de militære og sivile myndigheter.⁸⁰²

Som det framgår av punktene over, plana regjeringen at det skulle være tett kontakt mellom sivile og militære myndigheter. Da jurisdiksjonsavtalen med de vestallierte var ferdigstilt i 1944, skulle den administrative ordningen for det sivile medisinalvesenet ordnes i

⁸⁰⁰ Tor Jørgen Melien, *Forsvarets sanitet : helse for stridsevne : 1941-2016*, Oslo: Dreyer, 2016: 18.

⁸⁰¹ Tor Jørgen Meliens forskningsarkiv. Uttalelse til Forsvarsdepartementet fra Sanitetsjefen og Medisinaldirektøren. Datert 29.10.1942. Markert med referanse: EVANG; RAFA-3422 eske 195-1-pdf s. 15.

⁸⁰² Tor Jørgen Meliens forskningsarkiv. Uttalelse til Forsvarsdepartementet fra Sanitetsjefen og Medisinaldirektøren. Datert 29.10.1942. Markert med referanse: EVANG; RAFA-3422 eske 195-1-pdf s. 15.

overensstemmelse med den sivile administrasjon for øvrig. Forsvaret skulle lene seg på det etablerte sivile helsevesenet med både utstyr og personell, og militære organer skulle i minst mulig grad belastes med sivile oppgaver. Det var likevel tatt høyde for alternative retningslinjer om dette overhodet ikke lot seg gjennomføre. Løsningen var i så tilfelle om nødvendig å tilføre ressurser utenfra slik at det sivile helsevesenet kunne fungere.

Bare paa de enkelte punkter hvor tyskerne og nasistene allerede har eller antas aa ville komme til aa ødelegge apparatet, maa vi søke å bringe med erstatningsledd herfra, ellers blir vaar oppgave aa legge tilrette de best mulige betingelser for at det norske sivile helsevesen kan fungere i den vanskelige tid under og umiddelbart efter frigjøringen.⁸⁰³

Under planleggingen la man vekt på at dersom det oppsto en situasjon der det sivile helsevesenet ikke fungerte, skulle myndighetene trekke veksler på de interallierte avtalene som forelå. Ved slike tilfeller var United Nation Relief and Rehabilitation Service⁸⁰⁴, heretter kalt UNRRA, en viktig faktor.⁸⁰⁵ Dette var planlagt i forhold til en vestalliert frigjøring av Norge. I Finnmark var premissene som kjent endret da frigjøringen var i regi av Sovjetunionen. Det var ikke noen selvfølge at norske myndigheter kunne støtte seg på UNRRA, det det frigjorte området var definert som sovjetisk operasjonsområde. Sovjetunionen hadde formelt ansvar for sivilbefolkningen. Som det kom fram i kapittel 7.2, forelå det ingen konkrete planer for hvordan gjenerobringen av Finnmark og gjenetableringen av den sivile administrasjonen skulle foregå i samarbeid med Sovjetunionen. Norske myndigheter kunne gå i dialog angående forhold i dette området, men det var ingen konkrete avtaler rundt Sovjetunionens ansvar for den norske sivilbefolkningen å vise til. Med andre

⁸⁰³ Tor Jørgen Meliens forskningsarkiv. Uttalelse til Forsvarsdepartementet fra Sanitetssjefen og Medisinaldirektøren. Datert 29.10.1942. Markert med referanse: EVANG; RAFA-3422 eske 195-1-pdf s. 15.

⁸⁰⁴ UNNRA var en internasjonal organisasjon som ble opprettet i 1943 av de allierte, og formålet var å gi øyeblikkelig hjelp til sivilbefolkning i områder som var rammet av krigshandlinger. Hjelp omfattet i denne sammenhengen blant annet mat, klær og medisin. (Store norske leksikon på nett)

⁸⁰⁵ Tor Jørgen Meliens forskningsarkiv. Uttalelse til Forsvarsdepartementet fra Sanitessjefen og Medisinaldirektøren. Datert 29.10.1942. Markert med referanse: EVANG; RAFA-3422 eske 195-1-pdf s. 15.

ord, de kunne ikke kreve at Sovjetunionen skulle bidra med ressurser til helsevesenet med henvisning til en avtale.

I kapittel 3.5.3 foreligger en oversikt over alle ressurser knyttet til helsevesenet som fantes i Finnmark i november 1944. Disse ressursene utgjorde sammen med bidrag fra Storbritannia i form av utstyr, kompetanse og personell, grunnlaget for gjenetableringen av helsetjenester til i Finnmark.

8.1.1 Militærmisjonen møter sivilbefolkningen

Militærmisjonen ankom uten materielle ressurser i form av for eksempel brakker og transportmidler. Som vist i kapittel 7.4 foregikk transporten på en ekstraordinær konvoi mellom Storbritannia og Murmansk. Norsk personell og utstyr fikk i hovedsak plass på en av krysserne som gikk som eskorte, og tonnasjen var svært begrenset sammenliknet med handelsskipene på de ordinære konvoiene. Militærmisjonen var derfor avhengig av hjelp fra lokalbefolkningen eller sovjetiske myndigheter for å få tilgang på husrom og transport.⁸⁰⁶

Kanskje hadde befolkningen i Frie Finnmark håpet og forventet mer påfyll av forsyninger og en større styrke enn Bergkompaniet på under 300 mann. De som ventet på forsyninger og hjelp, kunne oppleve at gleden over ankomsten fra Storbritannia gikk over i skuffelse.⁸⁰⁷ Befolkningen var både fysisk og mentalt utslitt, og flere har i ettertid hevdet at de følte seg glemt og isolert.⁸⁰⁸ De som ankom fra Storbritannia var rystet over ruinene og ødeleggelsene i Sør-Varanger, og de beskrev inntrykkene i flere detaljerte rapporter.⁸⁰⁹ Noen oppfattet befolkningen som handlingslammet, men dette inntrykket avtok over tid. Mot slutten av 1944 bemerket de som ankom fra Storbritannia endringer i befolkningens adferd. Kristian Kjølner som var Justisdepartementets representant i Finnmark, uttrykte det slik i en rapport datert på årets siste dag i 1944:

⁸⁰⁶ RA/RAFA-4978/D/L0042/0004. Rapport fra Militærmisjonen til Russland og Distriktskommando Finnmark. Datert juni 1946.

⁸⁰⁷ RA/RAFA-1992/1/Db/L0003. Utskrift av kommandørkaptein Hostvedts brev til Marineattasjen i Stockholm. Datert 28.01.1945.

⁸⁰⁸ Bones m.fl., 2022: 121.

⁸⁰⁹ Dette kommer fram i en rekke skildringer av ankomsten i Finnmark. Se for eksempel: RA/RAFA-4978/D/L0041/0001. Rapport nr. 1 fra Hygienisk Enhet nr. 1. Datert 01.12.1944, RA/RAFA-1992/1/Db/L9991. Rapport til Sjøforsvarets overkommando fra Kommandørkaptein Erling Hostvedt. Datert 18.11.1944.

Utover å hjelpe seg selv til å møte polvinteren strakk ikke folks tanke eller vilje til i den første tid. For de andre oppgaver som meldte seg viste de liten interesse. De var kort sagt apatiske i sin innstilling. Men dette forhold er nå etterhvert blitt anderledes, og forventning og forsvarsvilje begynner å overvinne likegyldigheten.⁸¹⁰

Militærmisjonen kommuniserte med sovjetiske myndigheter i Sør-Varanger, hvor Sovjetunionen hadde øverste kontroll og myndighet i henhold til jurisdiksjonsavtalen. Sør-Varanger opplevde derfor ikke et maktvakuum uten fungerende myndigheter, slik de gjorde andre steder i Finnmark. Sovjetunionen hadde rett til å rekvirere bygg, transportmidler og arbeidskraft i samarbeid med norske myndigheter og etter norsk lovgivning. I praksis hadde Sovjetunionen øverste myndighet og alle tiltak og planer måtte godkjennes av dem.⁸¹¹ Alt som tyskerne hadde etterlatt seg tilhørte Sovjetunionen.

Som vist i innledningen til dette kapitlet var det planlagt at Forsvaret skulle støtte seg på det etablerte helsevesenet. Imidlertid var helsevesenet i Finnmark så redusert at det ikke var mulig å pålegge dem ekstra oppgaver og ansvar.⁸¹² Som vist i kapittel 4.4.3 fungerte helseinstitusjoner i Frie Finnmark som mottak for hjemløse overvintre, med sykepleierne som organisatorer og drivkraft. Mangelen på personell, utstyr og medisiner var en risikofaktor i november 1944. Det var behov for tilførsel av både kompetanse, personell og utstyr for å sikre tilgangen til helsetjenester i Finnmark. I det følgende vil det være søkelys på ressursene i form av utstyr tilknyttet helsetjenester som fikk plass på konvoi nr.1.

8.1.2 Helsepersonell og utstyr med konvoi nr. 1

Fire leger og en medisinstudent ankom med konvoi nr. 1 fra Storbritannia.⁸¹³ To fenriker var i tillegg tilknyttet Hygienisk enhet nr. 1.⁸¹⁴ Det var ingen sykepleiere. Medisinstudent Jon Eikås ledet en liten sanitetstropp som skulle behandle sårede og syke soldater i felten. Det var

⁸¹⁰ RA/RAFA-4978/D/L0041/0001. Rapport til justis- og politidepartementet fra Justisdepartementets representant Kristian Kjølnér. Datert 30.12.1944.

⁸¹¹ Riste, 1979: 106-110.

⁸¹² Se figur 3.12.

⁸¹³ Se vedlegg nr. 2 for detaljert oversikt.

⁸¹⁴ Se kapittel 8.1.2 for detaljert beskrivelse av innholdet i Hygienisk enhet nr. 1.

ingen avsnittslege med overordnet ansvar på taktisk nivå, noe som skapte bekymring både i Sosialdepartementet og Forsvarets sanitet.⁸¹⁵

De fire legene hadde ulike roller og oppgaver. Det er påfallende at ingen av legene hadde primære oppgaver knyttet til behandling av pasienter. Lege John Caspersen var Sosialdepartementets representant i Finnmark, med ansvar for sivilbefolkningen. Han skulle orientere regjeringen i London om forholdene i Finnmark, inkludert medisinske, hygieniske, ernærings- og boligforhold, og andre faktorer av betydning for sivilbefolkningens livsvilkår.⁸¹⁶ Caspersens rapporter var viktige for norske myndigheter da de skulle skaffe forsyninger til sivilbefolkningen i Finnmark fra Storbritannia. Som major i Forsvaret rapporterte han til Militærmisjonens leder i Finnmark. Den militære graden innebar også at han kunne kommunisere fleksibelt med sovjetiske myndigheter. Faglig var Caspersen underlagt Sosialdepartementet og Medisinaldirektøren.

Lege Adam Egede-Nissen var utdannet i Sovjetunionen og behersket russisk.⁸¹⁷ Han hadde bakgrunn fra marinens sanitet.⁸¹⁸ I oversikten over Militærmisjonens personell var Egede-Nissen med som tolk og lege.⁸¹⁹ Funksjon som tolk var prioritert, og i den forbindelse måtte han være tilgjengelig ved det sovjetiske hovedkvarteret. I den grad han skulle fungere som lege måtte dette tilrettelegges i forhold til oppgaven som tolk. For det første hadde han begrensede bevegelsesmuligheter, og for det andre var tiden han kunne bruke på pasienter innskrenket. Hjemmebesøk var utelukket. Egede-Nissen var major i landforsvaret, og hadde militær erfaring som sanitetsløytnant i marinen. I likhet med Caspersen kunne han kommunisere fleksibelt med sovjetiske myndigheter som major.

Lege Gunnar Johnson hadde lang fartstid og erfaring på ledernivå i Forsvarets sanitet. Han hadde vært sjef for Forsvarets sanitet i 1941 og fungerte i tillegg som sjef en periode

⁸¹⁵ RA/RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Brev til Christopher Christophersen fra W. Hansteen. Datert 28.10.1944, Brev til Karl Evang fra John Caspersen. Datert 07.11.1944.

⁸¹⁶ RA/S-2910/D/Da/I0176/0005. Instruks nr. 1 til John Caspersen fra Medisinaldirektoratet. Datert 23.11.1944.

⁸¹⁷ Adam Egede-Nissen, *Et liv i strid*, Oslo: Cappelen, 1945: 172.

⁸¹⁸ Aud Richter, *Ellertsen og Egede-Nissens samlede verker*, Åsgårdstrand: A. Egede-Nissen, 2004: 164.

⁸¹⁹ RA/RAFA-4978/D/L0040/0001. Oppgave over personell av hæren ved Den norske militærmisjon. Datert 23.12.1944.

senere.⁸²⁰ I Finnmark skulle han tjenestegjøre både som lege og etterretningsoffiser. Den militære graden hans var oberstløytnant. Han spilte en viktig rolle i den tidlige perioden av gjenetableringen av norsk sivil administrasjon med fullmakt fra fylkesmannen, og var en av tre som Militærmisjonen stilte til disposisjon for siviladministrasjonen i Finnmark.⁸²¹

Lege og hygieniker Bjørnsson var i likhet med Caspersen og Egede-Nissen major, og hadde lang erfaring fra Forsvarets sanitet. Han hadde vært med å utvikle de hygieniske enhetene i Storbritannia under krigen, og var sjef for hygienisk enhet nr. 1. Bjørnsson skulle tjenestegjøre som lege, men det var ikke hans primære oppgave. Hans oppgaver var knyttet til sanitet og helse ved ankomsten i Finnmark. Som sjef for hygienisk enhet nr. 1 hadde han militær myndighet på taktisk nivå. Sammenliknet med sivilsamfunnet kan dette sidestilles med myndigheten til en distriktslege.

Sanitetstroppen besto av 14 soldater. Forsvarets sanitet bekymret seg for at det manglet tilstrekkelig kompetanse og ressurser til å ivareta soldatene.⁸²² Sanitetsavdelingen hadde flere svakheter i militær sammenheng. De manglet kapasitet til å behandle sårede soldater etter evakuering til trygge områder. De hadde heller ingen sykehuskapasitet, leger eller sykepleiere. Uten avsnittslege hadde de heller ingen til å koordinere og lede sanitetsinnsatsen i landsdelen.

Som Sosialdepartementets representant i Finnmark uttrykte Caspersen bekymring over legemangel allerede under reisen til Finnmark. Allerede før avreisen fra Murmansk argumenterte Caspersen i samråd med de andre legene i Militærmisjonen overfor Medisinaldirektøren, at det var nødvendig med fire ekstra leger til Finnmark.⁸²³ Begrunnelsen var at de legene som allerede var der ville være opptatt med andre oppgaver. Caspersen hadde bedt om medisinsk utstyr og DDT allerede under reisen til Finnmark.⁸²⁴ I Murmansk fikk de

⁸²⁰ Melien, 2016: 55.

⁸²¹ RA/RAFA-4978/D/L0042/0004. Melding til Norsk Ambassade Moskva fra Den Norske Militærmisjonen ved oberst Dahl. Datert 31.12.1944.

⁸²² Eikås, 1965. ; RA/RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Brev til Sanitetstjenesten ved operasjon Crofter underskrevet av Johan Holst. Datert 27.10.1944.

⁸²³ RA/S-2910/D/da/I0176/0005. Brev til Medisinaldirektøren i London fra John Caspersen. Datert 07.11.1944.

⁸²⁴ RA/S-2910/D/da/I0176/0005. Brev til Medisinaldirektøren i London fra John Caspersen. Datert 07.11.1944. Caspersen etterspurte spesifikt utstyr i form av militære kirurgiske enheter og hospitalsenheter, en tannlegeenhet, to medikamentenheter og 500 kg DDT.

opplysninger om ødeleggelsene i den frigjorte delen av Finnmark, og var trolig bekymret for at utstyret de hadde fått med seg var begrenset i både innhold og omfang.

I samme henvendelse til Medisinaldirektøren, opplyste Caspersen at det var lovet 2000 tonn forsyninger fra Civil Affairs i Storbritannia.⁸²⁵ For at forsyningene skulle sendes til Finnmark måtte to forutsetninger være oppfylt.⁸²⁶ Forsyningene skulle komme sivilbefolkningen til gode, og bare dem. I tillegg måtte sovjetiske myndigheter si seg villige til å ta imot forsyningene, og sørge for transport videre fra Murmansk til Finnmark. Avtaler med Sovjetunionen var altså en forutsetning for å få tilgang på forsyningene fra Civil Affairs. I tillegg måtte praktiske utfordringer knyttet til transport, mottak og lagring av forsyningene løses internt i Finnmark. Det var altså mange byråkratiske og praktiske utfordringer som måtte løses før de kunne ta imot forsyninger i Finnmark.

8.1.3 Fra Forsvarets sanitet til distriktslege i Sør-Varanger

Da norske myndigheter ankom Sør-Varanger hadde distriktslegen reist sørover, og han hadde ikke iverksatt noen tiltak for å sørge for de pasientene han hadde ansvar for.⁸²⁷ Huset, kontoret og legearkivet gikk tapt da tyskerne brente Kirkenes. De to sykehuslegene som var igjen i Sør-Varanger, hadde ikke kapasitet til å ivareta hele befolkningen.⁸²⁸ Der var utbrudd av både dysenteri og difteri i området, og kombinasjonen av epidemier og trangboddhet kunne medføre økt smitte i samfunnet.⁸²⁹ Kostholdet hadde vært mangefult over tid, og på grunn av mangel på såpe og tilgang på vann var det vanskelig å opprettholde god hygiene. Befolkningen hadde generelt nedsatt immunforsvar, som en følge av påkjennningene de hadde vært gjennom.⁸³⁰ Distriktslegen hadde også fungert som tilsynslege på et epidemilasarett som tyskerne hadde opprettet i en skole utenfor Kirkenes, men heller ikke der hadde han sørget for

⁸²⁵ Kapasiteten var begrenset til 35 tonn på konvoi nr. 1. Se kapittel 8.1.1.

⁸²⁶ RA/S-2910/D/da/I0176/0005. Brev til Medisinaldirektøren i London fra John Caspersen. Datert 07.11.1944.

⁸²⁷ RA/S-2910/D/da/I0176/0005. Rapport til Sosialdepartementet fra John Caspersen. Datert 18.11.1944.

⁸²⁸ NHM. Boks 4131. Finnmark: kommandoforhold og oppsetting av lokale avdelinger. Sanitetstjenesten i Finnmark ved sjefslege og sanitetsmajor Jon Bjørnsson. Ikke datert. Se også kapittel 4.6.

⁸²⁹ RA/S-2910/D/da/I0176/0005. Rapport til Sosialdepartementet fra John Caspersen. Datert 18.11.1944.

⁸³⁰ RA/RAFA-4978/D/L0041/0001. Rapport nr. 1 fra Hygienisk Enhet nr. 1. Datert 01.12.1944.

å overføre ansvaret til noen andre.⁸³¹ Under normale omstendigheter ville det være Fylkeslegens ansvar å følge opp denne situasjonen, men Fylkeslegen som også var distriktslege i Honningsvåg, var tvangsevakuert.⁸³² Det var altså ingen leder for det sivile helsevesenet på operasjonelt nivå, og Caspersen var den nærmeste til å overta ansvaret som normalt tilfalt fylkeslegen.

Caspersen tok raskt initiativ for å besette distriktslegestillingen midlertidig. Han henvendte seg direkte til A.D. Dahl, som var leder for både Militærmisjonen og Avsnittskommando Finnmark, etter som Forsvarets sanitet ikke hadde leder på operasjonelt nivå i Finnmark. Caspersen ba om at ressurser fra Forsvarets sanitet skulle omdisponeres til det sivile helsevesenet.⁸³³ Foruten Caspersen selv, var det som vist i kapittel 8.1.2 tre leger med Militærmisjonen til Finnmark. Egede-Nissen skulle fungere som tolk, og Johnson var med som etterretningsoffiser. Begge hadde oppgaver som skulle måtte ivaretas etter ankomsten som ikke var forenelig med ansvar som distriktslege. Dette innebar at Bjørnsson skulle fungerer midlertidig som distriktslege. Caspersen mente dessuten at Bjørnsson var det beste alternativet på grunn av hans kompetanse som hygieniker.⁸³⁴ Utstyret til den hygieniske hadde en sentral rolle for å løse utfordringene i Sør-Varanger, og en nærmere redegjørelse av de hygieniske enhetene er derfor nødvendig.

De hygieniske enhetene representerte noe nytt i norsk sanitetsorganisasjon.⁸³⁵ Den besto av et lite bakteriologisk laboratorium, en badeenhet og en avlusningsenhet. Det var pakket i 22 kasser som veide rundt to tonn. Personellet besto av en lege og to sanitetsoffiserer med utdanning i militær hygiene og bakteriologi.⁸³⁶ Enheten var konstruert for å kunne

⁸³¹ RA/S-2910/D/da/I0176/0005. Rapport til Sosialdepartementet fra John Caspersen. Datert 18.11.1944.

⁸³² RA/S-3138-01/D/Da/L0818. Landssviksak mot Anders Johan Lippestad. Avhør av Harald Borgersen. Datert 23.08.1945.

⁸³³ NHM. Boks 4131. Finnmark: kommandoforhold og oppsetting av lokale avdelinger. Sanitetstjenesten i Finnmark ved sjefslege og sanitetsmajor Jon Bjørnsson. Ikke datert.

⁸³⁴ RA/S-2910/D/Da/L0176/0005. Rapport fra Caspersen til sosialdepartementet datert 18. november 1944.

⁸³⁵ Kreyberg, Leiv, *Kast ikke kortene : i sanitetet- og utenfor, under krigen 1940-45*, Oslo: Gyldendal; 1978: 97-98.

⁸³⁶ NHM. Boks 4131. Finnmark: kommandoforhold og oppsetting av lokale avdelinger. Sanitetstjenesten i Finnmark ved sjefslege og sanitetsmajor Jon Bjørnsson. Ikke datert.

transporteres enkelt i isolerte strøk med begrenset tilgang på hjelpemidler og transport. Den kunne fraktes komplett med personell, på en tre tonns lastebil eller i båter.

Bjørnsson hadde fått grundig innføring og opplæring i bruk av hygieniske enheter gjennom norsk, britisk og amerikansk kursing.⁸³⁷ Han kjente godt til både innholdet og pakkingen av utstyret. Som hygieniker hadde han spesialkompetanse på hygiene og helseforhold. Et laboratorium ville gjøre det mulig å diagnostisere pasienter med smittsomme sykdommer, noe som ville være et nyttig hjelpemiddel for å bekjempe epidemier. Den hygieniske enheten lå kommandomessig under Avsnittskommando Finnmark. A.D. Dahl og Caspersen ble enige om at Bjørnsson skulle tiltre i stillingen som distriktslege for Sør-Varanger, og at han skulle disponere den hygieniske enheten i arbeidet.⁸³⁸ Caspersen konstituerte Bjørnsson til distriktslege 14. november 1944, bare tre dager etter ankomsten i Finnmark.⁸³⁹

Distriktslegene var som nevnt tidligere pålagt å ha tilsyn på en rekke områder som vedrørte distriktets helseforhold, og som forutsatte tilgang på kontormateriell og en god del reisevirksomhet. Mangelen på kontorrekvisita og transportmidler bidro til at utførelsen av administrative oppgaver og reiseaktivitet ble problematisk.

Som distriktslege i Sør-Varanger fikk Bjørnsson tre oppdrag som skulle prioriteres:

1. Sørge for internering av venerisk syke.
2. Opprette epidemilasarett for difteripasienter.
3. Diagnostisere pasienter med gastroenteritt og iverksette nødvendige tiltak for å stoppe epidemien.⁸⁴⁰

Bjørnsson mislikte sterkt at han fikk ordre om å tjenestegjøre som distriktslege, og særlig at ingen rådførte seg med han i forbindelse med avgjørelsen. Han mente at han ikke hadde nødvendig utstyr eller medisiner til å fungere tilfredsstillende som distriktslege, og at stillingen ville kreve mye tid.⁸⁴¹ Han siktet spesielt til kontorpraksis og sykebesøk. Bjørnsson mente at det ville være mer hensiktsmessig om han brukte tid på arbeid tilknyttet den

⁸³⁷ Bjørnsson m.fl., 1947: 49-50.

⁸³⁸ RA/RAFA-4978/D/L0041/0001. Rapport nr. 1 fra Hygienisk Enhet nr. 1. Datert 01.12.1944.

⁸³⁹ Samme dag ble Peder Holt utnevnt til midlertidig Fylkesmann i Finnmark.

⁸⁴⁰ RA/RAFA-4978/D/L0041/0001. Rapport nr. 1 fra Hygienisk Enhet nr. 1. Datert 01.12.1944.

⁸⁴¹ RA/RAFA-4978/D/L0041/0001. Rapport nr. 1 fra Hygienisk Enhet nr. 1. Datert 01.12.1944.

hygieniske enheten. Den hygieniske enheten var et viktig hjelpemiddel for at Bjørnsson skulle utføre punkt nr. 3, over prioriterte oppdrag i instruksen hans. Caspersen begrunnet avgjørelsen om å beordre Bjørnsson til distriktslege nettopp med hans kompetanse som bakteriolog og hygieniker.⁸⁴² I tillegg la Caspersen vekt på at det foreløpig ikke forelå militære oppgaver som Bjørnsson måtte ivareta. Det var dessuten viktig å bekjempe utbrudd av epidemiske sykdommer både ut ifra sivile og militære hensyn.

Caspersen fikk gjennomslag for at Bjørnsson skulle omdisponeres fra Forsvarets sanitet til sivil distriktslege for en begrenset periode. Bjørnsson selv satte liten pris på avgjørelsen. Han påpekte at han ikke hadde nødvendige hjelpemidler til å fungere som distriktslege. Caspersen på sin side slo fast at noen utstrakt kontorvirksomhet knyttet til stillingen ikke var mulig. Alt helsearkiv var tapt og kontorutstyr var umulig å oppdrive.⁸⁴³ Bjørnsson skulle i første rekke konsentrere seg om de epidemiologiske forholdene. Arbeidet til Bjørnsson var konsentrert rundt den hygieniske enheten som han ledet. Med tilgang på laboratorium kunne prøver analyseres lokalt.

Avgjørelsen om å beordre Bjørnsson som distriktslege var tatt av Caspersen på operasjonelt nivå. Caspersen representerte det sivile helsevesenet, og A.D Dahl representerte både Forsvaret og Militærmisjonen. Bjørnsson fikk en midlertidig sivil stilling på taktisk nivå. Dette var i tråd med de retningslinjene lagt under planleggingen av gjenerobringen av Norge. Omdisponeringen av Bjørnsson var forankret i en provisorisk anordning av 19. april 1940:

Pgrf. 1. Hver lege er pliktig til aa yte den legehjelp som blir paalagt han, saavel innenfor sitt eget bosdistrikt som i andre distrikter hvor det er behov for det, overta offentlig legestilling som lege paa sykehus o.l.⁸⁴⁴

Bjørnsson hadde kontortid to ganger for dagen i en skolebygning på Jakobsnes.⁸⁴⁵ Den hygieniske enheten sørget for utstyr til legekantoret fra en førstehjelpskoffert de hadde med seg fra Storbritannia. Utstyret var opprinnelig beregnet på enhetens personell, men kom nå til

⁸⁴² RA/S-2910/D/da/I0176/0005. Rapport fra Caspersen til Sosialdepartementet. 18.11.1945.

⁸⁴³ RA/S-2910/D/da/I0176/0005. Rapport fra Caspersen til Sosialdepartementet. 18.11.1945.

⁸⁴⁴ TJM. Forskningsarkiv. Den provisoriske anordning om leger, sykehus, apotek m. v av 19. april 1940.

⁸⁴⁵ RA/S-2910/D/da/I0176/0005. Rapport til Sosialdepartementet fra John Caspersen. Datert 18.11.1945..

nytte overfor overvintrene. Selv om utstyret og medisinene som var med konvoi nr. 1 kom til god nytte, var det mangel på mange medisiner. Skabb var et utbredt problem, og Bjørnsson uttrykte frustrasjon over at ventetiden på medisiner var lang:

Særlig ille var det å måtte avvise alle dem som ble plaget med skabb, med en bemerkning om at medisinen skulle komme med første båt, kanskje om to uker eller muligens først om fire.⁸⁴⁶

En del medikamenter og utstyr som var helt nødvendig for en distriktslege, hørte ikke med til sanitetsutstyret i forsvaret. Det gjaldt for eksempel utstyr beregnet på fødsler. Som eksempel kan det nevnes at Bjørnsson på julaften i 1944, bisto ved en vanskelig fødsel.⁸⁴⁷ Han hadde ingen midler som kunne stimulere rier. Mangelen på grunnleggende medisiner skapte frustrasjon for Bjørnsson:

Hvad hjalp vel all verdens legevitenenskap når en nettopp manglet den lille ampullen på 1 cc, som det nettopp da var bruk for! Mangelen på medisiner og utstyr rammet pasientene, og det var frustrerende for legene og sykepleierne i situasjoner der de ikke kunne gi pasientene den behandlingen de trengte, og som de ville fått under normale omstendigheter.⁸⁴⁸

Bjørnsson fungerte som distriktslege fram til 19. desember 1944.⁸⁴⁹ Det foreligger ingen oversikt over forekomst av sykdommer, eller antall pasienter som Bjørnsson undersøkte og behandlet i den perioden han var distriktslege. Han beskrev både enkelttilfeller og generelle observasjoner i sine rapporter, og de gir inntrykk av at han var tett på pasientene og lokalsamfunnet. Bjørnsson var ikke alene om å oppgavene, de andre legene som ankom med Militærmisjonen bidro også. Egede Nissen hadde mye å gjøre som russisk tolk, men gikk likevel inn som vikar for lege Svenneby da denne ble sykemeldt.⁸⁵⁰ Oberstløytnant Johnson

⁸⁴⁶ NHM. Boks 4131. Finnmark: kommandoforhold og oppsetting av lokale avdelinger. Sanitetstjenesten i Finnmark ved sjefslege og sanitetsmajor Jon Bjørnsson. Ikke datert.

⁸⁴⁷ NHM. Boks 4131. Finnmark: kommandoforhold og oppsetting av lokale avdelinger. Sanitetstjenesten i Finnmark ved sjefslege og sanitetsmajor Jon Bjørnsson. Ikke datert.

⁸⁴⁸ NHM. Boks 4131. Finnmark: kommandoforhold og oppsetting av lokale avdelinger. Sanitetstjenesten i Finnmark ved sjefslege og sanitetsmajor Jon Bjørnsson. Ikke datert.

⁸⁴⁹ RA/S-2910/D/D/L0176/0005. Rapport til Sosialdepartementet fra John Caspersen. Datert 31.12.1944.

⁸⁵⁰ RA/S-2910/D/Da/L0176/0005. Rapport fra Caspersen til Sosialdepartementet datert 03.12.1944.

fikk ordre om å reise vestover i Finnmark på rekognosering, og var ikke aktuell for oppgaver i Sør-Varanger. Caspersens oppdrag i Finnmark var svært omfattende, og forutsatte reisevirksomhet for at han skulle bli kjent med forholdene. Både Johnson og Caspersen ga legehjelp sporadisk der de befant seg.

Caspersen utnevnte etter kort tid Bjarne Skogholm, distriktslegen i Vadsø, til fylkeslege.⁸⁵¹ Dette førte til at ledelsen for helsevesenet i Finnmark på operasjonelt nivå ble formelt gjenetablert. Inntil da hadde Caspersen håndtert oppgaver som vanligvis hører under en fylkeslege, men med Skogholm som leder på operasjonelt nivå, kunne ansvarsområder og oppgaver nå deles mellom dem. Det er imidlertid sannsynlig at Skogholms kapasitet allerede var maksimalt utnyttet med de arbeidsoppgavene han hadde. Det var vanlig at fylkeslegen betjente et eget distrikt som distriktslege. Skogholm hadde allerede ansvar for et omfattende legedistrikt, i tillegg til å være lege ved Vadsø sykehus. Det foreligger ingen spor som viser at Skogholm korresponderte som fylkeslege, hverken med andre leger eller fylkesadministrasjonen. Transportforholdene begrenset mulighetene for samhandling og kommunikasjon. Instruksene Caspersen mottok fra Sosialdepartementet antyder at han i stor grad påtok seg oppgaver som normalt ville tilfalle fylkeslegen. Skogholm hadde beslutningsmyndighet som fylkeslege, men det virker som om han i liten grad deltok i diskusjoner og avgjørelser som normalt tilfalt stillingen. Det finnes ingen spor etter kommunikasjon mellom Bjørnsson og Skogholm, og Bjørnsson nevner heller ikke Skogholm i sine rapporter.

Imens Bjørnsson fungerte som distriktslege satte han spørsmålsteget ved organiseringen av Forsvarets sanitet, noe som vedrørte de formelle rollene ved det sivil-militære samarbeidet.⁸⁵² Bjørnssons innsigelser vitner om at det var vanskelig å definere både egne og andres posisjoner i sivil-militær sammenheng. Bjørnsson var tilknyttet Forsvarets sanitet, og distriktslegestillingen var en sivil stilling. Major Egede-Nissen var Sanitetsjefens representant på stedet, og i så måte Bjørnssons nærmeste overordnede i medisinske spørsmål knyttet til Forsvarets sanitet. Bjørnsson fant det urimelig at Egede-Nissen alene skulle ivareta

⁸⁵¹ RA/S-2910/D/Da/L0176/0005. Rapport fra Caspersen til Sosialdepartementet datert 03.12.1944. Det framkommer i rapporten at Skogholm ble konstituert fylkeslege, men ikke hvilken dato det var gjeldende fra.

⁸⁵² RA/RAFA-4978/D/L0041/0001. Rapport nr. 1 fra Hygienisk Enhet nr. 1. Datert 01.12.1944.

alle sanitetsspørsmål, med unntak av driften av den hygieniske enheten.⁸⁵³ Dette var en diskusjon om militære roller og rang i forsvaret, og vedrørte i liten grad sivilbefolkningen. I praksis gikk Bjørnsson, som han selv påpekte, inn i en sivil stilling som distriktslege. Han var i så henseende ikke underlagt Egede-Nissen og Forsvarets sanitet, men det sivile helsevesenet. Inntil en fylkeslege var utnevnt jobbet Bjørnsson i praksis direkte under Caspersen.

Det er ingenting som tyder på at diskusjonene rundt myndighet og rang påvirket det sivil-militære samarbeidet rundt helsetjenester til sivilbefolkningen. Bjørnsson kom med innvendinger mot beslutningene fattet uten hans medvirkning, men han gjennomførte likevel sine arbeidsoppgaver i det sivile helsevesenet med de tilgjengelige ressursene. Etableringen og driften av epidemilasaretet og laboratoriet til den hygieniske enheten var sentrale i denne sammenhengen.

8.1.4 Militær enhet for bekjempelse av smittsomme sykdommer

Epidemier og sykdom var en av de største truslene for befolkningen i Frie Finnmark. Alle som befant seg i dette området hadde en felles interesse av å begrense smitte i samfunnet, hvilket innebefattet norske sivile og militære myndigheter i tillegg til sovjetiske myndigheter. For å bekjempe epidemier var diagnostisering, isolering og behandling av smittsomme pasienter viktige tiltak. Var dette mulig å gjennomføre i et distrikt som var rammet av store materielle og strukturelle ødeleggelser?

Den 14. november 1944 tok A.D. Dahl initiativ for å diskutere utbredelsen av smittsomme og epidemiske sykdommer med sovjetiske myndigheter.⁸⁵⁴ I tillegg til A.D Dahl deltok Bjørnsson, Egede-Nissen og den lokalkjente sivile legen Stig Svenneby, samt seks leger fra sovjetisk sanitet på et møte.⁸⁵⁵ Hensikten var å oppnå enighet om tiltak for å bekjempe utbredelsen av sykdommer. Bjørnsson var på dette tidspunktet distriktslege, men i denne sammenhengen var rollen som leder av den militære hygieniske enheten det viktigste. Han var militær leder på taktisk nivå. Egede-Nissen representerte i denne sammenhengen sanitetssjefen i Finnmark, hvor han hadde myndighet på operasjonelt nivå. I tillegg spilte han

⁸⁵³ RA/RAFA-4978/D/L0041/0001. Rapport nr. 1 fra Hygienisk Enhet nr. 1. Datert 01.12.1944.

⁸⁵⁴ RA/RAFA-4978/D/L0042/0004. Melding til kommandanten i Kirkenes fra Den norske militærmisjon. Underskrevet A.D. Datert 01.12.1944.

⁸⁵⁵ RA/RAFA-4978/D/L0041/0001. Rapport nr. 1 fra Hygienisk Enhet nr. 1. Datert 01.12.1944. Se også Bjørnsson m.fl., 1947: 52.

en viktig rolle som tolk. Besittelsen av militære stillinger definerte rang og myndighet i deres møte med det sovjetiske militæret. Sjefen for de sovjetiske legene var oberst og sjefshygieniker, med samme fagfelt som Bjørnsson.⁸⁵⁶ Svenneby deltok fordi han hadde kjennskap til de lokale forholdene, noe som var uvurderlig i situasjonen.

Møtet resulterte i enighet om to tiltak. For det første skulle kvinner med veneriske sykdommer interneres på sovjetiske feltsykehus. For det andre skulle det opprettes et epidemilasarett med kapasitet til 100 senger for pasienter med difteri og dysenteri.⁸⁵⁷ Sovjetiske myndigheter skulle skaffe 100 senger, nødvendig medisin, desinfeksjonsmiddel og lusepulver, og i tillegg stille med transport.⁸⁵⁸ Den sovjetiske obersten understreket at tiltakene måtte godkjennes i Moskva, hvilket innebar at avtalen i praksis var en intensjonsavtale. Praktiske utfordringer måtte løses før tiltakene kunne settes i verk. De måtte skaffe nødvendige lokaler, utstyr og bemanning til lasarettet. Det var en forutsetning at sovjetiske myndigheter godkjente tiltakene og de forpliktelsene det innebar for Sovjetunionen. Bjørnsson ventet på melding fra sovjetiske myndigheter om iverksettelse av videre tiltak. I etterkant av det første møtet mellom norske og sovjetiske leger, opphørte kommunikasjonen fra sovjetisk side. De leverte to sekker lusepulver, men de ytterligere ressursene som var forespeilet, kom aldri.

Da det ikke kom noe videre initiativ fra sovjetiske myndigheter, begynte norske myndigheter å forberede et epidemilasarett i mindre skala. Det skulle ha kapasitet til 70 pasienter istedenfor 100, og i tillegg tok de høyde for at venerisk syke kvinner skulle interneres der.⁸⁵⁹ Det første som måtte skaffes var egnede lokaler som fortrinnsvis kunne samlokaliseres med det medbragte laboratoriet. Bjørnsson skulle som kjent ha hovedansvaret for begge enhetene. Valget falt på skolebygningen på Jakobsnes som tyskerne hadde innredet til et epidemilasarett i 1943.⁸⁶⁰ Det var et forholdsvis moderne bygg med fire store klasserom, håndarbeidssal og

⁸⁵⁶ RA/RAFA-4978/D/L0041/0001. Rapport nr. 1 fra Hygienisk Enhet nr. 1. Datert 01.12.1944.

⁸⁵⁷ RA/RAFA-4978/D/L0042/0004. Melding til kommandanten i Kirkenes fra Den norske militærmisjon. Underskrevet A.D. Datert 01.12.1944.

⁸⁵⁸ RA/RAFA-4978/D/L0041/0001. Rapport nr. 1 fra Hygienisk Enhet nr. 1. Datert 01.12.1944.

⁸⁵⁹ RA/RAFA-4978/D/L0042/0004. Melding til kommandanten i Kirkenes fra Den norske militærmisjon. Underskrevet A.D. Datert 01.12.1944.

⁸⁶⁰ Svane: 2000; RA/RAFA-4978/D/L0041/0001. Rapport nr. 1 fra Hygienisk Enhet nr. 1. Datert 01.12.1944.

uterom.⁸⁶¹ I tillegg hadde tyskerne satt opp en brakke på området. Skolebygningen sto tom, og den sovjetiske sjefshygienikeren stilte den umiddelbart til disposisjon.⁸⁶²

Det var lite utstyr fra tidligere drift i bygningen. Sannsynligvis hadde sovjeterne beslaglagt utstyr i god tro at det var tysk krigsutbytte, men det er også mulig at utstyret var fordelt til andre institusjoner i fylket.⁸⁶³ Innbo og inventar måtte skaffes og fraktes til Jakobsnes før et epidemilasearett kunne settes i stand. Utstyret som tilhørte Hygienisk enhet nr. 1 var lagret på Sandnes, og måtte transporteres. Transporten var på rundt 14 kilometer, men det var vanskelig å oppdrive både transportmidler og drivstoff. Bjørnsson lyktes likevel å skaffe en lastebil som hadde kapasitet til å transportere både utstyr og personell. Som vist i kapittel 8.1.3 var utstyret til den hygieniske enheten pakket med tanke på at den enkelt skulle kunne flyttes under krevende forhold. Dette var første gang en slik hygienisk enhet skulle benyttes, og dermed var alle erfaringer nye og uprøvde.

Turen med lastebil til Jakobsnes forløp uten problemer. En bru ved Elvenes var sprengt, men her hadde sovjeterne satt opp en flytebru over Pasvikelven.⁸⁶⁴ Dette innebar at lastebilen måtte passere gjennom sovjetisk territorium før de nådde Jakobsnes. Egede-Nissen fungerte som tolk under reisen. Sovjetiske soldater holdt vakt ved skolen da lastebilen ankom med utstyr og personell. Etter en kort samtale med vaktene fikk de tilgang til bygningene.⁸⁶⁵

Skolebygningen på Jakobsnes var i god stand etter forholdene, men langt fra innflytningsklar. Bjørnsson henvendte seg til lokalbefolkningen for å få hjelp til å sette i stand bygningen.⁸⁶⁶ Han avholdt et møte med representanter for sivilbefolkningen i en lokal komite. Møtet gjorde inntrykk på Bjørnsson. Han opplevde å bli møtt med hjelpsomhet og velvilje:

Det var merkelig stemning i det vesle rommet der vi satt og pratet på simple trekrakker i lyset fra en karbidlampe, en lærer, en gårdbruker, et par arbeidere, en sykepleierske, og så oss fremmede, ukjent med folket og forholdene der nord.

⁸⁶¹ Bjørnsson m.fl., 1947: 53.

⁸⁶² Bjørnsson, 1965: 418.

⁸⁶³ Bjørnsson m.fl., 1947: 53.

⁸⁶⁴ NHM. Boks 4131. Finnmark: kommandoforhold og oppsetting av lokale avdelinger. Sanitetstjenesten i Finnmark ved sjefslege og sanitetsmajor Jon Bjørnsson. Ikke datert.

⁸⁶⁵ Bjørnsson, 1965: 418.

⁸⁶⁶ NHM. Boks 4131. Finnmark: kommandoforhold og oppsetting av lokale avdelinger. Sanitetstjenesten i Finnmark ved sjefslege og sanitetsmajor Jon Bjørnsson. Ikke datert.

Men vi forsto hverandre og vi ble venner den dagen. Vi kom for å hjelpe og de lovte å gi oss all mulig støtte.⁸⁶⁷

Folk i lokalsamfunnet stilte opp for å få bygningen klargjort til innflytting. Innsatsen til lokalbefolkningen står i kontrast til sivilbefolkningens arbeidsvilje, slik den er beskrevet i andre sammenhenger. Bjørnsson uttalte seg spesifikt om oppfatningen av befolkningen som arbeidssky, med referanse til egne erfaringer:

Stor hjelp hadde vi også av en lokal tiltaksnemnd, som allerede før vi hadde tatt fatt på gjenreisningsoppgavene. Det hadde vært rettet megen kritikk mot befolkningen i Finnmark for passivitet den første tid etter frigjøringen, men der var heldigvis unntakelser. Samarbeidet med disse folk på Jakobsnes var oppmuntrende.⁸⁶⁸

I løpet av kort tid vasket kvinnene skolebygningen grundig, mens mennene snekret kjøkken og sørget for innlagt vann. Da senger og sengetøy var på plass begynte epidemilasaretten å ta form. De tok i bruk et aggregat som tilhørte avlusningsseksjonen til den hygieniske enheten, og fikk strøm til 25 lyspunkter i bygningen.⁸⁶⁹

Lastebilen med utstyret til den hygieniske enheten ankom Jakobsnes den 17. november 1944.⁸⁷⁰ Ti dager senere, den 27. november 1944, var laboratoriet klart. De første prøvene kunne analyseres lokalt i Sør-Varanger.⁸⁷¹ De plasserte laboratoriet i en sløydsal i kjelleren, og økte bemanningen med tre sanitetssoldater som både skulle hjelpe til på laboratoriet og holde vakt. Det siste var ifølge Bjørnsson uhyre viktig.⁸⁷² Laboratoriet var et stort løft i kampen for å stoppe utbredelsen av de epidemiske sykdommene. Det var mulig å stille diagnoser, og planlegge tiltak og behandling deretter. De viktigste var at man unngikk tidkrevende transportledd ut av landet.

⁸⁶⁷ NHM. Boks 4131. Finnmark: kommandoforhold og oppsetting av lokale avdelinger.

Sanitetstjenesten i Finnmark ved sjefslege og sanitetsmajor Jon Bjørnsson. Ikke datert.

⁸⁶⁸ Bjørnsson m.fl., 1947: 55.

⁸⁶⁹ Bjørnsson m.fl., 1947: 54. Aggregatet forsynte bygningen med strøm fram til våren 1945, da tok det fyr og ble totalskadet i brannen.

⁸⁷⁰ RA/RAFA-4978/D/L0041/0001. Rapport nr. 1 fra Hygienisk Enhet nr. 1. Datert 01.12.1944.

⁸⁷¹ Bjørnsson m.fl., 1947: 54.

⁸⁷² RA/RAFA-4978/D/L0041/0001. Rapport nr. 1 fra Hygienisk Enhet nr. 1. Datert 01.12.1944.

Epidemilasarettet kunne ta imot de første pasientene noen dager etter at laboratoriet kom i drift, i begynnelsen av desember 1944.⁸⁷³ Det hadde 40 senger til rådighet, men kapasiteten kunne enkelt utvides til 70 sengeplasser hvis de fikk tilførsel av utstyr. For å belegge lasarettet var det likevel nødvendig å skaffe transport for pasientene. På Bjørnevattn hvor befolkningstettheten var stor var sykestuen sprengt, men både sykehuset på Sollia og epidemilasarettet hadde ledig kapasitet.

De økte bemanningen ved lasarettet som ved laboratoriet, men på lasarettet var det både militært og sivilt personell. Luftvernets sanitetstropp i Kirkenes utskrev til sammen fire personer. En lokal helsesøster tiltrådte som oversøster på epidemilasarettet, og hun skaffet en stab av hjelpepleiere lokalt.⁸⁷⁴ Det manglet fortsatt grunnleggende utstyr, og da epidemilasarettet åpnet sendte de over en behovsliste til Sosialdepartementet.⁸⁷⁵ De trengte 200 ulltepper, 200 lakener, 100 stikkklakener, 100 badehåndklær, kjøkkenutstyr til 80 pasienter, alminnelig legeutstyr for behandling av venerisk syke og fødende, fire krumme sakser, ett sett katetere, to klysterapparater med slanger og spisser, 20 pipetter, ett senkningsstativ med rør, 100 petriskåler, ti store batterier for røde lamper, to primuser og 100 liter sprit til teknisk bruk. Listen var lang og illustrerer mangelen på utstyr.

Epidemilasarettet skulle ta imot difteripasienter og rundt 40 venerisk syke, i tillegg til at militæret skulle disponere ti senger.⁸⁷⁶ Hvis alle de venerisk syke skulle isoleres, ville de alene oppta alle sengeplassene. Det viste seg at belegget på lasarettet var mindre enn forventet på grunn av transportvansker. Ifølge Caspersen var det nødvendig med både en sykebil og drivstoff for å transportere pasienter til lasarettet, noe han formidlet videre til Sosialdepartementet i London.⁸⁷⁷ Hvis transportproblemet ikke kunne løses, ville senger stå tomme og kapasiteten ville ikke bli utnyttet.

⁸⁷³ RA/S-2910/D/da/I0176/0005. Rapport fra Caspersen til Sosialdepartementet. Datert 03.12.1944.

⁸⁷⁴ Bjørnsson m.fl., 1947: 55. Se også: NHM. Boks 4131. Finnmark: kommandoforhold og oppsetting av lokale avdelinger. Sanitetstjenesten i Finnmark ved sjefslege og sanitetsmajor Jon Bjørnsson. Ikke datert.

⁸⁷⁵ RA/S-2910/D/Da/L0176/0005. Rapport fra Caspersen til Sosialdepartementet datert 03.12.1944. Behovsliste for epidemisykehuset i Jakobsnes (for snarlig førstegangslevering).

⁸⁷⁶ RA/RAFA-4978/D/L0040/000. Instruks for avdelingslegen i Sør-Varanger. 04.12.1944.

⁸⁷⁷ RA/S-2910/D/da/I0176/0005. Rapport fra Caspersen til Sosialdepartementet. Datert 03.12.1944; RA/S-2910/D/da/I0176/0005.

Lokale leger og institusjoner i Frie Finnmark opprettholdt drift og tilgang på helsetjenester med svært begrensede ressurser og under krevende forhold, gjennom de intense ukene før de tyske okkupantene trakk seg ut av området. Helsevesenet var allikevel såpass redusert som en følge av krigshandlingene, at det ikke fantes ressurser til å utføre alle nødvendige oppgaver. Det var ikke et helsevesen som Forsvaret kunne lene seg på. Militært utstyr og personell var avgjørende for å gjenopprette tilgang på viktige helsetjenester i Frie Finnmark i tiden rett etter frigjøringen. Strategiske beslutninger om å omdisponere militære ressurser og initiativ i samarbeid med sovjetiske myndigheter styrket raskt helsevesenet. Dette skjedde i samarbeid mellom sivile og militære aktører. Fordeling av ansvar og myndighet på ulike sivile og militære aktører på ulike nivå var viktig for å sikre både effektiv kommunikasjon og beslutningsevne. Sivilbefolkningen bidro betydelig med praktisk arbeid, både i klargjøringen av lasarettbygningen og ved bemanningen med sykepleiere, hjelpepleiere og andre ansatte.

Mens befolkningen i Frie Finnmark opplevde forbedret tilgang til helsetjenester, var befolkningen i Kystregionen avhengig av nødhjelp for å overleve. Noen manglet tak over hodet og måtte forlate området, mens andre kunne overleve med tilførsel av mat og utstyr. Tysk aktivitet og nærvær utgjorde en risikofaktor som påvirket befolkningens livsvilkår og handlingsrom betydelig.

8.2 Fiskebåter med nødhjelp, våpen og fullmakter til Kystregionen

I midten av november 1944 var det uvisst for norske myndigheter hvordan forholdene var utenfor det området som var frigjort. Det var ingen klarhet i hvor mange som hadde unndratt seg tvangsevakueringen og hvor de befant seg. Noen av dem klarte å ta seg inn til Frie Finnmark, hvor de kunne dele sine opplevelser og observasjoner, men informasjonen var fragmentarisk og mangelfull. Det var klart at det var vanskelige forhold og nød, men omfanget var ukjent. Hvordan kunne norske myndigheter effektivt yte støtte og hjelp til befolkningen på flukt i et område med aktiv fiendtlig aktivitet? Innsikt i forholdene var en forutsetning for å planlegge og iverksette tiltak. Norske myndigheter prioriterte derfor umiddelbart rekognosering utenfor Frie Finnmark. Gjenetableringen av sivil administrasjon var en prioritert oppgave, som skulle finne sted så raskt som overhodet mulig.

8.2.1 Rekognosering i Kystregionen

Oberstløytnant Johnson fikk ansvar for å lede det første rekognoseringsoppdraget vestover langs kysten fra Frie Finnmark. Han fikk tillatelse til å gjennomføre operasjonen så langt vest som til Gamvik. Oppdraget hadde to formål. For det første å innhente informasjon om forholdene i området og for det andre å gjenetablere norsk siviladministrasjon.⁸⁷⁸ Johnson fikk myndighet fra den nyutnevnte fylkesmannen Peder Holt til å utnevne offentlige tjenestemenn.⁸⁷⁹ Dette var i tråd med gjenerobringen Norge slik det var planlagt i London, og med gjennomføring slik det var uttrykt i Håndboken for Liaisonpersonell.⁸⁸⁰ Ifølge retningslinjene skulle det oppnevnes fylkesmann så snart som mulig etter Militærmisjons ankomst i Finnmark. Det samme gjaldt for kommunestyrene. Fylkesmannen ledet den sivile administrasjonen på operasjonelt nivå, og det var han som hadde formell myndighet til å utnevne midlertidige kommunestyre. Kommunestyrene hadde ansvar og makt i den sivile administrasjonen på taktisk nivå. I Håndbok for Liaisonpersonell var det detaljert beskrevet hvordan det var planlagt at gjenetableringen av lovlig norsk administrasjon skulle foregå:

Så snart forholdene tillater det, skal det opprettes et foreløpig kommunestyre. Dette foregår ved at fylkesmannen så snart som mulig kaller sammen medlemmene av det kommunestyret som satt før okkupasjonen. Hvis noen av medlemmene har vært medlem av N.S eller det er grunn til å anta at noen på andre måter har forbrudt seg mot de straffebestemmelser vi har om forederi m.v innkalles istedet varamennene. Den således etablerte forsamling trer deretter sammen og velger et midlertidig formannskap.[...] Valgt formannskap skal approberes av fylkesmannen.⁸⁸¹

Fylkesmannen delegerte myndighet til å utnevne ordførere og offentlige tjenestemenn på kommunenivå, dette for å gjenopprette lovlig norsk administrasjon i Finnmark så raskt som mulig. Johnson fikk fullmakt fra Fylkesmannen til å utøve denne myndigheten da han dro fra Sør-Varanger til Gamvik i november 1944. Johnson hadde en dobbeltrolle som både

⁸⁷⁸ RA/RAFA-4978/D/L0042/0004. Rapport fra Militærmisjonen til Russland og Distriktskommando Finnmark. Datert juni 1946.

⁸⁷⁹ RA/RAFA-4978/D/L0042/0004. Gjenetableringen av den sivile administrasjon. Skriv til Fylkesmannen i Finnmark undertegnet A.D Dahl. Datert 19.12.1944.

⁸⁸⁰ IFS. Håndbok for liaisonpersonell.

⁸⁸¹ IFS. Håndbok for liaisonpersonell.

fylkesmannens representant med sivil myndighet, og som oberstløytnant med militær myndighet. Han hadde med andre ord myndighet på et høyere nivå til å fatte beslutninger sivilt enn han hadde militært. Dette er et eksempel på dobbelthetting slik de er beskrevet beskrevet i kapittel 2.2.1.

Den første utfordringen i oppdraget til Johnson var å skaffe transport. Det var svært få fartøy igjen i Varanger etter tyskernes retrett, men Johnson hadde myndighet til å rekvirere blant de båtene som var der. Valget falt på den lokale fiskebåten *M/S Varangerfjord*.⁸⁸² Båten var i svært dårlig stand, og gikk vanligvis ikke på åpent hav utenfor Varangerfjorden.⁸⁸³ Den 17. januar 1944 tok mannskapet på fiskebåten imot Johnson og Backer, og den første transportetappen gikk fra Vadsø til Vardø. Ekspedisjonen var risikofylt. Hvis de skulle møte på tyske fartøy ville de neppe ha noen sjanse til å forsvare seg. Turen til Vardø forløp uten problemer. I Vardø kom de i kontakt med distriktslegen, som kunne informere om at omfanget av de materielle ødeleggelsene var store, men at de første tiltakene for både planlegging og iverksetting av gjenreisningen av byen, allerede var iverksatt.⁸⁸⁴ En midlertidig administrasjon sto for gjennomføringen av disse oppgavene. Initiativet kom fra medlemmer av det siste lovlig valgte kommunestyret før krigen.

De første konkrete planene for gjenreisningen av den sivile administrasjonen i Vardø dateres til 7. november 1944.⁸⁸⁵ Allerede den påfølgende dagen, 8. november 1944, nedsatte tidligere politikere og embetsmenn en foreløpig administrasjonsnemd i Vardø kommune, med den tidligere varaordføreren Richard Bodin som leder. De opprettet forsyningskontor, regnskapskontor og arbeidskontor kombinert med folkeregister og ei innkvarteringsnemnd med hver sine ledere.⁸⁸⁶ I prinsippet skulle administrasjonen godkjenne både private og kommunale tiltak, men i praksis fikk det ingen konsekvenser for de som ikke underordnet seg

⁸⁸² Harry Westrheim, *Landet de brente : tvangsevakueringen av Finnmark og Nord-Troms høsten 1944*, Bodø: Nordnorsk forfatterlag, Tiden, 1978: 181; Kjell Fjørtoft, *Vi fikk vår frihet : Finnmark høsten 1944*, Oslo: Gyldendal, 1984: 98.

⁸⁸³ Westrheim, 1978: 181.

⁸⁸⁴ IKAF. Vardø kommunes saksarkiv F. Arbeidsplan for de foreløpige opprydnings- og utbedringsarbeider i Vardø. Datert 07.11.1944.

⁸⁸⁵ IKAF. Vardø kommunes saksarkiv F. Arbeidsplan for de foreløpige opprydnings- og utbedringsarbeider i Vardø. Datert 07.11.1944.

⁸⁸⁶ IKAF. Vardø kommunes saksarkiv F. Foreløpig administrasjon. Foreløpig administrasjonsordning ved Vardø kommune. Datert 08.11.1944

utvalgene.⁸⁸⁷ Det er ingenting som tyder på at Johnson involverte seg i det selvutnevnte styret i administrasjonen i Vardø. Fylkesmannen utnevnte Richard Bodin formelt til midlertidig ordfører i Vardø den 27. november 1944.⁸⁸⁸ Referatene fra møtene den 7. og 8. november 1944 gir inntrykk av at sivilsamfunnet i Vardø var godt organisert, forholdene tatt i betraktning.⁸⁸⁹ Avstanden mellom fylkesmannens kontor i Vadsø og Vardø by var heller ikke uoverkommelig, selv på dette tidspunktet. Dette innebar at Johnson slapp å bruke tid og ressurser på å etablere et nytt styre, da det eksisterende styret allerede var på plass og opprettet i tråd med gjeldende retningslinjer.

Fra Vardø reiste Johnson og Backer videre til Hamningberg med *M/S Varangerfjord*. I Hamningberg var situasjonen svært forskjellig fra i Vardø, både med hensyn til materielle ødeleggelser og initiativ til å gjenetablere sivil administrasjon. De tyske styrkene hadde forlatt stedet 16. oktober 1944, og hadde ikke hatt det travelt på retretten.⁸⁹⁰ Kun ett hus var brent, og tyske brakker innredet til kjøkken, bakeri og bad med utstyr sto igjen. Normalt bodde det rundt 300 mennesker i Hamningberg, men på dette tidspunktet var befolkningen redusert til under 200.⁸⁹¹ Denne situasjonen var unik i Finnmark på dette tidspunktet, befolkningen var kraftig redusert samtidig som stedet var tilnærmet intakt. Johnson anslo at Hamningberg hadde boligkapasitet til rundt 450 mennesker. Der var rom for å huse mange flere enn de som oppholdt seg i Hamningberg på dette tidspunktet. Både elektrisitet- og vannverket var intakt, og der var fortsatt telefonforbindelse til Båtsfjord og Persfjord. I motsetning til mange andre steder hadde befolkningen både klær, skotøy og mat tilstrekkelig for minst tre måneder. I tillegg hadde de tilgang på noe beholdning av drivstoff.⁸⁹² Livsvilkårene var generelt gode i

⁸⁸⁷ Westrheim, 1978: 181.

⁸⁸⁸ IKAF. Vardø kommune saksarkiv F. Skriv til ordfører Richard Bodin undertegnet fylkesmann Peder holt. Datert 27.11.1944.

⁸⁸⁹ IKAF. Vardø kommunes saksarkiv F. Arbeidsplan for de foreløpige opprydnings- og utbedringsarbeider i Vardø. Datert 07.11.1944, Foreløpig administrasjon. Foreløpig administrasjonsordning ved Vardø kommune. Datert 08.11.1944

⁸⁹⁰ RA/RAFA-4978/D/L0049. Rapport til Fylkesmannen v/ Oberstløytnant dr. Johnson. Datert. 19.11.1944.

⁸⁹¹ RA/RAFA-4978/D/L0049. Rapport til Fylkesmannen v/ oberstløytnant dr. Johnson. Datert. 19.11.1944.

⁸⁹² RA/RAFA-4978/D/L0049. Rapport til Fylkesmannen v/ oberstløytnant dr. Johnson. Datert. 19.11.1944.

Hamningberg. Den største utfordringen var at de fleste båtene var tapt. Dette medførte at stedet til en viss grad var isolert.

I Hamningberg benyttet Johnson fullmakten fra fylkesmannen til å utnevne offentlige tjenestemenn. To menn fra lokalbefolkningen i Hamningberg hadde tatt ansvar for å samle og ivareta ammunisjon, våpen og utstyr som var igjen, men utover dette var det ingen som inntok en myndighetsrolle i samfunnet.⁸⁹³ Dette kan ha sammenheng med at Hamningberg ikke var administrasjonssted. Stedet hørte administrativt under Vardø herred, og Båtsfjord var kommunesentrum. En av de to mennene som hadde samlet inn utstyr fikk midlertidig myndighet som normalt tilfalt en lensmann. Med denne fullmakten kunne han samle inn utstyr og mat som var hentet fra de tyske anleggene, med loven i hånd.

Det var viktig å delegere myndighet til personer som kunne forvalte ressursene på en samfunnsnyttig måte. Det norske forsvaret hadde ankommet uten tilstrekkelig utstyr, og hadde derfor akutt behov for etterlatt militært utstyr som våpen, ammunisjon og annet materiell. Det var viktig å sikre at dette ikke tilfalt privatpersoner. Andre ting som befolkningen hadde nytte av, måtte også samles inn slik at det kunne fordeles etter behov. I Hamningberg var livsvilkårene til befolkningen relativt god etter tyskernes retrett, men andre steder levde folk under verre forhold. Man visste heller ikke hvor lang tid det ville gå før det ville komme forsyninger. Myndighetene måtte ha kontroll over ressursene via lokale tillitsmenn. Johnson meldte til fylkesmannen at det snarest måtte utnevnes ordfører og en handlekraftig lensmann for å få oversikt over det som allerede var hentet fra de tyske anleggene av utstyr og mat.⁸⁹⁴

I løpet av de første dagene var ekspedisjonen i land i Berlevåg. Her var det ikke tatt noe initiativ for å gjenetablere sivil administrasjon, og Johnson tok grep for å finne en midlertidig løsning. Den 19. november 1944 fikk tidligere ligningssekretær Nils Karlsen myndighet som tillitsmann i Berlevåg.⁸⁹⁵ Han hadde kjennskap til kommunen og erfaring administrativ erfaring. Karlsen skulle ivareta kommunen og innbyggerne inntil en ny administrasjon var på

⁸⁹³ RA/RAFA-4978/D/L0049. Rapport til Fylkesmannen v/ oberstløytnant dr. Johnson. Datert. 19.11.1944.

⁸⁹⁴ RA/RAFA-4978/D/L0049. Rapport til Fylkesmannen v/ oberstløytnant dr. Johnson. Datert. 19.11.1944.

⁸⁹⁵ Bergheim, 1994: 98.

plass. Fullmakten var signert av Johnson fra den norske marinen, på vegne av fylkesmannen.⁸⁹⁶ I begynnelsen av desember kom Rolf Ellila til administrasjonen som sekretær og kasserer, etter at han på eget initiativ hadde reist til Vadsø for å møte den nye fylkesmannen i Finnmark. Ellila hadde fungert som formannskapssekretær under krigen fordi han behersket tysk. Han sympatiserte ikke med NS og var heller ikke medlem av partiet, men fikk gjennom denne stillingen tilgang til viktig informasjon om kommunen. Den 1. januar 1945 tiltrådte den siste lovlig valgte viseordføreren, Halvdan Jensen, i rollen som ordfører i Berlevåg.⁸⁹⁷ Jensen står oppført i fylkesmannens arkiv i en oversikt datert 26. januar 1945 over embetsmenn i Finnmark.⁸⁹⁸

Under oppholdet i Berlevåg kom ekspedisjonen i kontakt med distriktslege Johan Bremer fra Gamvik.⁸⁹⁹ Bremer ble med på returen til Båtsfjord, hvor behovet for en tilstedeværende lege økte. Stedet opplevde en stadig tilstrømming av overvintre fra både Nordkynhalvøya og Tana. Der var tilfeller av både difteri og dysenteri, men det forekom ikke epidemisk som i Sør-Varanger og Tana.⁹⁰⁰ Bremers ankomst og medisinen apotekeren i Berlevåg hadde reddet under tvangsevakueringen, kom godt med i denne sammenhengen.⁹⁰¹ Materielt var forholdene i Båtsfjord gode. Kun ti prosent av boligene var ødelagt. Befolkningen hadde økt fra 800 til 1200 med overvintre fra Mehamn, Gamvik og Vardø.⁹⁰² Der var ingen fiskeskøyter igjen, men tre lastebiler og to personbiler i grei stand. Kaia var skadet, men ikke så ødelagt at det ikke var mulig å reparere den.

Administrativt var det ingen som hadde tatt initiativ til å organisere et kommunestyre, eller iverksette tiltak for å gjenreise Båtsfjord.⁹⁰³ Under det første oppholdet i Båtsfjord samlet

⁸⁹⁶ Nils Karlsen er identisk med faren som var ettersøkt av tyskerne i eksemplet som er benyttet fra Berlevåg i dette kapitlet.

⁸⁹⁷ «Nordlys»: 05.08.1945

⁸⁹⁸ SATØ. Amtmannen i Finnmark. Boks 215.

⁸⁹⁹ NHM. Jørgen Juves privatarkiv. Ltn. Ole. F. Backers rapport fra ekspedisjon 2. – 23. desember 1944.

⁹⁰⁰ RA/RAFA-4978/D/L0040/0001. Rapport fra Den norske militærmisjonen til Russland til Den Sovjetrussiske øverstkommanderende. Datert 25.11.1944.

⁹⁰¹ Se kapittel 7.1. Flukten fra Berlevåg og Gamvik.

⁹⁰² RA/RAFA-4978/D/L0040/0001. Rapport fra Den norske militærmisjonen til Russland til Den Sovjetrussiske øverstkommanderende. Datert 25.11.1944.

⁹⁰³ Westrheim, 1978: 183.

Johnson befolkningen til et møte der han holdt en tale.⁹⁰⁴ Han hadde på dette tidspunktet sett hvor store variasjoner det var i livsvilkårene langs kysten, og så behovet for å evakuere folk inn til de områdene som tyskerne hadde forlatt. Responsen fra befolkningen i Båtsfjord var overveldende. Nitti prosent av befolkningen meldte seg villige til å ta imot evakuerte vestfra. Det var nødvendig å organisere et mottak, og valget falt på fiskarheimen Havly. Fiskarheimen var opprinnelig bygget som sesonghjem med sykesal, og kom i drift i april 1940. Det var et nytt og moderne bygg. Under krigen hadde vært benyttet til sykestue, gamlehjem, evakueringsstasjon og militærstasjon.⁹⁰⁵ Nå skulle det benyttes for legeundersøkelse og avlusning av evakuerte vestfra.⁹⁰⁶ Dette var det første tiltaket for å etablere et formelt mottak for overvintreere i Finnmark høsten 1944.

Den 20. november 1944 nådde ekspedisjonen fram til Gamvik som var endepunktet for operasjonen.⁹⁰⁷ De hadde fått oversikt over livsvilkårene langs kysten gjennom kontakt med lokalbefolkningen samt egne observasjoner og erfaringer. Noen steder bodde folk trangt i overfylte boliger, skur og gammer, og andre steder som i Hamningberg og Båtsfjord var det liten grad av ødeleggelse. Samtidig som Johnson og Backer reiste langs kysten fra Varanger til Gamvik, rømte mange båter fra Kystregionen til Frie Finnmark. Befolkningen i Båtsfjord økte til 15-1600 til begynnelsen av desember 1944. Det var overvintreere fra Tana, Gamvik, Mehamn og Berlevåg. I Syltefjord der Vardø sykehus var lokalisert, var befolkningen fordoblet. Heller ikke der brente tyskerne bebyggelsen før retretten.⁹⁰⁸

Mange flyktet østover fra Kystregionen mot frigjorte områder på eget initiativ. Johnson anbefalte imidlertid en organisert evakuering av fra Nordkynhalvøya og vestover mot Laksefjorden. Han fikk gjennomslag for dette, og planla å evakuere så mange som mulig fra Nordkynhalvøya. De skulle først fraktes til Båtsfjord, og eventuelt videre østover derfra. De klargjorde fyrvokterboliger som sto igjen på Makkaur på østsiden av Båtsfjorden til mottak av

⁹⁰⁴ Westrheim, 1978: 183.

⁹⁰⁵ Ivar H. Gamman, Axel Remme og Den indre sjømannsmisjon, *I Herrens tjeneste blant fiskerne langs Norges kyst og ute ved Island : et riss av den Indre Sjømannsmisjons historie 1880-1970*, Bergen: Havly, 1970: 90-91.

⁹⁰⁶ Westrheim, 1978: 183.

⁹⁰⁷ RA/RAFA-4978/D/L0042/0004. Rapport fra Militærmisjonen til Russland og Distriktskommando Finnmark. Datert juni 1946.

⁹⁰⁸ RA/S-2910/D/Da/L0176/0005. Rapport fra Caspersen til Sosialdepartementet datert 03.12.1944.

rundt 70 overvintreere.⁹⁰⁹ Kongsfjord var det vestligste stedet tyskerne ikke brente, og også her tok de imot overvintreere.⁹¹⁰

8.2.2 Evakuering og beskyttelse

Johnson og Backer mottok ordre om et nytt oppdrag. De skulle nå lede en redningsoperasjon for å bringe så mange hjemløse overvintreere som mulig i sikkerhet.⁹¹¹ Operasjonen fant sted fra 2. til 23. desember 1944.⁹¹² Den er omtalt i flere utgivelser.⁹¹³ Her vil operasjonen utforskes med referanser til norske myndighetenes planer rundt hvordan befolkning på flukt skulle få hjelp under en gjenerobring av landet.

Under planleggingen av Norges gjenerobring forutså man muligheten for at det kunne oppstå en situasjon med interne flyktninger. Håndboken for liaisonpersonell behandlet temaet i et avsnitt kalt *Omsorg for flyktninger og andre nødlidende*, hvor det kom frem at Sosialdepartementet hadde hovedansvaret for å håndtere situasjonen:

En særlig oppgave for Sosialdepartementet under befrielsen blir omsorgen for flyktninger og andre nødlidende. [...] Under forutsetning av en vepnet landgang i Norge må en regne med at det straks vil melde seg omfattende problemer med hensyn til flyktninger, husville og nødlidende som må skaffes hjelp. Dels vil det dreie seg om flyktninger som kommer strømmende til et befridd område fra deler av landet som fremdeles er okkupert av fienden, dels folk som er nødlidende som en følge av krigshandlinger som har funnet sted i de befridde områder.⁹¹⁴

I løpet av krigen evakuerte mange fra bombeutsatte steder i Finnmark. Som vist i kapittel 4, 5 og 6 flyktet befolkningen fra nød og risiko knyttet til det tyske nærværet da tyske myndigheter iverksatte tvangsevakueringen. Mange flyktet til de frigjorte områdene, og tvangsevakueringen fungerte som en katalysator. Det største utfordringen for norske

⁹⁰⁹ RA/S-2910/D/Da/L0176/0005. Rapport fra Caspersen til Sosialdepartementet datert 03.12.1944.

⁹¹⁰ Arnold Tannvik, *Minner fra krigstiden i Øst-Finnmark 1944/45*, Oslo: Postmuseet, 1989: 24. RA/S-2910/D/Da/L0176/0005. Rapport fra Caspersen til Sosialdepartementet datert 03.12.1944.

⁹¹¹ RA/RAFA-4978/D/L0049. Rapport fra oberstløytnant Johnson i anledning oppdrag gitt meg 2/12 av Avsnittskommandosjefen. Datert 23.12.1944.

⁹¹² HUSK

⁹¹³ Operasjonen er for eksempel beskrevet i: Backer m.fl., 1946; Steen, 1969; Sandvik, 1975; Fjørtoft, 1984; Bones m.fl., 2022.

⁹¹⁴ IFS. Håndbok for liaisonpersonell.

myndigheter var å skaffe hjelp til nødlidende i det området der tyskerne hadde kontroll. Under oppdraget som Johnson ledet, var den viktigste oppgaven å hjelpe den hjemløse sivilbefolkningen som var avskåret fra resten av fylket. Et annet formål var å opprette militære vaktstyrker på utsatte steder langs kysten.⁹¹⁵ Dette var et militært oppdrag, som ville trygge forholdene for sivilbefolkningen som fortsatt befant seg på disse stedene.

8.2.3 Vaktstyrker og arrestasjoner

Den andre operasjonen på Nordkynhalvøya startet fra Sør-Varanger den 1. desember 1944.⁹¹⁶ Opprinnelig var det to representanter fra Forsvaret, i tillegg til Johnson. Løytnant Backer kom til Finnmark som sivilmilitær løytnant under informasjonskontoret.⁹¹⁷ Han var fotograf, og hadde hovedansvar for å dokumentere Finnmark med foto og film. På denne turen var han imidlertid med på rent militært oppdrag. Da han reiste fra Kirkenes, var han likevel utstyrt både som fotograf og soldat med ett Leica fotoapparat og en Stengun maskinpistol.⁹¹⁸ Den tredje personen var tøyimesteren, fenrik Knut Rolfsen. Han hadde våpenteknisk kompetanse, i tillegg til at han som tøyimester hadde kompetanse relatert til vedlikehold og reparasjoner av utstyr. En del av oppdraget var å etablere kystvern på bestemte steder. I tabell 8.1 under er det er oversikt over antall vakter og antall våpen fordelt på stedene Vardø, Båtsfjord, Mehamn, Gamvik og Hopseidet.⁹¹⁹ Johnson hadde myndighet til å fordele både vakter og våpen i forhold til hvor han anså behovet for å være størst. Som det kommer fram av tabellen var vaktene likt fordelt, med unntak av Mehamn og Gamvik som hadde ti vakter mindre enn de andre. Til gjengjeld fikk vaktene i Mehamn og Gamvik en større andel av våpnene. I Mehamn og Gamvik fikk de tjue vaktene atten våpen, hvilket innebar at de var 1,1 mann per våpen. Til samlikning fikk 30 vakter i Vardø fem våpen til rådighet, altså seks menn per våpen. Fordelingen av våpnene indikerer hvilke områder Johnson som leder for operasjonen anså som mest sårbare for angrep og dermed hadde høyest risiko.

⁹¹⁵ NHM. Jørgen Juves privatarkiv. Lt. Ole. F. Backers rapport fra ekspedisjon 2. – 23. desember 1944.

⁹¹⁶ RA/RAFA-4978/D/L0038. Ordre fra distriktskommandosjefen angående kystvern. Datert 01.12.1944.

⁹¹⁷ Steen, 1969: Bilag 8.

⁹¹⁸ Bildene er tilgjengelige digitalt på Riksarkivet.

⁹¹⁹ RA/RAFA-4978/D/L0038. Ordre fra distriktskommandosjefen angående kystvern. Datert 01.12.1944.

Tabell 8.1 Antall og våpen planlagt ved kystvern på utvalgte steder i desember 1944.

Sted	Antall vakter	Antall våpen	Vakt per våpen
Vardø	30	5	6
Båtsfjord	30	14	2,1
Mehamn og Gamvik	20	18	1,1
Hopseidet	30	12	2,5
Til sammen	110	49	2,2

Kilde: RA/RAFA-4978/D/L0038. Ordre fra distriktskommandosjefen angående kystvern. Datert 01.12.1944.

Det første stoppestedet på operasjonen var Vadsø, hvor de skulle skifte båt. På kaia var det mange som ønsket å få skyss med båten. Folk hadde på dette tidspunktet begynt å bevege på seg innenfor Frie Finnmark, og familier som hadde blitt splittet fant tilbake til hverandre. Mange som hadde evakuert på grunn av bombetrussel reiste tilbake til sine hjemsteder. Behovet for transport var stort og økende. Enkelte var svært pågående, og blant dem den midlertidige sjefen for et transportutvalg.⁹²⁰ Han var innom båten tre ganger for å få informasjon om hvor båten skulle gå, og ga seg ikke selv om han fikk beskjed om at det var et hemmelig militært oppdrag. Det rekvirerte fartøyet var sannsynligvis den største og mest velholdte av båtene i Finnmark på dette tidspunktet.⁹²¹ Den var 55 fot og hadde bysse, elektrisk lyskaster, lugar med to køyesenger, stort lasterom og vinsj.⁹²² *M/S Rødtind* hørte til i Troms, men hadde tilfeldigvis vært i Finnmark med sei-not da tyskerne iverksatte

⁹²⁰ NHM. Jørgen Juves privatarkiv. Ltn. Ole. F. Backers rapport fra ekspedisjon 2. – 23. desember 1944.

⁹²¹ Ole Jenssen, Elleve-åringen som reddet sin babybror, i Gulla Nyheim Gramstad (red.), *Rød november: det er hejmmene som brenner langs Finnmarks nakne kyst*, Oslo: Nordkyn forlag, 2020: 249. De andre båtene som er nevnt i denne artikkelen var mellom 20 og 35 fot. NHM. Jørgen Juves privatarkiv. Ltn. Ole. F. Backers rapport fra ekspedisjon 2. – 23. desember 1944.

⁹²² NHM. Jørgen Juves privatarkiv. Ltn. Ole. F. Backers rapport fra ekspedisjon 2. – 23. desember 1944.

tvangsevakueringen.⁹²³ Båten fikk stor betydning for transportsituasjonen i Finnmark, og særlig i forbindelse med dette oppdraget.

For de som trengte transport var det trolig vanskelig å fordøye at den beste av båtene skulle gå uten passasjerer, og dette skapte frustrasjon. Som eksempel kan det nevnes at en mann opplyste at han hadde gått i trafikk for tyskerne i tre år, og han hevdet at han av den grunn hadde rett på hjelp til transport.⁹²⁴ Siden oppdraget var konfidensielt, var det ikke mulig å forklare årsaken til at sivile ikke kunne få transport med *Rødtind*. Situasjonen har trolig bidratt til å skape misnøye med de norske militære og sivile myndighetene, og mangelen på informasjon kan ha vært en medvirkende faktor.

Da *M/S Rødtind* gikk fra Vadsø mot Vardø var det med båtens mannskap som besto av skipper, maskinist og en hjelper. I tillegg var det med en kjentmann som hadde mistet sin egen båt til tyskerne, og en hjemløs mann fra Mehamn var med som kokk.⁹²⁵ Alle på båten var i 30-årene med erfaring med sjølivet, noe som gav dem nødvendige kompetansen for å delta i det risikofylte oppdraget med å bistå befolkningen. Som nevnt var målet å evakuere så mange som mulig til Frie Finnmark. I tillegg skulle det settes opp vaktstyrker på utvalgte steder. Befolkningen hadde selv organisert vakthold på et tidlig tidspunkt, men uten våpen og utstyr var det likevel begrenset hva de kunne gjøre.⁹²⁶ Vaktholdet som var organisert lokalt dreide seg først og fremst om å ha oversikt over hvor tyskerne befant seg, og varsle hvis de kom i nærheten av der befolkningen oppholdt seg.

Ansvar for å etablere vaktstyrker falt på fenrik Berner Hansen. Han kom ombord i Båtsfjord, og var den tredje som var underlagt Johnsons kommando på dette oppdraget. Hansen hadde ankommet Båtsfjord fra Torskefjord med *M/S Rødtind* den 1. desember 1944, i følge med sin kone og barn.⁹²⁷ Han hadde altså selv nylig flyktet samme rute som det nå var planlagt å organisere evakuering. Hansen hadde tjenestegjort som fenrik i Altabataljonen, og

⁹²³ Jenssen, 2020a: 198. Båten het *M/S Rødtind*.

⁹²⁴ NHM. Jørgen Juves privatarkiv. Lt. Ole. F. Backers rapport fra ekspedisjon 2. – 23. desember 1944.

⁹²⁵ NHM. Jørgen Juves privatarkiv. Lt. Ole. F. Backers rapport fra ekspedisjon 2. – 23. desember 1944.

⁹²⁶ Se kapittel 7.2.1

⁹²⁷ RA/RAFA-4978/D/L0065. Brev til oberst Dahl fra fenrik Berner Hansen. Datert 20.02.1945

hadde deltatt i kampene i Narvik.⁹²⁸ Johnson oppfordret Hansen til å være med tilbake vestover for å opprette vaktstyrker. Hansen hevdet senere at han fikk femten minutter til å bestemme seg, og det var ikke med lett hjerte han forlot kone og barn under så vanskelige omstendigheter:

Da jeg ble med oberst. Ltn. Johnson, var det kun 15 min. varsel og dette dagen etter at jeg var sluppet unna de tyske herjinger; jeg forlot således kone og barn i en høyst ynkelig forfatning, uten hus og mangelfull påkledning for å tjenestegjøre i landets forsvar og frigjøring.⁹²⁹

Hansen og Johnson var enige om at vaktstyrkene skulle rekrutteres blant frivillige. Utstyr og våpen til vaktene håpet de på å skaffe fra tyske etterlatenskaper.⁹³⁰ Mangelen på utstyr begrenset styrkenes størrelse. Transport ordnet de ved å rekvirere fiskebåter. I Vardø fikk vaktene tyske og hollandske håndgranater, etterfulgt av en fem minutters introduksjon fra en kaptein i kystartilleriet om hvordan de skulle brukes. I Hamningberg hentet de tolv par ski og kjelker som var igjen etter de tyske soldatene.⁹³¹ I Båtsfjord skaffet de viktig utstyr og materiell som ovner, kull, ved, bygningsmaterialer, kokekar, kopper, kar lamper med mer, delvis gjennom frivillige avståelser fra befolkningen, og delvis gjennom rekvisisjoner.⁹³² Utstyr og våpen var med andre ord svært tilfeldig sammensatt.

Da *M/S Rødtind* gikk videre fra Vardø hadde de med to personer på et separat oppdrag i embetes medfør. Den ene var konstituert politimester Jørstad Hansen fra Vardø og den andre var kaptein Berg. Sistnevnte var representant for Justisdepartement i Militærmisjonen.⁹³³ De skulle arrestere norske NS-medlemmer og andre landssvikere. Sivile og militære myndigheter samarbeidet om å gjennomføre arrestasjonene og både Backer, Hansen og Rolfsen deltok i

⁹²⁸ Alf R. Jacobsen, *Til siste slutt : skjebnedrama i krigens avsluttende fase*, Oslo: Aschehough, 2007: 208.

⁹²⁹ RA/RAFA-4978/D/L0065. Brev til oberst Dahl fra fenrik Berner Hansen. Datert 20.02.1945

⁹³⁰ RA/RAFA-4978/D/L0038. Tillegg til rapport fra Tøimester Knut Rolfsen Avsnittskommando Finnmark. Datert 01.12.1944.

⁹³¹ NHM. Jørgen Juves privatarkiv. Ltn. Ole. F. Backers rapport fra ekspedisjon 2. – 23. desember 1944.

⁹³² RA/RAFA-4978/D/L0049. Rapport fra fenrik Berner Hansen. AKF. Organisering av kystvern. Ordre skriftlig 02.12.1944.

⁹³³ RA/RAFA-4978/D/L0042/0004. Rapport fra Militærmisjonen til Russland og Distriktskommando Finnmark. Datert juni 1946.

aksjonen.⁹³⁴ Den første arrestasjonen fant sted i Syltefjord, og derfra reiste de til Båtsfjord hvor 42 av innbyggerne hadde vært medlem av NS.⁹³⁵ I løpet av en natt arresterte de rundt 15 personer. Den siste arrestasjonen fant sted i Oksvåg.⁹³⁶ Lokalbefolkningen skilte mellom gode og dårlige nazister. Et eksempel på en god nazist var en som hadde tillatelse til å ha radio, og som lot folk komme for å høre på nyheter fra London.⁹³⁷

I retrospekt kan det fremstå som overraskende at arrestasjonene ble prioritert, tatt i betraktning de mange andre oppgavene og utfordringene som preget en tid med stor nød. Arrestasjonene var viktige av to årsaker. For det første kunne Nazistene utgjøre en fare for samfunnet ved å gi opplysninger til fienden. For det andre kunne de være en kilde til uro. Arrestasjonene av nazistene forhindrede at befolkningen tok saken i egne hender. Dette var en problemstilling det var tatt hensyn til under planleggingen av gjenerobringen av Norge. I Håndboken for liaisonpersonell var det skrevet følgende om de første politioppgavene ved en frigjøring av Norge:

*For den første politistyrke, hvorledes enn denne blir ordnet, tør det bli den mest pressende oppgave å innlede rettsoppgjøret med landsforredere. Det må skje med hurtige etterforskningsmessige forføyninger. Noen forredere blir vel allerede arrestert under krigsoperasjonene, andre må etterlyses. Utenrettslige avhør, ransakinger, beslagleggelser og forøvrig enhver kontroll av dette, må iverksettes uten forsinkelse. Sen eller usikker opptreden fra politiets side vil nemlig kunne føre til at befolkningen tar straffejustisen i sin egen hånd. Og det vil kunne få de mest skjebnesvangre følger.*⁹³⁸

Arrestasjonene forløp uten dramatikk. Ingen av rapportene indikerer at noen motsatte seg pågripelsen.

⁹³⁴ NHM. Jørgen Juves privatarkiv. Lt. Ole. F. Backers rapport fra ekspedisjon 2. – 23. desember 1944. Fenrik Berner Hansens rapport.

⁹³⁵ Westrheim, 1978: 183.

⁹³⁶ RA/RAFA-4978/D/L0049. Rapport fra fenrik Berner Hansen. AKF. Organisering av kystvern. Ordre skriftlig 02.12.1944.

⁹³⁷ Westrheim, 1978: 183-184.

⁹³⁸ IFS. Håndbok for liaisonpersonell.

I Båtsfjord begynte forberedelsene med å rekruttere vaktstyrker. Personellet økte med 28 frivillige soldater til vakttjeneste, i tillegg til tre frivillige lotter.⁹³⁹ Soldatene som meldte seg utgjorde mangfoldig gruppe med ulik bakgrunn. De som var ansvarlig for utvelgelsene sorterte kandidatene i tre grupper basert på erfaring. Den første gruppen besto av øvede soldater, den andre uøvede soldater med våpenerfaring og den tredje uøvede soldater uten tidligere erfaring med våpen.⁹⁴⁰ Alle fikk uniformer, og for noen innebar uniformen en oppgradering av egen garderobe. Mange hadde ikke mere klær enn det de sto og gikk i. Lottene fikk utdelt det samme utstyret som soldatene. Alle fikk utdelt fullt utstyr, men noen hadde problemer med å få det på. Da de pakket ut uniformene viste det seg at det var en overvekt av både sko og klær i små størrelser. I tillegg var det sendt tre ganger flere bukser enn jakker.⁹⁴¹ Dette tyder på at utstyret var tilfeldig sammensatt av det som var tilgjengelig da konvoi nr. 1 reiste fra Storbritannia, eller at det ikke hadde vært mulig å skaffe komplett utstyr i hensiktsmessige størrelser på så kort varsel.

I Båtsfjord etablerte de en vaktavdeling på tolv frivillige.⁹⁴² Tyskerne hadde forlatt Båtsfjord, men tyske fartøy kom stadig tilbake til steder de tilsynelatende hadde reist fra. Hvis dette skulle skje i Båtsfjord ville det få katastrofale følger, ettersom det var en oppsamlingsplass for overvintre. Av militære årsaker var det nødvendig å iverksette tiltak for å beskytte sivilbefolkningen på de utsatte stedene der folk var samlet.⁹⁴³

Mange var ivrige etter å bidra i kampen for å gjenerobre Norge, men noen fikk avslag etter å ha meldt seg. For å bli innrullert måtte både soldater og lotter demonstrere en solid nasjonal holdning under krigen. To lotter fikk avslag grunnet tidligere forhold til tyske soldater.⁹⁴⁴ Den første hadde allerede mottatt utstyr da Johnson fikk kjennskap til hennes bakgrunn. Hun måtte returnere utstyret. Den andre lotten fikk avslag før innrulleringen fant sted. Det var

⁹³⁹ RA/RAFA-4978/D/L0049. Rapport fra fenrik Berner Hansen. AKF. Organisering av kystvern. Ordre skriftlig 02.12.1944. RA/RAFA-4978/D/L0049. Rapport fra oberstløytnant Johnson i anledning oppdrag gitt 02.12.1944 av Avsnittskommandosjefen. Datert 23.12.1944.

⁹⁴⁰ NHM. Jørgen Juves privatarkiv. Lt. Ole. F. Backers rapport fra ekspedisjon 2. – 23. desember 1944.

⁹⁴¹ NHM. Jørgen Juves privatarkiv. Lt. Ole. F. Backers rapport fra ekspedisjon 2. – 23. desember 1944.

⁹⁴² Westrheim, 1978: 184.

⁹⁴³ Steen, 1969: 364-365.

⁹⁴⁴ NHM. Jørgen Juves privatarkiv. Lt. Ole. F. Backers rapport fra ekspedisjon 2. – 23. desember 1944.

lokale innbyggere, inkludert en jordmor, som informerte de norske militære myndighetene om kvinnens bakgrunn.⁹⁴⁵

Da soldatene og lottene var innrullert, gikk de ombord to båter med hver sin destinasjon. *M/S Rødtind* gikk til Hopseidet med Johnson, Backer, ti soldater, tre lotter og to dykkere, i tillegg til mannskapet på båten.⁹⁴⁶ Den andre båten gikk til Gamvik og Mehamn med fenrik Hansen og kaptein Berg som skulle arrestere en Nazist, i tillegg til seks soldater.⁹⁴⁷ I Gamvik og Mehamn organiserte Hansen et vaktlag bestående av seks mann på hvert sted i løpet av samme dag.⁹⁴⁸ Hansens rapport beskriver den hastige organiseringen av vaktlagene:

Den 9/12 kl.07.00 ankom jeg Gamvik og etter 2 ½ time hadde jeg organisert, bekledd, mønstret og overfladisk instruert vakten som etter oberstltn. Johnsons ordre var satt ned til 6 mann. Kl. 15.00 samme dag ankom jeg til Mehamn hvor det samme ble gjort ferdig til kl. 20.00. Styrken 6 mann.⁹⁴⁹

Opprinnelig planla man større vaktstyrker enn det som faktisk ble etablert. Kyststrekningen mellom Båtsfjord og Hopseidet skulle bemannes med totalt 80 vakter, men antallet ble redusert til 39. Disse var fordelt mellom Båtsfjord, Mehamn, Gamvik og Hopseidet. Johnson, som vurderte Hopseidet som strategisk viktigst, omdisponerte flere soldater dit.

8.2.4 Vakhold og transitt på Hopseidet

Hopseidet er to kilometer bredt på lavvann, og 500 meter bredt på høyvann. Det høyeste punktet er bare 2, 5 meter over havet.⁹⁵⁰ Hopseidet forbinder Nordkynhalvøya med fastlandet lengre sør. Johnson valgte å styrke vakholdet på Hopseidet på bekostning av vaktstyrkene i

⁹⁴⁵ NHM. Jørgen Juves privatarkiv. Lt. Ole. F. Backers rapport fra ekspedisjon 2. – 23. desember 1944.

⁹⁴⁶ NHM. Jørgen Juves privatarkiv. Lt. Ole. F. Backers rapport fra ekspedisjon 2. – 23. desember 1944. RA/RAFA-4978/D/L0049. Rapport fra oberstløytnant Johnson i anledning oppdrag gitt 02.12.1944 av Avsnittskommandosjefen. Datert 23.12.1944.

⁹⁴⁷ RA/RAFA-4978/D/L0049. Rapport fra fenrik Berner Hansen. AKF. Organisering av kystvern. Ordre skriftlig 02.12.1944.

⁹⁴⁸ RA/RAFA-4978/D/L0049. Rapport fra fenrik Berner Hansen. AKF. Organisering av kystvern. Ordre skriftlig 02.12.1944.

⁹⁴⁹ RA/RAFA-4978/D/L0049. Rapport fra fenrik Berner Hansen. AKF. Organisering av kystvern. Ordre skriftlig 02.12.1944.

⁹⁵⁰ Svein Askheim, *Hopseidet* i *Store norske leksikon* på snl.no. Hentet 08.05.2022. <https://snl.no/>

Mehamn og Gamvik.⁹⁵¹ Fikk det noen betydning for sivilbefolkningen som evakuerte østover? For å besvare dette er det for det første nødvendig å undersøke hvordan tilstandene var på Hopseidet på dette tidspunktet, og for det andre se på evakueringsruta fra Kystregionen til Frie Finnmark.

De materielle ødeleggelsene på Hopseidet var tilnærmet totale, kun et fjøs som målte 12 x 6 meter sto igjen.⁹⁵² Det enslige fjøset på eidet tjente som hovedkvarteret til det norske militæret. Det fungerte både som oppholdssted og sovesal. Kaiene på begge sidene av eidet var ødelagte. Disse var knutepunktene for forbindelsen til Frie Finnmark. Reparasjonsarbeidet startet umiddelbart etter ankomsten. Verktøy og materialer var bragt med fra Båtsfjord. I løpet av et døgn var skadene såpass godt utbedret at det var mulig å losse og laste på lavvann. De satte opp et telt med en kokekomfyr ved siden av fjøset, hvor de tre lottene laget mat til både soldater og sivilbefolkning i transitt på tur østover. Lottene var bevæpnet, og i tillegg til å lage mat og holde orden hadde de vakttjeneste.⁹⁵³ De arbeidet under krevende forhold. Da det stormet som verst måtte de støtte komfyren slik at den ikke skulle blåse ned.⁹⁵⁴ Teltet der kjøkkenet var etablert holdt i tre uker før vinden tok det. De flyttet komfyren til en grunnmur etter et nedbrent hus med provisorisk tak, og ruinene tjente som kjøkken.

Overvintreerne som flyktet fra fjordene vest for Nordkynhalvøya fikk enten skyss med lokale båter som gikk på eget initiativ, eller så kom båter som var underlagt militær kontroll og hentet dem. I denne sammenhengen er det viktig å merke seg at mange overvintreere allerede hadde krysset dette området på vei østover før norske myndigheter ankom. Uavhengig av om folk reiste på eget initiativ eller med båter underlagt den norske marinen, var fiskebåter i varierende forfatning benyttet til transportene. Overvintreerne reiste med båter til Hopseidet via Tanafjorden, og fortsatte reisen med en annen båt som hentet dem på den motsatte siden

⁹⁵¹ RA/RAFA-4978/D/L0049. Rapport fra oberstløytnant Johnson i anledning oppdrag gitt 02.12.1944 av Avsnittskommandosjefen. Datert 23.12.1944.

⁹⁵² NHM. Jørgen Juves privatarkiv. Lt. Ole. F. Backers rapport fra ekspedisjon 2. – 23. desember 1944.

⁹⁵³ Ruth Jenssen, Med livet som innsats i Bergkompani 2 - lottene på Hopseidet 1944/45, i Gulla Nyheim Gramstad (red.), *Rød november: det er hjemmene som brenner langs Finnmarks nakne kyst*, Oslo: Nordkyn forlag, 2020: 181.

⁹⁵⁴ NHM. Jørgen Juves privatarkiv. Lt. Ole. F. Backers rapport fra ekspedisjon 2. – 23. desember 1944.

av eidet.⁹⁵⁵ Det var med andre ord tre etapper på turen, og reiseruten forutsatte et opphold og en kort transportetappe på Hopseidet. Noen reiste over eidet uten å overnatte, men andre måtte vente lengre på båtene som skulle frakte dem inn til Båtsfjord. Var det hensiktsmessig å lede alle over Hopseidet framfor å frakte dem med båter rundt halvøya? Fordelen med å organisere reisene i tre etapper over Hopseidet, var nettopp muligheten for å unngå den lange og mer risikofylte ruten rundt hele Nordkynhalvøya med båt. Det sparte dessuten drivstoff som var vanskelig å oppdrive.

Soldatene som var på Hopseidet bisto overvintrene med bærehjelp, og lottene sto for bespisningen.⁹⁵⁶ Oppsamlingen av mange mennesker på et lite område medførte noen helserelevante utfordringer. Etter noen dager meldte mannskapene om utbrudd av lus og skabb. Johnson mente det var uunngåelig ettersom inntil 60 overvintre hadde oppholdt seg i fjøsen hvor det var svært trangt om plassen.⁹⁵⁷ Johnson var den eneste legen i området. Det flere tilfeller av smittsomme sykdommer. Johnson hadde tilsyn med flere pasienter, og fikk gjennom disse møtene innsikt i sivilbefolkningens helsetilstand. Forekomsten av difteri hadde eksplodert i løpet av krigsårene, og til tross for omfattende vaksinerings utgjorde sykdommen fortsatt en vesentlig helserisiko. I en overfylt gamme med mange barn oppdaget Johnson et alvorlig tilfelle av difteri.⁹⁵⁸ Det var viktig å nedkjempe de smittsomme sykdommene, men uten medisiner og mulighet for å isolere pasienter var det svært vanskelig.

Trafikken over Hopseidet gikk etter hvert i begge retninger, hvilket medførte økt press og flere mennesker oppsamlet i dette området. Den 11. desember 1944 hentet en av de militære båtene 24 hjemløse fra Kifjord.⁹⁵⁹ De norske soldatene hjalp dem over eidet med bagasjen. På den andre siden ventet en ny som fraktet de videre til Båtsfjord. Dagen etter ankom en tropp på 20 mann fra Bergkompaniet på østsiden av Hopseidet. De fikk også hjelp med frakt over eidet, og fikk transport videre til Kunes med samme båt som hadde hentet overvintre i

⁹⁵⁵ Kari Østrem, *Minner fra Høsten 1944. Fra Kjøllefjord til Vardø.*, i Kjøllefjord historielag (red.), *Brenning og evakuering høsten 1944 : Lebesby kommune*, Kjøllefjord historielag, 1994.

⁹⁵⁶ HM. Jørgen Juves privatarkiv. Lt. Ole. F. Backers rapport fra ekspedisjon 2. – 23. desember 1944.

⁹⁵⁷ RA/RAFA-4978/D/L0049. Rapport fra oberstløytnant Johnson i anledning oppdrag gitt 02.12.1944 av Avsnittskommandosjefen. Datert 23.12.1944.

⁹⁵⁸ NHM. Jørgen Juves privatarkiv. Lt. Ole. F. Backers rapport fra ekspedisjon 2. – 23. desember 1944.

⁹⁵⁹ RA/RAFA-4978/D/L0049. Rapport fra oberstløytnant Johnson i anledning oppdrag gitt 02.12.1944 av Avsnittskommandosjefen. Datert 23.12.1944.

Kifjord dagen før.⁹⁶⁰ På denne måten utnyttet man transportressursene i begge retninger og lyktes samtidig med å posisjonere norske styrker stadig lenger vest i Finnmark. For overvintrenerne som oppholdt seg i disse områdene, representerte de norske soldatene trygghet og håp om at krigen skulle ta slutt. Befolkningen var ikke lengre isolert uten kontakt med omverden. Det opplevde at det var mulig å få hjelp, og det var håp om å få tilgang på forsyninger.

Tyske styrker fortsatte terrorvirksomheten mot sivilbefolkningen langs kysten av Finnmark ut i desember. Den 13. desember 1944 sendte vaktstyrken i Gamvik melding om at flere tyske båter hadde ilandsatt soldater i Gamvik, hvor de brente, slaktet dyr og tok med seg fem mennesker fra sivilbefolkningen.⁹⁶¹ Tretti mennesker ble nok en gang hjemløse i Gamvik etter at tyskerne tente på provisoriske gammer og skur. Samme dag ankom flere båter med overvintrener Hopseidet fra vestsiden, til sammen 108 hjemløse som skulle videre østover.⁹⁶² Johnson fryktet at de tyske styrkene ville angripe Båtsfjord, og beordret derfor *M/S Rødtind* til å gå til Båtsfjord samme natt slik at vaktstyrken der fikk beskjed. Av overvintrenerne var 52 med på denne turen vestover, og de ankom Båtsfjord neste morgen.

8.2.5 Skudd mot gamle med overvintrener på Veidnes

I desember var det flere tyske angrep mot steder som de tilsynelatende hadde forlatt. Når det hadde vært stille lenge begynte folk å bevege seg mer fritt både på sjøen og i terrenget. I Ifjord i Lebesby kommune var det et stort lager med brød igjen etter tyskerne, og mange forsøkte å komme seg dit for å skaffe brødmatt.⁹⁶³ Den 16. desember 1944 oppdaget et tysk krigsskip en av båtene som var på tur til Ifjord.⁹⁶⁴ De avfyrte skudd mot båten, og tvang mannskapet ombord på krigsskipet. De måtte deretter vise vei tilbake til Veidnes hvor mange overvintrener oppholdt seg. Resultatet var at de tyske soldatene gjennomførte en razzia på Veidnes hvor mange hjemløse bodde i gammer.⁹⁶⁵ I en av gammene var det en oppsamling av

⁹⁶⁰ RA/RAFA-4978/D/L0049. Rapport fra oberstløytnant Johnson i anledning oppdrag gitt 02.12.1944 av Avsnittskommandosjefen. Datert 23.12.1944.

⁹⁶¹ RA/RAFA-4978/D/L0049. Rapport fra fenrik Berner Hansen. AKF. Organisering av kystvern. Ordre skriftlig 02.12.1944.

⁹⁶² RA/RAFA-4978/D/L0049. Rapport fra oberstløytnant Johnson i anledning oppdrag gitt 02.12.1944 av Avsnittskommandosjefen. Datert 23.12.1944.

⁹⁶³ BRØDLAGER

⁹⁶⁴ Simonsen, 2002: 62.

⁹⁶⁵ Simonsen, 2002: 63.

kvinne og barn. Soldatene avfyrte skutt mot gammen, og en kvinne mistet livet mens tre ble såret.⁹⁶⁶ Ifølge forfatter Hellesvik skjedde angrepet om natta, og hun forklarer hendelsen med tyskernes redsel for selv å bli skutt.⁹⁶⁷ Da folk begynte å skrike i gammen, førte det til at de tyske soldatene avfyrte flere skudd.

Tyskeren tvang rundt 100 mennesker til å forlate Veidnes denne dagen. Blant dem var det tre personer som senere ble mistenkt for å ha angitt overvintrene på Veidnes. A.D. Dahl fikk informasjon hendelsene og angiveriet i et telegram:

Lærer Bjørgve Veines og tøsene Elise Larsen og Gunvor Sørensen anga for tyskerne de sivile tilfluktssted da de tyske krigsfartøyer lørdag 16 ds. anløp Veidnes. Laksefjord. Angiverne fulgte med sydover samtidig med at befolkningen ialt 100 ble tvangsevakuert⁹⁶⁸

Drapet på Veidnes viser at konsekvensen kunne være fatale for overvintrene i møte med tyske tropper. Det innebar risiko å ferdes både på sjøen og på land. Hendelsene utløste uro og angst i befolkningen. Mange forflyttet på seg til nye skjulesteder. Det var en ekstra påkjenning å flytte fra den ene provisoriske boligen til den neste.⁹⁶⁹ Både Gamvik og Mehamn fikk gjentatte besøk av tyske tropper i samme periode. Så sent som 20. desember 1944 fant tyskerne tretti sivile som de tvangsevakuerte sørover fra Mehamn.⁹⁷⁰

Johnson forlot Hopseidet den 21. desember 1944 med *M/S Rødtind*. På denne turen var det 72 evakuerte med til Båtsfjord.⁹⁷¹ Vaktstyrkene og lottene fortsatte vaktholdet på Hopseidet. Det var ingenting som kunne holde de tyske vaktskipene tilbake, så risikoen for å bli oppdaget av fienden var betydelig og konstant. I tillegg var det mørketid, snøvær og ingen fyrbelysning til å vise vei. Mørket var beskyttende med tanke på å gå i skjul for tyske marineskip, men det var ikke ufarlig å gå langs kysten av Finnmark uten holdepunkter. Været var ustabil med mye

⁹⁶⁶ Petterson, 2008: 337.

⁹⁶⁷ Hellesnes, 1949: 168-170.

⁹⁶⁸ RA/RAFA-4978/B/C/L0025. Telegram til Justisdepartementet fra oberst Dahl. Datert 23.12.1944.

⁹⁶⁹ Hellesnes, 1949: 69.

⁹⁷⁰ RA/RAFA-4978/D/L0049. Rapport fra oberstløytnant Johnson i anledning oppdrag gitt 02.12.1944 av Avsnittskommandosjefen. Datert 23.12.1944

⁹⁷¹ RA/RAFA-4978/D/L0049. Rapport fra oberstløytnant Johnson i anledning oppdrag gitt 02.12.1944 av Avsnittskommandosjefen. Datert 23.12.1944

høy sjø. Forholdene for overvintreerne var svært dårlige under transportene.⁹⁷² De måtte holde seg under dekk av sikkerhetsmessige årsaker, og rommene der de oppholdt seg var forurenset av spy, avføring og urin. Reisetiden var på mellom åtte og seksten timer, og barn og eldre var spesielt utsatt på grunn av de store påkjenningene.

8.2.6 Mottak av overvintreere

Evakueringen av overvintreere fra utsatte områder var mulig takket de militære vaktstyrkene, men først og fremst på grunn av båtene med lokalkjent og sjøvant mannskap.

Overvintreerne mottok nødhjelp med de ressursene som fantes tilgjengelige, og de fikk hjelp i alle ledd på den etablerte reiseruten. I Båtsfjord overtok den sivile administrasjonen ansvaret for de hjemløse. Det var aldri tenkt at militæret skulle ha ansvar for sivilbefolkningen over tid, hvilket var uttrykt i Håndboken for liaisonpersonell:

Omsorgen for disse flyktninger og nødlidende vil bare i meget begrenset utstrekning kunne varetas av de militære myndigheter, og er derfor forutsatt overtatt av siviladministrasjonen snarest mulig. Ledelsen av dette arbeid vil da ligge hos Sosialdepartementet. Det dreier seg ikke bare om å skaffe disse mennesker mat, klær og husrom i den øyeblikkelige situasjon, men eventuelt også å sørge for deres overføring til områder som ligger lenger fra kampområdet og er egnet som oppholdssted for dem. Videre kan det bli snakk om å sørge for deres underhold på slike steder i kortere eller lengere tid, inntil de kan anbringes i militærtjeneste eller i nyttig arbeid. Løsning av disse oppgaver vil kreve det intimeste samarbeid mellom de militære myndigheter, forsyningsmyndighetene og transportmyndighetene. Men fremdeles vil det kreve medvirkning fra personer med lokalkjennskap, både for å løse fordelingsproblemet og spørsmål om husvære for disse mennesker.⁹⁷³

Caspersen var ikke involvert i dette oppdraget. Han jobbet på dette tidspunktet for å bygge opp en struktur der befolkningen skulle ha tilgang på legehjelp, medisin og nødhjelp. Sivilbefolkningen ble evakuert fra risikofylte områder, til steder der det var mer trygt. Det var en målsetting at de evakuerte overvintreerne skulle bidra i samfunnet igjen så snart som mulig,

⁹⁷² RA/RAFA-4978/D/L0049. Rapport fra oberstløytnant Johnson i anledning oppdrag gitt 02.12.1944 av Avsnittskommandosjefen. Datert 23.12.1944.

⁹⁷³ IFS. Håndboka for liaisonpersonell.

enten i arbeid eller militærtjeneste. Mange av de som meldte seg frivillig til vaktstyrkene hadde selv flyktet kort tid i forveien. I siste avsnitt i *Håndboka for Liaisonpersonell* er militære myndigheter, forsyningsmyndighetene og transportmyndighetene nevnt særskilt som nødvendige aktører for å ivareta en befolkning i nød. I tillegg er det nevnt at lokalkunnskap var en forutsetning for å løse spørsmål knyttet til husvære og fordeling. Sivil-militært samarbeid var en forutsetning, og man skulle lene seg på lokalbefolkningen. Johnson understreket betydningen til de lokale fiskebåtene med mannskap i rapporten etter operasjonen var avsluttet:

Evakuasjon har vært muliggjort ved skøyteførerenes og mannskapets enestående innsats. At hver eneste tur har vært forbundet med stor risiko kan vel nå, når evakuasjonen over Tana praktisk talt er avsluttet, innrømmes. Jeg henstiller til Avsnittskommando at skøyteførerne og mannskapene påskjønnnes med en nyttårshilsen og takk.⁹⁷⁴

Videre nevnte han de frivillige vaktstyrkene og lottene:

Hva de frivillige mannskaper angår, så vel i Båtsfjord som i Hopseidet og Gamvik, vil jeg uttale den høyeste ros for deres offervilje, iver og pliktoppfyllenhet, som de har utvist. Med slett utstyr, få våpen og vekslende forsyninger har de hele tiden hatt kampånd, som lover godt for fremtidige oppsetninger. De 3 lotters innsats på Hopseidet vil jeg spesielt nevne. Med 14 timers arbeidsdag under de aller vanskeligste forhold, har de ikke alene greid koking for soldatene, men også bespist nær 200 evakuerte som har passert og oppholdt seg på eide. Eksperimentet med lotter anser jeg som så vellykket at jeg foreslår det forsøkt ved alle nyopprettede avdelinger.⁹⁷⁵

Johnson omtalte Backer og Hansen som gode eksempler på hva befal kan utrette under vanskelige forhold. Oppdraget hadde vært krevende, men svært vellykket. Johnson anslo at rundt 900 hjemløse ble evakuert ut fra kysten mellom Båtsfjord og Laksefjord inn til Frie

⁹⁷⁴ RA/RAFA-4978/D/L0049. Rapport fra oberstløytnant Johnson i anledning oppdrag gitt 02.12.1944 av Avsnittskommandosjefen. Datert 23.12.1944.

⁹⁷⁵ RA/RAFA-4978/D/L0049. Rapport fra oberstløytnant Johnson i anledning oppdrag gitt 02.12.1944 av Avsnittskommandosjefen. Datert 23.12.1944.

Finnmark.⁹⁷⁶ Det er et tall som oppgis i rapporten fra oppdraget som var i perioden 2. - 21. desember 1944, og det kan forstås som om samtlige ble evakuert i løpet av disse dagene. Dette er ikke tilfelle. De 900 inkluderer alle som flyktet fra områdene vest for Båtsfjord inn til områder lengre øst i Finnmark. Mange hadde flyktet på eget initiativ uten at norske militære eller sivile myndigheter var involvert i flukten. Fra de norske militære vaktstyrkene etablerte seg på Hopseidet fram til 21. desember 1944 var rundt det 200 overvintreere som passerte over eidet, hvilket innebærer at 700 ankom området fra Båtsfjord og østover før den militære redningsoperasjonen startet. I samme periode krysset 55 norske soldater eidet på tur lengre vest. Til sammenlikning gikk 200 tyske soldater gikk i land i Mehamn og ytterligere 250 i Gamvik den 19. desember 1944.⁹⁷⁷ Tyskerne var overlegne både i antall soldater og utrustning. Raidene i Gamvik og Mehamn var bare to av flere raid som tyskerne gjennomførte langs kysten, samtidig som redningsoperasjonen pågikk. De brente bygninger som sto igjen på begge stedene, og slaktet husdyr under raidet. Tyskerne senket i tillegg en motorkutter som gikk i evakueringstjeneste for norske myndigheter.⁹⁷⁸ Ingen mistet livet, både besetningen og 20 evakuerte lyktes å ta seg til land. Utstyr og eiendeler gikk imidlertid tapt.⁹⁷⁹

Rekognoseringen til Nordkyn var en av to store oppdrag vestover langs kysten av Finnmark i desember 1944. Det andre oppdraget fikk kodenavnet *Flyndre* og gikk ut på å rekognosere området fra Kirkenes til Langnes, og deretter vestover fra Vadsø.⁹⁸⁰ Dette oppdraget var av en annen art enn oppdraget til Nordkyn, som bar preg av å være en akutt redningsaksjon. Ekspedisjonen var krevende og innebar stor risiko, delvis på grunn av den tyske tilstedeværelsen og delvis på grunn av at transporten krysset en utsatt havstrekning. Oppdraget ble i likhet med rekognoseringen til Nordkyn, utført i et sivil-militært samarbeid. Det var ni deltakere, seks sivile i båtmannskapet og tre fra militæret.

⁹⁷⁶ RA/RAFA-4978/D/L0049. Rapport fra oberstløytnant Johnson i anledning oppdrag gitt 02.12.1944 av Avsnittskommandosjefen. Datert 23.12.1944.

⁹⁷⁷ RA/RAFA-4978/D/L0049. Rapport fra oberstløytnant Johnson i anledning oppdrag gitt 02.12.1944 av Avsnittskommandosjefen. Datert 23.12.1944.

⁹⁷⁸ RA/RAFA-4978/D/L0049. Rapport fra fenrik Berner Hansen. AKF. Organisering av kystvern. Ordre skriftlig 02.12.1944.

⁹⁷⁹ RA/RAFA-4978/D/L0049. Rapport fra oberstløytnant Johnson i anledning oppdrag gitt 02.12.1944 av Avsnittskommandosjefen. Datert 23.12.1944.

⁹⁸⁰ Alfred Henningsen og Hans Chr Finstad, *Partisan og politiker : fortalt til Hans Chr. Finstad*, Oslo: Tiden, 1989: 89.

Oppklaringspatruljen avdekket at det var mennesker igjen på Magerøya, men forholdsmessig langt færre enn lengre øst.⁹⁸¹ Omfanget av de tyske ødeleggelsene var stort, og det var fortsatt tysk aktivitet på Magerøya. Der var totalt 124 sivile, blant dem noen som var ettersøkt av tyske myndigheter på grunn av sabotasje.⁹⁸² Noen bodde i hytter og gammer, mens andre hadde bygget midlertidige boliger i steinur, der noen knapt hadde satt sine bein før, ifølge løytnant Henningsen som var med på oppdraget.⁹⁸³ Det var ekstremt uframkommelig til steinura, men til gjengjeld var den vanskelig å finne. Overvintreterne var i så måte rimelig trygge for fienden. Til gjengjeld var terrenget både krevende å risikabelt og bevege seg i, noe som begrenset handlingsrommet, og som isolerte dem fra andre overvintretere på øya. Oppklaringspatruljen hadde med våpen og ammunisjon, og det ble opprettet et vaktlag med en fisker som vaktsjef.⁹⁸⁴

Det var ingen sivile som ble med tilbake til Frie Finnmark fra Magerøya. Tilgangen på mat var god, takket være sauer og reinsdyr som var igjen på øya. Reinsdyrene tilhørte flyttsamer med tilhørighet i Karasjok.⁹⁸⁵

8.3 Oppsummering

Dette kapitlet utforsker betydningen av sivil-militært samarbeid knyttet til tre områder som kom til å få stor betydning for overvintrenes livsvilkår. Det er for det første tilgang på helsetjenester i Frie Finnmark ved Militærmisjonens ankomst til Sør-Varanger. Både sivilbefolkningens og soldatenes sikkerhet var avhengig av tilgang på legehjelp og medisiner. Det andre området er iverksetting av hjelpetiltak, som evakueringen av overvintretere i akutt nød fra Kystregion til Frie Finnmark i desember 1944. Her er fokus rettet mot hvordan sivile og militære aktører samarbeidet i et område med tysk aktivitet, og risikoen knyttet til dette. Det tredje området er gjenetableringen av den sivile administrasjonen, og betydningen av sivil-militært samarbeid i denne sammenhengen.

⁹⁸¹ Ekspedisjonen er beskrevet i militære rapporter som gir detaljerte opplysninger om livsvilkårene på Magerøya

⁹⁸² Bones m.fl., 2022: 135, 138.

⁹⁸³ Henningsen m.fl., 1989: 91.

⁹⁸⁴ Bones m.fl., 2022: 138.

⁹⁸⁵ RA/RAFA-4978/DD/L0038. Rapport fra fenrik Arne Alexandersen til oberst Dahl. Datert 22.12.1944. Reinsdyrene på Magerøya var blant de som tyske myndigheter hadde avskrevet i forbindelse med tvangsevakueringen av Karasjok. Se kapittel 5.

Norske myndigheter iverksatte gjenerobringen av Norge slik det var planlagt og forberedt i London da de ankom Finnmark i november 1944. Dette til tross for at det ikke var en vestalliert frigjøring som planlagt og trent på. Det oppsto i liten grad maktvakuum etter NS-styret i Frie Finnmark. De administrative strukturene i samfunnet var det første som ble gjenetablert. Ordførere og lensmenn bodde i telt, gammer og skur, og samfunnsoppdraget gikk først og fremst ut på å ta kontroll over de ressursene som fantes for å sikre en hensiktsmessig fordeling i befolkningen. Formelt ble den lovlige norske siviladministrasjonen gjenetablert av representanter for den norske regjeringen i London.

Prosessen startet med konstitueringen av fylkesmannen, som hadde myndighet til innsette folk i offentlige stillinger i fylket og i kommunene. Fylkesmannen ble lovlig innsatt av representanter for regjeringen i London, og han delegerte myndighet tilbake til Militærmisjonen. Dette effektive sivil-militære samarbeidet sikret rask gjenopprettelse av samfunnsstrukturene. Demokratiske prinsipper ble ivaretatt, hvilket var et godt utgangspunkt for å etablere tillit i befolkningen. Det er verdt å merke seg at befolkningen viktige aktører som tok initiativ til å gjenoppbygge samfunnsstrukturer, før dette ble pålagt og delegert av norske myndigheter. I både Vardø og Gamvik hadde innbyggerne allerede begynt å etablere administrative organer, og dette ble i praksis formalisert med lovlig beslutningsmyndighet av myndighetene. Det var altså ikke slik at befolkningen var passive inntil det ble tatt initiativ utenfra. Gjenetableringen av formelle rammer i sivilsamfunnet la til rette for et mer strukturert samarbeid mellom militære myndigheter og lokal sivil administrasjon, hvilket skapte tryggere og mer forutsigbare rammer for befolkningen.

Det sivile helsevesenet ble vesentlig styrket med både personell og utstyr fra Forsvarets sanitet i løpet av kort tid. Mangelen på distriktslege i Sør-Varanger som var den mest folkerike kommunen i Finnmark på dette tidspunktet, ble løst med å innsette en major fra Forsvaret i stillingen. Legen hadde spesialkompetanse som hygieniker og bakteriolog, og disponerte et laboratorium hvor prøver kunne analyseres lokalt. Det forekom epidemier, som utgjorde en trussel for både sivilsamfunnet og Forsvaret på dette tidspunktet, og tiltak for å bekjempe disse var en prioritert oppgave i instruksene til den nyinnsatte distriktslegen. I tillegg

ble han tildelt ansvaret for å etablere og drifte et epidemilasarett, oppgaver som ble utført med betydelig hjelp fra lokalsamfunnet.

Mens Forsvaret kunne forsterke det sivile helsevesenet med sine ressurser, stod de overfor en motsatt situasjon innen transport. Ved ankomsten til Finnmark manglet Militærmisjonen og Forsvaret både transportmidler og drivstoff, og ble derfor avhengige av støtte fra sivilbefolkningen og sovjetiske myndigheter for å dekke transportbehov.

Rekognoseringsoppdragene vestover langs kysten ble gjennomført ved bruk av lokale fiskebåter. Mannskapenes kompetanse på både håndtering av båt og de lokale forholdene, var en forutsetning for at de militære oppdragene skulle kunne utføres.

Militære oppdrag inkluderte i denne sammenhengen redningsoperasjoner rettet mot befolkning i akutt nød, samt etablering av vaktstyrker langs en del av kysten. Begge tiltakene var av vesentlig betydning for befolkningens livsvilkår. Vaktstyrkene ble rekruttert blant sivilbefolkningen, og inkluderte kvinner. Noe militært utstyr var medbragt fra Storbritannia, men det var mangelfullt og lite hensiktsmessig sammensatt i forhold til størrelser. Våpen og ammunisjon ble i stor grad skaffet fra tyske etterlatenskaper.

Sivil-militært samarbeid ble vektlagt både ved utarbeidelsen av den strategiske planleggingen ved gjenerobringen av Norge, og ble som vist i dette kapitlet benyttet som et viktig virkemiddel i gjennomføringen. Det sivil-militært samarbeid var en forutsetning for viktige tiltak som påvirket befolkningens livsvilkår.

9 Forsyninger og administrasjon

Transport var en nøkkelfaktor i prosessen, og i denne sammenhengen var fiskere med båt den største bidragsyteren. Dette kapitlet vil utforske livsvilkårene i Finnmark i lys av tilførsel av forsyninger og fordelingen av disse. Gjenetableringen av forsyningsnemndene var et viktig skritt i retning av å gjenetablere sivilsamfunnet i Finnmark. Fokuset vil være på aktørene som hadde ansvar for å fordele forsyningene, og som gjennomførte de praktiske oppgavene knyttet til dette. Videre vil prosessene som lå bak fordelingen av ansvar bli undersøkt.

Gjenetableringen av forsyningsnemnden som institusjon i Finnmark vil bli gransket. For det første for å identifisere hvordan den ble organisert, og for det andre hvordan den utførte sine pålagte oppgaver.

Det vil bli utforsket hvordan forsyningsnemnden fungerte i Finnmark, og hvordan dens arbeid påvirket livsvilkårene for innbyggerne i regionen. Dette kan bidra til å belyse betydningen av en fungerende sivil administrasjon, og økt forståelse for hvordan fordeling av forsyninger gjennom et system basert på forsyningsnemnder påvirket livsvilkårene for befolkningen.

9.1 Forsyningslinjer til Finnmark

Etter frigjøringen og tvangsevakueringen etablerte norske myndigheter to forsyningslinjer til Finnmark, den ene var i hovedsak sjøveien fra Storbritannia og den andre fra Sverige.

Transportene fra Storbritannia foregikk hovedsakelig sjøveien.⁹⁸⁶ Fra august 1941 gikk det månedlige konvoier med forsyninger mellom Storbritannia og Murmansk.⁹⁸⁷ Norske myndigheter fikk frakte forsyninger til Finnmark på de seks siste konvoiene, og hadde egne skip på de fem siste. Disse ankom Murmansk i perioden fra november 1944 til april 1945.

I tabellen under er det en oversikt over konvoiene med nummer, betegnelse, hvilken dato konvoien gikk fra Storbritannia og hvilken dato den ankom Murmansk.⁹⁸⁸ Tonnasjen er oppgitt i tonn forsyninger til Finnmark for de fire siste konvoiene. For de to første konvoiene foreligger det ingen nøyaktig oversikt over hvor mange tonn forsyninger som ble fraktet.

⁹⁸⁶ Den første konvoien med ressurser til Finnmark er beskrevet i kapittel 8.4.

⁹⁸⁷ Harald Henriksen, *Murmansk-konvoiene : mennesker i et arktisk krigsdrama*, Oslo: Orion, 2004: 15.

⁹⁸⁸ Nummeringen henviser til nummer i rekken med forsyninger til Finnmark

Figur 9.1: Oversikt over konvoier med forsyninger til Finnmark

Konvoi	Betegnelsen	Avreist Storbritannia	Ankomst Murmansk	Tonnasje i tonn
Nr. 1	JW61A	31.10.1944	06.11.1944	
Nr. 2	JW62	29.11.1944	07.12.1944	2572(IF)
Nr. 3	JW63	30.12.1944	08.01.1945	18268
Nr. 4	JW64	03.02.1945	15.02.1945	7714
Nr. 5	JW65	11.03.1945	21.03.1945	6302
Nr. 6	JW66	16.04.1945	25.04.1945	19908

Kilde: Steen: 1969. Tonnasjen tar utgangspunkt i tonnasje på de norske skipene som gikk i konvoiene. Data er hentet fra nettstedet <https://www.warsailors.com/search.html> [Lastet ned 30.11.2029]

Som vist i tabellen over fraktet konvoiene fra Storbritannia til Murmansk flere tusen tonn forsyninger til Finnmark, og dette var den viktigste forsyningslinja fram til freden i mai 1945. Hver enkelt konvoi som nådde fram representerte trygghet og tilgang på livsviktig påfyll av mat, klær, utstyr og medisiner. Når konvoiene nevnes, vil de heretter benevnes med nummer i henhold til tabellen over.

Sjøveien var den primære ruten for forsyningstransport fra Storbritannia til Finnmark. Fordelen med frakt på skip var at kapasiteten var stor med tanke på tonnasje, mens ulempen var at transporten tok lang tid. Det måtte regnes med rundt fire uker leveringstid. Noen ganger var det behov for raskere levering, og den forbindelse var fly et alternativ. Luftforsvaret gjennomførte tre flygninger mellom Storbritannia og Finnmark mellom desember 1944 og mai 1945, som fraktet både forsyninger og personell. Det første flyet landet i Linihamari på sovjetisk side den 6. desember 1944.⁹⁸⁹ Dette flyet fraktet de første forsyningene med medisin til Finnmark.⁹⁹⁰ Flyet skulle opprinnelig lande i Sør-Varanger, men på grunn av is og fare for

⁹⁸⁹ Sten Stenersen, *Slipp over Norge : supplies by air to Norwegian Home Forces 1941-1945*, Oslo: Norsk Flyhistorisk Forening, 1982.

⁹⁹⁰ RA/S-2910/D/Da/L0176/0005. Instruks nr.3. til John Caspersen. Datert. 12.12.1944. Det ble fraktet rundt 500 kilo medisiner fordelt på 12 kasser på denne flyvningen.

miner på rullebanen måtte planene endres.⁹⁹¹ Det andre flyet landet på Sørøya 26. mars 1945. Det tredje flyet gikk først til Sørøya 26. april 1945, og videre til Sør-Varanger 27. april 1945.

De første forsyningene fra Sverige nådde indre Finnmark med landtransport, og kom primært befolkningen i Karasjok og Kautokeino til gode fra desember 1944.⁹⁹² Det finnes ingen detaljert oversikt over når transportene skjedde, mengden levert i hver transport eller totalt.⁹⁹³ Anslag i ettertid viser at rundt 3500 mennesker i indre Vest-Finnmark mottok forsyninger fra Sverige via Finland til Norge med reinskyss vinteren 1944/45.⁹⁹⁴

Den andre forsyningslinjen fra Sverige startet som en operasjon for å frakte norske politisoldater fra Sverige til Norge. Operasjonen, kjent under kodenavnet *When and where*, benyttet ti amerikanske transportfly som fløy mellom Kallax i Nord-Sverige og Sør-Varanger.⁹⁹⁵ Tyskerne hadde nådd å sprengte alle hangarer og bygninger i tilknytning til flyplassen i Sør-Varanger, men rullebanen var intakt.⁹⁹⁶ Før transportene kunne iverksettes måtte formelle avtaler inngås. Etableringen av en norsk base i Sverige måtte avtales med svenske myndigheter. Finske myndigheter måtte gi tillatelse til å bruke finsk luftrom, og sovjetiske myndigheter måtte samtykke til at flyene kunne lande i Sør-Varanger. Den byråkratiske prosessen var altså omfattende og omfattet flere aktører fra ulike nasjoner. Da avtalene var inngått, etablerte de en base på flyplassen i Kallax utenfor Luleå i Sverige. Det første flyet lettet fra Kallax 7. januar 1945, men måtte snu på grunn av dårlig vær. Fra den 12. januar var transportene med flytokter i gang, og vedvarte til etter freden i mai 1945. Fra januar til august 1945 gjennomførte de 572 flytokt, som fraktet til sammen 1418 passasjerer

⁹⁹¹ Stenersen, 1982: 49.

⁹⁹² RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Brev angående forsyningene fra Sverige. Fra Major John Giæver til Fylkesmannen i Finnmark. Datert 27.04.2023.

⁹⁹³ Dette vil bli omhandlet i kapittel 9.5.

⁹⁹⁴ *Den norske regjeringens virksomhet fra 9. april 1940 til 22 juni 1945 : departementenes meldinger : bind II : Handelsdepartementet ; Skipsfartsdepartementet ; Landbruksdepartementet ; Forsyningsdepartementet*, bd. 1948 del 2, *Innstillinger og betenkninger fra kongelige og parlamentariske kommisjoner, departementale komitéer m.m.*, Oslo 1948: 354.

⁹⁹⁵ Operasjonen ble ledet av den norsk-amerikanske flyveren Bernt Balchen.

⁹⁹⁶ Bjørn Hafsten og Bjørn Olsen, *Flyalarm : luftkrigen over Norge 1939-1945*, Rev. og utvidet utg. ved Bjørn Olsen og Bjørn Hafsten. utg., Oslo 2005: 330.

og 1223 tonn forsyninger fra Sverige til Norge.⁹⁹⁷ I begynnelsen gikk flyene til Sør-Varanger, men i tillegg anla de provisoriske landingsbaner på islagte vann og elver for mindre fly.

Fra begynnelsen av mai 1945 kunne flyene lande på Banak flyplass i Porsanger.⁹⁹⁸ I tillegg slapp de ned forsyninger på ulike steder med svenskproduserte fallskjermer av papir.⁹⁹⁹ Da forsyningene ankom Finnmark måtte det lagres, fordeles og transporteres videre. Ansvaret for å forvalte og fordele forsyninger lå under forsyningsnemndene. For å sikre hensiktsmessig og rettferdig fordeling av ressursene, var lokal kompetanse en forutsetning. Det var derfor nødvendig å gjenetablere forsyningsnemndene både regionalt og lokalt.

9.2 Gjenetableringen av forsyningsnemndene

Gjenetableringen av den lovlige norske administrasjonen var en vesentlig del av gjenerobringen av Norge.¹⁰⁰⁰ Ordførernes og lensmennenes roller var avgjørende i denne prosessen. Ordføreren ledet den sivile administrasjonen, mens lensmannen hadde ansvaret for å håndheve lov og orden samt sikre at befolkningen overholdt forskrifter og påbud. Kommuner som hadde ordfører, hadde også forsyningsnemnd som var underlagt Fylkesforsyningsnemnden. Den sivile administrasjonen hadde et overordnet ansvar for å ivareta befolkningen.

Gjenetableringen av den sivile administrasjonen var prioritert for å gjenopprette den formelle strukturen av landet. Erfaringene fra Finnmark viser at dette lot seg gjennomføre svært raskt til tross for omfattende materielle ødeleggelser. Brutte telefonlinjer, sprengte veier og svært begrenset tilgang på kontorsted og rekvisita var ikke til hinder for å etablere administrasjon. De utnevnte ordførerne oppholdt seg sammen med befolkningen de representerte og arbeidet derfor fra gammer og skur i enkelte distrikter. Ved utgangen av januar 1945 var 14 ordfører og 13 lensmenn i tjeneste i Finnmark.¹⁰⁰¹ Dette gjenspeiler en effektiv prosess rundt

⁹⁹⁷ Hafsten m.fl., 2005: 330.

⁹⁹⁸ Bernt Balchen, *Kom nord med meg*, Oslo: Gyldendal, 1958: 238.

⁹⁹⁹ Gunnar Lorentz, Sigge Hommerberg, Alfred J. Kessler, Jr. og E. Omholt-Jensen, *Bernt Balchen*, Oslo: Aschehough, 1946: 173.

¹⁰⁰⁰ Se kapittel 3.2. Forsvarsrådets utredninger.

¹⁰⁰¹ SAT. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 215. Telegram til Kaptein Løvenskjold fra Fylkesmannen. Datert 26.01.1945. NHM. Skriv til Ole N. Sandvik underskrevet John Giæver der han utnevnes til lensmann for Alta herred. Datert 16.01.1945. Utnevnelse av politimyndighet. Underskrevet John Giæver. Datert 13.01.1945.

gjenetablering av den sivile administrasjonen.¹⁰⁰² Alta var den eneste kommunen som hadde lensmann, men ingen ordfører. Gamvik og Kistrand hadde ordfører, men ingen lensmann. En lensmann var ansvarlig for to kommuner, og en annen for tre kommuner. Det var store regionale forskjeller, der Kystregionen skiller seg ut. I Frie Finnmark og Indre Finnmark hadde samtlige kommuner både ordførere og lensmenn. I Kystregionen var det kun ordførere i fire av tretten kommuner, og lensmenn i to kommuner.

Gjenetableringen av den sivile administrasjonen tok form etter at Peder Holt var utnevnt som Fylkesmann den 14. november 1944.¹⁰⁰³ De påfølgende utnevnelse av ordførere og lensmenn, enten direkte eller på vegne av Fylkesmannen, la grunnlaget for å utvide administrasjonen med nye nemnder. Disse nemndene fikk ansvar for spesifikke oppgaver og bidro til å styrke den sivile administrasjonens funksjonalitet. **Gjennom en gradvis oppbygging av administrative kapasiteter, var det mulig å gjenopprette normale forhold og legge grunnlaget for gjenreisningen av samfunnet.**

Den 24. november 1944 oppnevnte fylkesmannen, Finnmark fylkesforsyningsnemnd.¹⁰⁰⁴ Dette var en vesentlig del av den administrative gjenreisningen. Fylkesforsyningsnemnden bestod av tre medlemmer og tre varamedlemmer, i tillegg til en forretningsfører. Richard Bodin, som nylig var utnevnt til ordfører i Vardø, fikk rollen som formann i nemnden.¹⁰⁰⁵ Han hadde bakgrunn som avisredaktør. I tillegg til Bodin var det en innkjøpssjef fra Kirknes og en kjøpmann fra Vadsø. Varamedlemmene innbefattet to kjøpmenn og en forretningsfører fra Kiberg, Bugøyfjord og Vestre-Jakobselv. Det var ingen tilfeldighet at fem av de seks utvalgte hadde bakgrunn fra handel og forretninger. Gjenetableringen av Fylkesforsyningsnemnden markerte et viktig skritt i gjenoppbyggingen av administrasjonen og gjenetableringen av offentlige tjenester i Finnmark.

¹⁰⁰² For fullstendig oversikt over ordførere og lensmenn se vedlegg nr. 1.

¹⁰⁰³ IKAF. Tale til folket i den frie del av Finnmark av konstituert fylkesmann Peder Holt. Datert 16.11.1944.

¹⁰⁰⁴ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Referat fra møte i Finnmark fylkesforsyningsnemnd 27.11.1944. Datert 02.12.1944.

¹⁰⁰⁵ Balsvik, 1989: 246.

Fylkesforsyningsnemnden var sammensatt av ressurssterke representanter med relevant kompetanse, i tillegg til en erfaren forretningsfører. Samlet utgjorde sannsynligvis et godt utgangspunkt for å håndtere de store utfordringene som preget Finnmark.

Fylkesforsyningsnemnden fattet seks vedtak på det første møtet som ble avholdt i Vadsø den 29. november 1944.¹⁰⁰⁶ Rasjoneringen skulle opprettholdes slik den tidligere hadde vært, men de besluttet de at alle tidligere rasjoneringskort og anvisninger fra okkupasjonstiden var ugyldige. Denne symbolske handlingen var av stor betydning, da den markerte et klart brudd med rutiner som hadde blitt etablert under den tyske okkupasjonen.

Videre vedtok de at alle midlertidige forsyningsutvalg som var etablert etter 25. oktober 1944 skulle avslutte all virksomhet, og at alle anvisninger og kjøpetillatelse utstedt av disse utvalgene ikke lenger var gyldige.¹⁰⁰⁷ Konsekvensene av dette var at kriserådet som hadde blitt dannet i Gamvik, ikke lenger hadde myndighet til å iverksette vedtak.¹⁰⁰⁸ Retningslinjene for hvordan lovlig norsk administrasjon skulle gjenetableres var utredet over flere år av Londonregjeringen. I denne prosessen var overgangen fra krig til fred som nevnt i kapittel 7.1 delt i tre perioder, den korte, den mellomlange og den lange. Den korte omfattet de første tre til fire ukene etter krigens slutt. Det var planlagt å gjenopprette lovlig norsk administrasjon i den andre perioden, som strakte seg over de neste fem til seks månedene. Det var forventet at det ville ta noen uker før det var mulig å utnevne personer til offentlige stillinger. Basert på dette perspektivet ser man at Gamvik kriseråd etablerte seg i den første av de tre periodene i overgangen fra krig til fred, før kontakt med norske myndigheter var opprettet. Det samme gjaldt kommunestyret i Sør-Varanger. En lovlig forsyningsnemnd erstattet Kriserådet i Gamvik. I praksis fortsatte de samme personene i forsyningsnemnden, eller de fikk tildelt andre oppgaver i administrasjonen. Bellika, lederen av kriserådet, fikk posisjonen som den første lovlig innsatte ordføreren i Gamvik.¹⁰⁰⁹ Det samme var tilfelle i Sør-Varanger der fylkesmannen innsatte Dølvik slik at han fortsatte som ordfører.

¹⁰⁰⁶ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Referat fra møte i Finnmark fylkesforsyningsnemnd 27.11.1944. Datert 02.12.1944.

¹⁰⁰⁷ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Referat fra møte i Finnmark fylkesforsyningsnemnd 27.11.1944. Datert 02.12.1944.

¹⁰⁰⁸ Se kapittel 6.1.3 om kriserådet i Gamvik.

¹⁰⁰⁹ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Referat fra møte i Finnmark fylkesforsyningsnemnd 27.11.1944. Datert 02.12.1944.

I Lebesby og Kistrand var det ikke iverksatt tiltak for formell utnevning av enkeltpersoner i ulike stillinger. Likevel samarbeidet befolkningen om oppgaver som ga fordeler både for fellesskapet og individene.¹⁰¹⁰ Den første gjenetableringen av den sivile administrasjonen i Lebesby fant sted via et telegram til Hans Simonsen på Brattholmen den 6. desember 1944. Telegrammet bar signatur fra major John Giæver, som hadde fått myndighet til å utnevne sivil administrasjon av fylkesmannen:

I henhold til telefonsamtale i dag gis herved handelsmann Hans Simonsen Laksefjordbotn midlertidig politimyndighet og den myndighet som etter loven til ligger en ordfører. Denne myndighet gid i henhold til bemyndigelse fra den nye fylkesmannen Peder Holt i Vadsø og den gjelder inntil lensmann og ordfører ansettes av fylkesmann. Lensmann er ansvarlig for lov og orden i Lebesby herred og han har myndighet til beslagleggelse og fordeling av privat lagre av alle slaks, mat og for innen herrede. Hjelp er underveis og kan ventes om få uker. Hjelp hverandre til den kommer det skal bli rikelig til alle. Vær hver ved godt mot.

John Giæver. Major. Nettop kommet fra London.¹⁰¹¹

Telegrammet frembringer flere spørsmål. Hvordan kjente Giæver til Hans Simonsen, og hvorfor fikk akkurat han disse oppgavene? En lokal mann fra Laksefjord gikk til Tana for å varsle norske myndigheter om at befolkningen i Laksefjorden levde i stor nød.¹⁰¹² Han ankom Levajok den 29. november 1944, og fikk derfra telefonisk kontakt med myndighetene i Vadsø.¹⁰¹³ Han mottok telegrammet, og tok det med tilbake, hvor han leverte det personlig på Brattholmen til Simonsen.¹⁰¹⁴ Valget av Simonsen hadde trolig sammenheng med hans bakgrunn som lokal kjøpmann med ansvar for post og telegraf.¹⁰¹⁵ Han kjente befolkningen

¹⁰¹⁰ Se kapittel 6.2.

¹⁰¹¹ GMA. Hans Simonsens privatarkiv. Telegram til Hans Simonsen fra John Giæver. Datert 06.12.1944.

¹⁰¹² GMA. Hans Simonsens privatarkiv. Hans Simonsens notater. Datert 06.12.1944.

¹⁰¹³ RA/RAFA-4978/D/L0041/0001. Rapport til justis- og politidepartementet fra Justisdepartementets representant Kristian Kjølnør. Datert 30.12.1944.

¹⁰¹⁴ GMA. Hans Simonsens privatarkiv. Hans Simonsens notater. Datert 06.12.1944.

¹⁰¹⁵ Bones m.fl., 2022: 148.

godt, og de hadde tillit til han. Fullmakten til Simonsen var mer omfattende og detaljert enn den som Johnson utstedte til tillitsmannen i Berlevåg.¹⁰¹⁶

Beslutningsgrunnlaget var trolig påvirket av erfaringene allerede høstet fra kommunene der det så langt var etablert kontakt. Selv om myndighet til å rekvirere og refordele forsyninger fra private lagre potensielt kunne føre til betydelige konflikter, var det nødvendig på grunn av knapphet på forsyninger. For å sikre liv og helse måtte en ordfører, en forsyningsnemnd eller en tillitsmann ha ansvar for fordeling.¹⁰¹⁷

Gjenetableringen av den sivile administrasjonen i Kistrand skjedde noen uker etter at Simonsen var konstituert og under andre omstendigheter enn i Laksefjorden i Lebesby. Prosessen startet formelt den 28. desember 1944, da den siste lovlig valgte varaordføreren i Kistrand, Hans Opstad, møtte representanter fra fylkeskommunen i Valjok.¹⁰¹⁸ Opstad hadde reist i to uker for å nå frem til Valjok, hvor han håpet å etablere kontakt med norske myndigheter angående forsyninger til befolkningen i Kistrand. Majorene Giæver og Neset, begge med fullmakt fra fylkesmannen i forsynings spørsmål, var til stede i Valjok. Opstad la frem hvordan situasjonen var i Kistrand og diskuterte behovet for å skaffe forsyninger til befolkningen. Den 28. desember samtykket Opstad uformelt i å ta på seg rollen som ordfører, og allerede 3. januar 1945 gikk han formelt inn i rollen.¹⁰¹⁹ Administrasjonen etablerte seg i Valjok, som lå utenfor Kistrand kommune. Arvid Petterson har delt gjenreisningen av Kistrand inn i tre faser, og den første fasen er kjent som Valjok-perioden.¹⁰²⁰

Det er interessant å merke seg at gjenetableringsprosessen for den sivile administrasjonen i Lebesby og Kistrand var preget av store forskjeller, både når det gjelder tidspunktet for og initiativ til utnevnelser. Simonsen var konstituert som den første, til tross for at han var isolert på Brattholmen i Laksefjorden. Utnevnelsen av Opstad fant sted noen uker senere. Han tok en mer aktiv rolle enn Simonsen for å kontakte norske myndigheter og skaffe forsyninger til befolkningen i Kistrand. Selv om både Simonsen og Opstad fikk myndighet til å

¹⁰¹⁶ Se kapittel 8.2.1

¹⁰¹⁷ RA/RAFA-4978/D/L0041/0001. Rapport til justis- og politidepartementet fra Justisdepartementets representant Kristian Kjølnér. Dateret 30.12.1944.

¹⁰¹⁸ *Vestfinnmark Arbeiderblad*, 27.11.1954.

¹⁰¹⁹ *Vestfinnmark Arbeiderblad*, 27.11.1954.

¹⁰²⁰ Historiker Arvid Petterson har delt gjenoppbyggingen av Kistrand inn i tre faser, og den første fasen er kjent som Valjok-perioden. Se Petterson, 1989: 31.

beslaglegge og refordele private forsyninger for å avhjelpe matsituasjonen, er det ingen indikasjoner på at de måtte benytte denne fullmakten. Felleskapet var trolig den mest stabile faktoren i den vanskelige situasjonen, og befolkningen tok uoppfordret vare på hverandre.

I Indre Finnmark avholdt medlemmer av den siste lovlige administrasjonen i Karasjok møter fra desember 1944. Samuel Nordvang, som var den siste lovlige valgte ordføreren, tok rollen som ordfører, og Giæver konstituerte Nordvang begynnelsen av januar 1945. Dette skjedde samtidig som han utnevnte Opstad til ordfører for Kistrand.¹⁰²¹ Både Opstad og Nordvang oppholdt seg i Valjok ved årsskiftet 1944/45. På dette tidspunktet var en selvutnevnt sivil administrasjon allerede i drift i Karasjok.¹⁰²² Dette fremgår av et referat der kommunestyret vedtok at ordføreren skulle ha en månedslønn på 200 kroner fra og med 1. desember 1944.¹⁰²³ Dette indikerer at han hadde en funksjon som skulle lønnes. Det finnes ingen referater fra 1944, så man vet ingenting om hva administrasjonen foretok seg i lokalsamfunnet. Referatene fra 1945 viser derimot at styret diskuterte posisjoner og verv, og at de arbeidet aktivt med å besette vervene fortløpende i løpet av de første ukene

9.2.1 Forsyningsnemndenes oppgaver

Forsyningsnemndene fikk ansvar for å innhente oversikt over ressurser og behov blant overvinterene. Myndighetene påla dem å skaffe informasjon om beholdningen av rasjonerte varer, inkludert varelager fra kjøpmenn. Dessuten tyske varelager og alt som ikke var i privat eie, i tillegg til forsyningsnemndens egen beholdning.¹⁰²⁴ Eksempler på slike varer var restlager fra tvangsevakuerte personer som ikke lenger var til stede i området. Tekstil og skotøy var unntatt fra tellingspålegget og behøvde ikke oppgis. Da nødsituasjonen varierte fra kommune til kommune, var Fylkesforsyningsnemnden avhengig av en detaljert oversikt for å kunne fordele forsyninger etter behov. Fristen for å rapportere til Fylkesforsyningsnemnden var satt til 15. desember 1944.¹⁰²⁵ Til samme dato fikk alle private husholdninger pålegg om å avlevere matvarer som var hentet fra offentlige eller tyske lagre. De fikk tillatelse til å

¹⁰²¹ Giæver, 1982: 108.

¹⁰²² *Vestfinnmark Arbeiderblad*, 27.11.1954.

¹⁰²³ IKAF. Protokoll merket Karasjok herredsting. Møtebok 1942-1950. Møtereferat datert 06.01.1945.

¹⁰²⁴ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Referat fra møte i Finnmark fylkesforsyningsnemnd 27.11.1944. Datert 02.12.1944.

¹⁰²⁵ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Referat fra møte i Finnmark fylkesforsyningsnemnd 27.11.1944. Datert 02.12.1944.

beholde tilstrekkelige mengder til å dekke sine egne behov ut januar måned, men alle varer utover dette skulle avleveres til forsyningsnemnden.

Dyrebestanden var en viktig næringskilde. Anslag viste at det var 2600 storfe, 4000 sauer, 5500 reinsdyr og 200 hester i Finnmark i desember 1944.¹⁰²⁶ Fylkesforsyningsnemnden hadde retningslinjer for dyrehold og dyrefôr, samt brensel. Disse retningslinjene la vekt på å disponere dyrefor på en måte som ville minimere behovet for å slakte melkekyr og hester.

Myndighetene vedtok retningslinjer for å sikre at hele befolkningen hadde nok til å overleve inntil man fikk tilgang på forsyninger utenfra. Dersom noen skulle bestride administrasjonens beslutninger, kunne politimyndighetene gripe inn for å iverksette nødvendige tiltak.¹⁰²⁷ Rekvisisjon og inndragning av eiendom var eksempler på mulige konfliktskapende forhold. På det første møtet i Fylkesforsyningsnemnden fikk de individuelle forsyningsnemndene handlingsrom til å evaluere hvilke varer og hvor mye som skulle inndras lokalt, samtidig som de fikk tilgang til bistand fra politiet ved behov:

*Hvor den lokale forsyningsnemnd ikke vil gripe inn for en rettferdig fordeling av varene vil fylkesforsyningsnemnda forbeholde seg adgang til å treffe forføyninger som er nødvendige overfor dem som er uvillige til å oppgi eller utlevere beholdninger som kreves avstått. Forsyningsnemndene kan hertil påkalle hjelp av politi. Forsyningsnemndene avgjør selv hvilke vareslag som skal inndras under hensyntagen til det lokale behov.*¹⁰²⁸

Organiseringen av de lokale forsyningsnemndene gikk raskt. Før årets slutt foreligger det skriftlig korrespondanse mellom fylkesforsyningsnemnden og tolv lokale forsyningsnemnder.¹⁰²⁹ I Frie Finnmark og Indre Finnmark var det opprettet forsyningsnemnder i samtlige kommuner, mens det i Kystregionen kun var etablert nemnder i Gamvik og Berlevåg, som var de to østligste kommunene i Kystregionen.¹⁰³⁰ Ordføreren i

¹⁰²⁶ RA/RAFA-4978/D/L0042/0004. Melding til Norske ambassade i Moskva fra A.D Dahl. Datert 22.12.1944.

¹⁰²⁷ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Referat fra møte i Finnmark fylkesforsyningsnemnd 27.11.1944. Datert 02.12.1944.

¹⁰²⁸ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Referat fra møte i Finnmark fylkesforsyningsnemnd 27.11.1944. Datert 02.12.1944.

¹⁰²⁹ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Diverse korrespondanse.

¹⁰³⁰ For oversikt over forsyningsnemnder se vedlegg nr. 3

Lebesby herred hadde ansvar og myndighet i forhold til forsynings situasjonen, men de hadde ikke forsyningsnemnd.¹⁰³¹

Til tross for betydelige utfordringer som følge av på papir og trykkeutstyr, klarte man å stensilere nye rasjoneringskort som skulle tas i bruk fra og med 1. januar 1945.¹⁰³² I løpet av november og desember 1944 dreide korrespondansen mellom fylkesforsyningsnemnden og forsyningsnemndene i kommunene seg hovedsakelig om formidling av retningslinjer. Videre fikk nemndene tildelt kaffe og sukker som kom med konvoi nr. 1. Dessuten utredet de fordelingen av lokale ressurser, som for eksempel kull fra de lokale depotene.¹⁰³³

I slutten av desember 1944 fikk regjeringen i London melding om at forsyningsnemndene var beredt til å administrere mottak og fordeling av forsyninger, men at det manglet forsyninger:

*Av de foran gitte opplysninger vil det framgå at [...] befolkningen mangler mat, klær og i det hele tatt alle slags varer såsom sengetøy, kjøkkenutstyr, redskaper m.v. Forsyningsapparatet er forsåvidt i orden. Det er tilstrekkelige forsyninger som mangler.*¹⁰³⁴

Mens de avventet tilførselen av eksterne forsyninger, var forsyningsnemndene tvunget til å fordele de tilgjengelige ressursene på en hensiktsmessig måte i fylket. Dyrebestanden var en viktig næringskilde. I slutten av desember 1944 beordret fylkesforsyningsnemnden slakting av reinsdyr.¹⁰³⁵ For å kunne gjennomføre slaktingen av dyrene fikk vernepliktige reindriftsamer fritak fra å møte til militærtjeneste da forsvaret innkalte alle vernepliktige i januar 1945.¹⁰³⁶

¹⁰³¹ Se kapittel 8.2.

¹⁰³² SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Rundskriv nr. 2 fra Finnmark fylkesforsyningsnemnd. Datert 21.12.1944.

¹⁰³³ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Rundskriv nr. 2 fra Finnmark fylkesforsyningsnemnd. Datert 21.12.1944.

¹⁰³⁴ RA/RAFA-4978/D/L0041/001. Rapport til det kongelige Justis- og politidepartement fra Justisdepartementets representant i Finnmark Kristian Kjølner. Datert 30.12.1944.

¹⁰³⁵ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Brev til Utskrivingsoffiseren i Vestre-Jakobselv fra Fylkesforsyningsnemnden. Datert. 23.12.1944. Se kapittel 6 om tvangsevakuering av Indre Finnmark vedrørende reinsdyr.

¹⁰³⁶ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Brev til Utskrivingsoffiseren i Vestre-Jakobselv fra Fylkesforsyningsnemnden. Datert. 23.12.1944.

9.2.2 utfordringer knyttet til transport

Nesseby forsyningsnemnd mottok 1092 kilo farin transportert med motorbåt til Gornitak den 6. desember 1944.¹⁰³⁷ Forsyningsnemndene måtte selv dekke transportutgiftene.¹⁰³⁸ Dette innebar ikke at de måtte ha kapital til å betale umiddelbart. Snarere handlet det om hvor kostnadene skulle føres i et regnskap som skulle gjøres opp i ettertid. Den største utfordringen var å skaffe transport. En foreløpig oversikt over båter som var igjen i fylket fra slutten av desember 1944, viser at det var 25 middels store og 80 små fiskeskøyter, i tillegg til rundt 80 robåter i behold. Trehundre og femti fiskeskøyter var antatt ødelagt.¹⁰³⁹ Selv om en betydelig del av befolkningen kunne få sine forsyninger levert sjøveien, var det få båter tilgjengelige. I tillegg var det andre militære og sivile behov som også måtte bli dekket med de tilgjengelige transportmidlene.

I slutten av januar ser man at transportene i Finnmark bar preg av å være mer organisert. Femten fartøy fikk anvist skipsproviant for siviltransport.¹⁰⁴⁰ Fartøyene hadde en multifunksjonell rolle som både forsynings- og passasjertransport, i tillegg til å kunne benyttes for eller i kombinasjon med militærtransport. Tilgang på organisert transport gjorde oppgavene til forsyningsnemndene enklere, men likevel ikke uten utfordringer. Transportene var assosiert med risiko for både menneskeliv og last. Forsyningsnemndene erfarte at varer gikk tapt før de nådde frem til mottakerkommunene.¹⁰⁴¹ Mottakerkommunene var ansvarlig for svinn, og dette var spesifisert på fakturaene. I desember 1944 var dette utdypet ytterligere med en spesifisering på faktura om at varene var sendt for mottakerkommunenes egen regning og risiko.¹⁰⁴² Det synes rimelig å anta at denne spesifiseringen på fakturaene var

¹⁰³⁷ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Telegram fra Finnmark Fylkesforsyningsnemnd til Nesseby forsyningsnemnd. Datert 06.12.1944.

¹⁰³⁸ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Faktura til Polmak forsyningsnemnd fra Finnmark Fylkesforsyningsnemnd. Datert 16.12.1944.

¹⁰³⁹ RA/RAFA-4978/D/L0042/0004. Melding til Norske ambassade i Moskva fra A.D Dahl. Datert 22.12.1944.

¹⁰⁴⁰ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Skriv til Vardø forsyningsnemnd fra Finnmark Fylkesforsyningsnemnd angående fartøyer i siviltransport. Datert 25.01.1945.

¹⁰⁴¹ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Skriv til Vadsø politikammer fra Finnmark Fylkesforsyningsnemnd. Datert 12.12.1944.

¹⁰⁴² SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Faktura fra Finnmark Fylkesforsyningsnemnd til Karasjok forsyningsnemnd. Datert 20.12.1944.

basert på tidligere erfaringer med svinn under transport fra fylkesforsyningsnemnden til mottakerne.

Som det har blitt vist gjennom de foregående kapitlene, var det mange som ikke befant seg i sin egen hjemkommune i november og desember 1944. Dette måtte løses administrativt. De som hadde flyktet fra sine hjemsteder skulle få rasjonene sine gjennom forsyningsnemnden der de befant seg, ikke der de var bosatt.¹⁰⁴³ Ved overflytting til en ny kommune skulle rasjoneringslegitimasjon stemples av forsyningsnemnden i den nye kommunen. Dette innebar at forsyningsnemndene var ansvarlige for alle som befant seg innenfor deres geografiske ansvarsområde til enhver tid. For kommunene Vardø og Vardø herred som tok imot flest overvintretere som kom fra steder lengre vest, skapte overvintreterne utfordringer og ekstra press for forsyningsnemndene.

Konvoi nr. 2 ankom Murmansk 7. desember 1944, åtte dager etter at den gikk fra Storbritannia. Den lengste etappen var unnagjort, men fra ankomsten i Murmansk gikk det videre 17 dager før forsyningene nådde fram til Sør-Varanger. Et sovjetisk handelsskip fraktet forsyningene fra Murmansk til Liinahamari.¹⁰⁴⁴ Derfra gikk transporten videre med en norsk korvett og fem minesveipere.¹⁰⁴⁵ Konvoien gikk fra Liinahamari 25. desember og ankom Kirkenes samme dag. Det var opprinnelig 2300 tonn forsyninger sendt fra Storbritannia, men gjentatte lossinger medførte en del svinn.¹⁰⁴⁶ Forsyningene med konvoi nr. 2 besto i hovedsak av ulltepper, såpe, kjøtthermetikk, margarin, boksmelk og kjeks. Dette nådde frem til forsyningsnemndene de første ukene av januar 1945. Som eksempel mottok forsyningsnemnden i Båtsfjord 2000 kilo kjeks, 800 kilo margarin, 18 kasser såpe og 1512 bokser hermetikk den 4. januar 1945.¹⁰⁴⁷ Rasjonene per person per uke besto av ett kilo kjeks, ¼ kilo margarin, en boks hermetikk, 200 gram sukker og en boks melk i januar 1945.¹⁰⁴⁸ I

¹⁰⁴³ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Skriv fra Fylkesforsyningsnemnda til forsyningsnemndene i Gamvik og Berlevåg, Tana, Polmak, Nesseby, Nord-Varanger, Vardø herred, Sør-Varanger, Vardø og Vadsø. Datert 08.12.1944

¹⁰⁴⁴ Steen, 1969: 383.

¹⁰⁴⁵ Steen, 1969: 370-371. To norske korvetter og tre minesveipere ankom fra Storbritannia med konvoien nr. 2 som ankom Murmansk 7. desember 1944. To av minesveiperne var sovjetiske.

¹⁰⁴⁶ RA/RAFA-1992/1/Db/L0002.Rapport for desember fra Marineavsnitt Kirkenes. Datert. 04.01.1945.

¹⁰⁴⁷ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875.Telegram til Forsyningsnemnd i Båtsfjord fra Fylkesforsyningsnemnden. Datert 04.01.1945.

¹⁰⁴⁸ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Skriv til oberstløytnant Johnson fra Finnmark Fylkesforsyningsnemnd. Datert 11.01.1945.

fordelingen gjenspeiles det at fylkesforsyningsnemnden hadde en viss oversikt over ulikhetene, og tok hensyn til dette ved fordeling. Vardø forsyningsnemnd fikk for eksempel 98 kg ekstra kjeks som skulle deles ut til folk som manglet mel.¹⁰⁴⁹ Steder som hadde gjennomtrekk av overvintreere fikk også ekstra forsyninger som var øremerket disse, og som kom utenom kommunens ordinære tildeling. Staten dekket denne utgiften uten å fakturere de lokale forsyningsnemndene.¹⁰⁵⁰ Institusjonene fikk tildelt ulltepper. Av tildelingene framgår det at det var opprettet en sykestue i Båtsfjord i begynnelsen av januar 1945, og at denne mottok 30 ulltepper.¹⁰⁵¹

Ved årsskiftet 1944/45 var forsyningsnemndene i drift, men det var ingen forsyningsnemnder vest for Gamvik i Kystregionen. Livsvilkårene i en stor del av Kystregionen var fortsatt uavklart for norske myndigheter. Rekognoseringene hadde resultert i kjennskap til umiddelbare og mer langsiktige behov i store deler av fylket, men ikke alle steder. Som vist i kapittel 8.2.6 var det gjennomført rekognosering så langt vest som til Magerøya. I romjula i 1944 ankom to båter fra Sørøya Båtsfjord, og den første rapporten angående forholdene på Sørøya er datert 30. desember 1944.¹⁰⁵² Informasjon om livsvilkårene på Sørøya utløste umiddelbare forberedelser for å organisere nødhjelp. Ettersom folk levde i skjul på øya var det vanskelig å anslå hvor mange som var igjen, men de antok at det var 1000-2000 mennesker, mange av dem overvintreere fra andre steder.¹⁰⁵³ Senere viste det seg at det riktige antallet var i overkant av 1000, inkludert de som befant seg på Seiland.¹⁰⁵⁴ Det nye året startet med rekognosering til Sørøya, etterfulgt av to omfattende redningsoperasjoner for å hente sivile ut og bringe forsyninger inn til området.

¹⁰⁴⁹ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Telegram til Forsyningsnemnden i Vardø fra Fylkesforsyningsnemnden. Datert 05.01.1945.

¹⁰⁵⁰ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Skriv til Polmak forsyningsnemnd fra Finnmark Fylkesforsyningsnemnd. Datert 03.01.1945.

¹⁰⁵¹ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Telegram til Agent Rønning fra Fylkesforsyningsnemnden. Datert 16.01.1945. Distriktslege Johan Bremer som hadde flyktet fra Gamvik, var lege på sykestuen.

¹⁰⁵² Ra/Rafa-2017/Y/Yh/L0222. Rapport som ang forholdene på Sørøya. Underskrevet av oberstløytnant Gunnar Johnson. Datert. 30.12.1944.

¹⁰⁵³ Ra/Rafa-2017/Y/Yh/L0222. Rapport som ang forholdene på Sørøya. Underskrevet av oberstløytnant Gunnar Johnson. Datert. 30.12.1944.

¹⁰⁵⁴ RA/RAFA-1992/1/Db/L0001. Rapport angående forholdene på Sørøya. Underskrevet av løytnant Ole Friele Backer. Datert 16.02.1945.

9.3 Klær, skotøy og spedbarnsutstyr

Behovet for klær og skotøy var stort i hele fylket. Mange hadde mistet alt de eide med unntak av det de hadde på seg da de flyktet. Klær og skotøy var unntatt tellingen når kommunene skulle avlevere oversikt over hva som fantes av ressurser til fylkesforsyningsnemnden.¹⁰⁵⁵ Begge deler var rasjonert på lik linje med andre varer, og folk som trengte klær måtte oppgi nøyaktig hva de hadde. Fylkeskommunen fastsatte en standard etter skjønn. Tabellen gir en oversikt over plaggene Fylkeskommunen anså som tilstrekkelige, fordelt på kvinner og menn.

Tabell 9.1 Oversikt over Fylkesforsyningsnemndens vurdering av hva som ble ansett for å være tilstrekkelig for det aller nødvendige fordelt på kvinner, menn og utstyrsvarer felles for begge kjønn.

Kvinner	Menn	Ustyrsvarer
En kåpe	En jakke	To ulltepper
En genser	Et par ytterbenklær	To lakener
En jakke eller bluse	En frakk	To putevar
En kjole	En pullover eller genser	En dyne
Et skjørt	To skjorter	En madras
To sett undertøy	To sett undertøy	
Fire par strømper	Fire par strømper	
Et forkle	Et par sko	
Et par sko		

Kilde: SAT. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Rundskriv nr. 8 til forsyningsnemndene fra Finnmark Fylkesforsyningsnemnd. Dokumentet er ikke datert, men ligger sammen med andre rundskriv datert 08.01.1945. Dette er sannsynligvis signert samme dag.

Når folk søkte om å få klær og skotøy var det ikke tilstrekkelig at de oppga hva de hadde av klær, skotøy og utstyr ifølge tabellen over. Det var også krav om å oppgi beholdning av nattklær, eventuelt øvrige klær, gardiner, alle typer arbeidsklær samt stoff, garn og lærvarer

¹⁰⁵⁵ Se kapittel 10.1

som kunne opparbeides til gjenstander som er spesifisert i tabell 9.1.¹⁰⁵⁶ Det var tatt hensyn til særskilte behov. De som arbeidet utendørs hadde rett til et sett arbeidsklær, et par lærstøvler og to par votter. Fiskere skulle ha ett sett oljeklær og ett par gummistøvler.¹⁰⁵⁷ For å få arbeidsklær var det en forutsetning av personen var aktiv i yrket sitt. En fisker uten båt hadde for eksempel ikke rett på arbeidsklær.

I februar skulle det deles ut gavepakker med klær og sko som ankom med konvoi nr. 3 i januar 1945.¹⁰⁵⁸ Enkelte kommuner erfarte ei voldsom befolkningsøkning med overvintre. Båtsfjord hadde stor gjennomstrømning av overvintre som kom vestfra. I januar 1945 var det så folksomt i Båtsfjord at myndighetene sendte overvintre som kom vestfra videre til Vardø. Der fikk mange midlertidig husrom på festningen inntil det kunne skaffes mer permanent husly.¹⁰⁵⁹ Anvisning på klær og sko skulle prioriteres til *krigsherjede* som hadde mistet alle de eide, både fastboende og evakuerte som befant seg i kommunen.¹⁰⁶⁰ Forsyningnemndene fikk instruks om å være nøye på hvem de plasserte i kategorien *krigsherjet*, det var ikke tilstrekkelig at hjemmet var brent:

Nemnda skal vurdere med strenghet hvem som er krigsherjet. Personer som har evakuert i tide og brakt med seg det vesentligste av sitt utstyr og sine klær og nå har vent tilbake med det og finner sitt bosted brent, er ikke krigsherjet i denne betydning. Heller ikke personer som har det aller nødvendigste av klær, men har fått sitt hjem med alt utstyr brent under fravær og i dag er underbrakt ved å

¹⁰⁵⁶ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Rundskriv nr. 8 til forsyningnemndene fra Finnmark Fylkesforsyningnemnd. Dokumentet er ikke datert, men ligger sammen med andre rundskriv datert 08.01.1945. Dette er sannsynligvis signert samme dag.

¹⁰⁵⁷ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Rundskriv nr. 8 til forsyningnemndene fra Finnmark Fylkesforsyningnemnd. Dokumentet er ikke datert, men ligger sammen med andre rundskriv datert 08.01.1945. Dette er sannsynligvis signert samme dag.

¹⁰⁵⁸ RA/S-2910/D/Da/L0176/0005. Skriv fra medisinaldirektørens representant i Finnmark til Medisinaldirektøren. Fordeling av gaveklær. Datert 19.02.1945.

¹⁰⁵⁹ GMA. Intervju tidsvitne født 1930. Referanse EP. Transkribert. (Klausulert)

¹⁰⁶⁰ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Rundskriv nr. 8 til forsyningnemndene fra Finnmark Fylkesforsyningnemnd. Dokumentet er ikke datert, men ligger sammen med andre rundskriv datert 08.01.1945. Dette er sannsynligvis signert samme dag.

benytte nødvendig utstyr tilhørende personer som fienden har tatt med seg ikke er å betegne som krigsherjede i første omgang fordi de foreløpig er underbrakt.¹⁰⁶¹

Gavepakkene skulle fordeles etter behov, og dette skulle utredes grundig i forkant. Caspersen var ansvarlig for utredningen, og han utarbeidet en oversikt som skulle benyttes ved fordelingen.¹⁰⁶² Tabellen under viser en oversikt over kommunene som fikk tildelt gavepakker. Enkelte kommuner fikk et tillegg på grunn av nød. I utgangspunktet var det beregnet at hvert kolli med gavepakker skulle fordeles på rundt 50 personer. I kommunene som mottok tillegg for nød, la man til en bestemt prosentøkning i befolkningstallet før de fordelte kolloene. En kommune med 1000 innbyggere der man antok at det var 10 prosent nød, ville motta gavepakker som om folketallet var 1100.

¹⁰⁶¹ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Rundskriv nr. 8 til forsyningsnemndene fra Finnmark Fylkesforsyningsnemnd. Dokumentet er ikke datert, men ligger sammen med andre rundskriv datert 08.01.1945. Dette er sannsynligvis signert samme dag.

¹⁰⁶² RA/S-2910/D/Da/L0176/0005. Skriv fra medisinaldirektørens representant i Finnmark til Medisinaldirektøren. Fordeling av gaveklær. Datert 19.02.1945.

Figur 9.2 Tildeling av gavepakker i februar 1945 fordelt på mottakerkommuner.

Kommune	Antatt befolkning per 10.02.1945	Prosent tillegg på grunn av nød	Sum befolkning med tillegg	Antall kolli gavepakker
Sør-Varanger	6700	30	7810	156
Vadsø	1800	20	2160	43
Nord-Varanger	1900	10	2090	42
Vardø herred	2730	20	3280	65
Vardø by	1800	40	2520	50
Berlevåg	600	50	900	18
Gamvik	600	40	840	17
Tana	1630	30	2120	43
Polmak	900	0	900	18
Nesseby	1500	20	1800	36
Karasjok	1385	30	1800	36
Kautokeino	1200	30	1560	31
Kistrand	900	50	1350	27
Lebesby	400	50	600	12
Totalt	24045		29730	594

Kilde: RA/S-2910/D/Da/L0176/0005. Skriv fra medisinaldirektørens representant i Finnmark til Medisinaldirektøren. Fordeling av gaveklær. Datert 19.02.1945.

Som det kommer fram i tabellen over var det kun Polmak som ikke fikk tillegg grunnet nød, mens Nord-Varanger fikk bare ti prosent tillegg. Som vist i kapittel 3.4 var disse to

kommunene mildest rammet av ødeleggelser høsten 1944. Kun en liten del av bebyggelsen var brent, og befolkningen hadde trolig det meste av sine eiendeler intakt. Nøden var størst i Berlevåg, Kistrand og Lebesby, som alle tre fikk 50 prosent tillegg på grunn av nød. Kautokeino og Karasjok fikk begge et tillegg på 30 prosent, det samme fikk Sør-Varanger og Tana. Gamvik og Vardø by fikk 40 prosent tillegg, mens Nesseby, Vardø herred og Vadsø fikk 20 prosent tillegg. I de tre kommunene med størst nød var det rundt 33 personer per kolli gavepakker, mens standarden var 50 personer per kolli, som nevnt over.

Kystkommunene vest for Kistrand fikk ikke tildelt gavepakker. Det betyr ikke at det ikke var tatt hensyn til dem i fordelingen. En del av gavepakkene var forbeholdt to særskilte grupper. Den ene var befolkningen i kommuner som ikke ennå var frigjort, og den andre var sjømenn.¹⁰⁶³ Ikke frigjorte kommuner henviser i denne sammenhengen til de kommunene som ikke er oppført som mottakere av gavepakker, altså Alta, Talvik, Kvalsund, Hammerfest, Sørøysund, Hasvik, Kjølvik og Loppa. Sjømenn hadde en viktig samfunnsrolle med hensyn til både transport og fiske, og måtte derfor prioriteres med nødvendig utstyr for å opprettholde disse funksjonene.

Retningslinjene vedrørende utdelingen av gavepakkene var tydelige. Sosialdepartementets representant i Finnmark skulle være ansvarlig for fordelingen mellom kommunene. I hver enkelt kommune skulle det utnevnes en komite, og denne komiteen kunne om nødvendig utnevne underkomiteer som skulle stå for utdeling.¹⁰⁶⁴ Forsyningsnemndens forretningsfører skulle være medlem av komiteen, og han skulle lage en nøyaktig oversikt over tildelingene.¹⁰⁶⁵ Sosialdepartementet dekket transportutgiftene til kommunene, i motsetning til transport av ordinære forsyninger som kommunene måtte besørge selv. Gavepakkene skulle ikke selges, men deles ut gratis til alle utenom rasjoneringsbestemmelsene. Tildeling kunne likevel påvirke søknader om rasjonerte varer hvis behovene endret seg. I praksis innebar dette at hvis noen hadde søkt om å få kjøpe et par sko, og de gjennom gaveordningen

¹⁰⁶³ RA/S-2910/D/Da/L0176/0005. Skriv fra medisinaldirektørens representant i Finnmark til Medisinaldirektøren. Fordeling av gaveklær. Datert 19.02.1945.

¹⁰⁶⁴ RA/S-2910/D/Da/L0176/0005. Instruks om utdeling av gaveklær etc. Underskrevet John Caspersen. Datert 05.02.1945

¹⁰⁶⁵ SATØ. Boks 2875. Skriv til forsyningsnemndene i Gamvik, Berlevåg og Kongsfjord, Tana, Polmak, Nesseby, Nord-Varanger, Vardø herred, Sør-Varanger, Vardø og Vadsø. Signert av forretningsføreren til Finnmark Fylkesforsyningsnemnd. Datert 16.12.1944.

fikk tildelt sko, så ville de ikke prioriteres to ganger. Det var opp til komiteene å vurdere utdeling i forhold til behov, men de skulle prioritere sjømenn, veiarbeidere, fiskere og andre som utførte arbeidsoppgaver som var nyttig for samfunnet. Tidligere NS-medlemmer og landssvikere var ekskludert fra ordningen.¹⁰⁶⁶ Komiteene skulle til slutt levere en rapport over utdelingene. Vedlagt rapporten skulle det være et takkebrev til hjelpeorganisasjonene som hadde samlet inn gavene.

Utstyr til mødre og spedbarn skulle i likhet med klær og skotøy fordeles etter særskilte retningslinjer. Det var distriktslegene og ikke forsyningsnemndene som var ansvarlig for fordeling og disponering. Barn kom til verden i huler og gammer, og behovet for utstyr til både mødre og spedbarn var betydelig. Konvoi nummer 2 leverte 100 sett med spedbarnsutstyr.¹⁰⁶⁷

En spedbarnspakke inneholdt en rekke produkter fra tepper til damebind, toalettpapir og tåteflasker.¹⁰⁶⁸ Seks distriktsleger mottok til sammen 83 av utstyrspakkene, som igjen skulle fordele disse på elleve kommuner der antallet utstyrspakker per kommune var bestemt på forhånd.¹⁰⁶⁹ Sør-Varanger som var den mest folkerike kommunen, fikk tildelt 25 pakker. Hvis distriktslegene ønsket å dele opp pakkene hadde de anledning til å gjøre det, men innholdet skulle selges, og ikke gis bort.¹⁰⁷⁰ Prisen per sett var 80 kroner. Hvis nødstilte uten betalingsevne trengte utstyr, måtte kostnaden dekkes av frivillige foreninger eller kommunen. I motsetning til klær og sko, var det ingen utdeling av spedbarnspakker uten vederlag.

9.4 Forsyninger til Kystregionen

Hans Simonsen fikk rollen som forsyningsansvarlig i Lebesby i desember 1944.¹⁰⁷¹ Simonsen hadde i tillegg myndighet som normalt tilfalt en ordfører og lensmann. Han var alene om alle

¹⁰⁶⁶ RA/S-2910/D/Da/L0176/0005. Instruks om utdeling av gaveklær etc. Underskrevet John Caspersen. Datert 05.02.1945

¹⁰⁶⁷ RA/S-2910/D/Da/L0176/0005. Skriv angående spedbarnsutstyr fra John Caspersen til Statens Medisinaldepot i Vadsø. Datert 30.12.1944.

¹⁰⁶⁸ For komplett oversikt over innhold se vedlegg nr.6.

¹⁰⁶⁹ For oversikt over fordelingen av spedbarnspakkene se vedlegg nr.7.

¹⁰⁷⁰ RA/S-2910/D/Da/L0176/0005. Skriv angående utstyr for svangre og spedbarn.RA/S-2910/D/Da/L0176/0005. Skriv angående spedbarnsutstyr fra John Caspersen til Statens Medisinaldepot i Vadsø. Datert 30.12.1944.

¹⁰⁷¹ Se kapittel 6.2.

oppgavene, og hadde ingen forsyningsnemnd å lene seg på. Utnevnelsen av Simonsen til disse oppgavene var en nødløsning som var ment å være midlertidig.

Telegrammet Simonsen mottok den 6. desember 1944 hadde ingen retningslinjer for hvordan han skulle løse oppgavene han var pålagt, dette var derfor i stor grad opp til han selv. Han hadde heller ingen direkte kontakt med norske myndigheter de første to ukene. Den 21. desember 1944 reiste Simonsen til Hopseidet for å komme i kontakt med oberstløytnant Gunnar Johnson.¹⁰⁷² Reisen hadde to formål. For det første ville han melde fra om en tysk desertør som bodde sammen med sivilbefolkningen. Dette var en oppgave som var knyttet til ansvaret han hadde som lensmann. For det andre ville han melde fra om behovet for forsyninger til Laksefjorden. Simonsen returnerte til Brattholmen med uforurettet sak. Johnson var ikke til stede.

Da besøket på Hopseidet ikke fikk det utfallet Simonsen hadde håpet på, henvendte han seg direkte til Fylkesmannen for å informere om livsvilkårene i Laksefjorden. I et brev informerte han om at det var rundt 250 mennesker igjen i dette området, og at en stor andel av dem var barn og unge.¹⁰⁷³ Befolkningen hadde hittil klart seg bra, forholdene tatt i betraktning, mye takket være brødlageret som var igjen etter tyskerne i Ifjord.¹⁰⁷⁴ Simonsen uttrykte nå klart sin bekymring for fremtiden og understreket behovet for umiddelbar hjelp. Hvis befolkningen skulle fortsette å oppholde seg i Laksefjorden måtte det skaffes forsyninger av mel, gryn, melk, kaffe, tobakk og såpe.¹⁰⁷⁵ Evakuering av befolkningen var ifølge Simonsen en alternativ løsning. Han presiserte at det ikke fantes transportmidler i Laksefjord, hverken til å frakte folk eller hente forsyninger på Hopseidet. Hjelpen måtte organiseres i sin helhet av Fylkeskommunen. Han sendte brevet med M/K Nordlys den 12. januar 1945.¹⁰⁷⁶

Som vist i kapittel 8.2.1 var rekognosering prioritert for å få oversikt over livsvilkårene til sivilbefolkningen. Da Fylkesmannen mottok brevet fra Simonsen var administrasjonen allerede kjent med at befolkningen i Laksefjorden trengte hjelp. Informasjonen kom fra flere

¹⁰⁷² GMA. Hans Simonsens privatarkiv. Hans Simonsens notater. Datert 21.12.1944.

¹⁰⁷³ GMA. Hans Simonsens privatarkiv. Brev adressert til Fylkesmannen i Finnmark datert 10.01.1945 fra Hans Simonsen.

¹⁰⁷⁴ Vedrørende brødlager se kapittel 8.2.5.

¹⁰⁷⁵ GMA. Hans Simonsens privatarkiv. Brev adressert til Fylkesmannen i Finnmark datert 10.01.1945 fra Hans Simonsen.

¹⁰⁷⁶ GMA. Hans Simonsens privatarkiv. Hans Simonsens notater. Datert 12.01.1944.

kilder. Det var kommet overvintre inn til Båtsfjord og Vardø fra Laksefjorden både før og under redningsoperasjonen i desember 1944, som hadde førstehånds kjennskap til livsvilkårene. Militære rapporter fra området kunne også være informative om forhold som vedrørte sivilbefolkningen.¹⁰⁷⁷ I tillegg reiste overvintre fra Laksefjord over fjellet via Tana til Vadsø for å informere norske myndigheter om behovet for hjelp.¹⁰⁷⁸ Særlig en slik henvendelse til fylkesfullmektigen i januar 1945 fikk betydning. Rapporten fra møtet gir innsikt i prosedyrene administrasjonen hadde i forsyningsspørsmål.¹⁰⁷⁹ Fylkesfullmektigen var godt kjent med rutinene rundt hvordan forsyningnemndene var opprettet og hvordan de fungerte, og spørsmålene han stilte var relevante i denne sammenhengen. Han ønsket oversikt over hvilke kjøpmenn som var tilbake, og hvor de befant seg. Tre handelsmenn var nevnt med navn, og Simonsen var en av dem.¹⁰⁸⁰ Kjøpmenn hadde kompetanse som var relevant, og som vist i kapittel 9.2 var det flere kjøpmenn i Fylkesforsyningnemnden. Hvor forsyningene skulle leveres var derfor avhengig av hvor en kjøpmann kunne ta imot varene. Mottaket og fordelingen måtte fortrinnsvis foretas av noen som hadde erfaring med denne type oppgaver, kjente lokalsamfunnet og i tillegg hadde tillit i befolkningen.

Fylkesforsyningnemnden ekspederte henvendelsen fra Simonsen, og returnert saken til fylkesmannen den 23. januar 1945.¹⁰⁸¹ I telegrammet til Fylkesmannen informerte de om at forsyningene var kommet, og de skulle sendes til Laksefjord med første anledning. To dager senere signerte Simonsen for mottak av 12 esker margarin, 300 kilo sukker og 300 kilo hvetemel.¹⁰⁸² Han fikk i tillegg en rekvisisjon på en nordlandsbåt han kunne disponere. Rekvisisjonen var underskrevet av fylkesmannen.¹⁰⁸³ Den aktuelle båten lå på Hopseidet, og

¹⁰⁷⁷ RA/RAFA-4978/DD/L0038. Rapport til distriktskommandosjefen fra løytnant Henningsen. Datert 08.01.1945.

¹⁰⁷⁸ I desember resulterte en slik henvendelse i at Simonsen blant annet ble utnevnt til ordfører. Se kap. 9.2.

¹⁰⁷⁹ GMA. Hans Simonsens privatarkiv. Rapport om forholdene i Laksefjorden underskrevet av Fylkesfullmektigen. Datert 06.01.1945. I rapporten sto det at kopi skulle sendes til Anton Simonsen på Brattholmen. I samme rapport henvises det til handelsmann Anton Simonsen på Brattholmen. Dette er en feiltakelse av navnet. Det er Hans Simonsen det refereres til

¹⁰⁸⁰ De to andre kjøpmennene som ble nevnt holdt til i Torskefjord og på Veines.

¹⁰⁸¹ GMA. Hans Simonsens privatarkiv. Telegram til Fylkesmannen fra Fylkesforsyningnemnden. Datert 23.01.1945.

¹⁰⁸² GMA. Hans Simonsens privatarkiv. Bekreftelse på mottatt mat. Datert 25.01.1945

¹⁰⁸³ GMA. Hans Simonsens privatarkiv. Rekvisisjon midlertidig disposisjonsrett på Nordlandsbåt. Underskrevet Fylkesmann Peder Holt. Datert 25.01.1945.

skulle utleveres til Simonsen av en militær vakt på stedet. Tilgang på båt medførte større fleksibilitet og handlingsrom for befolkningen i Laksefjorden.

Det tok i underkant av to uker fra Simonsen henvendte seg til Fylkesmannen, til Laksefjord mottok forsyninger og han fikk tilgang på båt. Simonsen hadde ikke etterspurt båten, det var fylkesmannen som initierte dette, trolig for å sikre at forsyninger kunne fordeles. Båten åpnet også for at forsyninger kunne hentes på Hopseidet. Det var møtet mellom mannen fra Laksefjorden og fylkesfullmektigen i Vadsø som utløste umiddelbare tiltak. I rapporten fra møtet kom det fram at fylkesfullmektigen drøftet situasjonen med både fylkesmannen og fylkesforsyningsnemnden i etterkant av møtet, og at de besluttet å skaffe forsyninger for en måned av mel eller kjeks, margarin og sukker til Laksefjorden.¹⁰⁸⁴ Hvis det var mulig å skaffe, skulle det også leveres melk. De diskuterte transport, og besluttet at forsyningene skulle leveres over Hopseidet med bistand fra oberstløytnant Johnson. Dette var samme forsyningslinje som var etablert for å forsyne soldatene på Kunes i desember 1944. Forsyningene skulle fraktes med sjøtransport fra Tanafjorden til Hopseidet. Derfra skulle det fraktes på land fra Hopseidet til den andre siden av eidet, hvorfra det skulle lastes på ny båt og fraktes til Kunes.¹⁰⁸⁵

Da brevet fra Simonsen nådde fram til Vadsø var altså arbeidet med å skaffe forsyninger til Laksefjorden allerede i gang. Den første båten med forsyninger ankom Brattholmen den 24. januar 1945. Da de hørte motordur på Brattholmen visste ikke om det var venner eller fiender som var på tur inn til land. Simonsen som var ordknapp i notatene sine, beskrev denne hendelsen med flere ord enn normalt:

Knut mente å ha hørt fløitesignal fra fjorden, i retning NV. Senere hørte vi samme fløyting fra retning Klokkervik. Da vi så hørte motordur fra bukta der vi hadde gammen, gikk vi tre stykker ned til sjøen og gjemte oss i fjæra. Det var svært mørkt, men vi så det kom en småbåt med to mann i, roende mot land. Så ropte det, o-hoi er det folk, ikke skyt det er Kalle Karlsen, og Kalle ropte, det er fylkesmannen. Og det var virkelig Kalle Karlsen med M/K Sverre og fylkesmann

¹⁰⁸⁴ GMA. Hans Simonsens privatarkiv. Rapport om forholdene i Laksefjorden underskrevet av Fylkesfullmektigen. Datert 06.01.1945.

¹⁰⁸⁵ RA/RAFA-4978/D/L0039. Rapport nr. 7, Reise til «Fronten» m.v fra distriktskommando Finnmark til Forsvarets overkommando datert 20.12.1944.

*Peder Holt. De blev så med op til gammen, hvor vi satt og pratet hele natten. De hadde også med seg litt forsyninger. Meget frost.*¹⁰⁸⁶

Like velkommen som forsyningene var nyheter om gjenoppbyggingen av den sivile administrasjonen og organiseringen av samfunnet. Tilværelsen var i ferd med å normaliseres etter en lang periode med unntakstilstand.¹⁰⁸⁷

Da Fylkesforsyningsnemnden satte i verk tiltak for å skaffe forsyninger til Laksefjorden gikk prosessen fort, forholdene tatt i betraktning. Det gikk likevel over to måneder fra konvoi nr. 1 ankom fra Storbritannia, til befolkningen i Laksefjorden mottok forsyninger. Den første levering besto av kaffe, tobakk, mel, kjøtthermetikk, bønner og tørr fløte. Alt var innpakket i vanntett forsegling i Storbritannia.¹⁰⁸⁸ Simonsen hadde allerede forberedt et varemottak og et provisorisk utsalgssted i et skur på sin egen branntomt. Allerede dagen etter sto Simonsen igjen bak en disk på Brattholmen, og befolkningen i distriktet kom med båt for å handle av forsyningene som var ankommet med M/K Sverre.¹⁰⁸⁹

Det var lang ventetiden på de første forsyningene, men deretter mottok de forsyninger regelmessig med 3-4 ukers mellomrom til Brattholmen, helt fram til freden. I tabellen under er det en oversikt over når Simonsen mottok forsyninger på Brattholmen, og hva disse forsyningene inneholdt der dette er kjent.

¹⁰⁸⁶ GMA. Hans Simonsens privatarkiv. Hans Simonsens notater. Datert 24.01.1945

¹⁰⁸⁷ Simonsen, 2002: 73.

¹⁰⁸⁸ GMA. Sær oppgave skrevet av Bjørg Simonsen, senere Hoem, i 1965 ved Tromsø gymnas.

¹⁰⁸⁹ GMA. Hans Simonsens privatarkiv. Hans Simonsens notater. Datert 25.01.1945

Figur 9.3 Forsyninger levert på Brattholmen i perioden januar til mai 1945

Dato	Innhold
24.01.1945	Kaffe, tobakk og diverse annet
22.02.1945	Hvitt mel, sukker, margarin, bønner, grøtmel, kakao, såpe, fett, sålelær, gjær, smult, lysolje ¹⁰⁹⁰
28.02.1945	Mel
24.03.1945	Kaffe, sjokolade
08.04.1945	Mel, gaveklær
21.04.1945	Ikke kjent
09.05.1945	Ikke kjent

Kilde: SAT. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Diverse oversikter over leverte forsyninger.

Simonsen holdt regnskap over det han solgte, og hadde kontroll på rasjonene til alle familiene han skulle forsyne.¹⁰⁹¹ Av listene framkommer det at de som ikke kunne betale fikk kreditt. Ettersom papir var en mangelvare, gjenbrakte han papir til kvitteringer og regnskap der det var en ubrukt side.

En uke etter at butikken på Brattholmen gjenåpnet, vedtok fylkesutvalget i Finnmark at den kommunale administrasjonen i Lebesby og Gamvik skulle slås sammen. Læreren Hjalmar Bellika som allerede fungerte som ordfører i Gamvik, overtok ordførerrollen etter Simonsen i Lebesby den 2. februar 1945.¹⁰⁹² Tidligere lensmannsbetjent Bernard Hansen tiltrådte i stillingen som lensmann for Lebesby og Gamvik den 5. februar 1945.¹⁰⁹³ Dette innebar at

¹⁰⁹⁰ SAT. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Telegram merket EJ/AM. Datert 3.2.45.

¹⁰⁹¹ GMA. Hans Simonsens privatarkiv. Lister over salg.

¹⁰⁹² SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 216. Brev til lærer HJ. Bellika fra Fylkesmannen. Datert 17.02.1945.

¹⁰⁹³ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 217. Brev til Bernard Hansen fra Fylkesmannen. Datert 17.02.1945.

Simonsen da ikke lengre hadde de myndigheter som etter loven lå under ordfører- og lensmannsembetet, men i praksis fortsatte han som forsyningsansvarlig. Han kommuniserte direkte med fylkesadministrasjonen, uten å først henvende seg til den kommunale administrasjonen i saker som vedrørte forsyningene til Laksefjorden. Han etterlyste rasjoneringsbestemmelser, og opplyste at han hadde fordelt margarin, sukker og mel etter gamle bestemmelser, etter at det var gjort vedtak om tilleggsrasjoner.¹⁰⁹⁴ Korrespondansen tyder på at han var samvittighetsfull og korrekt, og at det var viktig for han å utføre oppgavene etter de gjeldende retningslinjene. Han informerte om avvik ved leveringene, som i februar da toalettsåpe, kaffe og sjokolade manglet.¹⁰⁹⁵ Videre opplyste han at befolkningen manglet undertøy, arbeidsklær og skotøy i samme henvendelse.

I mars begynte mange av familiene i Laksefjord å gå fri for penger. Simonsen henvendte seg også i denne forbindelse direkte til Fylkesmannen vedrørende manglende betalingsevne for livsnødvendige varer.¹⁰⁹⁶ Han etterspurte retningslinjer fra fylkesadministrasjonen, og forsøkte å finne en løsning på vegne av befolkningen. Til fylkeskommunen meldte han at det ikke var tilgang på lønnet arbeid i Laksefjorden, og at ikke alle hadde anledning til å forlate familien sin og reise andre steder for å ta lønnet arbeide.¹⁰⁹⁷ Fylkesmannen svarte at kommunen var ansvarlig for å legge ut for utgifter til nødvendig nødhjelp, men at det var mulig å søke om forskudd om det manglet midler.¹⁰⁹⁸

Simonsen bekymret seg for vårløsningen med tanke på at de fleste bodde i gammer. En del gammer sto i fare for å bli oversvømt. Simonsen tok opp boligsituasjonen direkte med Fylkesmannen, og etterspurte en vurdering av krisehus til området.¹⁰⁹⁹ Han fikk svar med retningslinjer om at søknad om krisehus skulle rettes til fylkets arbeidsnemnd, med den lokale arbeidsnemnden som mellomledd.¹¹⁰⁰

¹⁰⁹⁴ GMA. Hans Simonsens privatarkiv. Brev til Fylkesforsyningsnemda. Datert 22.2.1945.

¹⁰⁹⁵ GMA. Hans Simonsens privatarkiv. Brev til Fylkesforsyningsnemda. Datert 22.2.1945.

¹⁰⁹⁶ GMA. Hans Simonsens privatarkiv. Brev til fylkesmannen. Datert 11.03.45.

¹⁰⁹⁷ GMA. Hans Simonsens privatarkiv. Brev til fylkesmannen. Datert 11.03.45. På dette tidspunktet reiste en del av befolkningen østover hvor det var mulighet for å få lønnet arbeid.

¹⁰⁹⁸ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 215. Korrespondanse mellom Fylkesmannen og ordføreren i Lebesby og Gamvik angående nødhjelp. Datert 05.04.1945.

¹⁰⁹⁹ GMA. Hans Simonsens privatarkiv. Brev til fylkesmannen. Datert 11.03.1945.

¹¹⁰⁰ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 215. Korrespondanse mellom Fylkesmannen og ordføreren i Lebesby og Gamvik angående nødhjelp. Datert 05.04.1945.

I april endret kommunikasjonen med fylkeskommunen karakter. Det handlet ikke lengre om akutt nød, men å få godtgjørelse for personlige økonomiske utlegg. Simonsen hadde som vist i kapittel 6.2 delt ut varer fra butikklageret sitt til folk som flyktet fra tvangsevakueringen. Etter avtale med Fylkesmannen etterspurte Simonsen oppgjør for dette.¹¹⁰¹ Ved starten av året handlet kommunikasjonen om å skaffe nødhjelp for å sikre liv og helse til befolkningen i Laksefjorden. Da de første forsyningene kom og han hadde regelmessig kontakt med norske myndigheter, dreide kommunikasjonen seg om spørsmål og praktiske utfordringer knyttet til å fordele forsyningene. Da forsyningene kom regelmessig oppsto det spørsmål om hvordan det skulle betales. Mot slutten av perioden tok Simonsen grep for å sikre sine egne interesser. Han ville unngå å sitte igjen med regningen for varer som var delt ut til befolkningen. De organisatoriske problemstillingene fikk gradvis mer oppmerksomhet, noe som tyder på at den umiddelbare nøden der det var fare for liv og helse ikke lengre var akutt.

Etter sammenslåingen av den sivile administrasjonen i Gamvik og Lebesby, var det offentlige ansvaret fordelt på flere. Simonsen fortsatte i praksis som forsyningsansvarlig, selv om han ikke hadde noen formell myndighet. I forbindelse med utdeling av gaveklær fikk han plass i komiteen som var ansvarlig for fordeling i Lebesby og Gamvik.¹¹⁰² Simonsen var en av fem medlemmer i denne komiteen, som var geografisk spredt slik at flere tettsteder var representert. Etter retningslinjene skulle gavepakkene med klær og skotøy fordeles av representanter for frivillige foreninger. Der dette ikke var mulig skulle ordføreren sette ned en komite for å sikre at gavene tilfalt de som trengte det mest, og at det ikke forekom videresalg.¹¹⁰³

Brattholmen fortsatte å være et sentralt møtested i Laksefjorden helt frem til freden. Eksemplet fra Laksefjorden viser at enkeltpersoners innsats fikk stor betydning, og at informasjon om nød kunne være en katalysator for å skaffe hjelp. I dette tilfellet var det flere som kontaktet fylkesadministrasjonen, som iverksatte tiltak for å skaffe forsyninger. At det

¹¹⁰¹ GMA. Hans Simonsens privatarkiv. Brev til fylkesmannen. Datert 08.04.1945.

¹¹⁰² SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 217. Skriv til John Caspersen med oversikt over komite til fordeling av gavepakker. Datert 14.02.1945.

¹¹⁰³ IKAF. Vardø kommune. Saksarkiv F. II A3. Kommunale verv 1944/45. Skriv til ordførerne i befrikkede områder. Fordeling av gavepakker med klær og skotøy. Datert 05.12.1945.

tok tid før hjelpen nådde frem, hadde sammenheng med den vanskelige transportsituasjonen i fylket.

9.5 Forsyninger til Indre Finnmark

Den tidligere lensmannen i Kautokeino, Arvid Dahl, var den første som tok initiativ til å skaffe forsyninger fra Sverige til Indre Finnmark etter tvangsevakueringen.¹¹⁰⁴ Han hadde vært involvert i arbeidet med en rute for kurerer mellom Alta og Karesuando, og var derfor godt kjent med illegal trafikk over grensen.¹¹⁰⁵ Arvid Dahl reiste til Stockholm sammen med en av politibetjentene fra Kautokeino, og kontaktet norske myndigheter i Sverige. I Sverige møtte de han med forståelse for at situasjonen var svært vanskelig i Indre Finnmark. Både *Den norske regjeringens reliefsentral* og *Svenska Norgeshjälpen* anerkjente behovet for nødhjelp.¹¹⁰⁶ Arvid Dahl hadde som mål å skaffe forsyninger. Han hadde ikke vært i kontakt med norske myndigheter som var ankommet fra Storbritannia, og heller ikke den gjenetablerte fylkesadministrasjonen. Kontakten gikk til norske myndigheter i Sverige direkte. Dette forekom ingen andre steder i fylket. Resten av fylket fikk forsyninger fra Storbritannia etter at det var etablert kontakt med norske myndigheter.¹¹⁰⁷

Arvid Dahl lyktes å skaffe forsyninger gjennom Svänska Norgeshjälpen. I midten av januar 1945 sendte Arvid Dahl melding fra Kuttainen i Sverige, om at forsyninger kunne hentes der:

*Jeg har gjennom den svenske Norgeshjälpen skaffet til veie 10 tonn matvarer som nå er lagret i Kuttainen. Disse varene skal deles ut gratis til folk fra Kautokeino, Alta og Karasjok som kan hente dem selv med egen eller lånt rein. Folk i disse herredene som ikke kan hente varer til seg selv og sine skal evakueres til Sverige.*¹¹⁰⁸

¹¹⁰⁴ Arvid Dahl vil heretter bli omtalt med både fornavn og etternavn for at han ikke skal forveksles med Arne Dagfin Dahl.

¹¹⁰⁵ Jan P. Pettersen, *Etterretningsorganisasjonen XU-201 : Narvik, Lødingen, Lofoten, Vesterålen, Harstad : motstandskampen i Hålogaland 1941-1945, XU-201, Ankenesstrand*. Forlaget Kristiansen, 2014: 271. Dahl var aktiv agent i etterretningsorganisasjonen XU.

¹¹⁰⁶ Hellesnes, 1950: 128.

¹¹⁰⁷ Forsyningene som ble levert til Laksefjord i januar 1945 er et eksempel på en slik prosess. Se kapittel 10.4.

¹¹⁰⁸ RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Brev angående forsyningene fra Sverige. Fra Major John Giæver til Fylkesmannen i Finnmark. Datert 27.04.2023. Sitert etter Giævers rapport.

I Kuttainen delte de ut seks kilo hvetemel, ett kilo margarin, et halvt kilo ertermel, finsalt og grønnsåpe, samt ett stykke såpe per person.¹¹⁰⁹ I ettertid viste det seg at kvantumet var nærmere syv enn ti tonn, og at en stor del var brukte klær som var samlet inn i Sverige, og ikke matvarer som antatt.¹¹¹⁰

Mens Arvid Dahl oppholdt seg i Sverige, ankom major John Giæver Indre Finnmark.. Giæver hadde gjennomgått opplæring for Liaisonspersonell i Storbritannia, og fikk ansvar for rekognosering og gjenetablering av den sivile administrasjonen i Kautokeino og Karasjok.¹¹¹¹ Giæver skildret selv i ettertid at han var nedsyldt i fullmakter:

Så nedsyldt som jeg var i fullmakter på denne turen vestover har jeg aldri vært i livet, før eller seinere. Fylkesmannens fullmakt til å midlertidig utnevne ordførere og andre kommunale tjenestemenn. Fullmakt til å ansette lensmann og endog politimester. Fullmakt til enhver art av innkjøp og anskaffelser for Finnmark fylkes regning. Militær fullmakt til å foreta rekvisisjoner i henhold til krigsloven. Dessuten hadde jeg sjøl politimyndighet for hele Finnmark. Likevel måtte jeg til høve ta meg til rette utover dette.¹¹¹²

I dette oppdraget var Giævers hovedansvar å utføre sivile oppgaver, men han kunne også opptre som major i Forsvaret. Dobbelthetting var et taktisk grep anvendt for å sikre beslutningsmyndighet. Som Fylkesmannens representant hadde Giæver sivil myndighet på operasjonelt nivå, mens hans militære posisjon var begrenset til taktisk nivå.

Han kunne imidlertid benytte sin militære myndighet for å fullføre de sivile oppgavene. Fullmaktene var et verktøy for å oppnå et høyere mål, som i dette tilfellet var å gjenetablere sivil administrasjon og dermed gjøre kommunene selvdrevne og i stand til å ta ansvar for den videre prosessen. Som vist i kapittel syv var dette en del av gjenerobningsplanen for Norge og en sentral del av liaisonpersonellets ansvarsområde.

¹¹⁰⁹ Bones m.fl., 2022: 156.

¹¹¹⁰ RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Brev angående forsyningene fra Sverige. Fra Major John Giæver til Fylkesmannen i Finnmark. Datert 27.04.1945

¹¹¹¹ Giæver, 1982: 147.

¹¹¹² Giæver, 1982: 113.

Som vist i kapittel 9.2 innsatte Giæver ordførere i både Kistrand og Karasjok rundt årsskiftet 1944/45. Giæver utnevnte ordføreren i Kautokeino i et brev datert 14. januar 1945.¹¹¹³ Den nyinnsatte ordføreren K. K. Hætta fikk instruks om å opprette herredstyre, nødvendige kommunale styre og å ansette tjenestemenn i nødvendige stillinger: Han fikk også orientering om at han hadde ansvar for å fordele forsyningene på hele befolkningen. For å gjennomføre dette fikk han myndighet til å rekvirere transportmidler og arbeidshjelp.¹¹¹⁴ Han fikk i tillegg ordre om å iverksette reparasjoner av telefonlinjer og veier. Sammenlignet med telegrammet som Simonsen mottok på Brattholmen, er instruksene til Hætta mer detaljert.¹¹¹⁵ Dette kan tyde på at man på dette tidspunktet hadde høstet erfaring, og det var mer avklart hva man forventet av en ordfører. Videre kan det bemerkes at Giæver hadde oppholdt seg i Indre Finnmark en stund før han skrev brevet. Han var kjent med de lokale forhold og utfordringer, og kunne gi mer detaljerte retningslinjer enn han hadde gjort ved tidligere tilfeller.

Samtidig som Arvid Dahl reiste til Sverige, var Fylkesforsyningsnemnden i gang med arbeidet med å fordele forsyninger i hele fylket. Da Fylkesforsyningsnemnden fordelte forsyningene som var ankommet med konvoi nr. 1 og 2, var Karasjok og Kautokeino blant mottakerkommunene.¹¹¹⁶ Indre Finnmark skiller seg ut fra resten av fylket geografisk, i og med at det ligger inne i landet uten kystlinje. Om vinteren frøs både elver og innsjøer, så landtransport var den eneste muligheten for å skaffe forsyninger inn til dette området. Transporten skulle utføres i to etapper. Først skulle det fraktes fra de lokale lagrene i Sør-Varanger eller Vadsø til Nyborg, hvor det skulle oppbevares i påvente av videre transport.¹¹¹⁷ Fylkesforsyningsnemnden sørget for frakt av forsyningene til Nyborg, men det viste seg å være vanskelig å skaffe transport videre derfra. Kaffe og sukker som hadde blitt fraktet til Nyborg etter at konvoi nr. 1 ankom Finnmark, var fortsatt ikke hentet da varene fra den andre

¹¹¹³ RA/RAFA -4978/D/L0041/0001. Brev til ordfører K.K Hætta, Kautokeino. Underskrevet av John Giæver. Datert 14.01.1945.

¹¹¹⁴ RA/RAFA -4978/D/L0041/0001. Brev til ordfører K.K Hætta, Kautokeino. Underskrevet av John Giæver. Datert 14.01.1945. Se vedlegg nr. 4 for fullstendig tekst.

¹¹¹⁵ Se vedlegg nr. 3.

¹¹¹⁶ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Det framkommer av korrespondanse dokumentert i dette arkivet at Kautokeino og Karasjok skulle besørges av Fylkesforsyningsnemnda, med de forsyningene som kom med konvoi nr. 1 og konvoi nr.2

¹¹¹⁷ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Skriv til Fylkesmannen i Finnmark fra Fylkesforsyningsnemnden. Datert 05.01.1945.

konvoien skulle ut til befolkningen.¹¹¹⁸ Fylkesforsyningsnemnden sendte en melding til Karasjok forsyningsnemnd om at det ikke ville bli sendt ytterligere forsyninger til Nyborg, før det kom bekreftelse på når varene ville bli hentet.¹¹¹⁹ Fra Nyborg måtte de lokale forsyningsnemndene besørge videre transport og fordeling. Henvendelser til både Kautokeino og Karasjok forsyningsnemnd var adressert til Valjok, men befolkningen i begge kommunene var spredt over et større område.¹¹²⁰

Det kom ingen fra Karasjok eller Kautokeino for å hente forsyninger på Nyborg. Det skyldtes en kombinasjon av flere omstendigheter. Veistrekningen fra Nyborg til Kautokeino utgjorde 400 kilometer. Transporten måtte ifølge Fylkesforsyningsnemnden gjennomføres med hester, og det var mangel på kraftfor som var hestenes drivstoff.¹¹²¹ Det var i tillegg vinter og mørketid med uforutsigbare værforhold. Fylkesforsyningsnemnden fastslo at det var nødvendig å finne en annen løsning for å skaffe forsyninger til Indre Finnmark.

Den 5. januar 1945 henvendte fylkesforsyningsnemnden seg til fylkesmannen, med henstilling om at befolkningen i Karasjok og Kautokeino måtte få sine forsyninger via Karesuando som lå bare 60-70 kilometer fra Kautokeino.¹¹²² Dette var mindre enn en fjerdedel av distansen mellom Valjok og Nyborg. Fylkesforsyningsnemnden skisserte altså samme løsning som Arvid Dahl allerede var i gang med å organisere.

Fylkesforsyningsnemnden nevnte flere forhold som talte for en slik løsning. Samene hadde kjørerein, og ville kunne komme seg til Karesuando for egen hjelp. De var vant å samhandle med folk i dette området, og kjente både landskapet og befolkningen.

Fylkesforsyningsnemnden oppfordret Fylkesmannen til å henvende seg til regjeringen i

¹¹¹⁸ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Skriv til Karasjok forsyningsnemnd fra Finnmark Fylkesforsyningsnemnd. Datert 03.01.1945.

¹¹¹⁹ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Skriv til Karasjok forsyningsnemnd fra Finnmark Fylkesforsyningsnemnd. Datert 03.01.1945.

¹¹²⁰ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Skriv til Kautokeino forsyningsnemnd fra Fylkesforsyningsnemnden. Datert 15.01.1945. Samme boks: Skriv til Karasjok forsyningsnemnd fra Fylkesforsyningsnemnden. Datert 15.01.1945.

¹¹²¹ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Skriv til Fylkesmannen i Finnmark fra Fylkesforsyningsnemnden. Datert 05.01.1945.

¹¹²² SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2875. Skriv til Fylkesmannen i Finnmark fra Fylkesforsyningsnemnden. Datert 05.01.1945.

London så snart som mulig om denne saken, for å utrede hvordan en avtale kunne inngås og iverksettes.

Mens Arvid Dahl og Fylkesforsyningsnemnden jobbet med å skaffe forsyninger til Indre Finnmark på hver sin kant, kom Major John Giæver på banen i Indre Finnmark. Den 12. januar 1945 rapporterte Giæver til Fylkesmannen om livsvilkårene, og skisserte løsninger for å skaffe forsyninger til befolkningen.¹¹²³ Han foreslo først, som Fylkesforsyningsnemnden allerede hadde forsøkt, at varer fra Vadsø skulle fraktes over Nyborg. Etter råd fra lokalbefolkningen endret han mening, og uttalte at det ville være mer hensiktsmessig å få forsyninger til denne delen av Finnmark fra Sverige. Det var i underkant av 1600 mennesker i de to kommunene, i tillegg til overvintreere fra Kistrand og Alta som hadde etablert seg i området rundt Valjok.¹¹²⁴ Giæver informerte Fylkesmannen om at han hadde til hensikt å reise over til Sverige, og at han ville bruke fullmakten sin til å gjøre innkjøp for å skaffe forsyninger derfra.¹¹²⁵ Han skulle sende melding om framdriften over radio fra London. Hvis det kom en melding om at reinene trekker over Afrika, betydde det at importen var ordnet.¹¹²⁶ Dette var viktig informasjon både for fylkesforsyningsnemnden og de som ventet på forsyninger. Giæver visste at Arvid Dahl var i Sverige på dette tidspunktet, og han skrev til fylkesmannen at han hadde god tro på at han skulle komme i kontakt med han der.¹¹²⁷

Giæver reiste til Stockholm med lappefogden som kjentmann. Lappefogden opplevde Stockholm som uvirkelig da han kom fra et nedbrent Finnmark:

Det var underlig å se den opplyste byen og de overfylte forretningene med alskens varer. [...] Melk og fløte kunne en få kjøpt urasjonert og i ubegrensede mengder, og likeledes bløtkaker, andre deilige kaker, frukt og sjokolade uten

¹¹²³ RA/S-2910/D/Da/L0176/0005. Rapport om forholdene i Kautokeino herred m.v. fra Major John Giæver og lappefogd Arne Pleyrn til Fylkesmannen. Datert 12.01.1945.

¹¹²⁴ NHM. Jørgen Juves privatarkiv. Telegram til Fylkesmannen fra Giæver og Pleyrn. Datert. 28.12.1944.

¹¹²⁵ RA/RAFA-4978/D/L0041/0001. Rapport om forholdene i Kautokeino herred m.v. Fra Major John Giæver og lappefogd Arne Pleyrn til lensmann Georg Næss. Datert 08.01.1945

¹¹²⁶ RA/S-2910/D/Da/L0176/0005. Rapport om forholdene i Kautokeino herred m.v. Fra Major John Giæver og lappefogd Arne Pleyrn til Fylkesmannen. Datert 12.01.1945

¹¹²⁷ RA/RAFA-4978/D/L0041/0001. Rapport om forholdene i Kautokeino herred m.v. Fra Major John Giæver og lappefogd Arne Pleyrn til lensmann Georg Næss. Datert 08.01.1945.

*rasjoneringskort. [...] Underlig var det å stå på svensk jord og se på de avsvidde tomter på finsk side av Munioelven, hvor bare skorsteinene sto igjen.*¹¹²⁸

Den norske legasjonens forsyningskontor møtte Giæver med velvilje og forståelse.¹¹²⁹ Det var foreløpig ikke satt i gang noen tiltak for å sende hjelp til Finnmark, men nå satte de i gang prosessen umiddelbart. Lensmann Arvid Dahl hadde som nevnt over allerede vært i kontakt med legasjonen, men i motsetning til Giæver hadde han ingen fullmakt til å gjøre innkjøp på vegne av norske myndigheter. Arvid Dahl hadde skaffet forsyninger gjennom Svenska Norgeshjälpen, men dette var langt fra tilstrekkelig til hele befolkningen.¹¹³⁰ Det var nødvendig å mobilisere flere aktører for å

Giæver møtte Arvid Dahl på tur til Stockholm, og kjente godt til hva han hadde foretatt seg så langt og hvilke avtaler som var inngått. Ettersom Arvid Dahl allerede hadde en viktig rolle i forsynings spørsmålet, kunne man tenke seg at det hadde vært ønskelig at Arvid Dahl fulgte med Giæver til Stockholm. Det er ingenting som tyder på at Giæver vurderte dette som et alternativ. Tvert imot ønsket Giæver å innsette Arvid Dahl i stillingen som politimester i Vest-Finnmark.¹¹³¹ A.D Dahl i Militærmisjonen beordret Arvid Dahl tilbake til Norge i et telegram til Den norske legasjonen i Stockholm.¹¹³² Arvid Dahl viste liten interesse for stillingen.¹¹³³ Han anså sannsynligvis sin egen nytteverdi for å være større i Sverige hvor han jobbet med å skaffe forsyninger, enn i politiet i Finnmark på dette tidspunktet. Han fulgte heller ikke ordren, og fortsatte oppholdet i Sverige.

Giævers reise til Stockholm innledet en periode med konflikter og uenighet om organiseringen av forsyninger til Indre Finnmark. På vegne av fylkesmannen og den nylig etablerte sivile administrasjonen, inngikk Giæver en avtale med Svenska Norgeshjälpen. Det norske forsyningskontoret i Sverige skulle administrere forsyningene inntil ansvaret kunne

¹¹²⁸ GMA. Brev fra Arne Pleym. Datert 18.05.1945.

¹¹²⁹ Giæver, 1982: 126-127.

¹¹³⁰ Giæver, 1982: 126.

¹¹³¹ RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Brev angående forsyningene fra Sverige. Fra Major John Giæver til Fylkesmannen i Finnmark. Datert 27.04.1945

¹¹³² SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 215. Skriv til Finnmark Fylke fra Den norske militærmisjonen ved oberst Dahl. Datert 21.01.1945.

¹¹³³ RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Brev angående forsyningene fra Sverige. Fra Major John Giæver til Fylkesmannen i Finnmark. Datert 27.04.1945

overtas av Fylkesforsyningsnemnden i Finnmark.¹¹³⁴ Giæver fulgte norske myndigheters planer og praksis for gjenerobringen av Norge. Arvid Dahl hadde derimot ingen kjennskap til disse planene og retningslinjene. Han hadde derimot god lokalkunnskap og kjente befolkningen, og hentet hjelp fra Kautokeino for å organisere fordelingen av forsyningene.¹¹³⁵

Giæver hadde et bedre utgangspunkt enn Arvid Dahl, ettersom han fikk anledning til å møte personer med både ressurser og myndighet knyttet til sivilbefolkningen i Finnmark under oppholdet i Sverige. Kvigne som var Forsyningsdepartementets representant i Finnmark hadde flydd inn fra Vadsø, og Medisinaldirektørens representant i Sverige var også der.¹¹³⁶ De vurderte situasjonen i fellesskap. De konkluderte med at det måtte skaffes 56 450 kilo forsyninger per måned med utgangspunkt i en befolkning på 4000 mennesker.¹¹³⁷ Utsalget kunne foregå i Sverige slik som Arvid Dahl hadde planlagt og tilrettelagt for, der befolkningen selv skulle hente varer. En alternativ løsning var at de lokale forsyningsnemndene hentet varer i Kuttainen, og videreformidlet det gjennom lokale kjøpmenn. Dette var praksis andre steder i fylket. En tredje løsning var at Fylkesforsyningsnemnden besørget transporten fram til utsalgstedene i Indre Finnmark. Uansett hvilken løsning de valgte, var transport en utfordring.

Kvigne hadde førstehånds oversikt over forsyningssituasjonen i hele fylket. Hans innspill dannet grunnlaget for vedtak som definerte ansvarsfordeling og kontroll på flere nivåer.¹¹³⁸ Forsyningene skulle overleveres av en representant fra Forsyningskontoret til en representant for Finnmark Fylkesforsyningsnemnd i Nord-Sverige. Representanten for Fylkesforsyningsnemnden hadde ansvar for å sende forsyningene videre til de lokale forsyningsnemndene. Forsyningene skulle bringes til Finnmark med reintren, og lederen for hvert enkelt tren skulle kvittere for de varene han hadde med til Norge. Svenske myndigheter

¹¹³⁴ RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Brev angående forsyningene fra Sverige. Fra Major John Giæver til Fylkesmannen i Finnmark. Datert 27.04.1945

¹¹³⁵ RA/RAFA-4978/D/L0041/0001. Skriv angående forsyninger fra Sverige. Ikke adressert, men trolig til Fylkesmannen og oberst Dahl. Stemplet 20.02.1945. Han henvendte seg til forretningsføreren i Kautokeino kommune, som reiste over til Sverige på Dahls oppfordring.

¹¹³⁶ RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Brev angående forsyningene fra Sverige. Fra Major John Giæver til Fylkesmannen i Finnmark. Datert 27.04.1945

¹¹³⁷ IKAF. Karasjok kommune. Svenskevarer. Liste beregnet til 30 dagers rasjoner for 4000 mennesker, beregnet å levere per måned i 6 måneder. Datert i Stockholm januar 1945.

¹¹³⁸ RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Brev angående forsyningene fra Sverige. Fra Major John Giæver til Fylkesmannen i Finnmark. Datert 27.04.1945

sørget for emballasje av forsterket papp som var produsert etter mål som egnet seg for transport med reintren.¹¹³⁹ Fylkesforsyningsnemnden skulle utnevne en forretningsfører som skulle ha ansvar for fordeling fra Karesuando og Kuttainen. Vedtakene medførte en betydelig innskjerping av kontroll ved overlevering av forsyninger i flere ledd. Befolkningen kunne ikke lenger hente varer vederlagsfritt, slik de hadde gjort da de fikk de første forsyningene i januar 1945.

Da Giæver ankom Kuttainen den 1. februar 1945, ventet samer med 200 reinsdyr til transport på forsyninger.¹¹⁴⁰ Lagrene var på dette tidspunktet tomme. På grunn av dårlige beiteforhold rundt Kuttainen var det begrenset hvor lenge de kunne vente. Reindriftssamene måtte reise tilbake til Kautokeino med uforurettet sak. Arvid Dahl la skylda på Giæver fordi han hadde sørget for at Forsyningskontoret i Stockholm tok kontroll over forsyningen fra Svenska Norgeshjälpen. Giæver på sin side hevdet at Arvid Dahl hadde gitt løfter til befolkningen som han ikke kunne holde. Uavhengig av hvem som hadde skyld i at det manglet forsyninger, og om det i det hele tatt kunne vært avverget, var folk uten forsyninger. Det var svært beklagelig at reintrenene returnerte med tomme sleder. Reinflokkene beitet ned strekningen mellom Kautokeino og Kuttainen underveis, og med det forsvant drivstoff uten at det ga uttelling.

Lokale myndigheter i Indre Finnmark etablert utsalg av varer i Kuttainen, men uten den kontrollen og etter de retningslinjene som planlagt i Stockholm. I stedet for at forsyningsnemndene hentet varer for utsalg, foregikk det detaljhandel til privatpersoner.¹¹⁴¹ Karasjok forsyningsnemnd evnet ikke å føre effektiv kontroll med vareomsetningen når befolkningen i Karasjok kunne reise til Kuttainen å hente forsyninger.¹¹⁴² Resultatet var at en del av befolkningen først hentet forsyninger i Kuttainen, for deretter å få varer med sine

¹¹³⁹ RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Brev angående forsyningene fra Sverige. Fra Major John Giæver til Fylkesmannen i Finnmark. Datert 27.04.1945.

¹¹⁴⁰ RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Brev angående forsyningene fra Sverige. Fra Major John Giæver til Fylkesmannen i Finnmark. Datert 27.04.1945.

¹¹⁴¹ IKAF. Karasjok kommune. Svenskevarer. Protokoll fra møte på Valjok i Karasjok herred. Datert 23.03.1945.

¹¹⁴² IKAF. Karasjok kommune. Svenskevarer. Telegram til Fylkesmannen i Vadsø fra formannen i Karasjok Forsyningsnemnd. Datert 17.04.1945.

norske rasjoneringskort i Karasjok.¹¹⁴³ Fastboende som ikke hadde egne reinsdyr fortvilte fordi de ikke fikk tilgang på forsyninger.¹¹⁴⁴

I forbindelse med detaljhandelen med lovlige varer i Kuttainen, foregikk det også ulovlig byttehandel. Det var sterk mistanke om at kriminelle benyttet tyvgods av kjøtt og reinskinn fra norsk side som valuta.¹¹⁴⁵ Dette var svært uheldig. Reineierne fikk beskjed om at det var opp til dem selv om de ville kjøre transport med egne rein i forsyningsøyemed.¹¹⁴⁶ I Kautokeino førte dette til at en del sparte sine egne reinsdyr. Forsyningsnemndene måtte derfor leie inn finske reintren i tillegg til norske. De finske fikk betalt i svensk valuta, og de norske i norsk valuta. Svensk valuta var ettertraktet. Transporten mellom Kuttainen og Finnmark var så lønnsom for de finske reneierne at de leide inn norske reindriftsutøvere til å utføre transportoppdrag for seg. Det var finnene som profitterte på dette til slutt.

På toppen av den kaotiske situasjonen var det stort svinn fra de kommunale lagrene av forsyninger, og mye forsvant underveis.¹¹⁴⁷ Lagerformannen i Kuttainen mistet jobben.¹¹⁴⁸ Situasjonen eskalerte etter hvert som det dukket opp stadig flere bekymringsverdige forhold. Resultatet var at både Fylkesmann og Caspersen som Sosialdepartementets representant, reiste til Karasjok for å møte forsyningsnemnden og Lappefogden den 22. mars 1945.¹¹⁴⁹ Ni dager senere, den 31. mars 1945, møtte Caspersen tre representanter for Forsyningskontoret i Sverige, samt forretningsføreren for Kautokeino forsyningsnemnd i Kuttainen.¹¹⁵⁰ Norske myndigheter utredet flere forhold. Forsyningskontoret redegjorde for kvantum forsyninger som var skaffet til både Kautokeino og Karasjok fra Sverige. Møtet resulterte i flere vedtak. All detaljhandel til befolkningen i Karasjok skulle opphøre i Kuttainen. For Kautokeinos

¹¹⁴³ IKAF. Karasjok kommune. Svenskevarer. Protokoll fra møte på Valjok i Karasjok herred. Datert 23.03.1945.

¹¹⁴⁴ RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Brev angående forsyningene fra Sverige. Fra Major John Giæver til Fylkesmannen i Finnmark. Datert 27.04.1945.

¹¹⁴⁵ IKAF. Karasjok kommune. Svenskevarer. Telegram til Fylkesmannen i Vadsø fra formannen i Karasjok Forsyningsnemnd. Datert 17.04.1945.

¹¹⁴⁶ RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Brev angående forsyningene fra Sverige. Fra Major John Giæver til Fylkesmannen i Finnmark. Datert 27.04.1945.

¹¹⁴⁷ RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Brev angående forsyningene fra Sverige. Fra Major John Giæver til Fylkesmannen i Finnmark. Datert 27.04.1945.

¹¹⁴⁸ IKAF. Karasjok kommune. Svenskevarer. Protokoll over møte i Kuttainen. Datert 31.03.1945.

¹¹⁴⁹ IKAF. Karasjok kommune. Svenskevarer. Protokoll fra møte på Valjok i Karasjok herred. Datert 23.03.1945.

¹¹⁵⁰ IKAF. Karasjok kommune. Svenskevarer. Protokoll over møte i Kuttainen. Datert 31.03.1945.

vedkommende kunne utlevering til privatpersoner vedvare, men forutsetningen var at forretningsføreren skulle ha kontroll og føre oversikt over dette. Prising av varene skulle foregå etter Fylkesforsyningsnemndens retningslinjer. Denne ordningen skulle vare inntil de fikk på plass et lagerlokale i Kautokeino.

Kautokeino og Karasjok var ikke de eneste kommunene som fikk forsyninger fra Sverige via Kuttainen. I løpet av januar økte befolkningen i Indre Finnmark med overvintreere fra Alta, Kistrand, Polmak og Lebesby.¹¹⁵¹ Fjorten personer ankom Valjok fra Alta i desember 1944. De kunne opplyse om at det var rundt 150 mennesker igjen i Alta. Både boliger og setre var brent, og tyskerne hadde tatt 250 hester, slaktet 1500 kyr og rundt 2000 sauer.¹¹⁵² Matsituasjonen var bekymringsverdig for de som var igjen.¹¹⁵³ Giæver sendte en oppfordring til befolkningen i Alta om å ta seg til finsk side av grensen, hvor det var boliger som var forlatt av evakuerte finlendere:

[...] Hvis dere vil og kan er det nå adgang til å evakuere til ledige hus på finsk side av Tana-elven på strekningen fra Valjok til Laksnes. Forsyningene vil formentlig nå dere hurtigere der. Om dere trenger hjelp til evakuering eller på annen måte, må dere sende bud med han som bringer dere kjøttet. 14 personer fra Alta har allerede fått gode hus midlertidig ved Valjok på finsk side. De sender sin hilsen.¹¹⁵⁴

Den 13. januar 1945 sendte ordføreren i Kistrand et telegram der han meddelte at 250-300 mennesker måtte evakueres fra Kistrand på grunn av nød.¹¹⁵⁵ Han ba samtidig om 150-300 reinskinn for å avhjelpe øyeblikkelig behov for sengetøy. Der var mange nødlidende familier med barn som hadde mistet alt utstyr. I løpet av januar ankom 170 overvintreere fra Kistrand

¹¹⁵¹ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 3412. Mappe merket «Gjenpart av Statsråd Holts korrespondanse 01.07.1957-21.05.1948. Brev til Sosialdepartementet, Kontor for Flyktnings- og Fangespørsmål, vedrørende evakueringsutgifter til Karasjok. Datert 03.02.1948.

¹¹⁵² NHM. Jørgen Juves privatarkiv. Telegram til Fylkesmannen. Underskrevet av John Giæver og Arne Pleym som var lappefogd. Datert 28.12.1944.

¹¹⁵³ Arvid Petterson har skrevet utfyllende om tilværelsen til de som overvintret i Alta kommune i boken Altafjordens hulefolk: 1944/45 fra 1981.

¹¹⁵⁴ NHM. Skriv med oppfordring til befolkningen i Alta underskrevet av John Giæver, major av den norske militærmisjon til Finnmark. Datert 15.01.1945.

¹¹⁵⁵ RA/RAFA. -4978/D/L0041/0001. Brev til Finnmark Fylke underskrevet kontorsjef Kjølner. Datert 13.01.1945.

til området rundt Valjok.¹¹⁵⁶ Arvid Petterson har uttalt at transporten til Valjok var en av de hardeste påkjenningene for befolkningen i Kistrand denne vinteren.¹¹⁵⁷ Administrasjonen til Kistrand kommune etablerte seg som vist i kapittel 9.2 i Valjok, hvor kommunen hadde et eget utsalg for sine innbyggere. I tillegg fikk en del av befolkningen som hørte til Alta og Polmak forsyninger denne veien. Ingen av disse kommunene er omtalt i forbindelse med konfliktene i mars 1945.

Giæver hevdet at det rådet en tilstand av lovløshet i Indre Finnmark, hvor forsyningssituasjonen var mer uoversiktlig enn i andre regioner.¹¹⁵⁸ Dette skyldtes eksterne faktorer, som at befolkningen var spredt over et stort geografisk område, den lange perioden med flukt under trusselen fra tysk nærvær, og den krevende oppgaven med å gjete reinflokker under ekstremt vanskelige forhold. Etter at tyskerne trakk seg tilbake, oppsto det en kort periode med maktvakuum før lovlig norsk administrasjon var gjenetablert. Sverige og Finland var tilgjengelige med muligheter som skilte Indre Finnmark fra resten av fylket. Det var både en region som folk fra nabokommuner flyktet til, og et område som lokalbefolkningen flyktet fra. Norsk administrasjon ivaretok de norske overvinterne som bodde i forlatte hus på finsk side av grensen. Etter krigen fikk de finske huseierne kompensasjon i form av med husleie betalt av den norske stat.¹¹⁵⁹

Forsyningssituasjonen var uoversiktlig. Dette skyltes trolig at en mangfold aktører var involvert, i tillegg til at kommunikasjonsforholdene var utfordrende. Arvid Dahl reiste til Sverige før Giæver, og handlet på eget initiativ uten fullmakter eller retningslinjer fra norske myndigheter. Samtidig forsøkte Fylkesforsyningnemnden å skaffe forsyninger via Nyborg. I tillegg iverksatte Giæver tiltak for å skaffe forsyninger etter at han nådde fram til Valjok. Avstandene gjorde det vanskelig for Giæver å være til stede der det var behov for kontroll. De retningslinjene han ga under det første besøket i Sverige ble ikke etterfulgt. Kommunikasjonen med norske myndigheter i Sverige fungerte heller ikke optimalt. Giæver uttalte at fullmakter krysset hverandre over grensen, og det var total mangel på kontroll som

¹¹⁵⁶ Bones m.fl., 2022: 153.

¹¹⁵⁷ Petterson, 2014: 153.

¹¹⁵⁸ Giæver, 1982: 123.

¹¹⁵⁹ Fylkesmannen i Finnmark. Boks 2412. Brev til Sosialdepartementet, Kontoret for Flyktning og fangespørsmål fra Peder Holt. Datert 03.02.1948.

en følge av dette.¹¹⁶⁰ Dette fikk konsekvenser for livsvilkårene til sivilbefolkningen. De som hadde reinsdyr, kunne benytte seg av situasjonen både til å skaffe doble forsyninger og handle på svartebørsen i Sverige. Den fastboende delen av befolkningen måtte derimot vente lenge før de fikk forsyninger. Selv om Indre Finnmark fikk forsyninger på et tidlig tidspunkt, men de kom ikke hele befolkningen til gode.

Det er flere aspekter som skiller anskaffelse og fordeling av forsyninger til Indre Finnmark i startfasen fra praksisen andre steder. En frivillig forening skaffet forsyningene i Sverige, uten av norske myndigheter var involvert. Arvid Dahl oppsøkte den norske legasjonen i Stockholm uten at det resulterte i bistand, men dette endret seg da Giæver ankom Sverige.¹¹⁶¹ Lokale forsyningsnemnder i andre områder etablerte salgssteder for varene, og de benyttet rasjoneringskort for å sikre en rettferdig fordeling. Forsyningsnemndene etablerte salgssteder der lokale kjøpmenn tok seg av både fordeling og salg. Befolkningen i Indre Finnmark kunne hente varer uten å betale, men var forpliktet til å organisere transport til Kuttainen selv. Norske myndigheter oppfordret de som ikke klarte å skaffe transport til å evakuere til Sverige. Denne muligheten var unik for Indre Finnmark, de andre regionene hadde ikke samme mulighet.

9.6 Forsyninger til Kystregionens vestligste del

I den vestligste delen av Kystregionen var forholdene annerledes enn i resten av fylket. Befolkningen var mer isolert, og den omfattende tyske aktiviteten og tilstedeværelsen i området begrenset deres handlingsrom. Norske myndigheter hadde ingen informasjon om situasjonen på Sørøya og Seiland, hvor mange overvintreere fra nærliggende områder hadde søkt tilflukt. I desember ankom to fiskebåter med overvintreere fra Sørøya til Båtsfjord, de bar med seg bekymringsfull informasjon om vanskelige livsvilkår blant overvintreerne.

Johnson satte fokus på overvintreernes situasjon på Sørøya i en rapport til A.D. Dahl den første dagen i 1945, der han etterlyste hjelp til befolkningen i Vest-Finnmark.¹¹⁶² Området stod overfor betydelige utfordringer. Antallet overvintreere var estimert til å være mellom 1000 og

¹¹⁶⁰ RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Brev angående forsyningene fra Sverige. Fra Major John Giæver til Fylkesmannen i Finnmark. Datert 27.04.1945.

¹¹⁶¹ RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Brev angående forsyningene fra Sverige. Fra Major John Giæver til Fylkesmannen i Finnmark. Datert 27.04.1945

¹¹⁶² RA/RAFA-1992/1/Db/L0001. Notat til Fylkesmannen i Finnmark og oberst Dahl fra oberstløytnant Gunnar Johnson. Datert 01.01.1945

2000, men vanskelig å anslå fordi folk levde i skjul.¹¹⁶³ Med unntak av Magerøya, var det generelt lite kjennskap til antallet overvintre og deres livsvilkår i regionen.¹¹⁶⁴ Alarmerende informasjon fra Sørøya understreket behovet for umiddelbare tiltak for å levere nødhjelp til de berørte.

Regjeringen i London hadde oppfordret befolkningen i Finnmark til å unndra seg tvangsevakueringen.¹¹⁶⁵ Dette uten at det var forberedt tiltak for å hjelpe befolkningen som var igjen. Etter flere uker med redningsoperasjoner mellom Båtsfjord og Nordkyn visste de som hadde deltatt hvor krevende, men samtidig påtrengende nødvendig dette hjelpearbeidet var. Nå var området som inkluderte Magerøya, Sørøya, Kistrand, Kjølvik, Måsøy, Kvalsund, Alta, Talvik, Øksfjord og Loppa i søkelyset.¹¹⁶⁶ Johnson var svært bekymret for situasjonen. Det var betydelig lengre å reisevei til dette området, og all ferdsel på havet var avhengig av at værforholdene lå til rette for dette. Vinterstormene langs kysten av Finnmark kunne være både kraftige og langvarige.

Johnson skisserte tre muligheter for å hjelpe befolkningen i Vest-Finnmark gjennom vinteren.¹¹⁶⁷ Den første var å bringe forsyninger inn til befolkningen. Den andre var å evakuere folk ut av området. Den tredje var å overlate befolkningen til å klare seg selv. Johnson foreslo derimot to løsninger for evakuering. Man kunne å hente overvintre inn til det området som var frigjort, men man kunne også sette i verk et alliert samarbeid for å evakuere hjemløse til Storbritannia. Det var to forhold som talte imot å evakuere folk østover til det frigjorte området. Det ene var avstanden til Sørøya, sett i sammenheng med mangelen på båter og drivstoff i Finnmark.¹¹⁶⁸ Transporten til Sørøya var mer krevende og risikabel enn til Nordkyn, hvor en omfattende redningsoperasjon var i slutfasen. Johnson anså det som umulig å gjennomføre evakuering til Øst-Finnmark med små fiskeskøyter.¹¹⁶⁹ Det andre var

¹¹⁶³ Ra/Rafa-2017/Y/Yh/L0222. Rapport som ang forholdene på Sørøya. Underskrevet av oberstløytnant Gunnar Johnson. Datert. 30.12.1944.

¹¹⁶⁴ Se kapittel 8.2 for rekognosering til Magerøya i desember 1944.

¹¹⁶⁵ Petterson, 2008: 197.

¹¹⁶⁶ RA/RAFA-1992/1/Db/L0001. Notat til Fylkesmannen i Finnmark og oberst Dahl fra oberstløytnant Gunnar Johnson. Datert 01.01.1945.

¹¹⁶⁷ RA/RAFA-1992/1/Db/L0001. Notat til Fylkesmannen i Finnmark og oberst Dahl fra oberstløytnant Gunnar Johnson. Datert 01.01.1945.

¹¹⁶⁸ Backer m.fl., 1946: 23.

¹¹⁶⁹ RA/RAFA-1992/1/Db/L0001. Notat til Fylkesmannen i Finnmark og oberst Dahl fra oberstløytnant Gunnar Johnson. Datert 01.01.1945.

utfordringer knyttet til mottaket av overvintre i Øst-Finnmark.¹¹⁷⁰ Ressursene var allerede presset etter mottak av rundt 900 mennesker fra Nordkyn, og det var ikke kapasitet til å ta imot ytterligere 1000 overvintre. Hvis det hverken lot seg gjøre å bringe inn forsyninger eller evakuere folk ut av området, åpnet Johnson for å be regjeringen tilbakekalle oppfordringen om å trosse den tyske evakueringsordren. Dette var et syn han ga uttrykk for i et notat til Fylkesmannen 1. januar 1945:

Hvis ikke man ser seg i stand til å bringe den etterlatte sivilbefolkningen noe som helst hjelp, vil jeg henstille til at man pr. radio tilråder dem å følge med hvis tyskerne yderligere forsøker å evakuere dem. Selvom man som nordmann kvier seg for å utstede en sådan oppfordring vil det redde mange mennesker, som ellers vil gå til grunne uten hjelp.¹¹⁷¹

Transport var den største utfordringen. Det var antatt å være 15-20 båter igjen på Sørøya, inkludert sjarker.¹¹⁷² Båtene på Sørøya var for små til at de kunne ta med passasjerer. Hvis de skaffet drivstoff, ville det derimot være mulig å hente båter ut fra området. Johnson mente at mindre båter kunne gå med forsyninger og de benyttes til militære oppdrag i Øst-Finnmark. Dette ville kunne frigjøre større båter i Øst-Finnmark som var mer egnet til transporter med nødhjelp til Sørøya.

Den 16. januar 1945 fikk Johnson ordre om å organisere en ekspedisjon med følgende oppdrag:¹¹⁷³

- Søke fram til Sørøya og etablere basis der ved hjelp av innkalte våpenføre menn på øya.
- Etablere sivil administrasjon.
- Fordele medbragte forsyninger til nødlidende.
- Sende østover skøyter som kan unnværes.

¹¹⁷⁰ Backer m.fl., 1946: 23.

¹¹⁷¹ RA/RAFA-1992/1/Db/L0001. Notat til Fylkesmannen i Finnmark og oberst Dahl fra oberstløytnant Gunnar Johnson. Datert 01.01.1945.

¹¹⁷² Ra/Rafa-2017/Y/Yh/L0222. Rapport som ang forholdene på Sørøya. Underskrevet av Gunnar Johnson. Datert 30.12.1944.

¹¹⁷³ RA/RAFA-4978/D/L0042/0004. Rapport fra Militærmisjonen til Russland og Distriktskommando Finnmark. Datert juni 1946.

- Med utgangspunkt Sørøya rekognosere omliggende distrikter, og sende forsyninger hvor det trenges.
- Evakuering av ikke stridsdyktige sivile.

Oppdraget var militært. I tillegg til Johnson deltok Per Danielsen og Per Waage fra marinen og Ole Friele Backer og Arne Alexandersen fra hæren.¹¹⁷⁴ Fylkesmannen var informert om oppdraget.¹¹⁷⁵ I tillegg til Johnson fikk også Backer og Alexandersen fullmakter til å gjenetablere sivil administrasjon på denne ekspedisjonen.¹¹⁷⁶ De som ble utnevnt til lokale tillitsmenn fikk myndighet til å fordele forsyninger til lokalbefolkningen i samråd med ekspedisjonens deltakere. Backer og Alexandersen fikk i tillegg myndighet til å tildele politimyndighet i lensmanns fravær.

Oppdraget skulle i likhet med tidligere oppdrag langs kysten gjennomføres med sivile båter og tilhørende mannskap, i et sivil-militært samarbeid. Samtidig som forberedelse til ekspedisjonen pågikk, var to norske skøyter på tur østover fra Lofoten.¹¹⁷⁷ Begge skøytene kom frem til Båtsfjord, mens Johnson var i gang med å rekvirere båter for ekspedisjonen til Sørøya.¹¹⁷⁸ Båtene var i bedre stand og større enn de båtene som ellers var tilgjengelige, og Johnson rekvirerte den største av dem. Skipperen hadde rømt fra Lofoten med familien sin for å redde båten sin fra tyske myndigheter i Nordland.¹¹⁷⁹ Da han forsto formålet med bruken av skøyta, tømte og klargjorde han den raskt.¹¹⁸⁰

Ekspedisjonen nådde fram til Sørøya den 26. januar 1945 med tre skøyter. Da hadde befolkningen levd isolert uten tilgang på forsyninger i rundt tre måneder. Helseforholdene var likevel bedre enn forventet. Både difteri og dysenteri var utbredt i Finnmark denne vinteren,

¹¹⁷⁴ Waage var marienelege.

¹¹⁷⁵ RA/RAFA-4978/D/L0042/0004. Rapport fra Militærmisjonen til Russland og Distriktskommando Finnmark. Datert juni 1946.

¹¹⁷⁶ Ra/Rafa-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra ekspedisjon til Sørøya 17. januar til 1. mars 1945. Undertegnet fenrik Arne Alexandersen.

¹¹⁷⁷ Mølmann, 2019: 2-3.

¹¹⁷⁸ Det var båtene «Rutland» og «Vaagøfjeld» som ankom fra Lofoten. «Rutland» ble brukt til ekspedisjonen til Sørøya i januar, mens «Vaagøfjeld» ble brukt til å transportere Vardø sykehus fra Syltefjord til Vardø. Mer om tilbakeflyttingen til Vardø sykehus i kapittel 10.3

¹¹⁷⁹ Mølmann, 2019: 3.

¹¹⁸⁰ Backer m.fl., 1946: 25.

men her var befolkningen i liten grad rammet.¹¹⁸¹ Ett unntak var Refnes i Kvalsund kommune, der tre mennesker døde av difteri i løpet av januar måned.¹¹⁸² Befolkningen på Sørøya var rammet av lus og skabb, men også dette i mindre skala enn lengre øst. Marinelege Waage innmeldte åtte tilfeller av gonoré, og i tillegg noen småskader og forbrenninger.¹¹⁸³ Han vurderte menneskene som fysisk sunne og friske. Hans vurdering må forstås i sammenheng med at de generelle livsvilkårene var sterkt forringet, og at han trolig hadde lavere forventninger til helseforholdene enn normalt. Det mentale presset preget befolkningen, og mange ga uttrykk for engstelse og nervøsitet. Befolkningen observerte tyske soldater daglig, og det hendte at soldatene avfyrte skudd tilsynelatende umotivert. Fortsatt sto noen få hus igjen på Sørøya, men det var ingen som våget å oppholde seg i dem. Sikkerhetssituasjonen bar preg av uforutsigbarhet og uro.

Ekspedisjonen var utstyrt med forsyninger og utstyr. De delte ut to sett med spedbarnsutstyr, i tillegg til medisiner og forbindingsmateriell som var avgjørende for å møte det akutte behovet.¹¹⁸⁴ Selv om det var mangel på grunnleggende matvarer som mel, gjær, margarin, boksmelk, sukker og kaffe, hadde befolkningen fortsatt tilstrekkelig med mat. Slakting av dyr på øya og fiske utenfor de minelagte områdene bidro til en viss grad av matforsyning. Situasjonen på Seiland var imidlertid langt mer kritisk, der levde enkelte på grensen til hungersnød.¹¹⁸⁵

Det viste seg å være vanskelig å komme i kontakt med befolkningen enkelte steder. Dette skyldtes delvis at de var spredt over et stort område, og delvis at det var vanskelig å få kontakt fordi befolkningen fryktet at de var tyskere.¹¹⁸⁶ Som eksempel kan det nevnes at en del av

¹¹⁸¹ Ra/Rafa-2017/Y/Yh/L0222. Rapport om helse og ernæring. Underskrevet av Per Waage. Datert 29.01.1945.

¹¹⁸² RA/RAFA-1992/1/Db/L0003. Skriv til M.A.K fra kaptein J. Godø. Datert 10.04.2022.

¹¹⁸³ Ra/Rafa-2017/Y/Yh/L0222. Rapport om helse og ernæring. Underskrevet av Per Waage. Datert 29.01.1945.

¹¹⁸⁴ RA/RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport om helse og ernæring. Underskrevet av Per Waage. Datert 29.01.1945.

¹¹⁸⁵ RA/RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Skriv til Fylkesmannen i Finnmark fra Ole Friele Backer. Datert 16.02.1945. Gjøfjord og Grundvåg er nevnt spesifikt over steder på Seiland hvor det var fare for hungersnød, og Vargsund et sted med stor nød.

¹¹⁸⁶ RA/RAFA-1992/1/Db/L0003. Brev til oberst Dahl fra Ole Friele Backer. Datert 30.01.1945. I dette brevet nevner Backer at det er vanskelig å få kontakt med sivilbefolkningen fordi de er redde.

ekspedisjonen gikk i land på Rolfsøya i slutten av januar 1945. Der fant de to kamuflerte gammer og tydelig spor etter folk på øya, men observerte allikevel ingen mennesker.¹¹⁸⁷

9.6.1 Evakuering av barn, eldre og syke fra Sørøya

Det var forståelse blant aktørene om at evakuering av barn, kvinner, syke og eldre var nødvendig. Da den første ekspedisjonen returnerte til Frie Finnmark var 165 overvintretere med transporten fra Sørøya.¹¹⁸⁸ Tre destroyere hadde 500 flytninger ombord da de forlot Sørøya den 15. februar 1945 i forbindelse med en større operasjon som Johnson tok initiativ til.¹¹⁸⁹ I midten av februar 1945 var omkring 665 mennesker evakuert fra øyene Sørøya og Seiland. Følgelig fikk Johnsons oppfordring fra 1. januar 1945 gjennomslag.¹¹⁹⁰

De Vest-allierte påtok seg ansvaret for overvintreterne som skulle evakueres til Skottland, men befolkningen måtte samles på et felles oppsamlingssted.¹¹⁹¹ Dette innebar grundig planlegging i forkant for å sikre at overvintreterne fikk informasjon om møtested, transport, forsyninger og tak over hodet. I denne sammenhengen var erfaringen fra evakueringen av Nordkyn verdifulle.¹¹⁹² I likhet med på Hopseidet var det trangt om plassen på oppsamlingsstedet på Sørøya:

Husspørsmålet var uløselig, men ettersom folket var blitt så vant med å leve under primitive forhold, regnet vi med å holde det gående med svært enkle midler en kort tid framover. De hyttene, gammene, torvsjøene og hulene som på noen mulig måte kunne forsvares å anbringe folk i, alle forhold tatt i betraktning, ble benyttet. En hvelvet båt ble også brukt, og dessuten hadde vi tre sjarker. To av dem hadde vært på havets bund, senket av eierne for at tyskerne ikke skulle få tak i de, men nå gjort brukbar til patruljer langs utsida av øya. Disse sjarkene kunne brukes

¹¹⁸⁷ RA/RAFA-1992/1/Db/L0003. Rapport fra Tufjord, Rolfsøya. Undertegnet Per Danielsen og Per Waage. Datert 29.01.1945.

¹¹⁸⁸ RA/RAFA-4978/D/L0042/0004. Rapport fra Militærmisjonen til Russland og Distriktskommando Finnmark. Datert juni 1946.

¹¹⁸⁹ Se for eksempel Backer m.fl., 1946; Skancke, 2010.

¹¹⁹⁰ Se innledning til kapittel 9.6 for redegjørelse av Johnsons oppfordring.

¹¹⁹¹ Se Skancke, 2010.

¹¹⁹² RA/RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra ekspedisjon til Sørøya 17. januar til 1. mars 1945. Undertegnet fenrik Arne Alexandersen.

*som nattekvarter etter hvert som folket strømmet til. [...] Der måtte soves på skift.*¹¹⁹³

Flere familier hadde tilbakelagt en anstrengende reise da de ankom oppsamlingsstedet på Sørøya. I løpet av en dag ankom 40 mennesker fra Seiland. Noen av dem hadde rodd i over ti timer for å komme seg over sundet.¹¹⁹⁴ Situasjonen tilsa at de som kom tilreisende var avhengige av hjelp mens de ventet på avreisen. Overvinterne fikk kjeks, margarin, sukker, boksmelk og hermetisk kjøtt. Av mangel på kopper og kar brukte de tomme sigarettesker som kopper, og kjeksboksene som kokekar. Da 500 mennesker forlot Sørøya frigjorde husrom i de provisoriske boligene, og de var færre som måtte dele på forsyningene. Dette fikk umiddelbart positivt utslag på livsvilkårene for de som var igjen.

Mens evakueringen pågikk på Sørøya, ventet en gruppe på 100 overvinterne på å bli transportert fra Magerøya. Som vist i kapittel 8.2.6 var det opprettet et vaktlag på Magerøya. De var underutstyrt og hadde ingen tilgang til radio. Tilfeldig passerende båter leverte forsyninger fra Frie Finnmark til Magerøya.¹¹⁹⁵ Dette var sårbart, og båtene som gikk i denne retning fikk melding fra norske myndigheter i Frie Finnmark om at båter som eventuelt ikke nådde helt frem til Sørøya skulle gå inn til Magerøya.¹¹⁹⁶ Noen av båtene tok med seg overvintre fra Magerøya til Frie Finnmark.¹¹⁹⁷

Etter at de første 665 overvinterne var evakuert fra Sørøya til henholdsvis Øst-Finnmark og Storbritannia, var det antatt at det var omtrent 670 overvintre tilbake. De var fordelt på Sørøya, Seiland, Stjernøya og omliggende distrikter. Dette inkluderte 70 norske soldater fra lokalbefolkningen som oppholdt seg på Sørøya.¹¹⁹⁸ Evakueringen fortsatte utover i mars. I

¹¹⁹³ RA/RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra ekspedisjon til Sørøya 17. januar til 1. mars 1945. Undertegnet fenrik Arne Alexandersen.

¹¹⁹⁴ RA/RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra ekspedisjon til Sørøya 17. januar til 1. mars 1945. Undertegnet fenrik Arne Alexandersen.

¹¹⁹⁵ RA/RAFA-1992/1/Db/L0003. Rapport ekspedisjon til Sørøya 3/3-10/3. Undertegnet Kap. Ltn. Hartvig Sverdrup. Datert 11.03.1945.

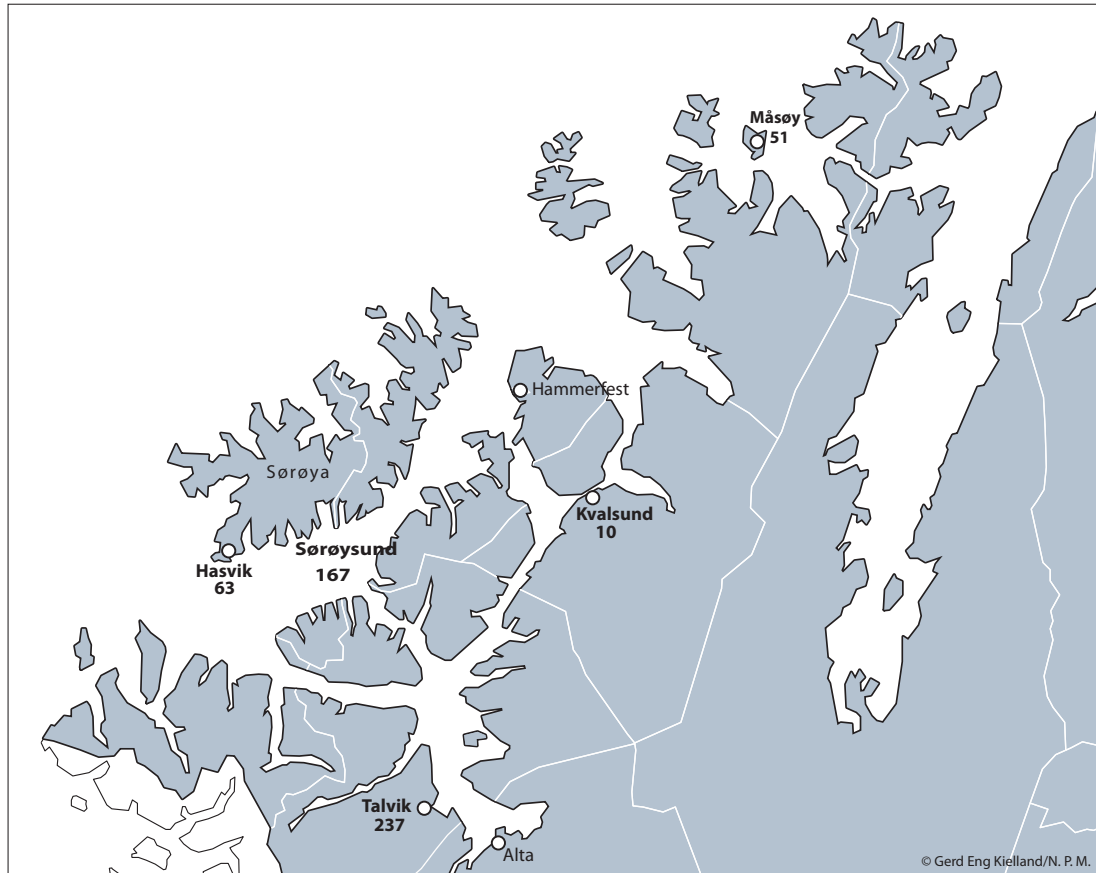
¹¹⁹⁶ RA/RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra ekspedisjon til Sørøya 17. januar til 1. mars 1945. Undertegnet fenrik Arne Alexandersen

¹¹⁹⁷ RA/RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Melding til Forsvarets Overkommando fra oberst Dahl. Datert 05.04.1945.

¹¹⁹⁸ RA/RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport til fylkesmannen i Finnmark fra Ole Friele Backer. Datert 16.02.1945.

april var det antatte folketallet av tilstedeværende befolkning redusert til 528 personer, hvorav 237 var i Talvik, 167 i Sørøysund, 63 i Hasvik, 51 i Måsøy og ti i Kvalsund.¹¹⁹⁹

Figur 9.4 Kart over overvintreere vest for Kistrand i april 1945.

Gjenetableringen av sivil administrasjon foregikk ikke på samme måte vest for Kistrand som i resten av fylket. I kommunen i dette området ble det ikke innsatt ordførere, og det var derfor ingen grunnlag for å etablere administrasjon av kommunene. Etter at evakueringene av overvintreere til Frie Finnmark og Storbritannia var gjennomført, var antallet overvintreere mer enn halvert. En stor andel av de som var igjen var i tillegg innrullert i militæret, så de var underlagt det militære systemet og ikke sivil administrasjon. På bakgrunn av dette var det mer

¹¹⁹⁹ RA/RAFA-1992/1/Db/L0003. Skriv til Marineavsnitt Kirkenes og sjefen for Fylkesforsyningsnemnden fra Kaptein J. Godø. Orientering, forsyning etc. Av Maasøy, Hasvik, Sørøysund og Talvik herreder. Datert 18.04.1945.

hensiktsmessig å fordele ansvar og myndighet for et mindre område, heller enn å etablere kommunal administrasjon. Det første tiltaket for å delegere administrativt ansvar var å utpeke tillitsmenn. På Sørøya og Seiland fikk tillitsmenn tildelt spesifikke oppgaver uten at de formelt ble tildelt roller som ordfører eller lignende tydelig definerte posisjoner.

Med fullmakt fra fylkesmannen utnevnte Backer fire tillitsmenn på Sørøya og tre på Seiland.¹²⁰⁰ Disse hadde hver sine definerte ansvarsområder som gjenspeilet prioriterte oppgaver. På Sørøya var den første tillitsmannen ansvarlig for etterforskning og innkvartering.¹²⁰¹ Den andre hadde tilsynsansvar for heving og reparasjon av fartøyer som befolkningen selv hadde senket på grunt vann for å redde dem fra tyskerne. Den tredje tillitsmannen skulle sette i gang og overvåke fiskeriaktiviteter, mens den fjerde hadde ansvaret for fordeling og regnskapsføring av forsyningene.¹²⁰² På Seiland var de samme oppgavene fordelt på tre tillitsmenn.

Da den store redningsoperasjonen var gjennomført i februar 1945 begynte de som var igjen på øyene å forberede livet videre. Telefonlinjene skulle settes i stand slik at vaktstyrkene fikk telefonkontakt.¹²⁰³ Norske myndigheter vurderte muligheten for å fiske i samråd med overvintreterne. I denne sammenhengen var bedre kommunikasjon var en trygghetsfaktor for de som befant seg på havet. Vaktstyrkene vill kunne varsle om tysk aktivitet over telefon. Vestsiden av Sørøya var ikke minelagt, så der var det gode muligheter for fiske.¹²⁰⁴ I Øst-Finnmark økte befolkningen med overvintretere, og behovet for fisk var stort. Utstrakt fiske rundt Sørøya ville kunne dekke et forsyningsbehov andre steder i Finnmark, forutsatt at det var mulig å skaffe transport. Disse endringene førte til at området rundt Sørøya og Seiland ble en ressurs for resten av fylket, snarere enn en utfordring.

¹²⁰⁰ RA/RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport til fylkesmannen i Finnmark fra Ole Friele Backer. Datert 16.02.1945.

¹²⁰¹ Etterforskning var ordlyden i rapporten til Backer. Han har trolig ikke siktet til etterforskning i en kriminell kontekst, men heller innsamling av opplysninger om overvintretere og livsvilkår.

¹²⁰² RA/RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport til fylkesmannen i Finnmark fra Ole Friele Backer. Datert 16.02.1945.

¹²⁰³ RA/RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra Sørøya. Undertegnet Per E. Danielsen. Datert 29.01.1945.

¹²⁰⁴ RA/RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Unnsetningsekspedisjon til Vest-Finnmark. Skriv til Forsvarsministeren fra Hansteen. Datert. 29.01.1945.

Etter hvert var det opprettet kontakt mellom flere små samfunn av overvintreere vest i Kystregionen og norske myndigheter representert ved militæret. I Talvik delte Friele Backer ut mel, sukker og margarin den 26. februar 1945, etter en tur til Hakkstabben på Seiland.¹²⁰⁵ Der utnevnte han en tillitsmann som skulle ha ansvar for fordeling av forsyningene.¹²⁰⁶ Backer hadde med 180 kg hvetemel, og de delte ut ett kilo per person. Da melet var fordelt var fortsatt rundt 50 personer uten mel. Befolkningen på rundt 230 personer var i alderen to måneder til 70 år.¹²⁰⁷ Folk bodde i gammer og hytter. De fleste manglet både klær og sko, og det var helt nødvendig med snarlig påfyll av forsyninger.¹²⁰⁸

Den vestlige delen av Kystregionen fikk ikke regulære forsyninger som resten av fylket. Det foreligger ingen detaljerte oversikter over leveringer, men de fremstår som tilfeldige. Leveransene var avhengig av både hvor mye tysk aktivitet det var i området, og hvilke avtaler den militære forsyningstjenesten og fylkesforsyningsnemnden inngikk. Som et eksempel på hvordan tysk aktivitet påvirket leveringene, kan det nevnes at en last med 500 støvler returnerte til Båtsfjord med mesteparten av lasten etter at de observerte tyske båter i området.¹²⁰⁹

Marinen som gjennomførte de militære operasjonene på Sørøya, hadde forespurt forsyninger til Sørøya med destroyerne som kom fra Storbritannia. Disse skulle til Sørøya i motsetning til skipene med forsyninger som gikk til Frie Finnmark, og det var praktisk å kombinere transporten dit med forsyninger til de som skulle bli igjen på øya. Norske myndigheter etterkom forespørselen, men forsyningene Fylkesforsyningsnemnden overtok forsyningene i

¹²⁰⁵ RA/RAFA-1992/1/Db/L0003. Skriv til Finnmark Fylkesforsyningsnemnd fra Henry Arnesen. Datert 12.03.1945

¹²⁰⁶ RA/RAFA-1992/1/Db/L0003. Skriv til Marineavsnitt Kirkenes og sjefen for Fylkesforsyningsnemnden fra Kaptein J. Godø. Orientering, forsyning etc. Av Maasøy, Hasvik, Sørøysund og Talvik herreder. Datert 18.04.1945.

¹²⁰⁷ RA/RAFA-1992/1/Db/L0003. Skriv til Finnmark Fylkesforsyningsnemnd fra Henry Arnesen. Datert 12.03.1945

¹²⁰⁸ RA/RAFA-1992/1/Db/L0003. Skriv til Finnmark Fylkesforsyningsnemnd fra Henry Arnesen. Datert 12.03.1945

¹²⁰⁹ RA/RAFA-1992/1/Db/L0003. Skriv til Marineavsnitt Kirkenes og sjefen for Fylkesforsyningsnemnden fra Kaptein J. Godø. Orientering, forsyning etc. Av Maasøy, Hasvik, Sørøysund og Talvik herreder. Datert 18.04.1945.

Murmansk for videre fordeling.¹²¹⁰ Intensjonene fra marien hadde vært å få forsyninger direkte til Sørøya uten et forsinkende ledd, men dette lyktes altså ikke. Fra januar til april gikk åtte transporter med forsyninger vestover fra Frie Finnmark, samtlige i kombinasjon med andre oppdrag. En liten last nådde frem i januar, og en litt større før evakueringen til Skottland i februar. I mars gikk et større marinefartøy som var kommet fra Storbritannia til Sørøya. I april var det tre transporter i mindre omfang. Da regnet man med at befolkningen hadde forsyninger nok til å klare seg fram til midten av mai. I slutten av måneden kom allikevel rapporter om mangel på kjøtt, enkle medisiner, skabb- og lusepulver og tobakk i området rundt Sørøya.¹²¹¹

I slutten av mars henvendte A.D. Dahl seg til Fylkesmannen i Finnmark vedrørende hjelp til den gjenværende befolkningen i Vest-Finnmark.¹²¹² Han skisserte følg tre alternativer med utgangspunkt i de meldingene som var kommet fra området:

- 1) *La dem klare seg selv*
- 2) *Evakuere dem østover inntil forholdene er sikrere*
- 3) *La dem bli hvor de er men forsyne dem med varer.*¹²¹³

Inntil da hadde forsyningstjenesten vært basert på et sivil-militært samarbeid, ikke bare i Vest-Finnmark, men alle steder der transport var nødvendig. Imidlertid var situasjonen spesiell i dette området, siden Fylkesforsyningsnemnden spilte en mindre rolle. Det fantes ingen forsyningsnemnder i dette området, og all transport var underlagt militær kontroll på grunn av krigssituasjonen og den tyske aktiviteten. På Sørøya var det kamper mellom norske og tyske styrker, og flere soldater falt i kamp.¹²¹⁴

¹²¹⁰ RA/RAFA-1992/1/Db/L0003. Skriv til Marineavsnitt Kirkenes og sjefen for Fylkesforsyningsnemnden fra Kaptein J. Godø. Orientering, forsyning etc. Av Maasøy, Hasvik, Sørøysund og Talvik herreder. Datert 18.04.1945.

¹²¹¹ RA/RAFA-1992/1/Db/L0003. Rapport over forholdene i Vestfinnmark inntil 19/4. Signert kaptein K. Godø. Datert 26.04.1945.

¹²¹² RA/RAFA-1992/1/Db/L0003. Skriv til Fylkesmannen i Finnmark fra A.D Dahl. Datert 23.03.1945.

¹²¹³ RA/RAFA-1992/1/Db/L0003. Skriv til Fylkesmannen i Finnmark fra A.D Dahl. Datert 23.03.1945.

¹²¹⁴ Se f.eks.: Backer m.fl., 1946; Steen, 1969: 496. Bilag 421; Sandvik, 1975: 142.

A.D Dahl argumenterte for å ikke ta noen avgjørelse på vegne av fylkesadministrasjonen, men med bakgrunn i den militære situasjonen, foreslo han en kombinasjon av det andre og tredje alternativet.¹²¹⁵ Kaptein Johan Godø ledet troppene på Sørøya fra 5. februar 1945.¹²¹⁶ Han bidro med detaljkunnskap om livsvilkårene i området og innsikt i de militære forholdene. Han var klart i favør av at folk skulle bli i Vest-Finnmark.¹²¹⁷ Han mente at det var husrom nok til alle, i motsetning til i Øst-Finnmark hvor det allerede var overbefolket av overvintreere. Dersom befolkningen reiste fra Vest-Finnmarks, ville de som eide dyr være tvunget til å slakte. Fiskerne som fisket og leverte fisk til Øst-Finnmark, ville heller ikke nødvendigvis kunne opprettholde fisket i Øst-Finnmark. Godøs resonnement indikerer at dagliglivet i Vest-Finnmark var i ferd med å ta form, og at både fiskeri og dyrehold var sentrale næringsveier som skulle opprettholdes. Videre pekte han på at mulighetene for å få jobb i Øst-Finnmark var begrenset, og de ønsket ikke at folk skulle være uten arbeid. Slik Godø tolket den militære situasjonen var tyskerne i ferd med å trekke seg ut, noe som ville gi muligheter for økt befolkning i kystregionen. Dette ville også åpne for regelmessig tilgang på forsyninger. I tillegg foreslo han at det burde etableres større depot utenfor det området som var frigjort, og at sivile småbåter kunne stå for levering av forsyninger til stedene der overvintreere oppholdt seg.

Evakueringen til Båtsfjord fortsatte i begrenset omfang, og noen av de som ankom vestfra var sterkt preget av å ha levd under dårlige livsvilkår over tid. Som eksempel kan det nevnes at en mor og en gutt på tretten år som hadde levd på flukt siden i oktober 1944 ankom Båtsfjord fra Sørøya i april 1945.¹²¹⁸ Lensmannen registrerte ankomsten, og etterpå fikk de helseundersøkelse på helsestasjonen. Gutten beskrev helseundersøkelsen i Frie Finnmark etter seks måneder på flukt slik:

[,,] og der måtte jeg jo bare få av meg klærne. Og sykesøstra, hun korset seg jo, jeg så det. Jeg var blodig under armene og i skrittet av den der skabben. Og den salven jeg fikk den svei sånn inn i granskauen [...] jeg fikk ikke sove om natta. Men jeg ble iallfall badet, og da hadde jeg ikke badet på fire måneder. Kan du

¹²¹⁵ RA/RAFA-1992/1/Db/L0003. Skriv til Fylkesmannen i Finnmark fra A.D Dahl. Datert 23.03.1945.

¹²¹⁶ Sandvik, 1975: 138.

¹²¹⁷ RA/RAFA-1992/1/Db/L0003. Ad. Evakueringen av sivilbefolkningen på Stjernøy, Seiland og østover til Magerøy. Kommentarer fra kaptein Godø. Datert 23.03.1945.

¹²¹⁸ GMA. Intervju med tidsvitne født 1931. Referanse HEB. Transkribert. (Klausulert.)

tenke deg hvordan jeg luktet og så ut. Og klærne var så utslitt at det bare var å sende rett på bålet. Heldigvis var det forsyninger da, sånn at jeg ble kledd opp.¹²¹⁹

Dette eksempelet forteller at selv med stor innsats fra både sivile og militære forsyningstjenester, var det likevel utfordringer med å sikre at nødvendige forsyninger, som medisiner og klær, nådde fram til alle som trengte det i vest i Kystregionen. Til tross for utfordringene fikk de fleste hjelp i form av evakuering eller forsyninger flere måneder før freden i mai 1945. Dette kan tolkes som et tegn på at både den sivile og militære forpliktelsen til å hjelpe mennesker i nød var stor.

9.7 Oppsummering

Gjenreisningen av Finnmark begynte med gjenetableringen av strukturene i samfunnet med utgangspunkt i den sivile administrasjonen. Under planleggingen i London for gjenerobringen av Norge, var det utgangspunktet at tidligere folkevalgte, lensmenn og administrativt ansatte, som hadde tjenestegjort før krigen, skulle gjeninnsettes i sine stillinger.

På noen steder tok aktører blant overvintrerne initiativ til å danne provisoriske styrever. Mange av disse hadde hatt politiske eller administrative roller før okkupasjonen, og deres erfaring og kompetanse viste seg å være uvurderlig i en tid da samfunnene var uten administrative strukturer. Da norske myndigheter ankom fra Storbritannia med fullmakt til å utnevne folk i ulike verv og stillinger, var selvorganiseringen allerede godt i gang. I områder hvor et lokalt styre allerede var etablert, valgte myndighetene som vist i kapittel 4.1, 8.2.1 og 9.2, å videreføre disse strukturene. Til tross for utfordringer med kommunikasjon og transport, skjedde prosessen med gjenetablering av lovlig norsk sivil administrasjon bemerkelsesverdig raskt.

Et effektivt sivil-militært samarbeid dannet grunnlaget for gjenetableringen av de administrative samfunnsstrukturene i Finnmark. For det første spilte lokale fiskere en nøkkelrolle ved å transportere både folk og utstyr langs kysten av Finnmarks, dette var en forutsetning for å etablere kontakt med overvintrerne i kystkommunene. Militæret var avhengig av både fiskebåter og mannskap for transport. For det andre spilte tildelingen av fullmakter til å utnevne offentlige tjenestemenn en nøkkelrolle. Etter at Fylkesmannen var

¹²¹⁹ GMA. Intervju med tidsvitne født 1931. Referanse HEB. Transkribert. (Klausulert.)

konstituert, kunne han delegere myndighet videre, noe som var vesentlig for den formelle gjenetableringen av den sivile administrasjonen. Militære operasjoner i kombinasjon med gjenetablering av sivil administrasjon viste seg å være både praktisk og effektivt

Forsyningsnemndene kom raskt i drift. De spilte en sentral rolle i å kartlegge og rapportere lokale forhold, samt å motta og fordele forsyninger blant befolkningen. Denne prosessen skred frem raskt enkelte steder, men det var det regionale variasjoner. I Frie Finnmark var infrastrukturen for håndtering av forsyninger på plass tidlig, med en fylkesadministrasjon lokalisert i Vadsø. I Kystregionene var det store variasjoner mellom kommunene. I de vestligste områdene, hvor befolkningen var mest isolert og handlingsrommet begrenset av tysk tilstedeværelse, bidro myndighetene først og fremst med nødhjelp og la mindre vekt på den lokale administrative gjenetableringen. I de østligste kommunene lignet forholdene mer på de i Frie Finnmark, og befolkningen tok selv tatt initiativ til å etablere nytt styre. Lebesby og Kistrand som ligger geografisk i midten av regionen fikk ordførere og forsyningsansvarlige på plass allerede før årsskiftet. I begge disse kommunene tok de konstituerte ordførerne grep for å sikre forsyninger til overvintrerne i distriktet.

Indre Finnmark skilte seg ut fra resten av fylket. Geografisk var det vanskeligst tilgjengelig uten kystlinje. Samtidig hadde befolkningen større bevegelsesfrihet ettersom reintren var det viktigste fremkomstmiddelet, og de fleste familiene disponerte egne reinsdyr. Det viste seg å være mest hensiktsmessig å skaffe forsyninger til Indre Finnmark fra Sverige, og flere aktører tok initiativ for å arrangere dette. Som vist i kapittel 9.5 skaffet Arvid Dahl de første forsyningene, og arrangerte mottak og fordeling av disse i Indre Finnmark. Varene skulle deles ut gratis, og det var lite kontroll i løpet av prosessen. Dette resulterte i konflikter mellom Arvid Dahl og John Giæver som handlet med fullmakter fra norske myndigheter. Både fylkesmannen og Militærmisjonen involverte seg for å løse dette, og i dette området var det utfordrende å forsyne alle overvintrerne. Transport måtte skaffes for å frakte forsyningene, og finske reindriftssamer med reintren kom til å spille en viktig rolle. I Indre Finnmark var det ikke mulig å kombinere frakt av forsyninger med militære oppdrag slik det var organisert langs kysten.

Gjenetableringen av forsyningsnemndene illustrerer den komplekse dynamikken mellom lokale initiativer og formelle myndigheter, sivil-militært samarbeid og regionale forskjeller.

Situasjonen var kompleks, og løsningene var avhengig av de lokale forholdene og forutsetningene knyttet til disse. Det var flere ledd som måtte fungere i en forsyningskjede før de forsyningene var tilgjengelige for alle overvintrerne. Befolkningens tilpasningsevne og vilje og evne til å tilpasse seg situasjonen, kombinert med støtten fra både norske og allierte myndigheter, var avgjørende for gjenoppbyggingen av samfunnene. Denne prosessen fremhever viktigheten av fleksible tilnærminger og samarbeid over ulike sektorer og regioner for å møte utfordringer i en periode der samfunnsstrukturene gjenetableres.

10 Helsetjenester

Dette kapitlet fretter søkelyset mot gjenetableringen av helsetjenester for overvintrener i Finnmark i perioden januar til mai 1945. Kapitlet undersøker hvordan norske myndigheter i Finnmark prioriterte fordelingen av personell og utstyr fra Storbritannia og Sverige.

Sykepleierne som kom til Finnmark fra Sverige og deres innsats har fått en særskilt plass.

Kapitlet utforsker også hvilken betydning det sivil-militære samarbeidet fikk for utviklingen av helsetjenester, og hvordan dette påvirket livsvilkårene.

10.1 Nytt sykehus i Kirkenes

I desember 1944 var et sykehus, en sykestue og et epidemilasarett allerede i drift i Sør-Varanger. Samtidig iverksatte Forsvaret forberedelser for å etablere et militært kirurgisk sykehus i Kirkenes, formelt rettet mot marinen.¹²²⁰ Dette sykehuset skulle som epidemilasarettet omtalt i kapittel 8.1.4, behandle både sivile og militære pasienter.¹²²¹ Den formelle prosessen begynte den 18. desember 1944 da A.D. Dahl ga ordre til sanitetsmajoren Leo Volodarsky om å opprette sykehuset.¹²²² Volodarsky, som hadde fått tillatelse til å bruke en privat bolig i Kirkenes for formålet etter et møte med den sovjetiske kommandanten, startet arbeidet den 23. desember 1944 da sovjetiske soldater forlot boligen.¹²²³ Dette huset var et av de få gjenværende bygningene i Kirkenes sentrum.¹²²⁴

Huset var i dårlig stand. Det manglet vinduer, hadde hull i veggene og både det elektriske anlegget og vannledningene var defekte.¹²²⁵ Sivile og militære aktører iverksatte i samarbeid arbeidet med utbedringene den 3. januar 1945. Næringsvirksomheten A/S Sydvaranger var en viktig bidragsyter, som stilte med materialer og arbeidskraft. Inventar og medisinsk utstyr skulle leveres fra Storbritannia, inkludert en sengeenhet og en kirurgisk enhet fra Forsvarets

¹²²⁰ RA/S-2910/D/D/L0176/0005. Rapport til Sosialdepartementet fra major John Caspersen. Datert 31.12.1944.

¹²²¹ RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Beretning til sanitetssjefen ved DKF fra sanitetsmajor Volodarsky. Datert 18.02.1945

¹²²² Legen Leon Volodarsky ankom med konvoi nr. 2 fra Storbritannia etter Caspersens anmodninger om flere leger til Finnmark.

¹²²³ RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Beretning til sanitetssjefen ved DKF fra sanitetsmajor Volodarsky. Datert 18.02.1945.

¹²²⁴ Sandvik, 1975: 210.

¹²²⁵ RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Beretning til sanitetssjefen ved DKF fra sanitetsmajor Volodarsky. Datert 18.02.1945.

Sanitet.¹²²⁶ Den kirurgiske enheten var sentral, og ville gi et løft til et sterk redusert helsevesen som manglet utstyr og materiell. Den inneholdt alt nødvendig utstyr til å gjennomføre en rekke ulike kirurgiske inngrep, et transportabelt røntgenapparat med generator og et rikt utvalg forbruksmateriell.¹²²⁷ Dessverre viste det seg at transporten fra Storbritannia medføre et betydelig svinn, og tap av utstyr som blant annet et røntgenhode og en generator.¹²²⁸ Uten disse delene kunne ikke røntgenapparatet benyttes, og Volodarsky meldte umiddelbart fra om mangelen slik at norske myndigheter i London fikk beskjed. På dette tidspunktet var det ingen røntgenapparater som fungerte i Sør-Varanger, så det var nødvendig å erstatte de manglende delene så raskt som mulig.

10.1.1 Uenighet om avgjørelser tatt i London

Både den sivile ledelsen og Forsvarets sanitet i Finnmark var misfornøyd med etableringen av det kirurgiske sykehuset. Det handlet ikke om at man ikke ønsket eller hadde behov for et kirurgisk sykehus i Sør-Varanger, men at behovene andre steder i fylket var mer akutte. Caspersen hadde gjentatte ganger etterlyst flere leger til det sivile helsevesenet i Finnmark, og han hadde spesifikt nevnt Volodarsky på bakgrunn av hans russiske språkkunnskaper i kommunikasjon med Medisinaldirektør Karl Evang.¹²²⁹ I begynnelsen av desember hadde Caspersen uttrykt sin frustrasjon over mangelen på flere leger til Finnmark i en rapport til Sosialdepartementet:

For oss som arbeider her er det vanskelig å forstå at noe arbeid i Storbritannia eller Sverige er så viktig at ikke et tilstrekkelig antall dyktige leger uten opphold kan sendes hit.¹²³⁰

Sanitessjefen i Forsvaret beordret Leo Volodarsky til tjeneste i Finnmark som leder for en kirurgisk enhet under Avsnittskommando Finnmark, dette uten innspill fra de som var mest kjent med forholdene i Finnmark.¹²³¹ Imidlertid hadde A.D. Dahl myndighet til å

¹²²⁶ Sandvik, 1975: 210.

¹²²⁷ Melien, 2016: 62.

¹²²⁸ RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Skriv til Oberst Dahl fra Sanitetsmajor Volodarsky. Angående Kirurgisk enhet nr. 2. Datert 21.01.1945.

¹²²⁹ RA/S-2910/D/Da/L0176/0005. Skriv til Medisinaldirektøren fra John Caspersen. Datert 07.11.1945.

¹²³⁰ RA/S-2910/D/da/l0176/0005. Rapport fra Caspersen til Sosialdepartementet. Datert 03.12.1944.

¹²³¹ RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Varsel om beredskapsdisponering til Sanitetsmajor Volodarsky fra Sanitessjefen. Datert 21.11.1944.

omdisponere både personell og ressurser, og kunne derfor omdisponere personell fra militære til sivile stillinger.¹²³² Dermed var plasseringen av Volodarsky ikke endelig bestemt og kunne endres.

Caspersen gikk i dialog med A.D. Dahl for å diskutere en mer effektiv bruk av ressursene. Han foreslo at Volodarsky skulle etablere en mindre kirurgisk klinikk i Tana, hvor det var mangel på lege. Der var det i tillegg en rekke institusjoner med pasienter som sykepleiere driftet uten tilgjengelig lege.¹²³³ Å etablere en kirurgisk klinikk i Tana ville være en fordel for både det militære kompaniet som var stasjonert der og den sivile befolkningen. Caspersen mente at Volodarsky kunne fungere som kompaniets avsnittslege i Tana, og samtidig tjene som distriktslege. I Sør-Varanger var legetilbudet relativt bra sammenlignet med andre distrikter. Caspersen foreslo at distriktslege Palmstrøm, som hadde mange års erfaring fra et kirurgisk sykehus i Kirkenes, eventuelt kunne drive en kirurgisk klinikk og samtidig fungere som distriktslege i Sør-Varanger, assistert av en annen medisinsk medarbeider.¹²³⁴

I utgangspunktet hadde A.D. Dahl godkjent omdisponeringen av Volodarsky i tråd med Caspersens forslag.¹²³⁵ Senere trakk han imidlertid denne beslutningen tilbake. Grunnen var at Volodarsky led av magesår og derfor måtte forbli i nærheten av Kirkenes. Dette førte til at Sør-Varanger, som allerede hadde relativt god legedekning forholdene tatt i betraktning fikk en lege til. I Tana var det derimot stort behov for en fast lege. Kommunen hadde mange overvintre og institusjoner med syke, eldre og barn, noe som utgjorde en betydelig utfordring i et allerede presset helsevesen.

10.1.2 Poliklinikk for sivilbefolkningen

Sivile og militære aktører satte sykehuset i stand i samarbeid med elektrisk anlegg og innlagt vann. Bygningen, som inkluderte kjeller og loft, rommet kjøkken, vaskerom, badstue, toaletter, en operasjonssal, laboratorium, pasientrom, omklede rom, oppholdsrom, og

¹²³² Et eksempel på dette er vist i kapittel 9.1.2 da major Jon Bjørnsson ble beordret til distriktslege i Sør-Varanger.

¹²³³ RA/S-2910/D/da/I0176/0005. Rapport til Sosialdepartementet fra John Caspersen. Datert 31.12.1944

¹²³⁴ RA/S-2910/D/da/I0176/0005. Rapport til Sosialdepartementet fra John Caspersen. Datert 31.12.1944

¹²³⁵ RA/S-2910/D/da/I0176/0005. Rapport til Sosialdepartementet fra John Caspersen. Datert 31.12.1944

kontor, over fire etasjer.¹²³⁶ Sykehuset tok imot sine første pasienter for behandling den 23. januar 1945.¹²³⁷ En uke tidligere begynte sykehuset å ta imot pasienter for poliklinisk behandling.¹²³⁸ Det medisinske personalet bestod av en lege og tre sykepleiere. I likhet med på epidemilasarettet var driften basert på et sivil-militært samarbeid.

I løpet av de første ukene var gjennomsnittlig elleve pasienter innlagt, hvorav seks var sivile og fem fra militæret.¹²³⁹ Seks av sykehuspersonalet bodde midlertidig på sykehuset, noe som opptok seks senger mens de ventet på egen brakke.¹²⁴⁰ Sør-Varanger forsyningsnemnd og Forsvaret delte på driftsutgiftene. Forsyningsnemnden var ansvarlig for mat og innkvartering for både de sivilt ansatte og sivile pasientene.¹²⁴¹

10.1.3 Det stilles spørsmål ved sykehusets effektivitet

Som vist ovenfor, engasjerte Caspersen seg aktivt i omdisponeringen av Volodarsky under planleggings- og forberedelsesfasen av sykehuset. Forsvarets sanitet rettet kritikk mot sykehuset etter noen ukers drift. Jon Bjørnsson stilte spørsmål ved sykehusets effektivitet og hevdet at driften var uøkonomisk.¹²⁴² Han påsto at sykehuset hadde en for stor stab i forhold til antall sengeplasser for pasienter og kritiserte at besøkende utenfra benyttet sykehuset som innkvarteringssted. Bjørnsson kommenterte dette i en rapport:

Ved siden av å drive legekontor og kirurgisk sykehus, var majoren en populær hotellvert, og besøkende av mange slag kunne rekne med å få en seng og et

¹²³⁶ RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Beretning til sanitetssjefen ved DKF fra sanitetsmajor Volodarsky. Datert 18.02.1945.

¹²³⁷ RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Skriv til Sør-Varanger Forsyningsnemnd angående det Militære Sykehus på Kirkenes. Underskrevet av Sanitetsmajor Volodarsky. Datert 18.02.1945.

¹²³⁸ RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Beretning til sanitetssjefen ved DKF fra sanitetsmajor Volodarsky. Datert 18.02.1945.

¹²³⁹ RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Skriv til Sør-Varanger Forsyningsnemnd angående det Militære Sykehus på Kirkenes. Underskrevet av Sanitetsmajor Volodarsky. Datert 18.02.1945.

¹²⁴⁰ RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Beretning til sanitetssjefen ved DKF fra sanitetsmajor Volodarsky. Datert 18.02.1945.

¹²⁴¹ RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Skriv til Sør-Varanger Forsyningsnemnd angående det Militære Sykehus på Kirkenes. Underskrevet av Sanitetsmajor Volodarsky. Datert 18.02.1945.

¹²⁴² NHM. Boks 4131. Finnmark: kommandoforhold og oppsetting av lokale avdelinger. Sanitetstjenesten i Finnmark ved sjefslege og sanitetsmajor Jon Bjørnsson. Ikke datert.

*fortreffelig måltid. Det lå jo noe utenfor sanitetens arbeidsfelt, men var både nødvendig og kjærkommet i de første vanskelige måneder.*¹²⁴³

Bjørnsson var også skeptisk til Volodarskys helse og arbeidskapasitet, gitt at han led av kronisk dyspepsi.¹²⁴⁴ Selv med Caspersens og Bjørnssons innvendinger, forble Volodarsky i stillingen. Det nye sykehuset var i en klasse for seg selv, moderne og velutstyrt av Forsvarets sanitet.¹²⁴⁵ De tok imot pasienter fram til midten av april da et større kirurgisk sykehus kunne åpnes for drift i Kirkenes.¹²⁴⁶

Blant de innlagte på sykehuset var det flere sivile enn militære pasienter. Fra 23. januar til 18. februar var det gjennomsnittlig seks sivile innlagt daglig, totalt 162 pasientdøgn.¹²⁴⁷ I tillegg mottok poliklinikken over 200 pasienter, hvorav det er rimelig å anta at minst halvparten var sivile. Det tyder på at det kirurgiske sykehuset spilte en viktig rolle for sivilbefolkningen i Sør-Varanger. Likevel kan man stille spørsmål ved om denne prioriteringen av Sør-Varanger gikk på bekostning av helsetjenestene i andre områder med mindre tilgjengelighet til slike ressurser

10.2 Distriktslege til Tana

Etter tyskernes retrett var distriktslegen i Vadsø, som holdt til i Vestre Jakobselv, den nærmeste tilgjengelige legen for befolkningen i Tana.¹²⁴⁸ På grunn av betydelige transportutfordringer var reiseveien uoverkommelig for dårlige pasienter, og medførte at legehjelp i praksis var utilgjengelig for de som trengte det mest. Sykdommer som gastroenteritt og difteri var utbredt, og pasientene på institusjonene trengte generelt oppfølging av lege.¹²⁴⁹ Både arbeidspresset og ansvarsbyrden hadde vært uvanlig stor for sykepleierne i

¹²⁴³ NHM. Boks 4131. Finnmark: kommandoforhold og oppsetting av lokale avdelinger.

Sanitetstjenesten i Finnmark ved sjefslege og sanitetsmajor Jon Bjørnsson. Ikke datert.

¹²⁴⁴ RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Rapport til Sanitetssjefen i London fra DK-lege Bjørnsson. Datert 02.03.1945.

¹²⁴⁵ Melien, 2016: 110. Det sivile helsevesenet overtok sykehuset etter freden, og Sør-Varanger fylkessykehus i ti år.

¹²⁴⁶ RA/RAFA-1992/1/Db/L0002. Melding til major Holmboe fra oberst Dahl. Datert 19.04.1945.

¹²⁴⁷ RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Beretning til sanitetssjefen ved DKF fra sanitetsmajor Volodarsky. Datert 18.02.1945.

¹²⁴⁸ RA/RAFA-4978/B/C/L0025. Rapport fra legereise til Tana i november 1944 av Julius Marcussen. Datert 26.11.

¹²⁴⁹ Se kapittel 5.4 og 5.5.

Tana høsten 1944.¹²⁵⁰ Behovet for legehjelp var derfor presserende også for å avlaste sykepleiernes arbeidssituasjon.

Caspersen identifiserte to mulige løsninger for å skaffe distriktslege til Tana. Distriktet kunne enten bli betjent av distriktslegen i Vadsø slik ordningen allerede var, eller det kunne utpekes en lege som skulle praktisere og bo i Tana.¹²⁵¹ For befolkningen i Tana ville en fastboende distriktslege være den beste løsningen, men utfordringen lå i mangelen på leger. Det var riktignok to leger i Vadsø, en distriktslege og en assistent, men de hadde også ansvar for sykehuset i Vadsø. Det var derfor vanskelig å omdisponere den ene legen til Tana, uten å erstatte han med en annen lege.

Det første tiltaket som innebar å sende Julius Marcussen, som var assistenten til distriktslegen i Vadsø, til Tana for undersøke forholdene og samtidig yte nødvendig legehjelp¹²⁵². Der var flere difteripasienter som trengte tilsyn.¹²⁵³ Marcussen opphold i Tana varte fra 18. til 26. november 1944, og hans rapport fra dette besøket gir en inngående beskrivelse av forholdene der. Transportforholdene var vanskelige mellom Vadsø og Tana med ødelagte veier og broer. I tillegg til at dagene var korte med lite dagslys. Denne kombinasjonen gjorde det utfordrende å bevege seg i landskapet, og Marcussen bemerket at syketransport til Vadsø ville være ekstremt anstrengende for pasientene:

*Selv med hesteskys og delvis bil eller båt er reisen meget besværlig og vil komme til å gjøre syketransporter tungvindte og yderst anstrengende for pasientene.*¹²⁵⁴

Møtet med befolkningen i Tana gjorde inntrykk på Marcussen. Da han kom tilbake til Vestre Jakobselv, uttrykte han et sterkt personlig ønske om å bidra som lege i Tana:

¹²⁵⁰ Se kapittel 5.2.

¹²⁵¹ RA/S-2910/D/Da/L0176/0005. Rapport fra John Caspersen til sosialdepartementet datert 18.11.1944.

¹²⁵² RA/S-2910/D/Da/L0176/0005. Rapport fra John Caspersen til sosialdepartementet datert 18.11.1944.

¹²⁵³ RA/RAFA-4978/B/C/L0025. Rapport fra legereise til Tana i november 1944 av Julius Marcussen. Datert 26.11.

¹²⁵⁴ RA/RAFA-4978/B/C/L0025. Rapport fra legereise til Tana i november 1944 av Julius Marcussen. Datert 26.11.

*Jeg sender dig en rapport fra reisen til Tana så du kan danne dig et bilde av situasjonen derinne. Som du vil forstå trengtes det høylig at det snarest kommer en lege dit. Efter å ha gjort denne reisen som du oppfordret mig til føler jeg mig nærmest kallet til å ta fatt derinne.*¹²⁵⁵

Marcussen løftet frem flere forhold som talte for at han selv skulle tiltre som distriktslege i Tana. Han påpekte for det første at det ville være en fordel om en distriktslege allerede kjente både befolkningen og de lokale forholdene. Han mente videre at det ville være enklere for en ny lege fra Storbritannia eller Sverige å tre inn i stillingen som lege ved Vadsø sykehus og assistentlege i Vadsø legedistrikt, enn som distriktslege i Tana. Dernest var han gift med en sykepleier med erfaring fra kirurgiske operasjoner. Hun ville kunne bistå ham både som husholderske og assistent ved legekantoret.¹²⁵⁶ Sist men ikke minst forutsatte stillingen i Tana god fysisk form, og både han og ektefellen var godt trent. Marcussen sa seg villig til å tiltre i stillingen umiddelbart om det var ønskelig.

Caspersen vurderte de ulike alternativene, og måtte ta hensyn til behov også andre steder, men valgte til slutt å ansette Marcussen. Han tiltrådte i stillingen som distriktslege i Tana i januar 1945.¹²⁵⁷ Denne løsningen forutsatte en omorganisering legene i Sør-Varanger. Legen Svenneby som hadde arbeidet på sykestuen på Bjørnevatn overtok stillingen som distriktslegens assistent etter Marcussen.¹²⁵⁸ Denne omdisponeringen av Svenneby fra Sør-Varanger til Vadsø var mulig fordi Volodarsky og det kirurgiske sykehuset i Kirkenes hadde styrket tilgjengeligheten av helsetjenester i Sør-Varanger. Dessuten fungerte Adam Egede Nissen fra Militærmisjonen delvis som lege, i tillegg til å være tolk.

I midten av februar var det 1630 mennesker i Tana kommune, og flere institusjoner med syke, eldre og barn var i drift i kommunen.¹²⁵⁹ Norske militære tropper var også til stede i området.

¹²⁵⁵ RA/S-2910/D/da/I0176/0005. Brev til dr. J. Caspersen undertegnet Julius Marcussen. Datert 26.11.1944.

¹²⁵⁶ På 1940-tallet var det forventet at distriktslegens ektefelle engasjerte seg i lokalsamfunnet, og at ektefellene utfylte hverandre utover det som var vanlig. Se: Schiøtz, 2003: 250.

¹²⁵⁷ RA/S-2910/D/da/I0176/0005. Rapport til Sosialdepartementet fra John Caspersen. Datert 19.02.1945.

¹²⁵⁸ RA/S-2910/D/da/I0176/0005. Rapport til Sosialdepartementet fra John Caspersen. Datert 31.12.1944.

¹²⁵⁹ RA/S-2910/D/da/I0176/0005. Rapport til Sosialdepartementet fra John Caspersen. Datert 19.02.1945.

Besettelsen av distriktslegestillingen styrket det eksisterende helsevesenet betydelig. Legen hadde tilsyn med pasientene på institusjonene, i tillegg til å gi legehjelp til enkeltpersoner i befolkningen. Distriktslegen både avlastet og samarbeidet med sykepleierne, som alene hadde håndtert ansvaret for både innlagte pasienter og lokalbefolkningen. Med legen fulgte også sykepleieren som han var gift med. Hun var ikke ansatt, og hennes rolle er derfor ikke dokumentert gjennom offentlige arkiver. Likevel er det rimelig å anta at hun var en viktig ressurs for både legen og samfunnet.

10.3 Sykehus og mottak av overvintreere i Vardø

Som vist i kapittel 4.5.3 evakuerte Vardø sykehus til Syltefjord allerede i 1942. Etter den tyske retretten opphørte bombeangrepene på Vardø, og ledelsen på sykehuset vurderte tilbakeflytting til byen.¹²⁶⁰ Behovet for sykehuset var absolutt til stede. Befolkningen som oppholdt seg i byen økte med lokalbefolkning som kom tilbake og overvintreere som hadde flyktet fra områder lenger vest i Finnmark.¹²⁶¹ Før sykehuset kunne flyttes tilbake måtte de først og fremst finne lokaler og flytte til, men også transport av pasienter og utstyr fra Syltefjord til Vardø. Ingen av de små båtene som var igjen i dette området hadde kapasitet til frakten, så transport måtte løses med ekstern hjelp.

Overlege Sverre Sørsdal ved Vardø sykehus dro på flere rekognoseringsreiser til Vardø by i desember og januar, for å forberede tilbakeflytting av sykehuset.¹²⁶² Han oppdaget raskt at de omfattende ødeleggelsene som hadde rammet byens bygninger, satte alvorlige begrensninger for en slik flytting. Sykehuset hadde tidligere benyttet lokalene til Statens Lærebruk. Bygningen fortsatt intakt, men i svært dårlig stand.¹²⁶³ Sørsdal fikk bruksrett til bygningen, og kommunen satte i gang arbeidet med å utbedre lokalen. Mangel på både materialer og arbeidskraft hemmet fremdriften. Historiker Randi Rønning Balsvik har bemerket at det var to hovedgrunner til at det var vanskelig å mobilisere arbeidskraft.¹²⁶⁴ For det første var mange innbyggere utmattet både mentalt og fysisk etter krigens prøvelser. For det andre måtte de håndtere utfordringer med å skaffe til veie boliger for seg selv og sine familier.

¹²⁶⁰ Larsen m.fl., 2014: 82.

¹²⁶¹ Larsen m.fl., 2014: 82.

¹²⁶² GMA. Sverre Sørsdals privatarkiv. Private brev fra perioden 1940-1947. Også gjengitt i: Larsen m.fl., 2014: 83.

¹²⁶³ GMA. Sverre Sørsdals privatarkiv. Private brev fra perioden 1940-1947.

¹²⁶⁴ Balsvik m.fl., 2007: 250.

Til tross for disse utfordringene var bygningen innflyttingsklar i januar. I motsetning til situasjonen i Sør-Varanger, hvor lokalbefolkningen bidro sterkt til etableringen av både epidemilasettet og det kirurgiske sykehuset, var det ikke en tilsvarende kollektiv innsats i Vardø. Prosessen tok derfor lengre tid.

Flyttingen av sykehuset fra Syltefjord til Vardø medførte et betydelig logistisk problem gitt den betydelige vekten og uhåndterbarheten av utstyret. Det fantes ingen lokale båter med tilstrekkelig kapasitet. Løsningen på dilemmaet kom uventet i form av to skøyter fra Lofoten som ankom Frie Finnmark i januar.¹²⁶⁵ Sørsdal fikk disponere den ene skøyta for transportoppdraget, en mulighet han beskrev som sendt fra himmelen.¹²⁶⁶ Frakten av utstyr, personell og pasienter forgikk i to omganger. På grunn av manglende oppbevaringskapasitet i Vardø by etterlot sykehuset noe utstyr i Syltefjord. Den siste transporten av sykehuset i forbindelse med tilbakeflyttingen fant sted 6. februar 1945, og dermed var over to års sykehusdrift i skoleinternatets lokaler i Syltefjord.¹²⁶⁷

I den første tiden av sykehusdriften i Vardø var det alarmerende mange pasienter med sprengstoffskader.¹²⁶⁸ Dette skyldtes Etterlatenskaper etter tyskerne utgjorde en stor risiko. Enkelte gjenværende tyske brakker var rigget med feller som detonerte ved åpning av dører.¹²⁶⁹ To bygninger i Vardø eksploderte på denne måten. Barn som lekte med etterlatt sprengstoff var særlig utsatt.¹²⁷⁰ Ved denne typen ulykker som ofte resulterte i omfattende skader, var det særlig heldig at sykehuset var lokalisert i Vardø. Alvorlig skadde pasienter fikk umiddelbar behandling uten et forsinkende transportledd til Syltefjord.

Sykehuset kom i drift i Vardø i februar 1945. Institusjon var viktig da befolkningen i Vardø begynte å øke med hjemvendt lokalbefolkning i januar 1945. I tillegg tok byen imot overvintre fra distriktene lengre vest. Myndighetene etablerte Vardøhus festning som

¹²⁶⁵ Mølmann, 2019: 2-3. Den andre båten ble rekvirert til et redningsoppdrag til Sørøya.

¹²⁶⁶ Balsvik m.fl., 2007: 250.

¹²⁶⁷ GMA. Sverre Sørsdals privatarkiv. Private brev fra perioden 1940-1947. Også gjengitt i: Larsen m.fl., 2014: 85.

¹²⁶⁸ GMA. Sverre Sørsdals privatarkiv. Private brev fra perioden 1940-1947. Også gjengitt i: Larsen m.fl., 2014: 83.

¹²⁶⁹ RA/RAFA-1992/1/Db/L0001. Rapport over tyskernes ødeleggelsemåter, apparater etc. Underskrevet kaptein Johan Godø og kvartmester Rønning. Datert 08.11.1944

¹²⁷⁰ GMA. Sverre Sørsdals privatarkiv. Private brev fra perioden 1940-1947. Også gjengitt i: Larsen m.fl., 2014: 83.

mottakssted. Det var antatt at byen kunne romme rundt 1000 mennesker etter ødeleggelsene. Befolkningen nådde 1800 i midten av februar.¹²⁷¹ Antallet steg videre, og på det høyeste huset byen anslagsvis 2800 mennesker.¹²⁷²

Overvintreterne vestfra hadde behov for tilsyn av lege ved ankomsten. Mange av dem hadde levd under svært vanskelige forhold over lengre tid, og hadde pådratt seg sykdommer og helseplager som måtte behandles. Syke, eldre og barn kom først til Frie Finnmark. Sykehuset isolerte pasienter med smittsomme sykdommer for å hindre infeksjonsspredning, og spilte en viktig rolle for å behandle og forebygge sykdommer..

10.4 Helsepersonell og sanitet fra Sverige og Storbritannia

Sosialdepartementets representant hadde allerede ved ankomsten til Finnmark etterspurt flere leger fra Storbritannia.¹²⁷³ Som vist i kapittel 10.1 engasjerte Caspersen seg for sikre legehjelp til sivilbefolkningen. I slutten av desember var det sivile helsevesenet i Finnmark fortsatt ikke forsterket med ekstra personell utenfra. Medisinaldirektør Karl Evang forklarte at utfordringen ikke lå i manglende vilje til å overføre norske leger fra Storbritannia eller Sverige til Finnmark, men heller i vanskelighetene med å sikre nødvendig transport:

Det beror på en misforståelse når De synes å anta at vi i Storbritannia og Sverige ikke kunne frigjøre tilsammen de 4 leger som De ba om. Som De sikkert vil være klar over nå, har vanskelighetene ikke bestått i å disponere nødvendig legehjelp, men i vanskelighetene ved å få dem transportert til de befridde deler av Finnmark. Det er ikke norske myndigheter som råder over transportmidlene. Av denne grunn og fordi dekning av legebehov i Finnmark etter de opplysninger som forelå her blev antatt å være av direkte livreddende betydning, var det at jeg

¹²⁷¹ RA/S-2910/D/da/I0176/0005. Rapport til Sosialdepartementet fra John Caspersen. Datert 19.02.1945.

¹²⁷² GMA. Sverre Sørdsdals privatarkiv. Private brev fra perioden 1940-1947. Også gjengitt i: Larsen m.fl., 2014: 88.

¹²⁷³ RA/S-2910/D/da/I0176/0005. Brev til Karl Evang fra John Caspersen. Datert 07.11.1944. Fire navngitte leger ble etterspurt med bakgrunn i deres kompetanse. Volodarsky var en av disse legene, og i hans tilfelle ble det trukket fram at han behersket russisk.

foreslo – eventuelt bare som en midlertidig ordning – å anvende lege Johnson og Egede-Nissen etter deres fagutdannelse.¹²⁷⁴

Transport var en flaskehals både mellom Finnmark og omverden og internt i fylket. En av grunnene til at det var behov for ekstra helsepersonell var nettopp transportproblemene. Vanskelighetene med å forflytte seg begrenset aksjonsradiusen til helsepersonellet.¹²⁷⁵ Dette medførte at

Den første legen som kom for å arbeide i det sivile helsevesenet, ankom med fly fra Sverige i januar 1945.¹²⁷⁶ Just Broch hadde vært distriktslege i Hammerfest fra 1935, hvor han i tillegg var bestyrer på pleiehjemmet for sinnssyke i Hammerfest.¹²⁷⁷ Gjennom denne stillingen hadde han god kontakt med distriktslegene i hele fylket. I august 1944 flyktet han til Sverige.¹²⁷⁸ Valget av Broch til oppdraget i Finnmark hadde trolig sammenheng med bakgrunnen hans. Han hadde kjennskap til fylket gjennom flere års arbeidserfaring. I Sverige jobbet han ved Det norske flyktningskontoret i Stockholm. Broch skulle opprinnelig reise i følge med nok en lege og fire sykepleiere, men like før avgang mistet alle med unntak av Broch plass på denne transporten til fordel for ressurser til militæret. For å kompensere for reduksjonen i sivilt helsepersonell til Finnmark, skulle det sivile helsevesenet få låne personell fra Polititroppenes sanitetspersonell inntil videre.¹²⁷⁹ Medisinaldirektøren var ikke tilfreds med at de ikke lyktes å skaffe flere leger til det sivile helsevesenet, og heller ikke med at det ikke var avklart hvordan sanitetspersonellet skulle disponeres sivilt. Han uttrykte sin beklagelse overfor Caspersen i et privat brev:

*Vi har kjempet en drabelig kamp for å få anledning til å sende folk opp for å løse den sivile medisinske oppgave, men resultatet er som du selv bemerker magert.
[...] Til gjengjeld fikk jeg tilsagn fra Semb om at vi av polititroppenes sanitet*

¹²⁷⁴ RA/S-2910/D/da/I0176/0005. Instruks nr. 4 til John Caspersen fra Sosialdepartementet ved Karl Evang. Datert 22.12.1944.

¹²⁷⁵ RA/RAFA-1920/Da/L0288/0002. Rapport til Sosialdepartementet fra John Caspersen. Datert 18.11.1944.

¹²⁷⁶ RA/S-2910/D/da/I0176/0005. Privat brev til John Caspersen fra Karl Evang. Datert. 01.02.1945.

¹²⁷⁷ Fause, Åshild, "Forpleiningen tilfredsstillende. Prisen ligesaa": sinnssykeomsorgen i Troms og Finnmark 1891-1940: 317. Universitetet i Tromsø, Det helsevitenskapelige fakultet. Tromsø 2007: 271

¹²⁷⁸ Alsos, Torleif, Distriktsleger i Hadsel 1836-1984, *Hofdasegl*, Årg. 49 nr.50, 2005: 243.

¹²⁷⁹ RA/S-2910/D/da/I0176/0005. Privat brev til John Caspersen fra Karl Evang. Datert. 01.02.1945.

*skulle få låne noe personell til å begynne med. Hvordan dette kommer til å virke deroppe, er ikke så godt å si. Helt tilfredsstillende er det ikke. Du får synge ut å si din mening om det.*¹²⁸⁰

Broch overtok ansvaret for epidemilasaretten på Jakobsnes etter Bjørnsson like etter ankomsten i Finnmark. Dette frigjorde Bjørnsson fra sivilt arbeid, slik at han i stedet kunne tjenestegjøre som lege for Avsnittskommando Finnmark. Den 23. januar 1945 gikk Bjørnsson over til å lede Forsvarets sanitet i Finnmark.¹²⁸¹ Den 30. januar 1945 sendte Caspersen melding om at Broch gikk inn i stillingen som overlege på Fylkets epidemisykehus på Jakobsnes, til medisinaldirektøren i London.¹²⁸² Forsvarets sanitet overlot ansvaret for driften av lasaretten til Finnmark fylke, til det sivile helsevesenet, men driften fortsatte med både sivilt og militært personell.

Sosialdepartementet planla å organisere et sivilt sykehus med 40 senger fra Storbritannia med konvoi nr. 3. Dette klarte de ikke å realisere, og det kom heller ingen leger eller sykepleiere med konvoien.¹²⁸³ Forsvarets Sanitet oppnådde større suksess med tiltak som forsterket helseressursene i Finnmark. Samtidig som de gjorde klar lokalene til det kirurgiske sykehuset i Kirkenes, sendte de et sykehus med 100 senger fra Storbritannia. Lasten besto av to identiske sanitetsenheter som var blitt klargjort i Edinburgh.¹²⁸⁴ Hver av enhetene inneholdt en kirurgisk enhet, grunnleggende diagnostisk utstyr, et stort utvalg medisiner inkludert penicillin, vanlige sykepleieartikler, sengetøy og tepper til omtrent 150 senger. Disse enhetene var planlagt og satt sammen for bruk i en krigssone, hvor det var antatt å være omfattende materielle ødeleggelser.¹²⁸⁵ Sanitetsenhetene var organisert av orlogskaptein og lege Johannes Kvittingen. Dette etter ordre fra Sanitessjefen om å organisere utstyr og personell til et sykehus med 60 senger til bruk i Norge.¹²⁸⁶

¹²⁸⁰ RA/S-2910/D/da/I0176/0005. Privat brev til John Caspersen fra Karl Evang. Datert. 01.02.1945.

¹²⁸¹ RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Rapport nr. 1 til Sanitessjefen i London fra DKF ved DK-legen Jon Bjørnsson. Datert 28.02.1945.

¹²⁸² RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Melding fra John Caspersen til Karl Evang. Datert 30.01.1945.

¹²⁸³ Melien, 2016: 106.

¹²⁸⁴ Kvittingen, 1965: 427.

¹²⁸⁵ Tor Jørgen Meliens forskningsarkiv. Kvittingen, Johs: I den kng. Norske marines sanitetstjeneste i krigsåra. Upublisert.

¹²⁸⁶ Melien, 2016: 106.

Kvittingen lyktes å utvide Sanitetens kapasitet for konvoien til 100 senger ved å justere volumberegningene.¹²⁸⁷ I tillegg organiserte han to fremskutte sanitetsstasjoner og nødvendige redskaper for å utføre arbeid med jord, stein, mur- og tømmermannsarbeid, samt rørlegging og elektrisk arbeid. I tillegg kom betydelige mengder ekstra utstyr som spiker, skruer, rørkoblinger, ledninger og kabler.¹²⁸⁸ Lasten inneholdt altså nødvendig utstyr for å rehabilitere en bygning.

Kvittingens ankom i følge med en lege, to legestudenter, en tannlege, seks sykepassere, to tannteknikere, en elektriker som også fungerte som sjåfør, og en kokk.¹²⁸⁹ Den andre legen var røntgenlegen Arne Hvoslef. Han hadde vært overlege på sykehuset i Vardø fra 1931 til 1938, og var lokalkjent i Finnmark.¹²⁹⁰ Staben og utstyret var sammensatt slik at de skulle kunne drifte tjenester utover det medisinske.

Ved ankomsten i Sør-Varanger fikk staben midlertidig losji på det kirurgiske sykehuset i Kirkenes, som på dette tidspunktet ikke hadde begynt å ta imot pasienter.¹²⁹¹ Dagen etter fordelte de staben på ulike oppgaver. Hvoslef reiste til Båtsfjord for å vurdere muligheten for å opprette en sykestue der etter oppfordring fra Caspersen, som på dette tidspunktet hadde god kjennskap til lokale behov og utfordringer.¹²⁹² Båtsfjord var en del av Vardø herred, og distriktet hadde totalt en tilstedeværende befolkning på rundt 2730 i februar 1945.¹²⁹³ Stedet var i likhet med Vardø mottakssted for overvintreere fra Kystregionen.¹²⁹⁴ I tillegg var Båtsfjord et viktig sted i et militærstrategisk perspektiv.

I tillegg til oppdraget i Båtsfjord, fikk Hvoslef ansvar for å prøve ut et røntgenapparat som nylig var blitt installert på sykehuset i Vardø. Han tilbrakte to uker i Vardø, og i løpet av denne perioden utførte han alle røntgenundersøkelsene på sykehuset.¹²⁹⁵ Deretter reiste han til

¹²⁸⁷ Melien, 2016: 106.

¹²⁸⁸ Kvittingen, 1965: 427.

¹²⁸⁹ Kvittingen, 1965: 428.

¹²⁹⁰ For fullstendig oversikt over personellet se vedlegg nr. 5

¹²⁹¹ Kvittingen, 1965: 426-427.

¹²⁹² RA/S-2910/D/da/I0176/0005. Rapport til Sosialdepartementet fra John Caspersen. Datert 19.02.1945.

¹²⁹³ RA/S-2910/D/da/I0176/0005. Brev til Evang fra Caspersen. Datert 19.02.'945

¹²⁹⁴ Se kapittel 9.2.5.

¹²⁹⁵ GMA. Sverre Sørdsdals privatarkiv. Private brev fra perioden 1940-1947.

Vadsø sykehus, hvor han bidro med å installere et røntgenapparat som hadde ankommet med konvoi nr. 3.¹²⁹⁶

Kvittingen ble værende i Sør-Varanger hvor han begynte å lete etter bygninger som kunne egne seg til sykehus. Valget falt på ruinene av en skole som tyskerne tidligere hadde benyttet som sykehus.¹²⁹⁷ Bygningen hadde vært utsatt for brann og sprengningsforsøk, og omfattende utbedringer var nødvendig før den kunne tas i bruk. Arbeidet med å sette bygningen i stand begynte den 26. januar 1945.¹²⁹⁸ Alle offiserene i avdelingen, samt en gruppe på 5-6 mann rekruttert fra A/S Sydvaranger, begynte å rydde bygningen for skitt og etterlatenskaper fra de sovjetiske troppene som hadde brukt ruinene. Utstyret som var medbragt fra Storbritannia gjorde det mulig å starte restaureringsarbeidet, men materialer måtte skaffes lokalt mens de ventet på nye konvoier. Kvittingen beskrev senere hvordan de skaffet byggematerialer i det nedbrente Finnmark:

Hvor kom byggematerialene fra? Det ble en av oppgavene til orlogskaptein Kvittingen å finne det som trengtes. Det ble rotet i alle branntomter, og overalt der terrenget hevet seg aldri så lite, ble det gravet gjennom snøen for å se hva som var under. På det vis, og etter anvisning fra lokalkjente, ble det funnet mye byggemateriale, og mangt nyttig. Sand, sement, kalk, trillebører, ovnsrør og ovnsringer etc etc.¹²⁹⁹

Å skaffe arbeidskraft viste seg å være utfordrende, noe Kvittingen tilskrev at folk betraktet prosjektet som vanvidd.¹³⁰⁰ Materialer til bygget ble delvis skaffet lokalt som beskrevet over, og delvis tilført med de ordinære forsyningene. Det hendte også at det ble lånt fra sovjetiske lagre som i hovedsak besto av tyske etterlatenskaper.¹³⁰¹

I midten av april åpnet dørene for de første pasientene.¹³⁰² Marinesykehuset var fullt bemannet med marinehelsepersonell, og skulle fungere som basissykehus for forsvaret. Dette

¹²⁹⁶ RA/S-2910/D/da/l0176/0005. Rapport til Sosialdepartementet fra John Caspersen. Datert 19.02.1945.

¹²⁹⁷ Warelus, 1988: 17.

¹²⁹⁸ Kvittingen, 1965: 431.

¹²⁹⁹ Kvittingen, 1965: 432.

¹³⁰⁰ Kvittingen, 1965: 431.

¹³⁰¹ Warelus, 1988: 17.

¹³⁰² Kvittingen, 1965: 436.

sykehuset styrket både sanitetskapasiteten og det sivile helsevesenet i Frie Finnmark. A/S Sydvaranger bidro til å sette i stand bygget, slik de hadde gjort ved det kirurgiske sykehuset i Kirkenes. Lokalbefolkningen bidro også i dette prosjektet, men tilførsel av utstyr, materialer og arbeidskraft fra Storbritannia gjorde at prosessen hadde mer fremdrift. Selv om sykehuset kun var i drift noen uker før freden, fikk det stor betydning for livsvilkårene i ettertiden. Det sivile helsevesenet overtok et moderne sykehus etter freden, og det var i drift fram til 1955.¹³⁰³

10.4.1 Til Indre Finnmark fra Sverige

Samtidig som Caspersen kommuniserte med norske myndigheter i Storbritannia og Sverige, rettet aktører i Indre Finnmark separate initiativer mot norske myndigheter i Sverige. John Giæver møtte lege Hans Jacob Ustvedt på reisen i Sverige for å organisere forsyninger til befolkningen i Indre Finnmark.¹³⁰⁴ Giæver etterspurte tilgjengelig helsepersonell.¹³⁰⁵ Ustvedt, som allerede hadde vært i kontakt med Caspersen, var informert om mangelen på både leger og sykepleiere.¹³⁰⁶ Som respons tilbød han å sende en lege og en jordmor til Kautokeino, i tillegg til en sykepleier til Karasjok.¹³⁰⁷ Alle tre skulle ansettes i sivile stillinger, og forutsetningen var at Giæver tok ansvar for å transportere dem til Finnmark. I tillegg lovet Ustvedt å sende forsyninger av medisin til Vest-Finnmark.¹³⁰⁸

Legen og sykepleierne reiste til Finnmark i følge med Giæver i februar 1945.¹³⁰⁹ Legen og jordmoren etablerte seg først i Lappeluobal fjellstue, rundt 40 kilometer dra Kautokeino.¹³¹⁰ Fjellstuen var tilfluktssted for mange sivile som hadde unndratt seg tvangsevakueringen. Sykepleieren reiste til Valjok, hvor distriktslegens kontor var lokalisert.

¹³⁰³ RA/S-2229/F/Fb/Fbu/L0008. Medisinalberetning for Finnmark fylke 1955.

¹³⁰⁴ Ustvedt var leder for medisinaldirektørens kontor i Stockholm, og ledet i den stillingen det norske helsevesenet i Sverige. Se kapittel 10.5 for Giævers rolle i Indre Finnmark.

¹³⁰⁵ Giæver, 1982: 127.

¹³⁰⁶ RA/S-2910/D/Da/L0176/0005. Brev til Hans Jacob Ustvedt fra John Caspersen. Datert 17.01.1945.

¹³⁰⁷ RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Brev angående forsyningene fra Sverige. Fra Major John Giæver til Fylkesmannen i Finnmark. Datert 27.04.1945

¹³⁰⁸ RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Brev angående forsyningene fra Sverige. Fra Major John Giæver til Fylkesmannen i Finnmark. Datert 27.04.1945

¹³⁰⁹ Giæver, 1982: 128.

¹³¹⁰ Andresen, 1986: 87-88.

I april 1945 sendte Forsvarets Sanitet en kirurgisk enhet fra Sverige til Kautokeino.¹³¹¹ På dette tidspunktet var det omtrent 500 soldater stasjonert i området som ikke hadde egen sanitet.¹³¹² I likhet med det kirurgiske sykehuset i Kirkenes, var det planlagt at også sivile skulle få hjelp fra denne enheten. Transporten av enheten fra Sverige til Kautokeino var utfordrende. Personellet måtte gå på ski. De hadde med hester som fraktet bagasje, og det, men sendte det tyngste utstyret med fly.¹³¹³ Gruppen ankom Kautokeino 17. april 1945. De hadde med telt til både innkvartering og operasjoner.¹³¹⁴ De innlosjerte besøkende som hadde behov for overnatting i beboelsesteltet. Etter kun en uke kom den sivile legen og sykepleieren fra Lappeluobal fjellstue til den kirurgiske enheten. I likhet med epidemilasettet og det kirurgiske sykehuset i Sør-Varanger, opererte den kirurgiske enheten under et sivil-militært samarbeid.

Sivilt og militært helsepersonell samarbeidet om å styrke helsevesenet i Indre Finnmark tidlig i 1945.

Både sivilt og militært helsepersonell bidro til å forsterke Helsevesenet i Indre Finnmark i begynnelsen av 1945. Flertallet av pasientene i Kautokeino var sivile, med et betydelig antall barn blant dem.¹³¹⁵ Pasienter som trengte mer omfattende behandling enn det sykestuen kunne tilby, ble overført til Sverige, ikke til Sør-Varanger. Sverige var nærmere og norske pasienter lenge hadde mottatt medisinsk behandling på den svenske siden av grensen. Tilgangen til helsepersonell som leger, jordmødre og sykepleiere, sammen med tilgjengelighet av utstyr og medisin, spilte en betydelig rolle i å forbedre livsvilkårene for sivilbefolkningen i Indre Finnmark i overgangen fra krig til fred.

10.4.2 Fra opptrening i Sverige til arbeid i Finnmark

I slutten av desember 1944 var et feltsykehus forberedt for avreise fra Sverige. Det veide over 20 tonn, var utstyrt for vinterkrig og hadde kapasitet til å betjene 60 pasienter.¹³¹⁶ Feltsykehuset var tilknyttet de norske polititroppene som var etablert og opprent i Sverige.

¹³¹¹ Andresen, 1986: 88.

¹³¹² Knorring, 2008: 296.

¹³¹³ Knorring, 2008: 294.

¹³¹⁴ Andresen, 1986: 88.

¹³¹⁵ Andresen, 1986: 88.

¹³¹⁶ NHM. Boks 4131. Finnmark: kommandoforhold og oppsetting av lokale avdelinger. Sanitetstjenesten i Finnmark ved sjefslege og sanitetsmajor Jon Björnsson. Ikke datert.

Norske myndigheter fikk tillatelse til å vurdere hvem som var egnet for felttjeneste under forutsetning av at det var et helseinitiativ, og ikke forberedelse til militære operasjoner, selv om dette var den faktiske hensikten.¹³¹⁷

I november 1943 ble det norske helsekontoret i Stockholm, som var en del av den norske flyktningeadministrasjonen i Sverige, omgjort til en sanitetsavdeling. Selv om de norske leirene i Sverige fungerte som militære avdelinger underlagt norsk kommando, manglet de både uniformer og våpen. De la vekt på fysisk trening, og sanitetsgruppen til de norske polititroppene jobbet tett med den svenske hærens sanitet.¹³¹⁸ De norske avdelingene mottok både materiell og kompetanse fra de svenske kollegene. I 1944 satte de i gang et utdanningsprogram for norske hjelpepleiere gjennom praksis på svenske sykehus, og holdt kurs for både hjelpepleiere og sykepleiere.¹³¹⁹

På senhøsten i 1944 etablerte sanitetsavdelingen en forlegning for trening og opplæring av sanitetsstyrkene på Stråtenbo, i utkanten av Falun.¹³²⁰ De innkalte leger, sykepleiere, hjelpepleiere og andre nødvendige fagpersoner for opplæring knyttet til prøveoppsetting og mobilisering av feltsykehusene. Opplæringen inkluderte både militære disipliner og praktisk organisering av feltsykehus.¹³²¹ Fysisk og praktisk trening utendørs var vektlagt, og personellet fikk i tillegg russisk språkundervisning.¹³²²

I slutten av desember reiste hele personellet videre nordover til Luleå. Av ulike årsaker måtte de vente lengre på avreise til Finnmark enn planlagt, og opptok derfor opptreningen i Nord-Sverige.¹³²³ Sykepleieren Unni Foss Olsen beskrev hverdagene mens de ventet som følger:

Vi driver fremdeles med å fordrive tiden så godt vi kan, med skiløping, håndball, russiskundervisning osv. [...] Vi trener bare verre på ski, diagonal og passgang

¹³¹⁷ Melien, 2016: 82.

¹³¹⁸ Melien, 2016: 86.

¹³¹⁹ Melien, 2016: 86.

¹³²⁰ Andresen, 1986: 87.

¹³²¹ Knorring, 2008: 263-264.

¹³²² GMA. Sæbjørg Norums notater.

¹³²³ På grunn av manglende avtaler med sovjetiske myndigheter i Sør-Varanger måtte den første flyvningen snu i Kirkenes. Det ble da bestemt av politisoldatene skulle prioriteres først, så feltsykehuset måtte vente.

*om hverandre. Drar ut med oppakning og setter op telt i 20 kuldegrader. Hugger trær og sager ved. Tenner opp bål ute i sneen.*¹³²⁴

Mens sykepleierne forberedte seg i Nord-Sverige sendte A.D Dahl et telegram til Stockholm, hvor han etterspurte sykepleiere til tjeneste i Finnmark:

*Ikke send kvinnelig kokker. Vi trenger 8 erfarne stygge sykepleiere som kan arbeide under de mest primitive forhold.*¹³²⁵

På dette tidspunktet var sykepleiere allerede valgt ut for avreise til Finnmark. Utseende spilte neppe noen rolle, men de som var valgt var personlig egnet. Noen hadde lang erfaring, mens andre var relativt nyutdannet. Felles for alle, var at de enten var utdannet under eller hadde arbeidserfaring fra krigsårene.¹³²⁶ I motsetning til andre land som for eksempel USA og Storbritannia var det ingen særskilt utdanning for militære sykepleiere i Norge.¹³²⁷

Før avreisen til Finnmark endret sanitetsavdelingen sammensetningen av personellet som skulle reise. Alle hjelpepleierne og de fleste kvinnelige kokkene fikk beskjed om at de ikke skulle være med videre.¹³²⁸ Samtidig fikk personellet ifølge Foss Olsens notater, beskjed om at ytterligere syv sykepleiere og tre leger skulle ankomme. Denne endringen skyldtes trolig at sykepleiere og leger måtte skaffes utenfra, mens hjelpepleiere og kokker kunne rekrutteres lokalt. Erfaringene med å involvere lokale kvinner i Finnmark som lotter, var som vist i kapittel 8.2.3 svært positive.¹³²⁹ I tillegg ønsket norske myndigheter å sysselsette lokalbefolkningen i Finnmark. Å få folk i arbeid var positivt både for enkeltmennesket og for samfunnet som helhet, særlig med tanke på økonomi og gjenreisning

¹³²⁴ GMA. Gerd Sembs privatarkiv. Dagbok etter Unni Foss Olsen. Datert 19.01.1945.

¹³²⁵ RA/RAFA-4978/B/C/L0025. Telegram fra oberst Dahl til oberst Berg i Stockholm. Datert 14.01.1945

¹³²⁶ Se for eksempel Andresen, 1986; Knorring, 2008.

¹³²⁷ Lockertsen, Jan-Thore. "We Ran a Hospital. The Norwegian Nurses efforts During the Korean War and the Impact of their Experiences on Norwegian Nursing and Theatre Nursing." , . UiT The Arctic University of Norway, Faculty of Health Sciences, Department of Health and Care Sciences, 2021: 23. I USA og Storbritannia ble det etablert militær utdanning av sykepleiere i henholdsvis 1901 og 1902.

¹³²⁸ GMA. Gerd Sembs privatarkiv. Dagbok. Datert 27.b 01.1945.

¹³²⁹ Se kapittel 8.2.

Amerikanske transportfly fraktet feltsykehuset og politisoldatene til Sør-Varanger fra Kallax. Totalt fraktet de 327 personer og 78 tonn forsyninger med transportflyene.¹³³⁰

Sanitetspersonellet fra Sverige besto av 31 medarbeidere, inkludert tre leger, en tannlege, en apoteker og fem sykepleiere.¹³³¹ Seks sykepleiere som skulle jobbe i det sivile helsevesenet var en del av denne transporten.

10.4.3 Sykepleieres møter livet i Finnmark

Ved ankomsten i Sør-Varanger møtte personellet det sovjetiske militæret, og de fikk servert det første måltidet i det sovjetiske hovedkvarteret.¹³³² Deretter besøkte de et overfylt sovjetisk sanitetssykehus, hvor det lå to pasienter i hver seng.¹³³³ De sovjetiske sykepleierne var bevæpnet, for å kunne forsvare pasientene sine om nødvendig.¹³³⁴ Det norske personellet som kom fra Sverige d var ikke bevæpnet.

Personellet besøkte også den norske sykestuen på Bjørnevatn, noe som gjorde sterkt inntrykk. En kvinnelig kokk noterte følgende i dagboken sin:

Adam Egede Nissen er lege her på et helt provisorisk sykehus.¹³³⁵ Det ser skrekkelig ut her, ikke et eneste hus som står igjen bare ruiner alt sammen. Sykehjelp er det stort behov for, så jeg tror ikke vi behøver å være engstelige for ikke å få noget å gjøre her oppe. Vi har vært en tur på sykehuset ikveld, det var forferdelig å se hvor dårlig folk har det. Små nyfødte barn pep og skrek, gamle folk med kollbrann, tuberkulose, difteri praktisk talt alle slag samlet sammen i et å samme rum, men vi håper snart på tilførsel så det kan bli bygget op det som er mest påkrevd.¹³³⁶

¹³³⁰ Riste, 1979: 213.

¹³³¹ RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Rapport nr. 1 til Sanitessjefenen i London fra DKF ved DK-legen Jon Bjørnsson. Datert 28.02.1945.

¹³³² GMA. Margit Nilsens privatarkiv. Dagbok. Datert 03.02.1945.

¹³³³ Melien, 2016: 107.

¹³³⁴ Andresen, 1986: 89.

¹³³⁵ Egede Nissen hadde tilholdssted på den provisoriske sykestuen som var etablert i forbindelse med gruvegangene på Bjørnevatn. Han vikarierte en periode for legen Svenneby, som hadde et lengre sykefravær. Helsesjekk av soldater som skulle innrulleres var Egede Nissens ansvar.

¹³³⁶ GMA. Margit Nilsens privatarkiv. Dagbok. Datert 03.02.1945.

Bygningen var infisert med veggelus. Til tross for de elendige materielle forholdene, bemerket en av sykepleierne at det var utrolig å observere hvor godt de ansatte tross alt klarte seg med nesten ingenting.¹³³⁷

Feltsykehuset ankom fra Sverige i begynnelsen av februar 1945, nesten tre måneder etter Militærmisjonen. I mellomtiden var tre konvoier ankommet fra Storbritannia med forsyninger, og arbeidet med å reparere byen etter krigsødeleggelsene var satt i gang. De som ankom i februar, var allikevel like sjokkert over ødeleggelsene som de som hadde ankommet tre måneder tidligere, før reparasjonene var begynt. Overnatting i en dårlig isolert, kald og musebefengt brakke forsterket den negative opplevelsen. Foss Olsen oppsummerte sin første natt på norsk jord slik:

Den første natten på gamle mor Norges jord, den var mildest talt forferdelig. Jeg fikk ikke sove fordi jeg var helt tett i brystet, og jeg lå og så hvordan musene huserte på gulvet. De andre lå og sov som steiner, helt umulig å få dem våkne. Fikk nok å gjøre med å holde musene – i ethvertfall borte fra ansiktene til mine sovende kolleger.¹³³⁸

Feltsykehuset skulle fraktes videre vestover til Kistrand hvor det ikke var tilgang på helsetjenester, til områder hvor det var stasjonert militære tropper. Både sivilbefolkningen og soldatene var utsatt uten tilgang på leger, sykepleiere og legemidler. Transportutfordringer forsinket avreisen vestover. I ventetiden utførte sykepleierne ulike oppgaver i lokalsamfunnet. Som eksempel kan det nevnes at en erfaren røntgensykepleier arbeidet midlertidig på det kirurgiske sykehuset i Kirkenes under Volodarskys ledelse.¹³³⁹ En annen nyutdannet sykepleier arbeidet ved den provisoriske sykestuen på Bjørnevattn sammen med lege Egede Nissen.¹³⁴⁰

Ved ett tilfelle skulle sykepleier Gerd Sandnes bistå en fødsel. Hun hadde verken fødselshjelpstyre eller ryggsekk, så hun pakket noen rene håndduker i et putevar som hun hadde med seg. Ved en annen fødsel manglet hun bendelbånd til å klippe navlestrengen.¹³⁴¹

¹³³⁷ GMA. Gerd Sembs privatarkiv. Dagbok etter Unni Foss Olsen. Datert 09.02.1945.

¹³³⁸ GMA. Gerd Sembs privatarkiv. Dagbok etter Unni Foss Olsen. Datert 09.02.1945.

¹³³⁹ RA/RAFA-4978/B/C/L0031. Personell ved Det Militære Sykehus, Kirkenes per 18.02.1945.

¹³⁴⁰ GMA. Intervju med tidsvitne født 1919. Referanse GES. Transkribert. (Klausulert)

¹³⁴¹ GMA. Intervju med tidsvitne født 1919. Referanse GES. Transkribert. (Klausulert)

Hun brukte da en klokkestreng som hun desinfiserte i kokende vann. Eksempelene viser at sykepleierne var kreative for å finne løsninger i situasjoner hvor de manglet grunnleggende utstyr. De hadde erfaring med ulike deler av sykepleietjenesten under utdanningen, og kunne derfor utøve sykepleie til ulike pasientgrupper.

Den 16. februar 1945 startet transporten av feltsykehuset vestover. En skøyte lastet med utstyr og personell gikk fra Kirkenes til Porsangerfjorden.¹³⁴² På grunn av de vanskelige transportforholdene var det bare mulig å frakte en tredjedel av sykehuset. Eksempelvis var både ambulansene og sjåførene igjen i Frie Finnmark, da det ikke hadde noen hensikt å ta med biler til områder med sprengte veier. Sykebærere hadde i oppgave å bære sårede soldater måtte prioriteres ettersom de ikke hadde med ambulanser. I alt utgjorde personellet 22 personer, og av disse var det en kirurg, en indremedisiner, en tannlege og tre sykepleiere.¹³⁴³

Første stopp var i Børselv. Selv om det forekom trefninger mellom norske og tyske soldater, var det få skadde soldater som kom til sykehuset for behandling.¹³⁴⁴ Det var derfor mulig å prioritere å hjelpe sivilbefolkningen som hadde levd uten tilgang på forsyninger, medisiner og legehjelp over lengre tid etter at all bebyggelse var brent.¹³⁴⁵ Sykepleierne oppsøkte overvintre som bodde i gammer, og ble sjokkert over hvilke forhold de levde under. I april flyttet feltsykehuset til Handelsbukta som ligger mellom Børselv og Lakselv.¹³⁴⁶ Her sto en enslig butikk sto igjen, hvor feltsykehuset etablerte en kirurgisk stue.

10.4.4 Sivile sykepleiere fra Sverige

Arbeidsforholdene i det sivile helsevesenet var krevende, og det forutsatte sykepleiere robuste for å takle utfordringene.¹³⁴⁷ Personlige egenskaper var viktige, og god fysisk form var en forutsetning. Norske myndigheter i London gjorde et forsøk på å skaffe sykepleiere fra Storbritannia til Finnmark i desember, men de lyktes ikke. Årsaken var at kvinner ikke fikk

¹³⁴² RA/RAFA-1992/1/Db/L0002. Rapport om M/K Kvalsunds reise til Porsangerfjord fra Kirkenes og retur. Datert 02.03.1945.

¹³⁴³ GMA. Gerd Sembs privatarkiv. Dagbok etter Unni Foss Olsen. Datert 12.03.1945.

¹³⁴⁴ Andresen, 1986: 91-92.

¹³⁴⁵ GMA. Gerd Sembs privatarkiv. Dagbok etter Unni Foss Olsen. Datert 14.03.1945.

¹³⁴⁶ GMA. Gerd Sembs privatarkiv. Dagbok etter Unni Foss Olsen. Datert

¹³⁴⁷ RA/S-2910/D/da/I0176/0005. Rapport til Sosialdepartementet fra John Caspersen datert 18.11.1944. Rapport til Sosialdepartementet fra John Caspersen. Datert 03.12.1944.

tillatelse til å reise med militærtransportene i konvoiene som gikk til Finnmark.¹³⁴⁸ I slutten av året etterspurte Caspersen på nytt sykepleiere, og ba om noen som var sjøsterke som også mestret skigåing.¹³⁴⁹

Den 16. februar 1945 ankom seks sivile sykepleiere Finnmark med fly fra Sverige. De var utvalgt og forberedt for tjeneste i regionen.¹³⁵⁰ Tre av dem var blitt beordret til tjeneste under tvangsevakueringen av Finnmark og Nord-Trom, men unndro seg tjenesten ved å flykte fra Ullevål sykehus.¹³⁵¹ Nå endte de likevel opp i Finnmark, men under helt andre forhold og forutsetninger.

I tabellen under er det en oversikt over sykepleierne med navn, fødselsår og arbeidssted.

Tabell 10.1 Oversikt over sivile sykepleiere som ankom i februar 1945 med navn, arbeidssted og stilling.

Navn	Født	Arbeidssted	Stilling/institusjon
Sæbjørg Norum	1904	Kistrand	Helsesøster
Anne M. Gløersen	1917	Karasjok	Helsesøster
Liv Gjertsen	1920	Båtsfjord	Sykestue
Kari Mugås	1917	Jakobsnes	Epidemilasarett
Haldis Thoresen	1921	Polmak	Helsesøster
Karen Evenrud	1912	Vardø	Sykehus

Kilde: RA/S-2910/D/da/10176/0005. Rapport til Sosialdepartementet fra John Caspersen. Datert 19.22.1945. RA/RAFA-4978/D/L0048. Oversikt over personell og utstyr med fly nr. 48345. Datert 16.02.1945, A/S-2910/D/da/10176/0005.

¹³⁴⁸ RA/S-2910/D/da/10176/0005. Instruks nr. 5 til John Caspersen. Underskrevet av Karl Evang. Datert. 06.01.1945.

¹³⁴⁹ RA/S-2910/D/D/L0176/0005. Rapport til Sosialdepartementet fra John Caspersen. Datert 31.12.1944.

¹³⁵⁰ RA/RAFA-4978/D/L0048. Oversikt over personell og utstyr med fly nr. 48345. Datert 16.02.1945

¹³⁵¹ Thv. Klaveness, *Oslo kommunale sykehus i krigens tegn*, Oslo: Cammermeyer, 1947: 169.

Som det framgår av tabellen over varierte aldersgruppen fra 24 til 40 år, med fire av sykepleierne under 30 år og en var 33 år. Sæbjørg Norum skrev dagbok under oppholdet. Slik beskrev hun sitt første møte med Finnmark:

Skorsteinene står igjen overalt. Etter å ha vært hos det øverste befal (Oberst Dal) blev vi atter duttet op i lastebiler. Dit vi først kom lå det første feltsykehus som reiste før oss, i telt. Noen engelske brakker som så ut som halve tønner var under opførelse ellers var oberstens brakke og kontor meget spartansk – det var befalsmesse. Ja, jeg skal si at vi hadde det flott i Sverige, men her er det herjet og brent. [...] De hadde før vår ankomst tent i en ovn «blikkpøs» i en brakke de kalte sanitetsbrakka. Dette rummet er av tyskerne brukt til lagerrum. Her er 8 senger 2 i høyden og da kan vi selv få plass på gulvet også å stå. [...] Den verste møkka var sopt opp av gulvet, lyset var gått. [...] Sengene vi ligger i minner om senger for ryggfrakturer. De har nemlig brent ser det ut for også plukket inn her og lagt treffjeler som bund.¹³⁵²

Det var opprinnelig planlagt å inkludere senger i transporten fra Sverige, men disse måtte vike til fordel for ett radioapparat, kontorrekvisita og altervin.¹³⁵³ De sivile sykepleiernes opphold i Sør-Varanger var kortvarig. I motsetning til sanitetssykepleierne som ankom med feltsykehuset, fikk de ingen arbeidsoppgaver i der. Allerede dagen etter reiste de videre til Vadsø, hvor de møtte Caspersen som tildelte dem arbeidssteder.¹³⁵⁴

Som vist i tabell 10.1 fordelte Caspersen de seks sykepleierne på seks ulike steder i Finnmark. Tre skulle arbeide på institusjoner, mens de andre skulle arbeide i distrikt.¹³⁵⁵ Liv Gjertsen fikk arbeid på den nyetablerte sykestuen i Båtsfjords. Kari Mugås begynte i arbeid på epidemilasarettet i Sør-Varanger, som hadde vært i drift siden november, mens Karen Evenrud fikk tjeneste på Vardø sykehus. Alle institusjonene lå i Frie Finnmark.

De andre tre sykepleiere skulle jobbe som distriktssykepleiere i Polmak, Karasjok og Kistrand. Kistrand var vurdert som det mest utfordrende distriktet på grunn av store

¹³⁵² GMA. Sæbjørg Norums notater.

¹³⁵³ RA/RAFA-4978/D/L0048. Oversikt over personell og utstyr med fly nr. 48345. Datert 16.02.1945

¹³⁵⁴ GMA. Sæbjørg Norums notater.

¹³⁵⁵ Helsesøstre i denne sammenhengen var en sykepleier med ansvar for et distrikt.

geografiske avstander og spredt befolkning.¹³⁵⁶ Norum som var eldst og den mest erfarne, ble tildelt dette distriktet. Anne Marie Gløersen skulle til Karasjok. Blant distriktssykepleierne var det bare Hansine Thoresen, med arbeidssted i Polmak, som skulle bli i Frie Finnmark.

Gløersen var den første som ble formelt ansatt den 25. februar i 1945. Hun fikk en månedslønn på 250 kroner per måned, i tillegg til fri bolig, lys og brensel.¹³⁵⁷ Staten og kommunen delte på utgiftene, der staten dekket lønnen og kommunen resten. Norum ble ansatt som helsesøster i Kistrand 1. mars, og samme dag ble Haldis Thoresen ansatt i Polmak med de samme betingelsene.¹³⁵⁸ Sosialdepartementets representant arrangerte alle ansettelsene, som var uniformt organisert på tvers av kommunene.¹³⁵⁹ Administrativt var ansvaret fordelt mellom Sosialdepartementet og kommunene.

10.4.5 En krevende arbeidshverdag i distriktene

Thoresen reiste til Polmak. Veier og bruer var sprengt, men som vist i kap. 3.4 sto 97 prosent av boligene igjen i denne kommunen. Hun bodde i et skolebygg sammen med lensmannen og familien hans.¹³⁶⁰ Thoresen dro på hjemmebesøk til pasientene, og reiste med både elvebåt og reinskyss for å nå fram. En del av overvintrenerne bodde i gammer. Difteri var utbredt, og Thorsen opplevde at pasienter døde av sykdommen.

Norum, som skulle Kistrand, hadde en lengre reise enn Thoresen. Avreisen hennes ble forsinket fordi konvoi nr. 4 hadde ankommet Kirkenes, og alle transportmidler var opptatt for å distribuere forsyninger.¹³⁶¹ I løpet av ventetiden fulgte hun en pasient fra Vadsø til sykehuset i Vardø. Norum reiste fra Vadsø mot Kistrand den 8. mars 1945, sammen med Caspersen. De hentet utstyr og medisin fra apoteklageret i byen før avreise. Første del av

¹³⁵⁶ GMA. Sæbjørg Norums notater.

¹³⁵⁷ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 215. Brev til ordføreren i Karasjok fra Finnmark fylke ved Fylkesfullmektig Sverre Olsen. Datert 05.04.1945.

¹³⁵⁸ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 215. Brev til ordføreren i Kistrand fra Finnmark fylke ved Fylkesfullmektig Sverre Olsen. Datert 05.04.1945. Brev til ordføreren i Polmak fra Finnmark fylke ved Fylkesfullmektig Sverre Olsen. Datert 05.04.1945.

¹³⁵⁹ SATØ. Amt/fylkesmannen i Finnmark. Boks 215. Brev fra Finnmark Fylke til ordførerne i Karasjok, Kistrand og Polmak datert 05.04.1945.

¹³⁶⁰ Eirik I. Eldøy, *Bjarne S. Thorsen : motstandsmannen frå Sunde : kva skjedde - eigentleg?*, Bergen: Kapabel, 2017: 93.

¹³⁶¹ GMA. Sæbjørg Norums notater.

turen gikk med lastebil mot Tanaelven. Reisen tok flere dager, og Norum fikk innblikk i livsvilkårene på reisen til arbeidsstedet.

I Porsanger flyttet Norum inn i en hytte sammen med to ektepar.¹³⁶² Hytten hadde tre rom, hvorav det ene fungerte som stall. Taket var torv, og pipa besto av et blekkør. Det var primitivt, men en av få bygninger som ikke var brent i Porsanger. De fleste overvinterne bodde i gammer. Under det første besøket fikk hun innblikk i boligsituasjonen som var sterkt preget av trangboddhet og mangel på frisk luft og lys.¹³⁶³ Tjue mennesker bodde på rundt tjue kvadrat i en koie, to av dem hadde dysenteri.

Norum var den eneste sivile sykepleieren i Porsanger, men hun samarbeidet med sanitetssykepleierne på feltsykehuset som var etablert i Kistrand i mars 1945.¹³⁶⁴ Av dagboknotatene til Foss Olsen på feltsykehuset framkommer det at de gjorde hjemmebesøk sammen:

I går var jeg sammen med søster Sæbjørg på i sykebesøk. Var innom flere gammer og en liten stue på 2 rom. Der bodde 24 mennesker, derav 16 unger, fra 8 år og nedover. Det vrimlet av dem rundt bena på meg, og en kvalm lukt som helt ubeskrivelig. Borte i en krok lå det 2 syke sammen på et reinskinn og med et ullteppe over seg.¹³⁶⁵

Etter hjemmebesøk hos pasienter som levde under svært vanskelige kår, sendte Norum melding til Caspersen der hun beskrev de elendige livsvilkårene i Børselv.¹³⁶⁶

I perioden fra 9. til 15. april var Norum på reise til Kjæs på østsiden av Porsangerfjorden, grunnet et utbrudd av difteri.¹³⁶⁷ Dette oppdraget innebar at Norum måtte være borte noen dager, og i denne perioden tok sykepleierne på feltsykehuset over tilsynet med pasientene hennes.¹³⁶⁸ Reisen til Kjæs ga Norum innsikt for livsvilkårene i en større del av det distriktet

¹³⁶² GMA. Sæbjørg Norums notater.

¹³⁶³ Bones m.fl., 2022: 159.

¹³⁶⁴ Se kapittel 10.4.2

¹³⁶⁵ GMA. Gerd Sembs privatarkiv. Dagbok etter Unni Foss Olsen. Datert 06.04.1945.

¹³⁶⁶ SATØ. Fylkesmannen i Finnmark mappe 216. Telegram vedrørende skriv fra søster Sæbjørg 6-7 april om nød i Børselv-distriktet. Se også Bones m.fl., 2022: 159.

¹³⁶⁷ GMA. Sæbjørg Norums notater.

¹³⁶⁸ Bones m.fl., 2022: 159.

hun hadde ansvar for, og hun observerte elendige boforhold der mennesker og dyr levde under samme tak.¹³⁶⁹ Hun gjennomførte hjemmebesøk hos flere familier, vaksinerte og hadde tilsyn med gravide.

Etter returen fra Kjæs ankom forsyninger, som inkluderte gavepakker til befolkningen.¹³⁷⁰ Norum fikk ansvar for å delta med sortering og fordeling.¹³⁷¹ I møte med flere familier hadde hun identifisert et presserende behov for barneklær. Da Norum gikk i gang med fordelingen, hadde hun forventninger om at gavepakkene ville oppfylle behovet for utstyr til barn i det området hun hadde besøkt. Det viste seg at utstyr til barn manglet. Hun tok derfor initiativ til å diskutere denne saken med ordføreren, som på dette tidspunktet var i Valjok. Etter å ha lest svaret fra ordføreren uttrykte Norum sin frustrasjon på følgende måte i dagboken sin:

Da tok jeg munnen så full at jeg sa at hvis mennene skulle føde barn – så hadde babytøyet alt vært her. – Det er sannelig ikke så godt å gå rundt til folk og se disse ellers så elendige småkryp som alle har skavanker etter en krigshård og brandherjet vinter og med noen små kalde små rumper med gardinfiller og alslags traser på.¹³⁷²

Allerede noen uker senere, i slutten av april, var gavepakkene tilgjengelige for flere. Da Norum tok imot sitt første barn i en gamme den 28. april 1945, kunne hun bade barnet og kle det i klær tilsendt fra Amerika.¹³⁷³ For øvrig var de sivile sykepleierne bedre utstyrt til å ta imot barn enn de som var tilknyttet feltsykehuset. Da Norum reiste fra Vadsø fikk med seg et jordmorveske som ifølge henne selv var godt utstyrt. Om fødselen i slutten av april noterte hun følgende:

[...]jeg rev opp en steril serviet som lå i veskens dyp. Jo, den var nok riktig for den var så stor at den var fin fin å legge ungen i. Men at en skulde komme så sterilt til verden – det var mer enn en kunde tro i ei lita svart gamme opp under ett stort fjeld en lys forårsnatt.

¹³⁶⁹ GMA. Sæbjørg Norums notater.

¹³⁷⁰ Gavepakker er beskrevet i kapittel 9.3.

¹³⁷¹ Se kapittel 9.3 for fordeling av gavepakker.

¹³⁷² GMA. Sæbjørg Norums notater.

¹³⁷³ GMA. Sæbjørg Norums notater.

I likhet med sykepleierne som overvintret i Finnmark, fikk sykepleierne som ankom fra Sverige sentrale roller for befolkningen. De inntok en aktiv rolle i lokalsamfunnene. På den ene siden ga de pleie og behandling til syke. De tok imot barn, og stelte de som døde. I samfunn som hadde vært isolert uten tilgang på helsetjenester og hjelp, lettet sykepleierne ansvarsbyrden for familier med eldre, syke og gravide. Sykepleierne tok seg av praktiske oppgaver, men representerte i tillegg trygghet og kompetanse med sin tilstedeværelse. På den andre siden representerte de stemmene på vegne av lokalsamfunnene til de som fordelte forsyninger og ressurser.

Sykepleierne arbeidet og levde tett innpå befolkningen, og kunne rapportere om graverende livsvilkår med akutt behov for hjelp. På reise overnattet de hos pasientene og deres familier, og fikk på den måten førstehånds kjennskap til hvor behovene var størst. Skriftlig kommunikasjon mellom Norum, Caspersen og ordføreren i Kistrand vitner om at hun brukte de kanalene hun hadde til rådighet for å tale befolkningens sak med en sterk og tydelig stemme.

10.5 Oppsummering

Helsevesenet i Finnmark fikk tilført betydelige ressurser mellom 25. oktober 1944 og 8. mai 1945. Som vist i kapittel åtte ble både utstyr og personell i første omgang konsentrert rundt Sør-Varanger, og det dreide seg først og fremst om ressurser fra Forsvarets sanitet. I januar 1945 ankom den første sivile legen fra Sverige, og i februar fulgte seks sykepleiere som skulle arbeide for det sivile helsevesenet i forskjellige distrikt etter. Til tross for at de som ankom tidligere primært var tilknyttet militæret, kom deres kompetanse og utstyr likefullt sivilbefolkningen til gode. I praksis spilte det derfor liten rolle for befolkningen om sykepleieren, legen eller institusjonen var sivil eller militær, de fikk behandling uansett.

Helsepersonellet som hadde overvintret med alle utfordringene dette innebar fortsatte sitt arbeid etter at forsyningene kom. Tilførsel av personell utenfra skapte større handlingsrom ettersom oppgavene kunne fordeles på flere. Det lokale helsepersonellet var nøkkelpersoner med sin kunnskap om lokale forhold, men slitne etter uker med svært stort arbeidspress. De som ankom fra Sverige, hadde levd under gode forhold i Sverige og var sannsynligvis mindre slitne enn sykepleierne i Finnmark. Sivile og militære aktører samarbeidet om å sette de nye institusjonene i stand, og personellet var både sivilt og militært. Det samme gjaldt pasientene. Dette gjaldt epidemilasarettet i Sør-Varanger og det militære sykehuset i Kirkenes, sykestuen

i Båtsfjord og sykestuen i Kautokeino. I Kystregionen etablerte feltsykehuset seg i Kistrand, og også dette var tilgjengelig for sivilbefolkningen. Sykepleierne på feltsykehuset samarbeidet med den sivile sykepleieren som var ansatt i distriktet, og utførte mange oppgaver på vegne av eller sammen med henne.

Overvintre skapte et økt behov for tilgang på helsetjenester, særlig de stedene som hadde organiserte mottak. I Båtsfjord løste de dette ved å etablere en sykestue, og i Vardø flyttet sykehuset tilbake til byen fra Syltefjord i februar 1945. Vardø sykehus var godt bemannet gjennom krigen, og personellet var fulltallig. For å avhjelpe situasjonen i Båtsfjord fikk sykestuen disponere en av de sivile sykepleierne som ankom fra Sverige. Hun jobbet sammen med distriktslegen.

Gjennom hele denne perioden samarbeidet sivile og militære aktører tett, til tross for diskusjoner rundt fordeling av ansvar og ressurser. I praksis jobbet Forsvarets sanitet og det sivile helsevesenet tett for å hjelpe folk i Finnmark. Målet var det samme for begge aktørene, å ivareta overvintre i Finnmark.

11 Sentrale funn og avsluttende kommentarer

Denne studien startet med et sentralt spørsmål: Hvordan var det mulig å overleve en arktisk vinter under ekstreme livsvilkår i et nedbrent landskap? Arbeidet er delt inn i to hoveddeler, der komparativ analyse, både diakront, altså over tid, og synkront, mellom forskjellige regioner, benyttes som metodiske tilnærming. Kjeldstadli hevder at en fremstilling alltid vil bli definert av hvor den begynner og slutter.¹³⁷⁴ Periodisering er benyttet som et analytisk verktøy, med et skille definert av ankomsten av sentrale aktører fra norske myndigheter i London. Valget ble tatt fordi dette representerer et vendepunkt i undersøkelsesperioden med introduksjon av nye aktører og ny innflytelse. Kjeldstadli hevder videre at det kan være nødvendig å skape nye perioder for å få ny innsikt. I dette forskningsprosjektet falt valget på å kombinere diakron og synkron komparasjon fremfor å skape flere perioder. Dette metodiske grepet åpnet for å både anskueliggjøre endringer over tid innenfor hver enkelt region, og samtidig sammenlikne resultatene på tvers av regionene. Denne tilnærmingen førte tidlig til en økt forståelse av de store variasjonene i livsvilkårene for overvintreterne, og avslørte at fylket var mer mangfoldig enn antatt ved studiens begynnelse.

Regionene ble introdusert i kapittel 3, og er analysert med utgangspunkt i Lysgårds definisjon av den metodiske region. Regionene har vært utgangspunkt for å systematisere, klassifisere og analysere ulike samfunnsfenomener, og samtidig dannet utgangspunkt for komparative analyser. Det ble presentert en statistisk fremstilling av hvordan overvintretere og tvangsevakuerte var fordelt demografisk i regionene, etterfulgt av en statistisk oversikt over materielle ødeleggelser. Dette var knyttet til samfunnsfenomenene som preget denne høsten, nemlig den sovjetiske frigjøringen av Sør-Varanger og tyskernes realisering av den brente jords taktikk i Finnmark. Tvangsevakueringen av Finnmark og Nord-Troms var en konsekvens av dette.

De statistiske analysene avdekket både likheter og forskjeller mellom regionene. Frie Finnmark hadde mange overvintretere og store, men ikke totale ødeleggelser. Kystregionen hadde få overvintretere og nærmest totale ødeleggelser, mens Indre Finnmark hadde mange overvintretere og svært store ødeleggelser.

¹³⁷⁴ Kjeldstadli, 1999: 222.

Frie Finnmark var den regionen som hadde størst andel og antall overvintre. Hele 74 prosent av det totale antallet overvintre hørte til der, og 75 prosent av befolkningen i regionen overvintret. Den store andelen overvintre hadde sammenheng med at tyskerne ble tvunget på retrett. De hadde ikke tid og ressurser til å gjennomføre tvangsevakueringen som planlagt i dette området. De materielle ødeleggelsene var store, men langt fra totale, 44 prosent av boligene sto igjen. Mange mistet hjemmene sine under bombeangrep allerede før høsten 1944. Ødeleggelsene skyldes altså ikke alene den brente jords taktikk, men angrep i forkant. Enkelte steder var nærmest uberørt av ødeleggelsene, som i Nord-Varanger der 99 prosent av boligene sto igjen. Bombingene av Øst-Finnmark resulterte i at en del av befolkningen evakuerte bort fra de mest utsatte områdene i løpet av krigen, noen internt i Finnmark og andre sørover. Det finnes ingen oversikt over hvor mange det gjelder, men en del av de 25 prosentene som var registrert som tvangsevakuert hadde reist før tvangsevakueringen startet. En sammenlikning av kommunene internt i Frie Finnmark viser at de kommunene som var utsatt for flest bombeangrep, nemlig Sør-Varanger og Vardø, også hadde flest tvangsevakuerte. Det er svært sannsynlig at mange av de som var registrert som tvangsevakuert fra disse stedene, hadde forlatt kommunen før og ikke i forbindelse med tvangsevakueringen. Mer enn 95 prosent overvintret i tre av åtte kommuner i Frie Finnmark.

Kystregionen var beskjedent representert blant overvintre og regionen hadde likeledes en lav intern andel. Blant de som ble tvangsevakuert i fylket som helhet, hadde derimot hele 84 prosent tilhørighet i Kystregionen. Nitti prosent av befolkningen ble tvunget til å forlate fylket. I Kystregionen kunne de tyske styrkene operere uforstyrret av sovjetiske inngrep, og tvangsevakueringen av dette området ble gjennomført med nøye planlegging og koordinering. Her brente tyskerne også 99 prosent av boligene, så de som overvintret hadde ingen boliger tilgjengelig før etter freden.

Indre Finnmark skilte seg ut med størst andel overvintre innenfor egen region. Over 90 prosent av befolkningen i Indre Finnmark overvintret. Dette til tross for at kun 18 prosent av boligene sto igjen i de to kommunene. Det som ikke fremkommer av disse tallene, er de tomme boligene som var tilgjengelig på finsk side av grensen. Disse fikk stor betydning for overvintre, og særlig for de som var fastboende og ikke levde av reindrift. Reinsdyrene var en verdifull ressurs for tyske myndigheter. Dette hadde positiv virkning på reindriftssamenes

handlingsrom. De fikk mulighet til å påvirke prosessen rundt tvangsevakueringen på en måte som var unik for dette området.

Aktørperspektivet viste seg å være et nyttig analyseredskap på et tidlig tidspunkt. De som var igjen i Finnmark tok et aktivt valg om å ikke følge ordren om å tvangsevakuere. Begrepet *tvangsevakuering* ble brukt i samtiden, og premissene ligger i at det ikke var noen valgmulighet annet enn å lyde ordren. I tillegg fikk befolkningen vite at det materielle grunnlaget for en tilværelse i Finnmark skulle ødelegges. Max Weber fremhevet ideen om at individet er et tenkende menneske som handler ut ifra egen vilje og intensjoner, og ikke bare ut ifra ytre stimuli. Motivasjonen for å unndra seg tvangsevakueringen hadde utgangspunkt i aktørenes tolkning av situasjonen rundt dem, der aktørene i denne sammenhengen viser til enkeltindivider og familier.

Situasjonen involverte andre aktører som naboer, venner og familie. I noen samfunn som for eksempel i Laksefjord, kan lokalsamfunnet tolkes som en aktør. I kapittel 6.2 var det søkelys på Laksefjord i Lebesby kommune, der en del av befolkningen etablerte seg sammen etter flukten fra tvangsevakueringen. De organiserte bygging av gammer og vakthold i fellesskap. Oppfatningen av lokalsamfunnet som aktør, er i tråd med Hylland Eriksens definisjon av en korporasjon, der en gruppe mennesker opptrer som en samlet enhet i en eller flere sammenhenger. Når flere individer og familier gikk sammen om en plan for flukt utgjorde de en enhet som tok felles beslutninger for et større fellesskap.

Som vist i kapittel 5 var det kun institusjoner som forlot Karasjok og Kautokeino under tvangsevakueringen. I disse kommunene fremstår *avgjørelsen* om å unndra seg tvangsevakueringen som kollektiv, men befolkningen hadde ingen felles plan for fluktsted som det er eksempel på i Laksefjord. Selve flukten skjedde i mindre grad i fellesskap. Kautokeino skiller seg ut fra resten av fylket på grunn av to aktører som var sentrale i planleggingsfasen. Den ene var politimesteren som fikk ansvar for tvangsevakueringen av Kautokeino, og den andre var representanter for reindriftssamene som han involverte i planleggingsprosessen. Begge aktørene bidro som vist i kapittel 5 til å sabotere tvangsevakueringen av denne kommunen.

Det største kollektive tilfluktsstedet var som vist i kapittel 4.1 i gruvegangene på Bjørnevatn i Sør-Varanger, hvor det var 3500-4000 mennesker. For befolkningen i Sør-Varanger handlet

flukten inn i fjellet mer om flukt fra krigshandlinger og kamper mellom sovjetiske og tyske styrker, enn unndragelse fra tvangsevakuering. Det var ikke mulig for tyske myndigheter å gjennomføre evakuering av befolkningen i Sør-Varanger under tvang. Det fantes ikke transportmidler, og de sovjetiske troppene begrenset handlingsrommet til tyske myndigheter. Ressursene måtte settes inn i forsvar og kamphandlinger. I Sør-Varanger var det mer snakk om *hvor* man skulle søke tilflukt fra kamphandlinger, enn *om* man skulle flykte. For de fleste var det ikke et alternativ å reise vekk fra landsdelen. De som forlot Sør-Varanger, gjorde det før eller i forbindelse med den frivillige evakueringen.

Kommunen sørget for å tilrettelegge gruvegangene som tilfluktssted, etter flere år med luftangrep mot tyske mål i Sør-Varanger. I gruvegangene fungerte samfunnet som en liten by, og kommunen var en viktig aktør i forhold til både tilrettelegging og logistikk. En oppsamling på 3500-4000 mennesker på et lite område inne et fjell krevde organisering i forhold til tilberedning av mat, soveplasser og ikke minst sanitærforhold. Lege, sykepleiere og jordmor var viktige aktører som behandlet og pleide eldre, syke og gravide.

11.1 Overvintrerne i den første perioden

I denne studien anvendes begrepet overvintrer for å beskrive alle som oppholdt seg i Finnmark vinteren 1944/45. Dette var et språklig grep som var nødvendig for å unngå gjentakende forklaringer rundt hvem som blir omtalt. Det har vært, og er fortsatt vanlig å hevde at alle som tilbragte vinteren 1944/45 i Finnmark unndro seg tvangsevakueringen.¹³⁷⁵ Analysen av de ulike regionene viser at dette er en upresis påstand, og at det var store forskjeller med hensyn om det å bli igjen var en handling som kan defineres som unndragelse.

I Kystregionen valgte mange å flykte fra organiserte transporter som skulle evakuere dem ut av fylket. I Indre Finnmark beordret tyske myndigheter reindriftsamene om å flytte sørover med reinflokkene. Imidlertid saboterte de ordren og unngikk å møte opp i Troms som pålagt. I begge disse regionene tok overvintrerne aktive grep for å motsette seg en ordre som tyske myndigheter gjennomførte med tvang.

Situasjonen i Frie Finnmark var mer sammensatt. I noen kommuner liknet forholdene dem i Kystregionen, der innbyggerne flyktet til nærområdene og etablerte seg i midlertidige

1375

gammer, hytter og skur. Tana er et eksempel på dette, som beskrevet i kapittel 4.2. Imidlertid skilte Tana seg fra Kystregionen og Indre Finnmark ved at noen institusjoner med syke og eldre fikk tillatelse til å bli. Barnehjem fikk imidlertid beskjed om å tvangsevakuere, og i Tana er det eksempler på institusjoner som flyktet for å unndra seg tvangsevakuering. Noen unndro seg altså tvangsevakuering ved å flykte, mens andre fikk tillatelse til å bli. Dette er unikt for Tana kommune. Bare 29 prosent av Tanas befolkning ble tvangsevakuert, noe som antyder at tyske myndigheter manglet ressurser og tid til å gjennomføre evakueringen, og det er rimelig å anta at tyskerne prioriterte bort eldre og syke på grunn av betydelige logistiske utfordringer. Tana skiller seg også ut fra de andre kommunene i Frie Finnmark med hensyn til ødeleggelse. Hele 84 prosent av boligene gikk tapt. Tyskerne gjennomførte ødeleggelsene, men klarte ikke å følge opp tvangsevakueringen av befolkningen på samme måte.

I Frie Finnmark hadde to av de åtte kommunene mer enn 90 prosent overvintre, og i to av disse var over 90 prosent av boligene intakte. Dette viser hvordan situasjonen varierende betydelig fra region til region. I Frie Finnmark var det eksempel på at folk kunne bli værende i sine hjem gjennom hele høsten, og andre hadde kun et kort opphold på flukt før de kunne flytte inn i egen bolig eller en annen bygning. De som disponerte egne hjem eller bygninger fikk en viktig funksjon for hjemløse og andre med behov for tak over hodet. I kapittel 4.5.3 kom det frem at befolkningen i Syltefjord i Vardø herred tok imot pasienter fra sykehuset som måtte evakueres midlertidig på grunn av fare for bombeangrep. I Tana og Nesseby var situasjonen motsatt, der ble institusjonene viktige mottakssteder for hjemløse overvintre. Sykepleierne var sentrale aktører i begge situasjonene. De kjente lokalsamfunnene og befolkningen gjennom arbeidet sitt, og utnyttet det handlingsrommet de hadde til rådighet til å ivareta hjemløse overvintre i tillegg til pasientene de hadde ansvar for. Som vist i kapittel 4.4.2 i eksemplet fra Tanagård sykehjem, tok sykepleierne også initiativ til å forebygge epidemier gjennom isolering av smittsomme pasienter under svært krevende forhold. Dette var et viktig forebyggende tiltak for å unngå videre smitte i en sårbar befolkning.

11.1.1 Overvintrenes handlingsrom

Til tross for de betydelige variasjonene mellom de tre regionene i Finnmark, avdekket studien to vesentlige fellestrekk blant overvintre som levde på flukt. For det første spilte lokalkunnskap og evnen til å utnytte tilgjengelige ressurser en kritisk rolle for overlevelse. Overvintre benyttet sin kunnskap og forståelse av det lokale miljøet og ressursene til å

skaffe mat, ly og andre nødvendigheter under de krevende forholdene som oppsto. For det andre var sikkerhet og støtten i fellesskapet med andre i samme situasjon avgjørende. De som valgte å unndra seg tvangsevakueringen sto overfor en usikker fremtid, uten å vite hvor lenge de måtte være på flukt eller hvilke utfordringer de ville møte. Sammen mobiliserte de ressurser for å sikre liv og helse, ikke bare for seg selv og sine familier, men også for medborgere i lokalsamfunnet. Et eksempel på dette ble vist i kapittel 6.2 der lokalbefolkningen tok initiativ til å hente en familie med et nyfødt barn fra et isolert tilholdssted, til et fellesskap i Laksefjorden. Samholdet med andre som delte samme skjebne ga trygghet.

For å overleve gjennom vinteren var befolkningen avhengig av husrom. Bygging av gammer, en tradisjonell byggeskikk, var dermed avgjørende. Kunnskap knyttet til byggeskikken strakk seg utover det rent konstruksjonsmessige, og inkluderte valg av sted for bygging og innsamling av materialer som torv og tre. Ofte brukte de tilgjengelige ressurser som etterlatte materialer og naturlige fjellformasjoner i konstruksjonen, supplert av båter og bjørk. Mange benyttet båtovner til varme og tilberedning av mat. Disse var lettere å transportere enn tradisjonelle vedovner. Bruk av gammer var ikke begrenset til Kystregionen og Indre Finnmark, men forekom også i flere kommuner i Frie Finnmark. Forskjellen mellom de tre regionene er at oppholdene i de provisoriske gammene var mer langvarig i Kystregionen og Indre Finnmark. Overvintreterne i Disse to regionene levde lengre på flukt fordi tyske tropper oppholdt seg lengre i dette området, og ble begrenset av sovjetiske styrker som i Frie Finnmark.

Befolkningens overlevelse var i stor grad avhengig av anlagte forråd av mat, skjult i naturen. Tradisjonell kunnskap knyttet til oppbevaring og konservering av mat var i likhet med kjennskap til hvordan man bygger en gamme avgjørende. Til tross for en kaotisk tilværelse, gjennomførte befolkningen forberedelser for å sikre matforsyninger. De slaktet husdyr som de konserverte med salt og oppbevarte i tønner eller gravde ned for å hente det senere. Disse strategiske forberedelsene omfattet også å beholde et begrenset antall dyr for å sikre tilgang på melk. Det var mange barn å ta hensyn til blant overvintreterne. Det forekommer eksempler på dyrehold i alle de tre regionene, inkludert i gruvegangene i Sør-Varanger.

Kollektivt vakthold var et viktig tiltak for å unngå å bli overrasket av tyske soldater. Langs kysten av Kystregionen var det tyske nærværet mer uforutsigbart enn i Indre Finnmark. Sjøen ga rask tilgang til tidligere bosetninger og skjulesteder, og i løpet av kort tid kunne båter med tyske soldater ankomme og gå i land. Der var heller ingen sovjetiske styrker som kunne avskrekke tysk aktivitet slik som i Frie Finnmark. Overvintrenerne organiserte ordninger med skift hvor de avløste hverandre døgnkontinuerlig. Dette var et strategisk grep som bidro til økt sikkerhet. Vaktholdet medvirket også til å redusere den mentale belastningen, ved å gi en følelse av kontroll i en stresset situasjon.

Samarbeid om transport var en viktig faktor, særlig for de som ikke disponerte egne transportmidler. I Indre Finnmark flyktet noen av de fastboende sammen med reindriftssamene. Reindriftssamene var i denne sammenhengen ressurssterke med transportmidler i form av kjørerein, i tillegg til at livsstilen deres var knyttet til å forflytte seg i naturen. Noen av de fastboende fikk hjelp til å krysse grensen til Sverige, andre etablerte seg i tomme hus på finsk side og enkelte valgte å bli værende sammen med reindriftssamene gjennom hele vinteren.

Fellesskapets betydning i Frie Finnmark er kjennetegnet av en mer organisert struktur enn i Kystregionen og Indre Finnmark. Det handlet på den ene siden om å organisere et felles tilfluktssted for flere tusen mennesker, og på den andre siden å ivareta hjemløse overvintrener som søkte til institusjoner. Ansvar for et større antall mennesker falt på aktører med tilgang på ressurser. De var organisert innenfor etablerte strukturer i samfunnet, og viste handlekraft og evne til å finne løsninger. Sykepleierne på institusjonene var sentrale i denne sammenhengen.

Denne studien har vist at overvintrenerne hadde svært ulike handlingsrom i Finnmark høsten 1944, og at den sovjetiske frigjøringen og den tyske tvangsevakueringsordren påvirket befolkningen på ulike måter. Tiden på flukt varierte sterkt mellom regionene. Overvintrenerne i Kystregionen levde lengst på flukt, etterfulgt av Indre Finnmark. En familie på Sørøya som flyktet inn i en hule hvor det kun var tilgang når det var fjæresjø, levde under helt andre forhold enn en familie i Syltefjord som kunne bli værende i sitt eget hjem, og som tok imot pasienter fra sykehuset når det måtte evakueres. Innenfor regionene og kommunene var det også variasjoner. En reindriftssame i Kautokeino med utstyr og proviant til en lengre

transport, hadde andre forutsetning enn en fastboende i Karasjok som flyktet til fjells i håp om å fine ly i ei hytte. De empiriske funnene understreker geografiske og kulturelle forskjeller, men viser også en felles tilpasningsevne og motstandsdyktighet blant overvintrerne. Det kommer tydelig frem at de individuelle aktørene aktivt formet eget liv og påvirket andres i en tid preget av omveltninger og usikkerhet. Deres evne til å navigere og utnytte sitt handlingsrom avslører at overvintrerne ikke bare var ofre for omstendighetene, men aktive deltakere i å forme sine egne skjebner.

11.1.2 Helsepersonellet kompetanse og betydning

Innsatsen til både legene og sykepleierne fortjener både oppmerksomhet og anerkjennelse.

Når man får innsikt i hva som helsepersonellet utrettet vinteren 1944/45, er det nærliggende å spørre hvordan det var mulig å arbeide effektivt under så krevende forhold? Denne studien har avdekket av noe av svaret på dette ligger i den allsidige konteksten de ble utdannet og praktiserte i. Bred kompetanse og erfaring var en fordel da arbeidsforholdene var preget av uforutsigbarhet.

Lange avstander og vanskelige værforhold gjorde det utfordrende å transportere pasienter til legekontor og sykehus, og hjemmebesøk hos pasienter var vanlig. Det hendte derfor at leger måtte utføre komplekse prosedyrer hjemme hos pasientene. De var trent i å finne løsninger og ta beslutninger hurtig når situasjonen krevde det. Dette var viktig kompetanse da de fikk pasienter med skader som krevde akutt behandling, inkludert kirurgiske inngrep. Blant de vanskeligste situasjonene var behandlingene som fant sted i tilfluktsrom, mens det pågikk kamper mellom tyske og sovjetiske styrker, som det er vist eksempel på i kapittel 4.1.

Sykepleierne sørget for pasientpleie både på helseinstitusjoner og i hjem, samtidig som de utførte forebyggende helsearbeid. De fulgte opp gravide, småbarn og skoleelever, administrerte vaksiner og håndterte isolasjon av pasienter med smittsomme sykdommer. Sykepleierne utførte sine oppgaver med høy grad av selvstendighet. De var trent til å ta beslutninger og handle raskt og effektivt i nødsituasjoner, i likhet med legene.

De krevende klimatiske forholdene og lange avstander krevde at helsepersonellet var fysisk robuste. Transportene til pasientene ble ofte utført til fots, på ski, truger, eller sykkel. Både legene og sykepleierne utmerket seg med sin fysiske utholdenhet og kunnskap om det området de arbeidet i. Mange hadde erfaring fra evakuering av pasienter etter bombeangrep.

Kombinasjonen av deres inngående lokalkunnskap, omfattende yrkeserfaring, evne til å ta beslutninger, og god fysisk form var avgjørende når det gjaldt å mobilisere alle ressurser for å evakuere pasienter eller håndtere en betydelig økning i antall hjemløse overvintre ved institusjonene.

Legenes ektefeller var ressurser som ikke er synlige i medisinalinnberetninger eller budsjetter ettersom de ikke var ansatt. Når legen var gift med en sykepleier bodde han i praksis sammen med en utdannet og trent medhjelper. Det forekom at hun var med på både kirurgiske inngrep og hjemmebesøk hos pasienter. Det var forventninger om at både legenes ektefeller og de ugifte sykepleierne skulle engasjere seg i samfunnet. Både legene, sykepleierne og legenes ektefeller hadde stor grad av tillit og autoritet i lokalsamfunnene. Når kriser oppsto og samfunnsstrukturen slik folk kjente den raknet, var nettopp tillit et viktig element for å bygge opp struktur og forutsigbare rammer som ivaretok hele befolkningen. Helsevesenet med institusjoner, leger og sykepleiere representerte både kontinuitet og trygghet for overvintre.

11.2 Den andre perioden

11.2.1 Gjenetableringen av sivil administrasjon

Gjenetableringen av sivil administrasjon utgjorde et viktig strategisk element i gjenerobringen av Norge i den andre perioden. Denne prosessen markerte ikke bare overgangen tilbake til lovlig norsk styresett, men medførte også en fordeling av ansvar og beslutningsmyndighet, i henhold til nøye utformede retningslinjer. Til tross for at de opprinnelige planene antok en vestalliert frigjøring med støtte fra amerikanske og britiske krefter, implementerte norske myndigheter de fastsatte retningslinjene og prinsippene under samarbeidet med sovjetiske myndigheter i Finnmark. Som vist i kapittel 7.1.1, ga *Håndboken for Liaisonpersonell* instruksjoner for praktisk gjennomføring av gjenetableringen av sivil administrasjon, og erfaringene fra Finnmark bekrefter at disse instruksene ble etterfulgt.

Det var ikke likt i de tre regionene. I Frie Finnmark, hvor representanter fra den norske eksilregjeringen ankom først, startet den formelle prosessen umiddelbart. Kun tre dager etter ankomsten, den 14. november 1944, var Fylkesmannen allerede konstituert. Fylkesmannen fikk videre myndighet og ansvar for den sivile administrasjon i fylket, inkludert etablering av nemnder og tildeling av kommunale verv og stillinger. Ved å delegere myndighet til å innsette ordførere, lensmenn og forsyningsansvarlige videre til personer på militære oppdrag, var det

mulig å kombinere reisevirksomhet til ulike formål. Dette var i tråd med retningslinjene i Håndbok for liaisonpersonell, og en vesentlig komponent i det sivil-militære samarbeidet.

Den viktigste premissen for å starte prosessen var å opprette kontakt med overvintrenerne. I Frie Finnmark gikk dette raskt, og ordførerne kom på plass fortløpende. I Kystregionen og Indre Finnmark tok det litt lengre tid. Som beskrevet i kapittel 9.5 begynte prosessen ved utgangen av 1944 i Indre Finnmark, og strakk seg over 2 uker før det formelle var på plass. I Kystregionen var det større variasjoner. Prosessen begynte lengst øst mot Frie Finnmark i Gamvik og Berlevåg. Lebesby og Kistrand skiller seg ut i Kystregionen på hver sin måte. Som vist i kapittel 6.2 fikk Lebesby herred sin første lovlige ordfører allerede 6. desember 1944. Dette via telegram uten foregående personlig kontakt, en prosedyre som avvok fra normen. Den utnevnte kjøpmannen skilte seg ut ved at han, i motsetning til ordførere andre steder, ikke hadde erfaring fra politikk eller administrasjon. Hans personlige kvaliteter som handelsmann var sentrale i denne sammenhengen. Den første ordføreren i Kistrand hadde flyktet til Valjok i Indre Finnmark, hvor Giæver utnevnte han og ordføreren i Karasjok samtidig. Kistrand var en stor kommune, hvor overvintrenerne var spredt over et stort geografisk område, også utenfor egen kommune. Ordføreren hadde et overordnet ansvar for overvintrenerne i kommunen, men med hensyn til mottak og fordeling av forsyninger delte han kommunen i to mindre administrative deler. I den vestligste delen av Kystregionen tok det lengre tid å etablere kontakt med befolkningen, og vest for Kistrand var det ingen ordførere. Som beskrevet i kapittel 9.6 var det imidlertid utnevnt tillitsmenn med definert ansvar knyttet til administrative oppgaver som for eksempel fordeling av forsyninger.

For alle som overvintret var tilgang til forsyninger en viktig faktor, for noen nødvendig for å overleve. Fylkesforsyningsnemnden kom i drift før utgangen av november 1944. Kommunene etablerte kommunale forsyningsnemnder fortløpende, og allerede ved årsskiftet hadde tolv kommuner virksomme nemnder. Disse tolv inkluderte alle de åtte kommunen i Frie Finnmark. I denne regionen var apparatet til å ta imot og fordele forsyninger i drift før det fantes forsyninger å fordele. Man kan derfor spørre seg om nemndene hadde noen funksjon? Forsyningsnemndene fikk ansvar for å utrede både hvilke ressurser som fantes i kommunene, og estimere hvilke behov som måtte dekkes med eksterne forsyninger. Med disse oppgavene fulgte detaljerte retningslinjer og myndighet til å rekvirere og refordele ressurser ved behov.

Gjenetableringen av den sivile administrasjonen foregikk i tett samarbeid mellom sivile og militære aktører. Delegering av myndighet var et viktig element for å sikre effektivitet og gjennomføringsevne, og dobbelhatting var et viktig virkemiddel. Som vist i kapittel 8.2 fikk to majorer og en oberstløytnant myndighet til å utnevne sivil administrasjon på vegne av fylkesmannen. Dette medvirket til at prosessen gikk fort, og både kommunestyre og forsyningsnemnder kunne komme i drift, i tråd med planene som var lagt for en alliert gjenerobring av Norge. Selv om utfallet av gjenerobringen fikk et annet utfall enn det var planlagt for, altså under norsk militær ledelse og ikke en vestalliert frigjøring av landsdelen, ble de opprinnelige planene etterstrebet under nye premisser. Målet var det samme, nemlig å bygge opp en administrasjon som skulle ivareta sivilbefolkningen. En slik tilnærming var fornuftig både med hensyn til demokratiske verdier, og det faktum at det frigjorde militære ressurser til militære oppgaver.

11.2.2 Helsetjenester i den andre perioden

Helsevesenet er en vesentlig komponent i et fungerende og trygt sivilsamfunn. Da norske myndigheter ankom Finnmark den 11. november 1944, var helsevesenet til tross for betydelige reduksjoner fortsatt operativt, som drøftet over og beskrevet i kapittel 3. De regionale ulikhetene var betydelige. For overvinterne i Kystregionen og Indre Finnmark var tilgjengeligheten av helsetjenester praktisk talt fraværende. I Frie Finnmark derimot, var tre sykehus og samtlige institusjoner med unntak av to barnehjem, fortsatt i drift. Til tross for begrenset handlingsrom grunnet provisoriske løsninger og kritisk mangel på både utstyr og medisiner, klarte helsepersonellet gjennom sin handlekraft og beslutningsevne å begrense de menneskelige lidelsene og tapene.

Strategien for Norges gjenerobring inkluderte opprinnelig en plan om at militæret skulle støtte seg på det sivile helsevesenet. I Finnmark var dette umulig på grunn av mangel på ressurser, og situasjonen snudde seg til det motsatte. Forsvarets sanitet omdisponert ressurser til sivil bruk, eksemplifisert ved at en major ble utnevnt til midlertidig distriktslege i Sør-Varanger allerede tre dager etter ankomsten i Finnmark. Dette markerte starten på en lang periode med nært sivil-militært samarbeid knyttet til helsetjenester i Finnmark.

Samarbeidet mellom det sivile helsevesenet og Forsvarets Sanitet manifesterte seg på flere måter i Frie Finnmark. Sivile og militære aktører samarbeidet om å sette i stand bygninger og fasiliteter. Næringslivet representert ved gruveselskapet A/S Syd-Varanger bidro med utstyr,

kompetanse og arbeidskraft i forbindelse med reparasjoner og utbedringer. Videre besto personalet ved de nyetablerte helseinstitusjonene av en kombinasjon av sivile og militære leger og sykepleiere. Kokker, assistenter og vaktmestere ble ansatt i sivile stillinger. Til slutt fikk både sivile og militære pasienter behandling ved disse institusjonene.

Helseressursene som ankom med konvoi nr. 1 ble primært anvendt i Frie Finnmark. I Storbritannia og Sverige jobbet både sivile og militære aktører på strategisk nivå for å skaffe helseressurser. Dette ga resultater. I januar kom et nytt militært sykehus i drift i Kirkenes med utstyr fra Forsvarets Sanitet. Samme måned ankom den første sivile legen Frie Finnmark fra Sverige. Frie Finnmark var den mest folkerike regionen, med en stadig økende befolkning av overvintre. Det var stort behov for et fungerende helsevesen. I den forbindelse var det et stort løft sykestuen i Båtsfjord kom i drift. Båtsfjord var et av mottaksstedene for overvintre som ankom fra Kystregionen. Norske myndigheter hentet distriktslegen som hadde flyktet fra Berlevåg, og han fikk ansvar for sykestuen i Båtsfjord.

I Frie Finnmark var handlingsrommet stort sammenliknet med de de andre regionene. Det tyske fraværet gjorde det mulig å etablere samfunnsstrukturer av mer permanent karakter, og helsetjenester var en del av dette. Mer oppsiktsvekkende var det at en sivil lege og to sykepleiere ankom Indre Finnmark allerede i januar 1945. Som vist i kapittel 10.4.1 reiste de i følge med Giæver fra Sverige over innlandet til Kautokeino, altså ikke via Frie Finnmark. Forutsetningen for reisen var at de Giæver sørget for transport til Finnmark. Dette resulterte i en viktig forsterkning av helsepersonellet i Indre Finnmark. Befolkningen i Indre Finnmark økte noe med overvintre fra Kystregionen. Norske myndigheter oppfordret befolkningen til å oppsøke tomme hus på finsk side av grensen. Administrasjonen i Kistrand var etablert i Valjok, så det er sannsynlig at innbyggere fra denne kommunen søkte til dette området uavhengig av oppfordringer fra norske myndigheter. Befolkningen i Indre Finnmark hadde søkt legehjelp på svensk side av grensen i løpet av krigen, og dette var en mulighet som de benyttet også etter tvangsevakueringen. I så måte var befolkningen i Indre Finnmark bedre stilt enn befolkningen i Kystregionen.

Vest for Båtsfjord, i Kystregionen, fikk befolkningen sporadisk legehjelp fra legene som deltok i redningsoperasjoner og rekognoseringsturer langs kysten frem til mars 1945 i begynnelsen av den andre perioden. I januar ankom et fullt utstyrt feltsykehus med personell

og seks sivile sykepleiere sendt fra Sverige til Frie Finnmark. Forsvarets sanitet sendte feltsykehuset til Kystregionen i mars 1945. Like etterpå tiltrådte to av de sivile sykepleierne som distriktsykepleiere i Børselv og Karasjok. I april 1945 ankom en militær kirurgisk enhet Kautokeino fra Sverige, samme rute som Giæver hadde reist med helsepersonellet i januar samme år.

Feltsykehusene behandlet flere sivile enn militære pasienter, men soldatene hadde ofte alvorlige skader fra eksplosjoner under minerydding. Penicillin, innført fra Storbritannia, ble brukt på både sivile og militære pasienter. Den nye medikamnetet var livreddende i akutte tilfeller, spesielt gitt de store avstandene og transportutfordringer.

Ved freden i mai 1945 hadde store deler av befolkningen tilgang på helsetjenester i alle de tre regionene, selv om tilbudet varierte. I Frie Finnmark var det flere sykehus som kunne utføre andre typer inngrep og behandling enn feltsykehuset i Kistrand. Befolkningen i Frie Finnmark hadde også kortere reisevei og enklere tilgang på transport enn befolkningen i Kystregionen og Indre Finnmark. Selv om det var ulikheter mellom regionene, var situasjonen vesentlig bedre i alle regionene i den andre perioden enn i den første. Unntaket var Kystregionen vest for Kistrand. I dette området var legehjelp begrenset til legene som deltok på de militære operasjonene. Norske myndigheter evakuerte syke, eldre og svake ut av Kystregionen, til områder der livsvilkårene var bedre og det var tilgang på helsetjenester.

Både sivile og militære myndigheter spilte en aktiv rolle i å mobilisere helsepersonell til Finnmark, men det var primært Forsvarets sanitet som stilte både personell og utstyr til disposisjon. I praksis fikk det større betydning hvor ressursene faktisk ble disponert, fremfor om de var sivile eller militære. Både sivile og militære pasienter mottok behandling ved de samme helseinstitusjonene og fikk behandling og pleie av det samme medisinske personellet. Sivilt helsepersonell jobbet side om side med Forsvarets sanitet. Det som skilte dem, var hovedsakelig hvem som utbetalte lønn til dem. Ved behov avløste og avlastet de hverandre.

De iverksatte tiltakene i Finnmark for å forsterke helsevesenet bar preg av å være hastetiltak, gjennomført for å håndtere akutte utfordringer. I retrospekt ser man at disse tiltakene bidro til å styrke tilgangen på helsetjenester i alle regionene.

11.2.3 Sivile båter i militær transport

Sivil-militært samarbeid var avgjørende i gjenoppbyggingen av både sivil administrasjon og helsetjenester i fylket. Norske myndigheter, som ankom med begrensede ressurser og uten transportmidler med konvoi nr. 1, måtte henvende seg til lokalbefolkningen for støtte. Bruken av de gjenværende fiskebåtene i fylket viste seg å være kritisk for transport og gjennomføring av både militære og sivile oppdrag. Som vist i kapittel 8.2.3 var oppdragene ofte en kombinasjon av militær og sivil karakter. Lange avstander og begrenset tilgang på båter gjorde transportvirksomhet krevende.

Transport var essensielt for operasjoner som evakuering av overvintre, distribuering av forsyninger og etablering av sikkerhet på strategiske steder. Selv om norske myndigheter hadde autoritet til å rekvirere ressurser, var det klart at rene tvangstiltak ikke ville være tilstrekkelige for å utføre operasjonene effektivt og sikkert. Risikoen ved å bevege seg langs kysten av Finnmark var betydelig, og operativ suksess var avhengig av at det var etablert tillit mellom involverte aktører. Innsatsen til lokale fiskere og sjømenn var kritisk for å forbedre forholdene og overlevelsesmulighetene til befolkningen. Operasjonene var vellykkede takket være lokale sjømannskapers ferdigheter og deres kjennskap til en kystlinje uten fyrlykter for navigasjon. Fra januar til mai ankom flere fra Troms og Nordland i Finnmark. Båtene og mannskapene ble straks anvendt i transportoppdrag i Finnmark.

Denne studien har vist at militæret utførte oppdragene langs kysten i samarbeid med sivile aktører, med betydelig effektivitet og stor måloppnåelse. De evakuerte nødlidende befolkning, distribuerte forsyninger og etablerte vaktstyrker langs kysten. Dette indikerer at samarbeidet mellom sivile og militære aktører fungerte godt i Frie Finnmark og Kystregionen.

Litteratur og medier har ofte fremhevet spenningene mellom de norske styrkene og myndighetene som ankom Finnmark fra London, med særlig søkelys på nasjonale holdningskonflikter og kritikkverdige hendelser, slik som overgrep mot kvinner mistenkt for å ha hatt forhold til tyske soldater.¹³⁷⁶ Mens disse aspektene er viktige og utgjør en del av

¹³⁷⁶ Se for eksempel: Knut Einar Eriksen og Terje Halvorsen, *Frigjøring* i Magne Skodvin (red.), *Norge i krig* 1987; Inger Selven Watts, *De kom til oss : tvangsevakueringen av Finnmark og Nord-Troms, De kom til oss*, Oslo 2016; Asbjørn Jaklin, *Brent jord : 1944-1945 : heltene, ofrene, de skyldige*, Gyldendal pocket, Oslo 2017; Per Kristian Olsen, *Jevnet med jorden : brenningen av Finnmark og Nord-Troms 1944*, Oslo 2019; Stian Bones og Nina Planting Mølmann, *Det første frigjorte Norge*, i

historien, representerer de som vist i denne studien ikke et fullstendig bilde av situasjonen i den andre perioden. Analysene viser at det sivil-militære samarbeidet fungerte svært godt, og at det var en forutsetning for å endre livsvilkårene i alle tre regioner.

I Indre Finnmark var situasjonen mer kompleks. Det forekom ikke konflikter knyttet til nasjonale holdninger, og det var heller ikke rapportert om overgrep mot lokalbefolkningen som straffetiltak. Derimot oppstod det uenigheter og konflikter rundt distribusjonen av forsyninger som var anskaffet i Sverige. Dette skyldtes at overvintre selv hadde initiert innhenting av forsyninger fra Sverige, en prosess som allerede var i gang da norske myndigheter ankom regionen i desember 1944. Dette førte til to parallelle initiativer. På den ene siden stod den tidligere lensmannen Arvid Dahl, og på den andre siden stod John Giæver. Begge arbeidet mot samme mål gjennom de samme kanalene i Sverige, men de jobbet ikke sammen. Til tross for motsetninger mellom Giæver og Dahl, kunne Giæver dra nytte av støtten fra andre overvintre som hadde relevant kompetanse og erfaring fra Indre Finnmark. Lappegodden var en sentral samarbeidspartner for Giæver, og fungerte som en veiviser og ledsager på reiser mellom Sverige og Indre Finnmark.

Reintren var det mest brukte transportmiddelet i Indre Finnmark. Denne transportformen var mer kompleks og krevde mer planlegging enn sjøveien, da den involverte flere aktører og detaljert logistikk i forhold til for til dyrene underveis. Dyrene beitet ned transportrutene. En særegen fordel for Indre Finnmark var muligheten til å engasjere finske reineiere for transporttjenester. Finske reineiere fraktet en betydelig del av forsyningene til Indre Finnmark noe som var særlig avgjørende for de som ikke hadde egne kjøreier. Giæver var ansvarlig for å organisere transportavtalene på finsk side.

Motsetningene mellom Giæver og Arvid Dahl vedvarte. Norske myndigheter fulgte like retningslinjer for organisering av forsyninger til hele fylket, men i Indre Finnmark var det utfordrende å gjennomføre. Situasjonen endte med at både Fylkesmannen og representanter for regjeringen i London involverte seg for å finne løsninger i dialog med den lokale administrasjonen i Indre Finnmark.

Stian Bones (red.), *Andre verdenskrig i nord : 3 : Kampen om frihet*, bd. 3, Stamsund: Orkana Akadmisk, 2022.

Det sivil-militære samarbeid oppsto umiddelbart etter at kontakt var opprettet, og denne studien har demonstrert at samarbeidet omfattet både praktiske oppgaver og organisatoriske løsninger for å fremme effektivitet og beslutningskraft. Samarbeidets spesifikke natur varierte basert på lokale ressurser og hva norske myndigheter kunne bidra med. Sentralt i dette samarbeidet var en felles forståelse og engasjement fra militære og sivile myndigheter, samt lokalsamfunn, for å prioritere og hjelpe den mest nødlidende delen av befolkningen. Studien har også vist at dette samarbeidet fikk avgjørende betydning for livsvilkårene befolkningen som overvintret.

11.3 Empiri og videre forskning

Dette er en empirisk studie som har prioritert en grundig gjennomgang av primærkilder. Det har vært et delmål å kartlegge innhold og omfang av relevante kilder i arkiver på nasjonalt, regionalt og lokalt nivå. Selv om bare en liten del av de gjennomgåtte kildene er brukt i studiens analyser, har tidsbruken på dette arbeidet vært både konstruktiv og nyttig. Det er ofte like viktig å identifisere hva som mangler i et arkiv, som det er å finne og bruke materiale i forskningen. Studien har avdekket at mange offentlige og militære arkiver ikke er bevart i sin helhet, men det hender at manglende rapporter og korrespondanse forefinnes som kopier i private arkiver.

Prosjektet er finansiert av og utført ved Museene for Kystkultur og Gjenreisning i Finnmark IKS. Tilknytningen til museum har spilt en vesentlig og viktig rolle i forskningsprosessen. Studien har vekket stor interesse og ledet til bred formidling og dialog med publikum. Dette har igjen åpnet dører til private arkiver, som har kastet lys over nye perspektiver. Arkivene har blitt tilgjengelige fordi publikum gjennom formidlingen av prosjektet har blitt bevisst på at innhold kan ha relevans for forskningen. En stor grad av tillit har blitt bygget opp, og museet er i en særstilling fordi det kan innlemme materiale i egen samling slik at det både blir bevart for ettertiden, og tilgjengeliggjort for andre forskere.

Dette prosjektet har bidratt med ny innsikt om befolkningen som overvintret i Finnmark i 1944/45, og åpner for videre forskning på flere utforskede temaer. Studien har fokusert på hvordan folk overvintret og sivil-militært samarbeid knyttet til helsetjenester, transport og gjenoppsettelse av sivil administrasjon. Undersøkelser av andre aspekter av det sivil-militære samarbeidet vil kunne berike forståelsen vår. Perioden etter krigen åpner også på mange utforskede forskningsspørsmål. En sammenlignende studie på tvers av de regionene som er

undersøkt her, kan kaste lys over hvilke faktorer som er avgjørende i den neste perioden av gjenoppbyggingen av samfunn og mennesker. Denne kunnskapen kan være verdifull for de som i dag er rammet av krig og katastrofer og står overfor gjenreisning av sine samfunn.

11.4 Relevansen av erfaringene fra Finnmark

Beredskap og forsvar er et vedvarende og aktuelt tema. Med den russiske invasjonen i Ukraina har trusselnivået økt, og befolkningen i Finnmark lever med et naboland som har startet en ny krig i Europa. Siden avslutningen av andre verdenskrig har samfunnet endret seg radikalt, med hensyn til blant annet næringsliv, bosetning, servicetilbud og kompetanse. Er Norge forberedt på angrep og katastrofer? Er det mulig for befolkningen i Finnmark å overleve en arktisk vinter i nedbrent landskap i dag? Vår avstand til naturen er større nå enn det var for folk før og under andre verdenskrig. Dette har resultert i at vår kjennskap til lokalmiljøet er mer begrenset, og evnen til å utnytte naturressurser har minsket. Gammen som bolig og fjøs eksisterer ikke lengre, og kunnskapen om teknikken bak byggeskikken tilhører spesielt interesserte. Mange sanker mat fra naturen, men det er ikke lengre vanlig å sylte, salte og speke matvarer som skal vare en vinter. Matauk er mer en hobby enn en del av husholdsøkonomien.

I undersøkelsesperioden var fiskeflåten i Finnmark stor, og det var mer regelen enn unntaket at folk hadde tilgang på båt og kjente kysten gjennom fiske og transport. I dag er det få som har båt, og man ville ikke kunne lene seg på at de skulle ha kapasitet til å gjennomføre store redningsoperasjoner. Transport på innlandet vil mer eller mindre stoppe opp uten snøscootere, firehjulinger og drivstoff. Kjørerein brukes ikke lengre i reindriftsnæringen.

Helsepersonell får en mer spesialisert utdanning, og mange av de lokale institusjonene av sykehjem, aldershjem og barnehjem er lagt ned. Samfunnet er organisert etter en struktur der mange tjenester er sentralisert, og store ressurser er bokstavelig talt samlet under samme tak. Det er mulig at dette medfører større sårbarhet hvis en katastrofe skulle ramme institusjoner. Avstanden til neste institusjon er mye lengre nå enn det var i 1944/45. Institusjonene tok imot mange overvintre i Frie Finnmark da befolkningen mistet hjemmene sine.

Forsvaret vil støtte seg på sivilsamfunnet i tilfelle av en katastrofe, omfattende offentlig forvaltning, næringsliv og privatpersoner. Det antas at det eksisterer en beredskap til

mobilisering ved katastrofale hendelser. Utfordringen ligger i om kompetansen er tilstrekkelig for å forhindre en total katastrofe i et arktisk område. Videre er det usikkert om helsevesenet kan operere effektivt utenfor de vanlige rammene helsepersonell arbeider under i dag.

Treningen på katastrofer, slik den gjennomføres i dag, kan stå overfor betydelige utfordringer dersom sykehus, legekontorer, sykehjem, ambulanser, tekniske hjelpemidler og tilgang på strøm blir ødelagt. Dette reiser spørsmål ved våre forutsetninger for å håndtere en katastrofe.

Vinteren 1944/45 var det ikke forberedt noen infrastruktur, men overvinterne maktet allikevel å møte utfordringene i samarbeid med norske sivile og militære myndigheter. Dette viser at et apparat kan reise seg mot alle odds, og at det er mulig å finne løsninger selv under håpløse forhold.

Vedlegg

Vedlegg nr. 1: Ordførere og lensmenn i Finnmark per 26. januar 1945.

Kommune	Ordfører	Lensmann
Sør-Varanger	Sverre Dølvik	Alf Aune
Nesseby	Sverre Raddum	Otto Pleym
Nord-Varanger	Waldemar Harila	Arne Betten
Vadsø	Magnus Methi	Arne Betten
Vardø by	Richard Bodin	Olaf Marsokk
Vardø herred	Erling Nilsen	Olaf Marsokk
Berlevåg	Halvdan Jensen	Olaf Marsokk
Gamvik	Hjalmar Bellika	
Tana	Ole A Pavelsen	Harald Samuelsberg
Polmak	T Nodland	Trygve Skancke
Karasjok	Samuel Nordvang	Georg Næss
Kautokeino	Morten M. Klemtsen	Lauri Keskitalo
Lebesby	Hans Simonsen	Hans Simonsen
Kistrand	Hans Opstad	
Alta		Ole N. Sandvik

Kilde: SAT. Fylkesmannen i Finnmark. Boks 215. Telegram til Kaptein Løvenskjold fra Fylkesmannen. Datert 26.01.1945. NHM. Skriv til Ole N. Sandvik underskrevet John Giæver der han utnevnes til lensmann for Alta herred. Datert 16.01.1945. Utnevning av politimyndighet. Underskrevet John Giæver. Datert 13.01.1945.

Vedlegg nr. 2: Leger og sanitetspersonell som ankom fra Storbritannia med konvoi nr. 1.

Navn	Grad	Kompetanse	Tjenestestilling
John Caspersen	Major	Lege	Representant for Sosialdepartementet.
Jon Bjørnsson	Major	Overlege.	Lege og sjef for hygienisk enhet nr. 1.
Adam Egede-Nissen	Major	Lege. Behersket russisk.	Lege og tolk
Gunnar Johnson	Oberstløytnant	Overlege.	Lege og etterretningsoffiser
Jon Eikås	Løytnant	Medisinstudent	Sanitetsløytnant
August Brinkmann	Løytnant		Assistent ved hygienisk enhet nr. 1.
Waldemar Th. Platou	Fenrik		Assistent ved hygienisk enhet nr. 1.

Kilde: RA/RAFA-4978/D/L0040/0001. Oppgave over personell av hæren ved Den norske militærmisjon. Datert 23.12.1944.

Vedlegg nr. 5: Oversikt over leger og tannleger som ankom fra Storbritannia med konvoi nr. 3 i januar 1945.

Navn	Stilling	Militær grad
Johs. Kvittingen	MK-lege	Orlogskaptein
Arne Hvoslef	Røntgenlege, sjef kirurgisk enhet og sykehuslege	Major
Asbjørn Nielsen	Tannlege	Kapteinløytnant
Nils B. Bonaksen	Assisterende lege	Løytnant
Sevald Bertelsen	Assisterende lege og adjutant	Løytnant

Kilde:

Vedlegg nr. 3. Oversikt over innhold og pris på utstyrspakke for svangre og spedbarn

Antall		Pris
1	Uldteppe, enkel lengde, dobbel bredde, 100 % uld	25 ,00kr
1	Baby-teppe, flanell, ca 1,25 m x 0,95 m.	8,00 kr
1	Stk. Froterstoff ca. 4,5 m. x 0,45 m.	8,00 kr
1	Stk. Flanell ca 9 m. X 0,90 m.	13,00 kr
1	Hvitt arme-forklæ	10,00 kr
1	Rull hvitt vokspapir, ca 5 m x 0,60 m.	1,50 kr
2	Pk. Damebind, ca 12 stk	2,50 kr
1	Hvitt trekk til for babydyne, ca. 0,80 m x 0,50 m	2, 00 kr
2	Makko babytrøyer	3,00 kr
4	Ruller toalettpapir	1,00 kr
1	Stk vaskesåpe	0,40 kr
2	Tåteflasker	0,60 kr
3	Tåtesmukker	0,60 kr
1	Kam	0,50 kr
1	Hårbørste	0,50 kr
1	Ark av 9 store sikkerhetsnåler	0,50 kr
1	Ark av 9 mindre sikkerhetsnåler	0,40 kr
1	Brev synåler, 25 stk.	0,50 kr

1	Snelle hvit tråd	1.00 kr
1	Rull bendelbånd	1,00 kr
	Total pris	80,00 kr.

Kilde: RA/S-2910/D/da/10176/0005.

Vedlegg nr. 4. Fordeling av utstyrspakker for svangre og spedbarn på kommuner.

Sted	Antall
Sør-Varanger	25
Vadsø	7
Nord-Varanger	5
Nesseby	4
Tana	7
Polmak	3
Vardø by	8
Vardø herred	8
Berlevåg	5
Gamvik	5
Karasjok	6
Statens medisinaldepot i Vadsø	17
Til sammen	100

Kilde: RA/S-2910/D/da/10176/0005.

Arkivkilder

Riksarkivet:

RAFA-4978: Forsvarets saksarkiv

RAFA-2017: Forsvaret, forsvarets krigshistoriske avdeling

RAFA-1920: Forsvaret, Forsvarets overkommando

RAFA-1992: Marineavsnitt Kirkenes

RAFA-2975: Militært person- og organisasjonsarkiv, Ole Berg

S-1682: Flyktnings- og fangedirektoratet, Direktoratets forløpere på nært hold

S-2229: Statistisk sentralbyrå, Sosiodemokratiske emner, Helseforhold og helsetjeneste

S-2910: Sosialdepartementet 1940-45, Medisinaldirektøren i London

S-3138: Landssvikarkivet

Statsarkivet i Tromsø:

Amtmannen/fylkesmannen i Finnmark:

Boks 215

Boks 2875

Boks 216

Boks 217

Boks 3412

Fylkesmannen i Troms:

Boks 2028

Boks 2027

Interkommunalt arkiv i Finnmark:

Karasjok kommune, uordnet

Vardø kommune, saksarkiv F.

Norsk hjemmefronts museum

Jørgen Juves privatarkiv

Boks 4131. Finnmark: kommandoforhold og oppsetting av lokale avdelinger.

Gjenreisningsmuseet for Finnmark og Nord-Troms

GMA. Brev skrevet av Arne Pleym.

GMA. Brev skrevet av Ingrid Pleym.

GMA. Fylkesarkitekt Trond Danckes arkiv.

GMA. Gerd Sembs privatarkiv (klausulert)

GMA. Hans Simonsens privatarkiv (klausulert)

GMA. Jens Heimlys dagbok.

GMA. Margit Nilsens privatarkiv.

GMA. Sverre Sørsdals privatarkiv (klausulert)

GMA. Sæbjørg Norums privatarkiv.

GMA. Ulrik Quale Winnems dagbok (klausulert)

GMA. Intervju med tidsvitne født 1931. Referanse HEB. Transkribert. (Klausulert.)

GMA. Intervju med tidsvitne født 1919. Referanse GES. Transkribert. (Klausulert)

GMA. Intervju tidsvitne født 1930. Referanse EP. Transkribert. (Klausulert)

Grenselandsmuseet

VAM. Rapport fra verkslege Alf Palmstrøm om A/S Sydvaranger sykehus. Evakuering.

Datert 20.01.1945.

Institutt for Forsvarsstudier

IFS. Håndbok for Liaisonpersonell.

Privatarkiv

Wilhelm Andersens privatarkiv.

Tor Jørgen Meliens forskningsarkiv.

NRK (Norsk rikskringkasting)

NRK P2: *Sånn er livet*. Intervju med Gunvor Ramberg. 30.09.2004.

Nettsider

Search warsailors: <https://www.warsailors.com/search.html>

Det norske akademis ordbok: <https://naob.no/>

Store norske leksikon: <https://snl.no/>

Trykte kilder, oppslagsverk og utredninger

Aschehoug og Gyldendals store norske leksikon : 7 : *Hes-Jaf*, bd. 7, 4. utg., Oslo 2005.

Den norske regjerings virksomhet fra 9. april 1940 til 22 juni 1945 : departementenes meldinger : bind II : Handelsdepartementet ; Skipsfartsdepartementet ; Landbruksdepartementet ; Forsyningsdepartementet, bd. 1948 del 2, *Innstillinger og betenkninger fra kongelige og parlamentariske kommisjoner, departementale komitéer m.m.*, Oslo 1948.

Forsvaret, *Totalforsvaret*, Oslo 1998.

Forsvarets fellesoperative doktrine, *Forsvarets fellesoperative doktrine* 2014.

Forsvarsdepartementet. *Den norske regjeringens virksomhet fra 9 april til 22 juni 1945: departementenes meldinger: 4: Forsvarsdepartementet*. Oslo: Stortinget, 1948. Vol. 4.

Statistisk sentralbyrå, *Folketellingen i Norge 1 desember 1930 : 1 : Folkemengde og areal i rikets forskjellige deler : bebodde øier : hussamlinger på landet*, bd. 1, *Population et superficie des divisions administratives, etc*, Oslo 1932.

Statistisk sentralbyrå, *Folketellingen i Norge 1 desember 1930 : 4 : Samer og kvener : andre lands statsborgere : blinde, døvstumme, åndssvake og sinnssyke*, bd. 4, *Lapons et quaines sujets étrangers : aveugles, sourds-muets, idiots et aliénés*, Oslo 1933.

Stortingsmelding nr. 31(2006-2007), *Åpen, trygg og skapende hovedstadsregion : Hovedstadsmeldingen*. 2007.

Våre falne i Arne Ording, Gudrun Johnson Høibo og Johan Garder (red.) 1950.

Aviser

Østlandsposten 19.12.1945.

Vestfinnmark Arbeiderblad, 27.11.1954.

Sør-Varanger avis, 22.10.1994.

Norrøna, 11.01.1945.

Dagen: 23.01.1947.

Litteraturliste

- Akselvoll, Marie, Rømningen av Schanches Minne, i B. R. Hellesnes (red.), *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Kragerø: Eget forlag, 1950.
- Alsos, Torleif, Distriktsleger i Hadsel 1836-1984, *Hofdasegl*, Årg. 49 nr.50, 2005.
- Amble, Thora, Den vakre Tanadal lagt øde, i B. R. Hellesnes (red.), *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Trondheim: Bruns bokhandels forlag, 1949.
- Andersen, John, «Merkverdig så mange «grønne» som streifer her i dag», i B. R. Hellesnes (red.), *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Trondheim: Bruns bokhandels forlag, 1949.
- Andersen, Trygve, *Varanger bataljons historie 1898-1995*, Porsangmoen: Finnmark regiment, 1997.
- Andresen, Astri, *Å gripe fortida : innføring i historisk forståing og metode*, *Samlagets bøker for høgare utdanning*, 2. utg., Oslo: Samlaget, 2015.
- Andresen, Ruth, *Fra norsk sanitets historie: sjefsøster forteller om kvinners innsats i militær sykepleie*, Oslo: NKS-forlaget, 1986.
- Andvord, Rolf, *Med hånden på hjertet*, Oslo: Cappelen, 1964.
- Ankersen, Christopher, Introduction: Interrogating civil–military cooperation, i *Civil-Military Cooperation in Post-Conflict Operations: Emerging theory and practice*, Routledge 2007.
- Askheim, Svein: *Hopseidet* i *Store norske leksikon* på snl.no. <https://snl.no/> [Lastet ned 08.05.2022.]
- Backe-Hansen, Elisabeth, *Barn og unges håndtering av vanskelige livsvilkår*, Oslo: Oslo Metropolitan University - OsloMet: NOVA, 2004, <https://hdl.handle.net/20.500.12199/4884> [lastet ned 31.08.2022]
- Backer, O. F., Per E. Danielsen og Per Waage, *Øya i ingenmannsland*, Oslo: Aschehough, 1946.
- Backer, O.F., *Krigsfotografen*, Bergen: Eide, 1946.
- Balchen, Bernt, *Kom nord med meg*, Oslo: Gyldendal, 1958.
- Balsvik, Randi Rønning, *Finnmark fylkessykehus på «Helvedesøya»*, i *Varanger Årbok*, 2015.
- Balsvik, Randi Rønning, *Vardø : grensepost og fiskevær 1850-1950 : 2*, bd. 2, Vardø: Vardø kommune, 1989.
- Barth, Fredrik, Synkron komparasjon, i *Analyse, syntese, komparasjon: foredrag ved Nordisk fagkonferanse for historisk metodelære på Godøysund 10.-14. mai 1970*, Bergen 1972.
- Bentsen, Hans Edv, Tyskernes systematiske brenning av Hammerfest, i *Øyfolk nr. 4*, Hammerfest: Årbokkomiteen i samarbeid med Hammerfest Historielag, 1994.
- Bergh, Richard, *Mørketid 1944*, Oslo: Norsk Folkeminnelag/Aschehough, 1984.
- Bergheim, Geir, *Berlevåg i krig og fred: fra okkupasjon og ruiner til frihet og gjenreisning*, Berlevåg: Berlevåg havnemuseum, 1994.
- Berlevågingen, Tilstandsrapport fra Kjølnes fyr mai 1945. *Berlevågingen nr.35 3-2001*, 9. årgang, Berlevåg: 2001.
- Bjelland, Bjørn og Espen Rostrup Nakstad, *Beredskap, kriseledelse og praktisk skadestedsarbeid*, Oslo: Gyldendal, 2018.
- Bjørnsson, Jon. Santitetstjenesten i Finnmark 1944-45. *Sanitetsnytt 4/1965*, 1965.
- Bjørnsson, Jon og August Brinkmann, Med hygienisk enhet nr. 1 til Finnmark, *Norsk tidsskrift for militærmedisin nr. 3/1947*, 1947.
- Blix, Erik Schytte, og Arvid Halgeir Nergård. *Kirker og kirkeliv i Tana prestegjeld*. Vadsø: E.S Blix, 1965.
- Blom, Ida. Sykerom og handlingsrom: tuberkulose og kjønnsykdom c. 1900-1940. *Historie* Årg. 15, nr. 3. Bergen: 2005.
- Bogomolov, Yaroslav. *Bombingen av Hammerfest - episode i russisk litteratur*. Hammerfest: Gjenreisningsmuseet for Finnmark og Nord-Troms. Onlineartikkel, 2009.

- <https://img7.custompublish.com/getfile.php/978613.1277.qgpwdfityry/Rapport Jaroslav.pdf?return=kystmuseene.custompublish.com> [Lastet ned 31.08.2019]
- Bones, Stian, *Andre verdenskrig i nord : 3 : Kampen om frihet*, bd. 3, 2. verdenskrig i nord, Stamsund: Orkana Akademisk, 2022.
- Bones, Stian og Nina Planting Mølmann, Det første frigjorte Norge, i Stian Bones (red.), *Andre verdenskrig i nord: 3 : Kampen om frihet*, bd. 3, Stamsund: Orkana Akadmisk, 2022.
- Bore, Ragnhild Rein, *En avskyelig flatulents. Medisinalberetningene tilgjengelige på web*. Oslo: Statistisk sentralbyrå, Nettartikkel, 2006. <https://www.ssb.no/helse/artikler-og-publikasjoner/en-avskyelig-flatulents> [Lastet ned 06.08.2021]
- Breehner, Lionel og Daniel Maurer. "Introduction." *Reconsidering American civil-military relations : the military, society, politics, and modern war*. Eds. Lionel Beehner, Risa Brooks og Daniel Maurer. New York, NY: Oxford University Press New York, NY, 2021.
- Bremer, Johan, A social psychiatric investigation of a small community in Northern Norway, *Acta psychiatrica et neurologica Scandinavica bd. 62*, Copenhagen, 1951.
- Brevik, Karen, Solliia barnehjem blir sykehus og barna flytter til Neiden, i B. R. Hellesnes (red.), *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Kragerø: Eget forlag, 1950.
- Broch, Theodor, *Fjellene venter*, Oslo: Gyldendal, 1946.
- Broderstad, A. M., Berlevåg fikk kjenne den tyske svøpen, i B. R. Hellesnes (red.), *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Trondheim: Bruns bokhandels forlag, 1949.
- Brooks, Risa. "The Paradoxes of Huntingtonian Prefessionalism." *Reconsidering American civil-military relations : the military, society, politics, and modern war*. Eds. Lionel Beehner, Risa Brooks og Daniel Maurer. New York, NY: Oxford University Press New York, NY, 2021.
- Burk, James, Theories of democratic civil-military relations, *Armed Forces & Society* nr. 1, 2002.
- Bøge Pedersen, Merete, *Den reglementerede prostitution i København fra 1874 til 1906 : en undersøgelse af prostitutionsmiljøet og de prostitueredes livsvilkår*, København: Museum Tusulanums forlag, 2000.
- Cammermeyer Forlag, *Gjenreisningen av Finnmark og Nord-Troms*, Oslo. Cammermeyer Forlag, 1948.
- Christophersen, H.O, Forberedelser til fred, i Sverre Steen (red.), *Norges Krig 1940-1945*, bd. 3, Oslo: Gyldendal, 1950.
- Dahl, A. D., *Nord-Norges forsvar : fra vikingtiden til i dag*, Trondheim 1948.
- Dahl, A.D., Frigjøringen av Finnmark, i Sverre Steen (red.), *Norges Krig 1940-1945*, bd. 3, Oslo: Gyldendal, 1950.
- Dancke, Trond M.E, *Opp av ruinene : gjenreisningen av Finnmark 1945-1960*, Oslo: Gyldendal, 1986.
- Egede-Nissen, Adam, *Et liv i strid*, Oslo: Cappelen, 1945.
- Eikås, John, Med operasjon «Crofter» til Finnmark 1944, *Sanitetsnytt nr. 4/1965*, 1965.
- Eldøy, Eirik I., *Bjarne S. Thorsen : motstandsmannen frå Sunde : kva skjedde - egentleg?*, Bergen: Kapabel, 2017.
- Ellingsgård, Ansgar, *Arbeidet i Finnmark gjennom 50 år*, Bergen: Det Vestlandske indremisjonsforbund, 1959.
- Elstad, Ingunn, Ingrid Immonen og Åshild Fause, Helsetjenester under krig og nazistisk okkupasjon, i Bjørg Evjen (red.), : 2 : *En annerledes hverdag*, bd. 2, Stamsund: Orkana Akademisk, 2022.
- Elstad, Ingunn, and Åshild Fause. Living the War in the Barents Region 1939–1945 : Living Conditions, Childhood, Sickness and Nursing. *Nordlit (online)* nr. 37, 2015. <https://doi.org/10.7557/13.3641>. [Lastet ned 31.12.2019]
- Eriksen, Edel Hætta, Minner fra den andre verdenskrigen, i Edel Hætta Eriksen (red.), *Fortellinger og hendelser i Kautokeino 2*, Kautokeino: Kautokeino historielag, 1997.
- Eriksen, Hans Kr., *"Triumf og tragedie" : Løkvika/Kirkenes 1942-43*. Berlevåg: Finnmark Fylkeskommune, 1995.

- Eriksen, Knut Einar, Stein-Morten Omre, Magne Skodvin, Bjarne Gran, Eirik Myhr, and Else Wiker Gullvåg. *Frigjøring*. Vol. bd. 8 av *Norge i Krig*. Oslo: Aschehoug, 1987.
- Eriksen, Thomas Hylland, *Små steder - store spørsmål : innføring i sosialantropologi*, 4. utgave, Oslo: Universitetsforlaget, 2021.
- Evang, Karl, *Gjenreiseing av folkehelse i Norge*, Oslo: Liv og helse Fabritius, 1947.
- Evjen, Bjørg, *Andre verdenskrig i nord : 2 : En annerledes hverdag*, bd. 2, 2. verdenskrig i nord, Stamsund: Orkana Akademisk, 2022.
- Fagertun, Fredrik, *Andre verdenskrig i nord : 1 : Overfall og okkupasjon*, bd. 1, 2. verdenskrig i nord, Stamsund: Orkana Akademisk, 2022.
- Fagertun, Fredrik. Anmeldelse av boken: "Fortiet fortid. Tragedien Norge aldri forsto. Tvangsevakuering og overvintring i Nord-Troms og Finnmark 1944-45", av Arvid Petterson, Gjenreisningsmuseet for Finnmark og Nord-Troms, 2008. *Heimen* bd. 46 2/2009, Trondheim: 2009: 181-184.
- Fagertun, Fredrik, Palle Ydstebø, Hans Otto Frøland og Mari Olafson Lundemo, Frigjøringens militære forutsetninger, i Stian Bones (red.), *Andre verdenskrig i nord : 3 : Kampen om frihet*, bd. 3, Stamsund: Orkana Akademisk, 2022.
- Fause, Åshild, *"Forpleiningen tilfredsstillende. Prisen ligesaa" : sinnssykeomsorgen i Troms og Finnmark 1891-1940*. Universitetet i Tromsø, Det medisinske fakultet, Institutt for klinisk medisin, Avdeling for sykepleie og helsefag. Tromsø 2007.
- Fause Åshild. The fate of the mentally ill during the Second World War (1940–1945) in Troms and Finnmark, Norway. *Nordlit (online)*, Nr. 37, 2015. <https://doi.org/10.7557/13.3638>. [Lastet ned 31.12.2019]
- Falkenberg, Johannes, *Bosetningen ved Indre Laksefford i Finnmark : optegnelser fra 1938*, Oslo: 1941.
- Feaver, Peter D, Civil-military relations, *Annual review of political science*, 1999.
- Finstad, Bjørn Petter og Bjørg Evjen, Næringer og naturressurser, i Bjørg Evjen (red.), *Andre verdenskrig i nord : 2 : En annerledes hverdag*, bd. 2, Stamsund: Orkana Akademisk, 2022.
- Finstad, Bjørn-Petter, *Fiskerinæringen i Finnmark under okkupasjonen*. Hovedfagsoppgave, UiT Norges arktiske universitet, 1993.
- Fjærli, Eystein, *Den norske hær i Storbritannia 1940-1945*, Oslo: Tanum-Norli, 1982.
- Fjærtøft, Kjell, *Vi fikk vår frihet : Finnmark høsten 1944*, Oslo: Gyldendal, 1984.
- Fleming, Cecilie, Norske genderrådgivere i Afghanistan : militær merverdi eller politisk alibi, *Militære studier 2/2014*, Oslo: Forsvarets stabsskole, 2014.
- Forsdahl, Anders, *Utdrag av medisinalberetninger fra Sulitjelma 1891-1990, ISM skriftserie bd. 27*, Tromsø 1993.
- Fosse, Solveig, Et barnehjem flykter til fjells med tyskerne etter seg og fly over seg, i B. R. Hellesnes (red.), *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Kragerø: Eget forlag, 1950.
- Gamman, Ivar, Axel Remme og Den indre sjømannsmisjon, *I Herrens tjeneste blant fiskerne langs Norges kyst og ute ved Island : et riss av den Indre Sjømannsmisjons historie 1880-1970*, Bergen: Havly 1970.
- Gamnes, Olaug Bye, Bjørg Dørmænen, og Gamnes, *Frigjøringen av Øst-Finnmark : 1944-1945 : "De syv frie månedene"* i Olaug Bye Gamnes (red.), Kirkenes: Olaug Bye Gamnes, 2019.
- Gaski, Klemet og B. R. Hellesnes, «Tenn lampa kjærring», i B. R. Hellesnes (red.), *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Trondheim: Bruns bokhandels forlag, 1949.
- Giæver, John, *Fra Little Norway til Karasjok: glimt fra krigens år*, Oslo: Tiden, 1982.
- Gogstad, Anders Chr, *Helse og hakekors : helsetjeneste og helse under okkupasjonsstyret i Norge*, Bergen: Alma mater, 1991.
- Gogstad, Anders Chr, *Slange og sverd : hjemmefront og utefront, leger og helsetjenester 1940-1945*, Bergen: Alma mater, 1995.

- Gogstad, Anders Christian, Okkupasjonsstyret og helsestellet, *Tidsskrift for Den norske legeforening* Årg. 110, nr. 30, 1990.
- Grigorov, Grigor, Emergence and Development of Civil-Military Cooperation, *International conference KNOWLEDGE-BASED ORGANIZATION* nr. 1, 2017.
- Grue, Lars. *Motstand og mestring : om funksjonshemming og livsvilkår*, Oslo: Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring; 2001.
- Grønhaug, Anna, Minner fra Mehamn, i B. R. Hellesnes (red.), *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Trondheim: Bruns bokhandels forlag, 1949.
- Gunnarsjaa, Arne. *Arkitekturleksikon* 2. utg., rev. Oslo: Abstrakt forlag, 2007.
- Hafsten, Bjørn og Bjørn Olsen, *Flyalarm : luftkrigen over Norge 1939-1945*, Rev. og utvidet utg. ved Bjørn Olsen og Bjørn Hafsten. utg., Oslo 2005.
- Hansen, Freddy og Sverre Sogge, *Regionalisering : internasjonale eksempler og norsk virkelighet*, Rapport 2001:4, , Oslo: Statskonsult, 2001.
- Hauglid, Anders Ole. *Gjenreisninga av Finnmark og Nord-Troms 1945-1948-1952*. Hovedfagsoppgave, Universitetet i Tromsø, 1975.
- Hauglid, Anders Ole, Knut Erik Jensen og Harry Westrheim, *Til befolkningen! : brannhøsten 1944 : gjenreisningen etterpå Tromsø*: Universitetsforlaget, 1985.
- Heiervang, Sigurd, *Norges finnemisjonsselskap ved 60 års-jubileet : årboken 1945-47, Årbok Norges finnemisjonsselskap*, Trondheim: Norges finnemisjonsselskap 1947.
- Helland, Kristian, Dagboka som kilde og forskingsobjekt, *Heimen* bd. 35, 1/1998. Trondheim: 1998.
- Hellesnes, B. R., Da livet mitt hang i en tynn tråd, i B. R. Hellesnes (red.), *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Trondheim: Bruns bokhandels forlag, 1949.
- Hellesnes, B. R., Der brast det også en livstråd, i B. R. Hellesnes (red.), *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Trondheim: Bruns bokhandels forlag, 1949.
- Hellesnes, B. R., *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Trondheim: Bruns bokhandels forlag, 1949.
- Hellesnes, B. R., *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Kragerø: Eget forlag, 1950.
- Hellesnes, B. R., Ni timer under tarehaugen i fjæra, i B. R. Hellesnes (red.), *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Trondheim: Bruns bokhandels forlag, 1949.
- Hellesnes, B. R., Tragikomedi i Kautokeino, i B. R. Hellesnes (red.), *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Kragerø: Eget forlag, 1950.
- Helskog, Anne, *Det er bombevær i natt- : fire år i Festung Kirkenes*, Kirkenes: Beallječohkka Innovation, 2004.
- Henningsen, Alfred og Hans Chr Finstad, *Partisan og politiker : fortalt til Hans Chr. Finstad*, Oslo: tiden, 1989.
- Henriksen, Harald, *Murmansk-konvoiene : mennesker i et arktisk krigsdrama*, Oslo: Orion, 2004.
- Henriksen, Henrik A., Brannkatastrofen 1944, i *Tana og Polmak 1944-1945 : minnemarkering, opplevelser og fortellinger*, Tana: Tana historielag, 2015.
- Hjeltnes, Guri, *Sjømann : lang vakt*, bd. 3 i *Handelsflåten i krig 1939-1945*, Oslo: Grøndahl/Dreyer, 1995.
- Hjeltnes, Guri, Magne Skodvin, Bjarne Gran, Eirik Myhr, and Else Wiker Gullvåg. *Hverdagsliv*. Vol. bd. 5 av *Norge i Krig*, Oslo 1986.
- Hobson, Rolf og Tom Kristiansen, *Total krig, nøytralitet og politisk splittelse 1905-1940*, Bergen: Eide, 2001.
- Hofseth, H., Finnmarks vegvesen, i *Gjenreisningen av Finnmark og Nord-Troms*, Oslo: Cammermeyer, 1948.
- Holst, Johan, Rapport fra inspeksjon til Finnmark og Sverige 1945. *Sanitetsnytt* 4/1965, 1965.
- Huntington, Samuel P. *The soldier and the state : the theory and politics of civil-military relations*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 1985.
- Hætta, Odd Mathis, *Samisk kultur og historie fra 1848 til 1945*, Alta: Odd Mathis Hætta, 2021.

- Haabeth, Anne-Lill, *"For tiden har vi nesten ingenting- " : utdrag av 69 brev fra Sør-Varanger skrevet under og like etter 2. verdenskrig*, 2. utg., Kirkenes: Bealljecohkka Innovation, 2015.
- Immonen, Ingrid, *Sykepleie i Finnmark: krig, evakuering og gjenreisning*, Alta: Høgskolen i Finnmark, Avdeling for helsefag, 1999.
- Immonen, Ingrid, "I learned to trust myself". An oral history of professional nurses' wartime practice in Finnmark. *Nordlit (online)* nr. 37, 2015. <https://doi.org/10.7557/13.3639>. [Lastet ned 31.12.2019]
- Isachsen, Nenne Rachløw, Fredrik Fagertun og Rune Rautio, *Min krigsdagbok*, Stamsund: Orkana, 2016.
- Iversen, Klaus, *Krise, utslettelse og nytt liv : Hammerfest etter 1914*, Hammerfest: Hammerfest kommune, 1989.
- Jacobsen, Alf R., *Til siste slutt : skjebnedrama i krigens avsluttende fase*, Oslo: Aschehough, 2007.
- Jaklin, Asbjørn, *Brent jord : 1944-1945 : heltene, ofrene, de skyldige*, Oslo: Gyldendal, 2017.
- Janowitz, Morris, *The Professional Soldier : a social and political portrait*, New York, N.Y: Free press, 1964.
- Jensen, Charles, *Fortellinger fra Langfjorden i Gamvik kommune*, 2. utg., Nervei: C. Jensen, 2012.
- Jenssen, Ole, Elleve-åringen som reddet sin babybror, i Gulla Nyheim Gramstad (red.), *Rød november: det er hejmmene som brenner langs Finnmarks nakne kyst*, Oslo: Nordkyn forlag, 2020.
- Jenssen, Ruth, Med livet som innsats i Bergkompani 2 - lottene på Hopseidet 1944/45, i Gulla Nyheim Gramstad (red.), *Rød november: det er hejmmene som brenner langs Finnmarks nakne kyst*, Oslo: Nordkyn forlag, 2020.
- Kaldal, Ingar. *Frå sosialhistorie til nyare kulturhistorie*. Oslo: Samlaget, 2019.
- Karasjok historielag, *Karasjok årbok 2010*, Karasjok: Karasjok historielag, 2010.
- Kautokeino historielag, *Fortellinger og hendelser i Kautokeino*, Kautokeino 1991.
- Kautokeino historielag, *Fortellinger og hendelser i Kautokeino 2* i Edel Hætta Eriksen (red.) Kautokeino: Kautokeino historielag, 1997.
- Kjeldstadli, Knut, *Fortida er ikke hva den en gang var: en innføring i historiefaget*, Oslo: Universitetsforlaget, 1999.
- Klaveness, Thv., *Oslo kommunale sykehus i krigens tegn*, Oslo: Cammermeyer, 1947.
- Knorring, Göran von, *Utan kvinnorna hade det inte gått: Norge-Sverige 1940-1945*, Furudal: Futudal International: Svensk-norsk kulturcentrum, 2008.
- Korneliussen, Kåre, *Menneskeskjebner i Gamvik, Risfjord og Hopseidet. Fra brannhøsten 1944 til fredsvåren 1945*, Gamvik: Gamvik museums- og historielag, 1997.
- Kreyberg, Leiv, *Kast ikke kortene : i sanitetet- og utenfor, under krigen 1940-45*, Oslo: Gyldendal; 1978.
- Kvittingen, Johs., Da «betongskolen» i Kirkenes ble sykehus, *Sanitetsnytt* 4/1965, 1965.
- L'Orange, Olav, *Plan, administrasjon og politikk. gjenreisningen av Finnmark og Nord-Troms 1944 - 1949 : Troms*, Oslo: Hovedfagsoppgve, Universitetet i Oslo, 1975.
- L'Orange, Solveig, Olav L'Orange, Anfrid Oline Hojem og Berlevåg, *Berlevåg kommune 1914-2014 : et jubileumsskrift*, Berlevåg: Berlevåg kommune, 2014.
- Larsen, Øivind, Randi Sørsdal og Sverre Sørsdal, Tysk okkupasjon og russiske fly - overlege Sverre Sørsdals brev fra Vardø 1942 og 1945, *Michael* Vol. 11 no. 1, Oslo: 2014.
- Lie, Trygve, *Hjemover*, Oslo: Tiden, 1958.
- Lindkjølen, Hans, *Viddas folk : Rávdul-Elle fra Finnmarksvidda*, Karasjok: Davvi girji, 1991.
- Lockertsen, Jan-Thore. "We Ran a Hospital. The Norwegian Nurses efforts During the Korean War and the Impact of their Experiences on Norwegian Nursing and Theatre Nursing." , . UiT The Arctic University of Norway, Faculty of Health Sciences, Department of Health and Care Sciences, 2021.
- Lorentz, Gunnar, Sigge Hommerberg, Alfred J. Kessler, Jr. og E. Omholt-Jensen, *Bernt Balchen*, Oslo: Aschehough, 1946.
- Lund, Diderich H., *Fra Norges fjell til fjerne kyster*, Oslo: Aschehough, 1972.

- Lundberg, Ella, I fallskjerm over Karasjok, *Sanitetsnytt* 4/1965, 1965.
- Lunde, Aage, Povl Simonsen og Ørnulv Vorren, *Sør-Varangers historie*, Kirkenes: Sør-Varanger kommune, 1979.
- Luttwak, Edward N., *Strategy : the logic of war and peace*, revised and enlarged edition. utg., Cambridge: Harvard University Press, 2002.
- Lyngstad, Torleif, *Veien til Sverige. Om flukt fra Nord-Troms og Finnmark til Sverige under andre verdenskrig*, Stamsund: Orkana, 2015.
- Lysgård, Hans Kjetil, Region i forskning, politikk og hverdagsliv, i Nina Gunnerud Berg, Britt Dale, Hans Kjetil Lysgård og Anders Løfgren (red.), *Mennesker, steder og regionale endringer*, Trondheim: Tapir akademisk forlag, 2004.
- Lysgård, Hans Kjetil, Regioner som forestilte fellesskap - hvordan og hvorfor?, *Heimen* bd. 44 2/2007, Trondheim: 2007.
- Malm, Ole J., *Forsvarets sanitet*, Oslo: Forsvarets overkommando, 1991.
- Mann, Christopher. *British Policy and Strategy towards Norway, 1941–45*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012.
- Melien, Tor Jørgen, *Forsvarets sanitet : helse for stridsevne : 1941-2016*, Oslo: Dreyer, 2016.
- Melien, Tor Jørgen, *US Navy i norske farvann 1939-1949*, Oslo: Institutt for forsvarsstudier, 2002.
- Melve, Leidulf, Komparativ historie: ei utfordring for historiefaget?, *Historisk tidsskrift* Bd. 88 1/2009, Oslo: 2009.
- Meretskov, K.A, Troppene går over grensen, i *Finnmark fritt! : erindringer fra frigjøringskampene mot Hitler-armeen i nord*, Oslo: Ny Dag, 1964.
- Møller, Arvid, *Barn på flukt*, Oslo: Luther, 1982.
- Mølmann, Nina Planting, Gjenreisningen begynte før asken var blitt kald, *Lokalhistorisk magasin* Årg. 31 3/2020, 2020.
- Mølmann, Nina Planting. "Vi holder sammen." – etterretning og flukt fra fiendens linjer i nord, Institutt for forsvarsstudier, *IFS Insight* 8/2019, 2019.
- Mølmann, Nina Planting, Bjarne K. Jacobsen og Ingunn Elstad, Infant mortality and epidemic diseases. Wartime Finnmark in a comparative perspective, *Nordlit (online)* nr. 37, 2015. <http://dx.doi.org/http://dx.doi.org/10.7557/13.3637>. [Lastet ned 31.12.2018]
- Mølmann, Nina Planting og Heidi Stenvold, Krigens pris, i *Øyfolk* nr. 25, Hammerfest: Årbokkomiteen i samarbeid med Hammerfest Historielag, 2014.
- Mårdalen, Helga, Nesseby tuberkuloseheim vart berga, i B. R. Hellesnes (red.), *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Kragerø: Eget forlag, 1950.
- Neuhaus, Susan J, Medical aspects of civil–military operations: The challenges of military health support to civilian populations on operations, i *Civil-Military Cooperation in Post-Conflict Operations: Emerging theory and practice*, London: Routledge 2008.
- Nielsen, Reidar, *Brennende vinter*, Hammerfest: G. Hagen forlag, 1998.
- Nielsen, Reidar, *Folket i hulene : en beretning om de dramatiske hendingene på Sørøya 1944/45*, Oslo: Tiden 1976.
- Nordhus, H., *Kirkenes i krigsåra 1940-1945 : Kirkenes brannvesens og det sivile luftverns beretning*, Kirkenes 1948.
- Nygaardsvold, Johan og Kristian Nygaardsvold, *Norge i krig: London 1940-1945*, Oslo: Tiden, 1983.
- Olsen, Margido, *Beretningen om Syltefjord*, Båtsfjord: Båtsfjord kommune, Kultur- og oppvekstetaten : Lions Club, Båtsfjord, 1994.
- Oterholm, Alvhild, *Attersyn: på barneheim i Finnmark under krigen*. Trondheim: Sámi varas, 1985.
- Pedersen, Bjarne, Vadsø, i *Gjenreisningen av Finnmark og Nord-Troms*, Oslo: Cammermeyer, 1948.
- Pettersen, Jan P., *Etterretningsorganisasjonen XU-201 : Narvik, Lødingen, Lofoten, Vesterålen, Harstad : motstandskampen i Hålogaland 1941-1945, XU-201*, Ankenesstrand: Forlaget Kristiansen, 2014.
- Petterson, Arvid, *Altafjordens hulefolk: 1944-1945*, Alta: Historielaget, 1981.
- Petterson, Arvid, *Deportering eller flukt. Porsanger 1944-1945*, Lakselv: Porsanger historie- og museumslag, 2014.

- Petterson, Arvid, Finnmarkskrigen : tvangsevakuering, overvintring og oppbygging av norske militære styrker den siste krigsvinteren i Finnmark 1944-1945, *Heimen*, bd. 39 3/2002, Trondheim, 2002.
- Petterson, Arvid, *Fortiet fortid : tragedien Norge aldri forsto : tvangsevakuering og overvintring i Nord-Troms og Finnmark 1944-1945*, Hammerfest: Gjenreisningsmuseet for Finnmark og Nord-Troms, 2008.
- Petterson, Arvid, *Gjenreisninga av Porsanger 1945-1952 : Lokal eller sentral styring? :* Hovedfagsoppgave, Universitetet i Tromsø, 1989.
- Petterson, Arvid, God tur, i *Porsangerfolket* 2003, 2003.
- Rasmussen, R., Hirdrampen viser seg på skueplassen, i B. R. Hellesnes (red.), *Finmark i flammer: Fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Trondheim: Bruns bokhandels forlag, 1949.
- Rautio, Rune, Notater til Vardø sivile luftverns dagbok for 1942 og 1944, i Roger Skotnes (red.), *Jubileumsboka 1994*, Vardø: Vardøhus museumsforening, 1994.
- Richter, Aud, *Ellertsen og Egede-Nissens samlede verker*, Åsgårdstrand: A. Egede-Nissen, 2004.
- Riesto, Harald, *Den lille byen og krigen : Vadsø 1940-1945*, Stamsund: Orkana, 2000.
- Riste, Olav, "London-regjeringa" : Norge i krigsalliansen 1940-1945 : 1 : 1940-1942: Prøvetid. Vol. 1. Oslo: Det Norske samlaget, 1973;
- Riste, Olav, , "London-regjeringa" : Norge i krigsalliansen 1940-1945 : 2 : 1942-1945: Vegene heim. Vol. 2. Oslo: Det Norske samlaget, 1979.
- Riste, Olav, Andrew Thorne og Berit Nøkleby, *Fredsgeneralen: general Sir Andrew Thornes rapporter fra frigjøringen av Norge 1945 ; oversatt av Berit Nøkleby ; redigert og med innledning av Olav Riste*, Oslo: Aschehough, 1995.
- Rognmo, Johan, Byen i fjellet. Et dystert førtiårsminne., i *Varanger årbok 1984*, 1984.
- Rosland, Kjell G., *Arbeidsledelse: innføring i operativ ledelse*, Bekkestua: NKI-forlag, 2010.
- Rønbeck, Hans, Karasjok undertvangsevakueringen, i B. R. Hellesnes (red.), *Finmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Trondheim: Bruns bokhandels forlag, 1949.
- Sandvik, Harald, *Frigjøringen av Finnmark 1944-1945*, Oslo: Gyldendal, 1975.
- Sara, Anders Nilsen, Åpponat, i Edel Hætta Eriksen (red.), *Fortellinger og hendelser i Kautokeino 2*, Kautokeino: Kautokeino historielag, 1997.
- Schie, Einar G., *Rapport om feltsykehus 6's virksomhet under felttoget i Ofotenavsnittet 9/4 til 10/6 1940*, Oslo: Norsk tidsskrift for militærmedisin, 1946.
- Schilling, Dag Fr. Chr., Kåre Ottersen, *Barmhjertighetsfronten*, Oslo: Norges Røde kors, 1995.
- Schiøtz, Aina, *Doktoren : distriktlegenenes historie 1900-1984*, Oslo: Pax, 2003.
- Schram, Constance Wiel, Anna Dahl og Sofie Voss (red.), *Norske kvinners sanitetsforening : tiden og menneskene som skapte den : vekst og virke i femti år : 1896-1946*, Oslo: Foreningen 1946.
- Schulz, Carl, Finnmarkskontorets virksomhet, i *Gjenreisningen av Finnmark og Nord-Troms*, Oslo: Cammermeyer, 1948.
- Sildnes, Sissel, Flagget og det unike samarbeidet, i Olaug Bye Gamnes (red.), *Frigjøringen av Øst-Finnmark : 1944-1945 : "De syv frie månedene" : antologi - fortellinger fra tidsvitner*, Kirkenes: Olaug Bye Gamnes, 2019.
- Simonsen, Dag Finn, Brenninga i Tana høsten 1944, i Tana historielag (red.), *Tana og Polmak 1944-1945 : minnemarkering, opplevelser og fortellinger*, Tana: Tana historielag 2015.
- Simonsen, Dag Finn, Angrepet på Smalfjord 26. oktober 1944, i *Tana og Polmak 1944-1945 : minnemarkering, opplevelser og fortellinger*, Tana: Tana historielag, 2015.
- Simonsen, Gustav, *Brannhøst*, Simonsen, 2002.
- Siri, Berit Anne P., Flukten til Sverige, i Edel Hætta Eriksen (red.), *Fortellinger og hendelser i Kautokeino 2*, Kautokeino: Kautokeino historielag, 1997.
- Sjølie, Randi, *Byggeskikk i Sápmi*, Kárášjohka: ČálliidLágádus, 2016.
- Skanche, Kristian Husvik, Reetableringen av sivil administrasjon i Finnmark, 1943–1945, i *Krig og frigjøring i nord*, Stamsund: Orkana akademisk, 2015.

- Skåncke, Kristian Husvik, *Redningsoperasjonen på Sørøya : bakgrunn og strategisk kontekst: Masteroppgave*, Universitetet i Tromsø, 2010.
- Skogheim, Dag, *Med slukte lanterner*, bd. nr 1 1/1998, *Gjenreisningsmuseets skriftserie*, Hammerfest 1998.
- Soleim, Marianne Neerland, Jens-Ivar Nergård og Oddmund Andersen, *Grenselos i grenseland : samisk og norsk losvirkosomhet i Nordre Nordland og Sør-Troms : 1940-1945*, Stamsund: Orkana akademisk, 2015.
- Soltvedt, Kjartan, *Folketellinger gjennom 200 år* Vol. 109, Oslo: Statistisk sentralbyrå, 2004.
- Statens utdanningskontor i Finnmark, *Frigjøring, evakuering og gjenreising : et 50 års-minne : idéhefte til skolene i Finnmark*, Vadsø: Statens utdanningskontor i Finnmark, 1994.
- Steen, Erik Anker, *Norges sjøkrig 1940-1945. Marinens operasjoner fra baser i Storbritannia m.v. 2. del. Fra januar 1944 til juni 1945*, bd. VI, Oslo: Gyldendal, 1969.
- Stenersen, Sten, *Slipp over Norge : supplies by air to Norwegian Home Forces 1941-1945*, Oslo: Norsk Flyhistorisk Forening, 1982.
- Stenhammer, Eva, Et glimt av evakueringsvinteren, i B. R. Hellesnes (red.), *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, Kragerø: Eget forlag, 1950.
- Strøm, Axel, Examination into the diet of Norwegian families during the war-years 1942-1945, I Vol. 214 of *Acta Medica Scandinavica*, Oslo: Centraltrykkeriet, 1948.
- Strøm, Axel, *The influence of wartime on health conditions in Norway*. Oslo: Institute of social medicine, University of Oslo, 1954.
- Strøm, Axel. *Krig og helse: okkupasjonstidens virkninger i lys av etterkrigstidens erfaringer*. Oslo: Aschehoug, 1974.
- Sukharev, Mikhail Ivanovich, Russisk-norske forbindelser under den andre verdenskrig, *Ottar* nr. 202, Tromsø: 1994.
- Sundnes, Knut Ole, CIMIR or CIMIC, Time to End the Humanitarian Confusion?, *Prehospital and Disaster Medicine* 25.S2, 2010.
- Svane, Sivert, Sivile helse- og sosialarbeiders innsats i Sør-Varanger og Vadsø distrikter under den annen verdenskrig, *Tidsskrift for Den norske legeforening*, Årg. 118, nr. 30, 1998.
- Svane, Sivert, Hjelpeaksjonen under paratyfoid A-epidemien i Kirkenes 1943-44, *Tidsskrift for Den norske legeforening* Årg. 120, nr. 30, 2000.
- Svane, Sivert, Sivile helse- og sosialarbeideres innsats i Vardø og Gamvik distrikter under den annen verdenskrig, *Tidsskrift for Den norske legeforening*, Årg. 118, nr. 30, 1998.
- Sørensen, Kristian, Vegfolk i krig, i Kjell Hegdalstrand (red.), *Vegminner fra Finnmark : del 1: Vegfolk i krig*, bd. 1, Vadsø: Statens vegvesen, 1986.
- Søraa, Gerd, *Hent jordmora!*, Oslo: Gyldendal, 1984.
- Sør-Varanger historielag, , *Sør-Varanger under 2. verdenskrig. Arena i stormaktskonflikt.*, Kirkenes 1997.
- Tannvik, Arnold, *Minner fra krigstiden i Øst-Finnmark 1944/45*, Oslo: Postmuseet, 1989.
- Telegrafstyret, Telegrafverkets gjenreisning, i *Gjenreisningen av Finnmark og Nord-Troms*, Oslo: Cammermeyer 1948.
- Thornes, Knut Eirik, *Utflytningen av generalinspektørene. Et studie i beslutningsprosess*. Oslo: Masteroppgave, Forsvarets høyskole, 2014.
- Thorsnæs, Geir. "Finnmark." *Aschehoug og Gyldendals store norske leksikon : 5 : Fav-Ga*. Ed. Petter Henriksen. 4 ed. Oslo: Kunnskapsforl., 2005. Vol. 5.
- Thorvaldsen, Gunnar, *Hvor meget tjener en innepike?*, Statistisk sentralbyrå, 2009, online: <https://likevel.ssb.no/befolkning/artikler-og-publikasjoner/hvor-meget-tjener-en-innepike> [lest/sitert 16.02.2022].
- Tjelmeland, Hallvard, Andre verdenskrig og oppkomsten av norsk brubyggingspolitikk, i Fredrik Fagertun (red.), *Krig og frigjøring i nord*, Stamsund: Orkana akademisk, 2015.
- Tjelmeland, Hallvard, Frigjøringspolitikk, i Stian Bones (red.), *Andre verdenskrig i nord : 3 : Kampen om frihet*, bd. 3, Stamsund: Orkana Akademisk, 2022.
- Torp, Eivind, Registrering av etnisitet i folketellinger, *Heimen*, Bd. 23, 2/1986, Trondheim: 1986.

- Turi, Marit K Hætta, Godt å sette seg i en stol igjen, i Edel Hætta Eriksen (red.), *Fortellinger og hendelser i Kautokeino 2*, Kautokeino: Kautokeino historielag, 1997.
- Valio, Karen Marie Hætta, Til Sverige, i Edel Hætta Eriksen (red.), *Fortellinger og hendelser i Kautokeino 2*, Kautokeino: Kautokeino historielag, 1997.
- Van Langenhove, Luk, What is a region? Towards a statehood theory of regions, *Contemporary Politics* 19.4, 2013.
- Wara, Kalle, *Kirkenes-Litsa tur-retur: krigen i bilder*, Oslo: Falken, 1994.
- Warelius, Åsmund, *Sykehusdriften på Kirkenes 80 år : 1909 1989*, Kirkenes: Kirkenes sykehus, 1988.
- Watts, Inger Selven, *De kom til oss : tvangsevakueringen av Finnmark og Nord-Troms*, Oslo: Pax forlag, 2016.
- Weber, Max, Fredrik Engelstad og Helge Jordheim, *Verdi og handling*, Oslo: Pax, 1999.
- Westrheim, Harry, *Landet de brente : tvangsevakueringen av Finnmark og Nord-Troms høsten 1944*, Bodø: Nordnorsk forfatterlag, Tiden, 1978.
- Østrem, Kari, Minner fra Høsten 1944. Fra Kjøllefjord til Vardø., i Kjøllefjord historielag (red.), *Brenning og evakuering høsten 1944 : Lebesby kommune*, Kjøllefjord: Kjøllefjord historielag, 1994.